

Юліан Опільський

# ІДУ НА ВАС ІДОЛИ ПАДУТЬ

КРАЇНСЬКИЙ

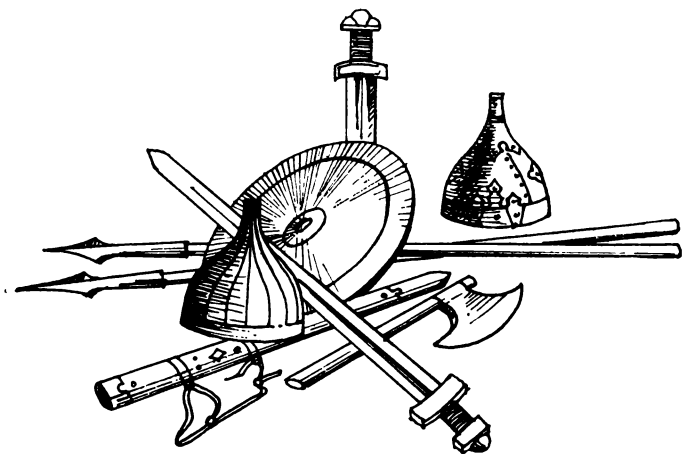
СТОРИЧНИЙ

ОМАН



Юліан Опільський

# Іду на вас Ідоли пахнуть



Український центр духовної культури

ББК 84.4УКР6  
О-61

**Опільський Юліан.**

О-61 Іду на вас; Ідоли падають; — К.: Укр. центр духов. культури, 1993.— 352 с.  
ISBN 5-7707-5383-8

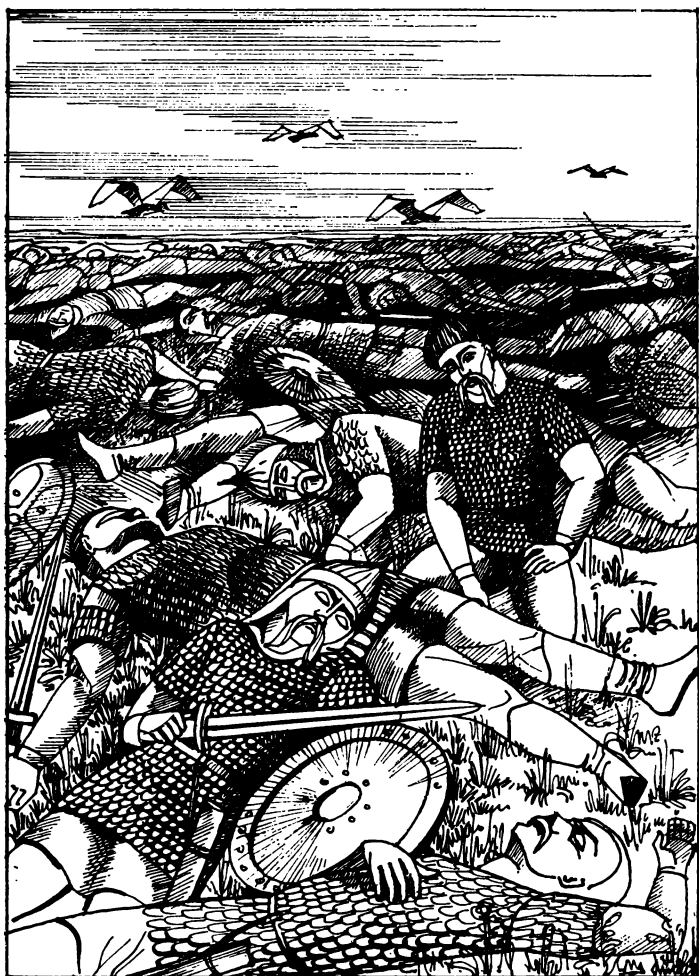
До збірки увійшли історичні твори українського письменника Ю. П. Рудницького (літ. псевдонім Юліан Опільський) «Іду на вас», «Ідоли падають» — про об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської Русі, введення християнства та панування польської шляхти на українських землях.

**ББК 84.4УКР6**

Редакційна колегія:

Дмитренко М. К., Єсипенко Д. М. (голова), Іванченко Р. П.,  
Козуля О. Я., Новиченко М. Р. (заст. голови), Перебейніс П. М.

Художнє оформлення Матієнко О. В.



**ІДУ НА ВАС**

## І. ЗАКУП

Над бистротечним Дністром западав вечір. Кривавий блиск розливався по небу. Білі баранчики виглядали у червоному сьйві, наче клуби диму пожежі. На хвилях жовтавої води виднілись також червоні відблиски, а чорна стіна пралісу, що вкривав правий берег ріки, оточувала темною рамою краєвид. Берег цей був високий і стрімкий. Скеляста стіна спадала від лісу аж у воду та не давала проходу ні людині, ні звірові. Лівий, північний берег опадав зате терасами до ріки; тут показувалися у безмежжі лісів плішини, галявини, а де-не-де у вечірне повітря підіймалися дими.

Напроти стрімкої, правобережної стіни стояло село. Щоправда не дуже було його видно. Кожна хата стояла про себе, осторонь, від інших, оточена будинками, садом, невеличким полем — усе те, неначе вправлене у спільну оправу лісу. Ціле село мало вид якоїсь первісної оселі у дикому краю.

Над самою водою, оддалік від інших прогалин, стояла хатина, ще нижча і менша за інших. Наполовину вросла в землю та покрита гострокінчатим дахом, визирала вона з-поміж кущів ліщини, немов якась шопчина або кошара для овець. Стіни, не вищі над чотири п'яді, виднілись лиш спереду та боків, ззаду доходив драницями критий дах аж до самої землі. На даху росли трави та бур'ян, бо між драницями чимало таки було глини і піску. На верхку був отвір, крізь який клубами добувався дим. Крім цього, нічого не свідчило про присутність людей у цій хаті. Ані житниці, ані колесні, ні коша на стовпі не було, лиш на кілку біля дверей висів кінчастий варязький шолом.

Посеред хати горів великий огонь та освічував блимаючим полум'ям темні, закопчені стіни. Пообтикані мохом, вони світили пусткою. На сволюку висів у багатій оправі довгий та широкий, гранатами висаджуваний меч, з ручкою у вигляді пташиної голови. В кутку стояло декілька горшків, мішок борошна та кілька колод дерева.

На постелі з ведмежої шкіри з сідлом під головою лежав при огні немічний старець. На його жовтому лиці, на погаслих очах, на білому, мов молоко, волоссі, поклала вже, видно, свою всемогучу руку смерть. Ось-ось і погасне цей маленький вогник, що ogrіває ще старече серце. Відкриються вузькі, зів'ялі уста, а рука, що судорожно скаче по покривалу, протягнеться без сил...

Напроти старого розлігся біля вогню великий чорний пес і слідив блискучими очима за кожним рухом старця. Він неспокійно махав хвостом та скавулів раз у раз стиха, оглядаючись на низенькі двері.

Аж ось зірвався та, побріхуючи весело, кинувся до дверей. Маленький клаптик червоного неба, що просвічувався крізь двері, затемнився, а після хвилини увійшов у хату високий, стрункий молодець, у шкіряному кафтані та кинув перед огонь чвертку оленя.

— Здоров був, батьку, що з вами? — поспитав, цілуючи холодну, жовту та схудлу руку старця. На устах батька показався, наче блідий проблиск зимового сонця, усміх.

— З богами, сину, приходиш, і бачу, що наділили ось тебе щастям на ловах, то і добре, бо тут за час твоїх ловів приходили вони, сі батьки з Вираю, — знаєш? — сідали біля мене при вогні й казали: «Ходи до нас, у царство Сварога, щоби засісти з нами на зеленій леваді та піснею і напитком поминати нашу земну славу». А коли я просив, щоби дозволили хоч заплатити довги, ціну нашої свободи, казали батьки:

«Ні, Мстислав молодий та дужчий за тебе, він стане славою племені нашого, а ти старий, лише завада йому. Ходи, ходи!» — І тоді ослабло моє серце.

Мстислав сумно глянув на батька, та його вигляд не давав йому ніякої надії. Знав, що його потішати годі та що старенькому пора, лиш серце кривавилося, що так покинений всіма, без долі та роду, без слуг та майна вмирає отчич і дідич Залісецької волості.

Він мовчки погладив голову вірного Крука, який за скавулів жалібно, видно, розуміючи, що тут батько прощається з сином навіки.

Мстислав заходився біля вечері, поклав кусень принесеного м'яса на вигорнене вугілля та, добувши з торби пригорщу пташиних яєць, брався варити їх для батька у горшку. Та цей спинив сина.

— Остав, сину, вечерю! Уже мені не треба поживи для тіла. Коли маєш, то звари квасниць із медом, щоби було чим звогчити просохле горло. У мене для тебе заповіт, який, може бути, вирятує наш рід з неволі. Здається, що вона уже тут...

— Вона? Що за вона? — поспитав Мстислав, оглядаючись.

— Смерть — Морана! Гляди, як Крук їжить шерсть та скавулить. Він чує її.

Мороз перейшов по шкірі хлопця.

— Батьку! Що ви?.. Боги добрі, боги живі, духи світла та тепла, бороніть нас від тьми та смерті, проженіть мару та змору на гори — ліси!

Старий усміхнувся.

— Не бійся, сину! Не до тебе вона прийшла, а мені вона впору, я вітаю її радо, а й тобі здійме вона з плечей тягар і поверне свободу, коли мене не стане...

— Тату, не кажіть так! Я сердечну кров свою їй віддав би.

— Е ні, гляди! Вона всміхається, видно, правдою є твої слова. Вона зажде! Що ж, маєш мед?

— Ах, правда! — зірвався хлопець.— Я маю мед, та ще й який!

Побіг у кут, де лежали дрова, та відвалив їх набік. З-під полотняної сорочки виступали випукло тугі, молоді м'язи, а грубі колоди, мов тріски, вилітали з-під дужих рук. Опісля відчинив спускні двері, що вели у невеличкий льох під хатою. Він вліз туди, за хвилинку вернувся з кам'яним дзбанком і витяг затичку. По кімнатці розплилися пахощі — аромат старого, ще прадідами сиченого меду. Мстислав налив його у дерев'яний кубок та подав батькові до вуст.

Очі та риси старця оживилися під впливом напитку.

— Це від Калини? — спитав.

— Так! — відповів син, червоніючи.— Вона потайки від батька передала сей дзбанок для вас.

— Пізнаю,— прошепотів старий,— це наше родинне добро, це мед, що ситив наш прадід Яр-Тур. З того часу доховалося ще два дзбанки. Один мав стати на столі при твоєму весіллі, другий на моєму похороні. Та ось чоловік моторить, а боги правлять життям, мов човном

по Руському морі. Одно заїде у Царгород, а друге пропаде на полудневих берегах. Отак і тут. Перше прийдеться хоронити, ніж вінчати... Волхви Перуна у Києві благословили цей мед і, видно, ласка богів є на ньому. Ось ми втратили майно, а таки при моїй смерті не бракло і призначеного меду.

Старий замовк, лише від часу до часу попивав мед із кубка, а син догризав напівзвуглене м'ясо та заїдав його твердим ошипком. Останки одержав Крук, та чомусь-то нерадо брався до їди, раз у раз поглядаючи у кут. Між тим старий Воеслав оживився, і допивши мед, сказав:

— Пішли, Ладо, Калині усе добро; цвіту радості — весілля на весь вік, а ти, сину, заплати її сторицею за цю послідню осолоду старечого життя.

— Вона ж моя невіста,— сказав син,— і я не забуду її цього доброго діла ніколи.

— Твоя невіста? — здивувався батько.— А старий Рогдай?

— Рогдай не знає про це, а то, певно, не захотів би віддати дочки за закупа. Та я виплачу довг, а тоді візьму її!

— Закупа, закупа...— повторив Воеслав і задумався понуро, та відтак оживився нагло і навіть усміх осяяв на хвилину його воскове лице.

— Слухай, сину,— сказав,— і затям собі добре мої слова. Рогдай не схоче тебе, а може бути навіть не пустить тебе у світ добувати добра. Він, певно, осадить тебе на якій новині господарювати, щоб ти там звікував увесь вік. Але ти знай, що у Лади більша сила, чим у Перуна, а принада Купальної ночі сильніша, чим удар грецьких катафрактів. Тому і ти не трать відваги, а якщо Калина не така вітрена, як звичайно жінки, то поборете обое усе, а тоді більше буде людей у тебе на весіллі, чим у мене на похороні. А тепер слухай далі, що скажу, бо говорю ось до тебе востанне...

Тут старий попив знову меду з кубка, а син підклав дров на огонь. Надворі було вже темно, лише десь далеко по хатах перебріхувалися собаки. Попід розлогі крислаті дерева ходила Дрімота та шумом листя у нічному леготі вела розговори з Дністровою хвилею. Усе уклалося до міцного сну, і лише голос сови-пугутьки, що раз у раз обзивався з дуплавого дуба, нагадував, що ось недалеко людина доживає свої останні години.



— Нагадай собі, Мстиславе, як-то князь наш Святослав, найхоробріший із хоробрих, три роки тому збирався уперше іти у Болгарію. Тямиш це?

— О, так! — відповів син, киваючи сумно головою. — Пішли тоді і ви, батьку, й оба брати....

— Ми пішли у Херсон, відки човнами мали їхати просто на Царгород. Та ось між херсонезцями найшовся хитрий-прехитрий грек, на ймення Калокир, і він-то підмовив нашого князя іти у Болгарію, бо, мовляв, звідтіля легше буде іти на Царгород сушею. Та мав Калокир засісти на царгородському престолі як тисяцький нашого князя. Ще з часів князя Ігоря тяжко було нашим гостям торгувати з греками, бо Ігоря греки побили і позмінювали старі, на богів та хрест запряжені, договори. Ось чому і князь та його дорадники-вояки послухали Калокира, і зібрався великий похід. Усі дружинники князя, що ходили були на хозар та болгар над Волгою, чимало варягів та синів земських бояр з лучниками, копійниками та топірниками з'їхалися над Дніпром, а коли з Прип'яті та Десни прийшли човни, всі стали ладитись у похід. Разом із військом приїхало також чимало купців, що думали під покровом князя обновити грецьку торгівлю на Русі. Між ними був і я, бо літа не дозволяли мені вже стати до оружно́ї розправи. Віз я у човнах мед, віск та дорогі смушки, що твої брати Радослав і Младан привезли з походу на в'ятичів. Усе те закупив від мене сам Калокир, видно, бажав собі з'єднати найзаможнішого боярина Червоноруської землі. Я мав усе те перевезти у Доростол, а він мав мені за мій крам заплатити двісті гривен.

— Двісті гривен! — аж крикнув молодець, — та ж це маєток!

— Так! Завдяки Велесові та ласці його росло тоді майно мое та дітей моїх з року в рік, і тому взяв я від Рогдая тридцять гривен у позику, щоби ще перед виправою купити для синів візантійські лати та шоломи у херсонезьких купців. Я надіявся, бач, що, повернувши, без труду віддам довг та ще чимало гроша привезу додому. Похід удався нам напрочуд гарно, хоч болгари і знали, що Святослав іде на них війною. Він послав, бач, їм послів, щоби сказали від нього: «Іду на вас, щоб узяти городи і села ваші під мою княжу руку. Тому не пручайтесь, а виходьте з поклоном та хлібом-сіллю. Коли ж захочете ставити опір, то знайте, що у мене є 30000 війська і живого духу по вас не останеться від мене». Ми побідили болгар раз і другий, взяли Доростол і Переяс-

лавець, та якраз коли бажали іти далі на Царгород, покликало боярство нашого князя у Київ, бо, мовляв, печеніги облягли його. Тоді князь, як це у нього буває, вхопив меч та ховстало, пішов до стайні і за хвилину гнав уже чвалом з готовими завжди прибічними-комонниками на північ. Радослав і Младац були з ним. Не прощаючись, ми розлучились, та вже навіки. У битві з печенігами лягла головами мало не вся дружина князя, але ворогів розбив князь впрах. Я відібрав між тим гроші від Калокира, а він дав мені провідника, що мав мене провести коротшою дорогою з Дунаю на Дністр, щоб я не потребував вертатись на Київ. Цей провідник був теж грек, а називався Партеній, і казав, що колись бував на дворі кесаря у Царгороді протовестіярієм, себто великим одівальником. Що це за чин — не знаю, але знаю, що цей зрадник був рабом Калокира, бо бачив раз, як цілував його руку, а раз видів я на його лиці знаки начебто від удару. Свобідний чоловік не зніс би удару в лице, а відповів би мечем, хоч би і князеві. Але я тоді не думав про це і аж пізніше нагадав собі ці знаки рабства, коли Партеній по дорозі напав на мене з слугами, відібрав усі гроші та обдер самого до сорочки. Лише з життям утік я та пішов на прошеному хлібі звичайним шляхом у Київ, де дізнався, що між жертвами бою були й обидва мої сини. Важко плакав я тоді, так, як радію тепер, коли подумаю, що скоро побачу обох на зеленій леваді Дажбога...

Тут мова старого стала раз у раз рватися, а слова, змішані з голосним, важким віддихом, добувалися з трудом з його уст. Видно, томило його говоріння. Смерть чимраз сильніше здавлювала своєю льодяною рукою його старече серце, і він спішився, щоб за всяку ціну докінчити свій заповіт.

— У Києві просив я князя про допомогу, та князь лютий, що мати не пускала його у Переяславець, прийняв мене неласкаво і сказав: «Ти повинен був боротися. Якби загинув, то все було б байдуже, а коли б побідив, то не втратив би майна. Коли ж ти застарий, щоб боротися, то повинен був мати розум і не дати себе обдури-ти якимсь грецьким куклам, або виявити і дати мені докази зради Калокира. Тоді я покарав би його, а так не можу». З цим я і пішов, бо князь був правий. Ось так з діди́ча став я закупом. Іди ж тепер ти у Київ та вдайся до самого Святослава. Розкажи йому про все, що сталося, а він подбає про тебе. Якже ж побачиш де-небудь Калокира, приклади йому ніж до горла, а віддасть усе, що

узяв, бо я присяг би на святий огонь Перуна, що Партеній — це його права рука. Ось це мій заповіт сину: відбрати від грека вкрадене майно та викупити волость і свободу родини у Рогдая. Тоді він, певно, нагадає собі давню дружбу зі мною та віддасть за багача дочку, якої не оглядати такому голякові, як ти тепер. Нехай боги зішлють на тебе усі свої ласки та добро...— тут спинився старий Воеслав і вхопився рукою за груди. По хвилині продовжував шепотом: — Хай Лада украсить його найкращими квітами, а блискавка Перуна... хай стане твоїм мечем...

Старий замовк. Піднесена рука опала на покривало, він бажав ще щось сказати, та відкинув голову назад, а очі згасли...

## II. СУСІДИ

Найближчі дні були для молодого Мстислава дуже сумні та при тому пам'ятні на все життя. Вони навчили його, яким великим добром на світі є щирість серця та справедливість, він пізнав, що любов більшу має вагу у житті людей, ніж гріш, сила і влада.

Обмивши тіло батька власними руками та нарядивши його у найкращу одіж, став він перед вельми важливим питанням: чим оплатити видатки на похорон, плачки-жалібниці, костер на жальнику, а головне на тризну, без якої ніякий похорон не міг відбутися. Треба було попрадідному звичаю угостити гідно народ, щоби було кому насипати могилу над мерцем, та найняти співця, який славив би подвиги померлого піснями. Мстислав перелічив усі припаси та останки давнього добробуту найбагатшого тиверського боярина і заломив руки.

— Чим же я тебе поховаю, батечку? — закликав у розпуці.— Ні гроша, ні худібки, ні друга. Хіба сам виставлю тобі костер, загашу його сльозами, власними руками покрию землю, а лісових звірів скличу тризну правити над тобою...

Та не було часу на бідкання, а Мстислав не був з тих, що тратять у скруті голову. Замкнув хату, одягся у найкращий одяг і пішов до сусідів, з яких деякі вели з гречниками торгівлю смушками та виправними шкірами. У нього було чимало шкір з зимових ловів, і він рішився проміняти їх за потрібні речі та припаси. По матері залишилась була ще невеличка скриньочка з чільцями, ковт-

ками, запинками. Ні батько, ні він не віддали б були її нікому, а берегли як дорогу пам'ятку по померлій, тим паче, що старий Воеслав мав лише цю одну жінку. Аж на Мстиславовому весіллі думали вони роздати ці пам'ятки світилкам. Невелика була вартість срібних та мідних прикрас і бурштинових кораликів, бо ж цінніші взяла з собою мати у могилу, але тепер мусив Мстислав добути і їх, щоби оплатити плачок-жалібниць, що мали заводити на похороні, і череп'яні горшки на попіл з тіла та страву при могилі.

Важко зітхаючи, ішов Мстислав через ліс. Він завернув перш усього до хати старого гончара Івора, званого Сміхуном, що сидів край села, недалеко від хатини Воеслава. Вузька лісова стежина вела туди поміж старезними високими та коренастими деревами. Сокира дроворуба ще не доторкнулася цих лісових велетнів, бо старий Сміхун не дозволяв нікому рубати ліс довкола свого посілля, а й сам не знати чому привозив потрібні йому дрова здалека, кажучи:

— Я родився у лісі, тому хочу й умирати в лісі, а не на якомусь лисому клаптикові, голому, мов моя плішива маківка. Пощо мають люди бачити дві лисини. І одної досить!

Викупаний у ранішній росі ліс блищав прегарною зеленню усіх відтінків та тисячами блисків перлових краплин води, а повітря аж хвилювалося від чудових пісенок всілякої пташні. Звільна підіймалося на сході сонце та розганяло білі тумани, що звичайно здіймалися вечорами над хвилями Дністра.

Аж ось минув молодець останні дерева й опинився знову на галявині, такій, як та, що на ній стояла його власна хатина. Та тут не було молодняка, ні кушів, уся галявина мала вигляд чотирикутника, осередок якого займали грядки з городиною, а по чотирьох рогах стояли будинки. У північному розі, звернена передом до полудня, стояла низька хата, біла, мов сніг з розмальованими у яскраві кольори вікнами та вуглами. У другому — повітка на господарські знаряддя та припаси поживи, у третьому — гончарська піч та стіс колених дров, а у четвертому — довга та широка шопа з готовими горшками, мисками, дзбанятками та урнами для небіжчиків — звичайними, простими, і кращими, розкішнішими, розмальованими у різні кольори й узорі. Тут була також робітня, гончарський кружок, всілякі дерев'яні та кістяні палички, ложечки, гребінчики та черепки з фарбами, кисті, шнурки

та інше приладдя для малювання горшків та витискання взірців на вогкій глині, гладження стін та виліплювання вух або покришок.

Усі ті чотири угли галявини єднала добре убита та потовчена череп'ям вимощена стежка, і нізащо в світі старий Сміхун не ступив би ногою на грядку, щоб собі скоротити дорогу. Тому казали люди, що Сміхун їде до Києва через Царгород, а коли їде в хату, що по лівій стороні, то звертає вправо.

Коли Мстислав увійшов у частокіл, який оточував усе обійстя Івора, старий стояв біля дверей своєї хатини та, піднявши руки угору, молився до святого Хорса на небі, благаючи його про ласку для всієї землі, для людей, звірів та рослин, за добрий кінець усіх початків та за мирну кінчину мирного життя. З пошаною спинився Мстислав та зняв з голови плетену з лика круглу, сукном покриту шапку, а нагадавши собі дорогою покійника, дивився із зворушенням на довгу сиву бороду, впале лице та глибоко осаджені очі під густими навислими бровами.

Коли старець закінчив молитву, взяв із призьби під хатою глиняну миску з зерном та свиснув тричі. На цей знак цілою хмарою злетіли з криші хатини і з близьких дерев різнобарвні голуби та кинулися на їду, яку сипала їм щедра рука Івора. Деякі сідали старому на плечі та рамена, терлися об нього, наче котятка, інші, сміливіші, садовилися на голову, але цих зганяв або здимав старець рукою і приговорював:

— Ото дурні з вас небували! Шкода, що у такого штуцерного чоловіка служите... та ж на сій голяці і волосок вирости не хоче, не то пшениця; хіба що ти її помалювати хочеш, та, бач, братіку, і це на ніщо не здалося.

Та потім увидів Мстислава, і старече лице роз'яснила іншого роду веселість. Він скорою ходою підійшов до нього, а коли молодець схилився до його руки, поцілував його в голову.

— Хе, хе, з богом, сину, приходиш, зі святим Дажбогом — сонцем... Хе! Хе! Відвідати старого, що? Го, Го! Я знаю тут усіх, бо усі приходите до мене — мусите прийти. Хе! Хе! Чи їсти зварити, чи в дорогу їхати, чи мед ситити, чи мерця сховати, усе до старого. Хе! Хе! Правда?

— Я бо, батьку, до вас...

— Мовчи, чи я питаю тебе, за чим прийшов, я все знаю, коли хто і за чим до мене приходить, хе, хе! Бо кожний мусить прийти, авжеж!

— То вже, батечку, як ласка, зладьте мені попільни-

цю, та скажіть, що вам за неї лишити, заки далі піду людей глядіти для свого старенького...

Тут зазвучали у голосі молодця сльози. Старий глянув уважно в його гарне смагляве лице та заплакані очі.

— Бач сину, тобі плакати годі! За мене мій син не умре, ані ти за Воєслава; це судьба нас, старих, нам час, нас богам потреба, а дітей наших — людям. У попільниці каші не звариш, а у човні хліба не замісиш, хе, хе! Що лишити за горнята? Го, го, сину, за ці горнята, що для твого батька наладив старий Івор, не заплатиш мені нічим, бо і сам князь Мал не мав би кращих, якби його були похоронили дома сини, а не варяги мудрої Ольги, хе, хе! Це горнятка неабиякі, але, бач, за них заплатив уже батько давніше... — тут голос старця зм'як та задривав, — своїм людяним серцем, добротою, правдою, своїм праведним життям, якого за всі скарби не купиш у нікого. Як бачиш, він утратив усі скарби, та цього добра не втратив і ось ним хоч за попільницю та горнятка заплатив. Іди, сину, далі. Мої внуки завезуть тобі все потрібне на жальник надвечір.

— Чим же я, батьку, віддячуся вам за такий великий дар і відки мені тільки ласки у вас! — дякував молодець, цілуючи руку старого.

Та старий не зважив на його слова, лише тер чоло лівицею, промовляючи про себе.

— Воєслав... Воєслав.. гей, гей! Невдовзі, товаришу, побачимось... А тоді зап'ємо у Вираї з усіма предками на славу і заспіваєм, хе, хе, як то з Ігором ходили у Царгород до святого Мама купувати поволоки та зброю, гей, гей! Минулося...

Зворушення через хвилину опанувало старця, та він швидко отямився і погладив кучеряву голову молодця.

— Не дякуй, сину, — говорив, — мене винагородять боги, світлі, добрі зеленим раєм вже незадовго, хе, хе! Ось щоб не стидався дарунку, то знай, що ми колись торгували і боролися не раз укупі з твоїм батьком у східних степах та на Подунаві, і він не раз став мені у пригоді. Хай боги проведуть його у рай, а тебе у край добра та щастя. А наладь мені великий горнець меду, хе, хе! Лише не такого густого, як моє волосся!

І старий указав на свій лисий, мов коліно, череп, а молодець мимо смутку мусив усміхнутися крізь сльози. Він ще раз поклонився старцеві до колін і пішов далі на беріг ріки, куди вела стежка у село.

По дорозі зустрів двоє внучат старого, що несли у чистенькому горщиківі дідусеві молоко та хліб на сніданок. Сміхун не любив, бач, на старості літ гамору та нечисті, що неминучі у великому господарстві, і тому відділив синів вже давно, давши кожному чимале майно.

Вони стали заможними людьми, а старий плекав свою городину та бджоли і ліпив горшки, збираючи за це всіляке добро, яке зразу ж по рівній пайці ділив між дітьми. Вони носили йому їжу, рубали і возили дрова, копали глину, та ніхто навіть не пробував наклонити старого перейти жити в їх хату.

Ті хати стояли дещо далі, і Мстислав, переходячи, звівши мешканця про смерть свого батька. Те саме вчинив він у інших хатах, і всюди вітали його словами жалю та потіхи. Вкінці на другому краї села оминув дворище боярина Рогдая, що було колись посіллям Воеслава, та звернув униз до Дністра, де жив багатий кмет Ярослав. Люди звали його, звичайно, Бобром, бо він торгував шкірами та ходив сам не раз уверх рікою у Дністрові багна, де було чимало бобрів. Молодий господар-ловець знаменито умів їх ловити, а смушки продавав купцям-гречникам. Крім цього, скуповував часто поміж сусідами шкурки з білок та кун і великі оленячі шкури, бо і за цей товар платили на Подунаві чимало гривен греки.

Хата Ярослава стояла на півострівці, що вибігав далеко за південь. З трьох сторін обливала його ріка, а з четвертої укріпив Бобер своє обійстя валом, ровом та частоколом. Як маєтний чоловік і купець, боявся він нападів варязьких дружинників, які ходили з князем на полюддя та часто на власну руку любили перетрясати комору багатого кметя. Вдень брама стояла отвором, пси прив'язувано на мотузки, і лише вартівник сидів під воротами, збитими з грубезних дубових колод.

Господар привітав Мстислава у світлиці, яка скидалася швидше на склад цинкової, мідяної, а навіть срібної посуду, ніж на мешканая. В одному куті стояли, крім цього, скрині з поволоками та полотном, у другому — ловецьке знадіб'я. Ярослав був ще молодий, може, тридцятилітній чоловік з худорлявим лицем і чорним волоссям та вусами. Бороду голив гладко, а так само підголював чуприну. З вершка голови звисав жмут буйного волосся на праве вухо. Він якраз зшивав білки та куні у «сороки», себто в'язки по сорок штук. Коли Мстислав розказав йому про смерть батька, відклав набік роботу і встав, зворушений вісткою.

— Помер! Хто б то подумав, що такий багач, та так скінчить,— бідний ти, хлопче, небагато, відай, спадщини лишилося для тебе.

— Та небагато, дядьку, ось тому і прийшов я до вас, щоб допомогли мені у біді. Ось тут є ще останки уборів покійної матері, а у хаті на дві-три гривни кун та білок, з десять телячих шкур та одна ведмежа. Проміняйте мені це за хліб, мед та м'ясо на поминки, бо самі знаєте, що у мене в хаті нічого нема, а батька поховати треба. Я торгуватись не буду, беріть усе, що є, дайте усього, чого треба, хіба, щоб мого добра не вистачило. Але думаю...

Та тут його перебив Бобер.

— Цить, хлопче! — крикнув, видно обурений.— Який лихий біс піддав тобі, що я на твоїй біді баришів шукатиму? Я купець — правда, але я ні грек, ні варяг, лише русин-тиверець, як і ти або твій з богами уснувший батько. Я не Рогдай...

— Простіть, дядьку! — оправдувався молодець.— Я не бажав вас обидити, лише просив вас про допомогу, про вигоду. Вам мої шкіри придадуться, бо гарні, цілі й густі, може кращі, ніж ці,— додав, вказуючи на розкидані смушки.— Адже торг — річ чесна та богам не противна, а що я не вмю ще торгувати, тому лишаю цінування вам. Де ж тут обида? У мене нема таки справді нічого.

Ярослав заспокоївся, коли почув це.

— Як-то? — поспитав, зморщивши брови.— Не маєте ні худоби, ні пасіки, ні меду?

— Нічогосінько!

— А щоб Морана побила проклятого скупиндю! — гукнув Ярослав.— То Рогдай не лишив вам нічого?

— Нічого! Але батько і я стаємо закупами аж від осені, якщо не віддамо до цього часу тридцяти гривен. За цю проволочку одного року та за відсотки від позики забрав Рогдай наше посілля з усім, що у ньому було. Він був правий; навіть князь не міг би нам був допомогти, хіба заплатити довг і відсотки. Тому ми осіли в опустілій хатині, а з усього майна взяли лише ось це.

І Мстислав показав на скриньочку.

— А чому ж батько не переказав до мене? — гарчався Ярослав.— Я був би поручився за нього.

Мстислав усміхнувся.

— Вибачте, дядьку! Хто все життя гараздував, той радше з голоду погине, чим піде просити.

— Ну, так, але ти міг...



— Я моему батькові у вічі не глянув би, коли б сам, без допомоги, його прогудувати не вмів. Тепер ось інше діло... Похорон — людей треба...

Настала мовчанка. Ярослав ходив нахмурений по світлиці, вкінці став перед Мстиславом.

— Мені дуже прикро й гірко, що твій батько забув про мене. Знаєш, може, десять літ тому вмер мій батько, а хата по похороні згоріла. Я бажав було покинути село та йти у світ, але старий Воеслав допоміг мені грошем і радою, і то не за відсотки, а за добре слово. От як князь посилає бояринові: віддаси — гаразд, а не віддаси — боги з тобою! Грошовий довг я віддав, але довгу вдяки — ні. Тому іди, хлопче, в хату, я тобі припасу пошлю, скільки треба, а за шкірки порахуємося по похороні.

Глибоко схвильований повагою та любов'ю, яку всі відчували до його покійного батька, йшов Мстислав додому.

### ІІІ. ПОХОРОН

Перед хатиною застав чимале збіговище, кілька порожніх возів стояло на доріжці, що вела у село, а довкола хати поралися чоловіки, жінки та дівчата. Батько, наряджений, з мечем у руці, в шоломі на голові та з щитом на грудях, лежав на санях, покритих килимом, прибраних квітами. Довкола було розставлено столи, а на них м'ясо, молоко, сир, хліб, дзбанки пива і меду. Мстислав аж остовпів.

З плачем простяг руки до людей.

— Батьки мої рідні, браття любі, що ви затіваєте, які боги привели вас сюди дивитись на нашу нужду та горе? Чим же я вас прийму, панове громадо? Батечку мій убогий! Нема у тебе житниць, ні засіків, ні пивниць — хіба усміх ласкавий бога Дажбога воздасть вам усім столицею, а я...

І перший раз по смерті батька заплакав Мстислав гірко. Та ось кинулися до нього старші чоловіки розважати. Начальник громади, кметь Вовчур, взяв Мстислава за плече та сказав:

— Коли батько умре, всі діти ідуть його ховати, щоб над його могилою побажати собі довгого життя та просити небіжчика переказати їх бажання богові Сварогові. Покійник був батьком усім, кожний зазнав колись його добродійства на собі та дітях своїх. Тому і кожний іде

нині прощати його. Бо це був добрий боярин, а другий такий не буде.

— Ох, не буде! — почулося між народом.

— Цей новий лише закупів плодить! — говорили одні.

— З кожного лиха користає! — скаржилися інші.

— Боги б його побили!

Коли Мстислав виплакався, засіли усі довкола старця, а жінки-жалібниці почали голосіння. Не було свояків, ні дочок, жінок, ні рабниць, тому чужі жінки плакали за мерцем, влітаючи в голосіння похвалу Воєславу, як добрячого батька, вірного чоловіка, лагідного та людяного до дітей і слуг. Відтак завели усі жалібну пісню хором, а мужі стали різати псів і когутів та кидати на сани! Чимраз більше людей прибувало до маленької хати Мстислава та сідало до столів, щоб відтак узяти участь у похороні. Вкінці над'їхали два вози з їдою та напитком від Бобра, і з співом та голосінням рушив похід лісовою стежиною на жальник.

Вечір уже був, коли сани випхано на костер. Тоді привів Мстислав останнє своє добро, гарного молодого коня, та убив його у ногах батька. Тут разом з іншими тваринами мав згоріти і кінь, бо небіжчик міг його потребувати у своїй мандрівці до Вираю. Хотів було молодець посвятити духові батька й останнього свого товариша Крука, однак не міг його найти. Пес мов у воду канув.

Відвернувши лице, підпалив син костер на чотирьох рогах, а за ним стали кидати і другі господарі розпалені головні між дрова. Швидко запалився огонь з сухої лучини, наче горючий стіг сіна. Жінки заголосили знову, а чоловіки метали у огонь стріли, перстені, нараменники, ковтки, запинки, ножі, списи тощо, як дарунки померлому. Вкінці пригорілий костер став осідати та попеліти по берегах. Учасники похорону збиралися довкруги розкладених вогнів, де розставлено тризну — похоронний пир для громади. Пир цей розпочав Мстислав, підіймаючи в сторону костра кубок меду. Тоді всі затихли, а молодець зворушеним голосом сказав:

— Оце підношу душі батька Воєслава, нехай вічно бенкетує та радіє у Вираї, де вічна весна та зелень, де хата Сварога та духи всіх дідів і батьків наших! — І вилив чарку в огонь. Потім налив другу чарку і знову підніс її в бік костра.

— Оце п'ю до душі батька мого Воєслава. Дай йому, боже Дажбоже, вічне благословенство та царювання у небі, а нам здоров'я та щастя на многі, многі літа!

— Дай боже! Дай боже! — загула громада, і всі випили мед з чарок.

Втретє, після звичаю, подякував Мстислав громаді, що зволила вшанувати його рід, та додав, ще до освячених звичаєм слів від себе вираз глибокої вдяки для гостей. Всі були зворушені його словами і всі жаліли його щиро, бо знали, що батько не лишив йому ніякого майна, тільки довги і то у такого немилосердного чоловіка, як боярин Рогдай.

Та ось, коли вже наситилися гості, озвалися нагло звуки струн. Усі замовкли і звернулися туди. У громаду ішов старий дід-лірник. Усі розступилися, а він підійшов до жевріючого костра, сів на пеньок та став строїти ліру. Йому подали кухоль меду, він випив його, а потім став співати, а радше речитатувати повість про подвиги померлого, що з князем Ігорем ходив на печенігів і греків. Зразу співав він лише в'ялим голосом, та потім міцнішали звуки пісні чимраз більше, здавалося, що співак і сам молодіє, згадуючи молоді літа. Коли скінчив, поклав ліру на землю, встав і простяг руки над попелом костра.

— Отак, Воеславе, прощає давній вік, вік твоєї і моєї молодості, своїх синів гарним спомином минулого та дає нашим дітям науку, як їм жити в світі, як добувати слави, та багатства собі на користь, богам та князеві на славу!

Мстислав бажав обдарувати лірника, але і цей відмовився, як інші.

— Сміхун, Воеслав і я — це була колись трійця,— сказав.— Багато зазнали та перетерпіли ми разом. Воеслав був між нами найдужчий і найметкіший, тому і став при князеві боярином, а ми вернулися на землю. Сміхун ліпить горшки, я співаю та ворожу, всі діти наші вже на своїх сміттях, лише Воеславові не довелося цього діждати, чи не сміх? Не жаль? Гей, гей!.. Зате бачу, що син у нього вдався на славу, і я бачу на чолі його світле п'ятно сили, слави і багатства. Нехай же Велес пособляє тобі, сину, у всьому, що наміряєшся досягти!

Тут старий поцілував голову Мстислава і відійшов. Жінки заголосили втретє, а чоловіки і хлопці стали засипати попіл землею та гасити огонь пивом і водою з святого джерела, що било з-під дуба-велетня на жальнику.

Було вже добре по опівночі, коли Мстислав зібрав кістки батька у прегарну полив'яну та узорчату попіль-

ницю, обставив її довкола зладженими вже кам'яними плитами, а потім усі почали спати могилу.

Коли місяць зійшов та розсипав свої сріблісті промені по хвилях Дністра, залишився Мстислав один на могилі батька. Люди розійшлися, а він попрощався востаннє з цим земним насипом, що покрив його минуле, і, стомлений цілоденною біганиною та працею, пошкандибав додому.

Додому? Чи ж у нього була хата? Ця у землю вкопана нора з голими стінами. Ось дотепер повертався він у цю нору з думкою, що там где на нього батько, який привітає його добрим словом, поблагословить за працю, а, попоївши вкупі з ним при огні вислухає його оповідання про цілоденні труди та ловецькі пригоди або сам стане розказувати про давні часи багатства і слави. Часом обидва снували довгі-довгі нитки мрій та бажань, як-то вони знову розживуться, коли батько видужає, а син роздобуде потрібні гроші з войвоначим князем Святославом... Та де тепер ці часи? З пустих кутів повіває на нього холод кістлявої смерті, пустка, нужда, самота покриють мрякою його очі та чоло, наллють у душу печалі. Ні розмови, ні розради не найде він у нікого, хіба... у неї, у Калини... Та ба, вона дальшою йому видавалася, ніж коли-небудь. З чим приступить він тепер до неї, коли у нього лише стільки майна, що на ньому? Куди поведе її? У вогку нору на березі? Чим нагодує її? Прощеним хлібом?

Сумний-сумний та похмурий, наче темна ніч, дохдив молодець до своєї хати.

А між тим на сході став бог Хорс з Дністрових хвиль підіймати рум'яне, молодече лице. Червоні блиски зрум'янили білу мряку над водою, позолотили росу на зелених листках дубів, буків, яворів, вільх, беріз. На галявинах почали кульбаби відчиняти свої жовті квіточки, на вогких місцях жовтіли козельці та ясніли незабудьки, на сухих — бабки, протачники, подорожники та дівини. Пахощі наповняли свіже повітря весняного ранку.

Аж ось перші золотисті та теплі промені червонявого сонця упали на гушавину дерев і, мов на даний знак, заграв ліс тисячними звуками радощів. Усяка птичка — і велика і маленька — раділа, що минула темна ніч з своїми страхіттями та небезпеками, що сови, пугачі, куни та тхори позашивалися уже в свої тьмяні нори, а світ полишили дітям сонця — співучим птичкам. Синички, щиглики, дрозди, жайворонки, волосінки, воловики та безліч

усякої пташні викрикували на всі лади, наче навзаводи, хто голосніше гукне на славу. Дажбогові. Десь далеко озвалася кукавка, мов щастя, що грається у піжмурки з людьми, питаючись: де я? де я? А всьому тому надавав лад і такт чорний дятел, що раз у раз настукував у червивому галуззі: стук, стук, стук, стук! — наче сказати хотів: «Радійте життям, співайте, живіть, трудіться, раз-два, раз-два, бо життя не жде, лиш пливе, мов вода... і смерть теж ні!»

Аж зрадів Мстислав серед усієї тієї величної природи своєї рідної землі; аж проясніло його лице, коли, сидячи перед чорним входом у свою хату, глянув на річку, що сліпила вже очі блиском відбитих променів сонця.

— А коли ж то ти, небоже, зволиш прийти до пана твого з поклоном? — почувся раптом біля Мстислава тряский, старечий голос з якимсь гірким, гарикливим відтінком.

Мов ошпарений зірвався молодець з каменя, на якому сидів.

Перед ним стояв Рогдай.

— Гаразд з приходом, боярине! — сказав, а його оживлене красою природи лице споважніло, наче скамяніло в одній хвилині. О, як низьким та малим видався йому цей чоловік проти велетенських сил, впливу яких дізнав ось на собі: смерті, любові та краси природи. Тому глядів на високу, мов тика, висохлу постать старого скупаря, наче на їдку гадюку, якій виломили зуби.

— То твій старий умер? — питав Рогдай.

— Умер; уже і похований! — відповів молодець.

— Умер, умер, похований! А моїх тридцять гривень хто віддасть, га?

Круглі, вибалушені, кров'ю набігли очі витріщилися на Мстислава, і здавалося, що ось-ось Рогдай проколе його своїм закривленим, яструбиним носом.— Га? — повторив по хвилині.

— Твої гривни не пропали, боярине,— відповів Мстислав,— пожди, віддам! Боги бачили, як ти давав їх батькові у позику, боги бачитимуть, як я їх тобі зверну!

— Ха, ха! — зареготав дід.— Зверну, заплачу, а з чого, жебраку? Де твоя спадщина, де худоба, двір, раби, шкіри, срібло, віск, мед? Чим заплатиш?

— Не твоє діло, боярине,— була стримана, але рішуча відповідь.— Сказав: заплачу, то так буде, хіба що згину! Тоді, певно, що пропало, але тоді боги віддадуть тобі гріш, залишений померлим...

Рогдай відступив на два кроки назад та аж посинів із досади.

— Що, га? — заверещав.— Згинеш? О, ні! Не згинеш! Нема у тебе рабів, так ти сам будеш рабом... Не згинеш, а здохнеш при роботі, щоб хоч відсотки від гривен вернулися плодами землі; оженю тебе, а твої діти та жінка відроблять твоє жебрацтво у моїй службі.

У очах Мстислава загравав огник злости.

— То ти, боярине, хотів би власну дочку посадити до ткання або послати з сапою у поле за твої власні гривни? Хіба забув про умову з батьком Воеславом? Ти ж обіцяв Калину його синові.

В тій хвилині здавалося, що кров залле старого. Він зігнувся, скорчився, запінився і витяг обидві руки з закривавленим, мов кігті, зів'ялими, костистими пальцями до молодця, наче бажав видерти його очі.

— Жебраку! — захарчав, мов у агонії,— злодію... Ти, закуп, раб, підносиш очі до Калини, яка одержить по мені майно, на яких дві тисячі гривен! О, не діждеш ти цього! Та й вона не була змовлена з тобою, а з твоїм братом, з якого, слава Велесові, вже собаки по степу порозтягали кісточки... Я у раби тебе, собачий підніжку, продам, я....

Та цього було вже забагато роздратованому Мстиславу. Він ступив два кроки вперед з стисненими п'ястуками, наче бажав Рогдая побити. Той відскочив, замовк і поблідлий з гніву та досади глядів неспокійно на Мстислава. Та у молодця опали руки, коли поглянув на марну, зігнену та скорчену постать баришника.

— Вільно тобі, боярине,— сказав спокійно,— лихо словити мене, вільно тобі кричати, кидатися, плюгавити моє майбутнє, та не вільно тобі паплюжити пам'яті померлих, затям це собі, а і від мене аж до осені — вара тобі! Ось бачиш, ти тут сам зі мною. Унизу Дністр, в селі люди сплять по похороні і труді... Один мах... і я сплачу довги батька, візьму Калину, коли вона схоче, а над тобою тризну справлять раки та соми.

Мов п'яний, відкинувся старець назад та широко відкритими очима дивився у золоті переливи хвиль ріки, потім обернувся та побачив біля себе бліде, грізне та рішуче лице молодця, і його охопив раптом жах. Мов двадцятилітній хлопець, обернувся він на п'яті та побіг у село,— тікаючи від убивці.

А молодець увійшов у хату, набрав дещо харчів у торбину, взяв ратище, щит та гранатами прикрашений меч

і вийшов, збираючись покинути назавжди свою хату. Та ось щось велике, чорне приповзло до нього з скавулінням та стало лизати шкіряні чревії. Мстислав аж скрикнув з радості і вдруге показалися сльози в його очах.

— Круку! Друже! Брате! — крикнув, — мій добрий вірний, собако! То ти беріг своє життя для мене! Га! Ти ліпший від мене, бо я бажав посвятити тебе для батька! Ходи ж, товаришу, світ добувати.

#### IV. У СВІТ ЗА ОЧІ

У супроводі вірного Крука покинув Мстислав хату і спрямував свої кроки прямо на північ. Туди вела стежка у старий город Теробовлю, звідки задумував молодець звернутися на схід Овруча, а відси до Києва.

Та ось за кілька хвилин вони знайшли стежку, що вела вліво, рівнобіжно до берега і, як на даний знак, стали обидва, а Крук, махаючи хвостом, дивився своєму панові пильно в очі, наче хотів спитати: «Підемо ще туди, чи ні?» Та, видно, вичитав у очах відповідь, якої ще не висловили уста молодця, а в наступну хвилину біг уже стежкою вліво, побріхуючи при кожній нагоді, чи то за зайцем, чи за вороною. Він знав добре цю стежку, бо сам з своїм паном її витоптав. Вона вела поза хатами села прямо під старезну липу, що росла на горбі над хатою Рогдая. Там стояв жертковий камінь, який прибирали сільські дівчата квітами, тут сходилися лісові та водяні біси, мавки та русалки гуляти у місячному світлі, і там сходилися звичайно Мстислав з Калиною.

У селі, в саду, над водою було це неможливо, у лісі небезпечно, а тут лише весною або осінню бували люди, в інший же час самотно стояла грубезна липа на горбі, наче величезний купол над лісовим храмом, самотно розцвітала і розливала далеко-широко свої солодкі пахощі, гуділа хорами бджіл та говорила з вітром. Своім віттям вірно ховала вона ніжну любов молодят перед заздрим оком Рогдая та цікавих або зловних людей.

Прийшовши, Мстислав глянув униз, а серце стиснув йому жаль за цим місцем, де провів свої щасливі дитячі літа та де тепер осів його ворог. На безлісому схилі горбка ріс плеканий ще рукою його батька сад, тепер запущений і зарослий бур'янами та дичками. Боярин Рогдай не займався садом, бо це приносило малий доход. Лише пасіки та оборонні вали і частоколи були добре

утримувані, бо одні давали готові гроші, а другі боронили його в разі потреби. Гарна, висока хата світила чистотою, та красою, бо біля неї заходилася та дбала Калина, зате обійстя, стайні і житниці, хоч повні, та брудні були і загноєні. По двору ходив дрібними кроками Рогдай, а його гарикливий та сварливий голос долинав аж сюди.

— Крук! — кликнув молодець на товариша. — Калина тут... Руш! — і показав рукою на двір.

Пес підскочив, чхнув, замахав хвостом та побіг на добре знайоме обійстя, де, побріхуючи, наскочив на Рогдая. Його поява була для дівчини умовним знаком, що Мстислав жде її під липою. Однак мимо суму та жалю, який чув молодець, глядячи, хто знає, чи вже й не востаннє на рідну хату, не міг стриматися від усміху, коли побачив, як страшенно перелякався Рогдай Крука. Він не тримав собак, і вельми їх боявся. Так і тепер заверещав на слуг, а ті серед крику та реготу бралися Крука проганяти, але дуже мляво — це ж був пес їх давнього, доброго пана. Тим часом Рогдай сховався на рундук та кричав:

— Ану же! Бийте цього злодія, бач, занадився, забути не хоче своїх жебрацьких панів, нечисте насіння — боярського двора собаці забагається, землянка вже не в смаку? Бийте його з лука! З праші! Калино, давай ратище!

З хати вийшла Калина та з сміхом дивилася на перегони служби з Круком, який добре знав, що це цькування — лишень забава. Крук пустився бігцем на рундук, де стояла дівчина. Рогдай побіг стрімголов у хату, засовуючи за собою двері, а дівчина погладила гарну голівку тварини та пішла у сад. Мов навіжений, скавав Крук довкола неї, стараючись досягнути язиком її рук, та лиця, а дівчина обганялася з сміхом. Служба припинила працю, бо знала, що наляканий Рогдай не вийде перед обідом із хати.

Скоро опинилася Калина під липою та сіла біля Мстислава на камені. Крук ліг на стежці, що вела у сад, і пильнував, чи хто не надходить.

Калина була прегарна сімнадцятилітня дівчина-красуня, які бували лишень у русинів та красу яких славили греки, італійці, араби, перси. Високий, стрункий її стан обіймала тісна тканина опинка, підперезана широким поясом. Поверх узорчатої, мов сніг, білої сорочки, висіло на шиї багате намисто з бурштину, срібних талярів



та золотих дукачів, у темному волоссі блищало срібне чільце, а на чолі над рівними, мов шнурочки, бровами звисали у золоті бляшки оправлені перли.

— Калино! — привітав її Мстислав.— Прости, що прийшов до тебе так не в пору, та, бач, мусив!

— Як то не в пору? — питала дівчина.— Ти до мене завжди у пору приходиш, ладо мое. А тепер, коли поховав батька, певно, частіше приходитимеш, правда?

І своїми карими оченятами глянула вабно та запитливо на молодця. Але Мстислав сумно потряс головою, а в його очах відмалювалася уся туга, яка приймала його серце.

— Бачиш,— говорила дівчина,— я була б також пішла на похорон та тризну, але знаєш, що батько...

— Знаю! — кинув головою молодець.— Він гнівається на мене.

Калина усміхнулася.

— Він не такий злий, як думаєш,— сказала.— Він лишень скупий і бажав би посісти все срібло візантійського кесаря, хоч сам не знає, на що воно йому здалося.

— Ні, Калино,— відповів молодець,— ти не знаєш свого батька. Він добрий, може, для тебе, бо тебе кожний любить, навіть Рогдай, та ось спробуй осмілитися коли-небудь стати йому поперек дороги, побачиш!

— Що ж ти нині йому вчинив, що він такий лютий вернувся від тебе?

— Він? — відповів молодець, а лице його набрало грізного виразу,— він обкидав гряззю пам'ять мого батька і братів та грозив, що мене запроторить у раби, якщо не заплачу довгу. Я і згадав йому за тебе, нібито жартом, і він аж тоді відійшов, коли я нагадав йому, що ми самі, а я дужчий від нього.

І молодець розповів свою ранішню пригоду.

— Ось тому мушу нині покинути Залісецьку волость,— кінчив оповідання,— бо боюся, щоб мене справді не зловили та не продали у раби. Боги високо, князь далеко. Він земський боярин, я княжий, у нього друзі та помічники і багатство, а я... сам без гроша та поміч сусідів.

Дівчина споважніла і посумніла, а в очах з'явилися сльози.

— Так,— сказала по хвилі,— може, ти і правду кажеш. Коли батько був у тебе, приїхав молодий Власт, боярин із Города. Батько погрожував на тебе, та я сміялася. Але тепер бачу, що лучче було послухати, про що

вони обидва говорили, бо щось дуже довго радилися у світлиці, а при виїзді сказав ще Власт на прощання: «Оставайтесь з богами, завтра будете його мати». Жалко мені тебе, Мстиславе, жалко, мов за життям, плакати му за тобою, але тепер сама скажу тобі: «Ідь, милий, тікай відси, а повертай здоров у добрі та багатстві». Не вдасться тобі, то стань на службу до князя та візьми мене оружною рукою. Я радо поділю з тобою хатину в княжому острозі, промінню усі гаразди на наше спільне щастя, за майбутнє!

І кинулася на ший молодцеві.

Довго не пускав її Мстислав з обіймів, та ось Крук загавкав, а в кущах за ними щось зашелестіло. Мов птичка з гнізда, налякана рукою збиточного хлопчини, пурхнула Калина у сад, а Мстислав гукнув їй навздогін.

— До весни!

І скорим, пружним кроком заглибився в ліс, наче човен, що крізь розбурхані хвилі Руського моря прямує у Царгород. Сонце піднялося високо на небі та пригрівало чимраз дужче. Але молодець не відчував цього під густим склепінням галуззя та листя, лише жваво ступав вперед. Спускався у глибокі яри-балки, зарослі буйно лозиною, вільхами та яворами, обминав гущавини ліщини або густо підшиті дубові та букові смуги пралісу, де на столітніх шарах гнилого листя та галузок розрослися в людську голову завбільшки розкішні, різнобарвні гриби.

Місцями, де весняний або осінній вихор повалив знесиленого лісного прадіда — старезне порохняве дерево, там доходили промені сонця аж до землі, і серед буйного ягіднику блищали, наче карбункули та рубіни, суніці та їжилися сподом синяві, верхом блискучозелені малинові кущі.

Мстислав ішов далі. Не спиняли його і пісні птиць, які, щоправда, дещо притихли, та все-таки раз у раз на нижчих галузках обзивалися сойки, та сороки, ковтали жовна та скигліли молоді канюки у високому, з порохна та патицчя сплетеному гнізді. Сморід стерва долітав від цього гнізда аж до молодця, та швидко цей поганий запах приглушували пахощі лісових квітів слизу, розхідниці, розмарину та материнки. Молодець не розглядався навколо і залишив оглядини кущів та дерев Крукові, який раз у раз оглядався, а побачивши, що його господар іде далі, зникав знову у гущавині, брехав та

підскакував і виполошував всіляку дрібну звірину та пташню.

Вкінці Мстислав вийшов на малу прогалину, вкриту рожевими кущиками вересілю. Галявинка лежала на схилі малого горбка, що панував над околицею, і мандрівник почав розглядатися по безмежному морі лісу, що хвилювалось перед ним у яскравому світлі сонця. Чорняві переливи тіней перебігали рядами по вершках дерев, коли вітер порушував їх широким подувом. Над лісом кружляли високо-високо соколи та шуліки, наче темні точки на блакиті неба, а хвилями низали повітря князі воздуха — кані, найбистріші літунни між птицями. Мандрівник задивився у синяву, що там десь далеко у безкраї лучила землю з небом, та усією душею тонує у виді цієї свободи та величі світу... Коли раптом щось свиснуло біля його виска, а позад нього заскавулів Крук, наче поцілений каменем або вдарений ногою чи буком...

Та недарма Мстислав вже кілька літ ходив на лови сам один і не раз, полюючи на велику звірину, бував у небезпеці, де один рух рішав про життя або смерть. Наче м'яч, що кинений сильною рукою об землю, відскакує знов угору, відскочив молодець одним махом на три кроки та відвернувся.

І що ж побачив?

З-поміж кущів калини на окраїні лісу, може, на десять кроків від нього, визирала постать в полотнянку одягненого парубка, що з топором та ратищем біг до нього. Ближче стояв другий, що якраз кинув був у нього ломакою, видно, на те, щоб його повалити й оглушити. В руці держав він ремені, і Мстислав в одну мить пізнав обох та їх наміри. Це були раби Власта із західного пограниччя, з-за Сяну, парубки, відомі своєю дикістю та звірством у всій околиці. Власт послуговувався ними, коли треба було насильства або жорстокості. Ні один із тиверців не зважився б на такі погані діла. Як в усій Руській землі, так і тут не любили люди насилля, мук та убивства.

Тому, коли Мстислав побачив обох посіпак, відчув зразу ж, що грозить йому небезпека і то чимала. Він міцно вперся ногами, з розмахом кинув ратищем у ближчого з ворогів. Драбуга впав, наче підтятий пень дерева, та заверещав не своїм голосом. Другий зупинився нерішуче, та молодець миттю прикляк, добув з-за плеча лук і прицілився.

З фуркотом полетіло ратище на Мстислава, але він добре бачив, звідки воно летить, і відхилився вбік. Услід за цим свиснула пірнала стріла і застрягла в оці напасника. Цей упав на землю недалеко від товариша, що вертівся з болю, мов розтоптаний хробак.

Усе те було ділом одної хвилини, так що Крук, якого копнув був перший напасник, не скінчив ще скавуліти, коли обидва посіпаки лежали вже на землі, виючи з болю. Бистро розглянувся Мстислав довкола, а потім обійшов усю галявину. Надибав лише сліди трьох людей, свої та обох драбів. Тоді підійшов до них з мечем в руці. Ратище влучило одного з них у праве плече та стреміло ще у рані, бо не вистачило вже сили вирвати його з-поміж відламків розтрощеної кості. Раб стогнав уже лише тихо, закривши очі, а кров обрискувала рожеві квіти вересілю. Другий вив раз у раз, намагаючись видобути вістря стріли, довкола якого обгорнулися ніжні півки ока.

Коли він побачив Мстислава, що наближався до них з глибини лісу, кинувся у смертельній тривозі на коліна, щоб просити пощади.

— Простіть, могучий пане,— лебедів,— ми раби боярина Власта, нам приказали... ми не винні, ми не бажали вас убивати... хай нас Перуна грім поб'є, коли бажали... пощадіть нас!

— А то чому кидав ратищем? — гукнув Мстислав, який, правду сказавши, зовсім не чув злості до повалених ворогів. Навпаки, у нього зродилося почуття, зложене з вдовolenня та жалю. Він радів і гордився побідою, та проте жалко було йому стогнучих посіпак.

Легко видобув ратище з рани парубка та допоміг другому освободитися від стріли та останків ока. Мстислав звернувся до них ще востаннє і сказав:

— Не винні ви, що напали на мене, не винен і я, що мусив боронитися. А що я дужчий від вас, це дар богів, а нічия заслуга. Тому не майте гніву до мене, а я прощу вам. Однак скажіть Властові, щоб він не ставав мені на дорозі, бо я роздавлю його, мов хробака на стежці; нехай з Рогдаєм не нюхається, бо коли у нього задовгий ніс, то я втну його та кину собаці, а, вернувшись, покажу і йому і всім сусідам, хто паном у Залісецькій волості!

Це сказавши, відійшов з Круком, який, бачачи цілковитий погром ворогів, зрозумів обставини дуже добре і, весело помахаючи хвостом, побіг за Мстиславом. Коли зникли за зеленою стіною, звівся осліплений раб та, погрожуючи кулаком, прошипів:

— На всіх богів землі і пекла, на кості дідів та батьків, не забуду я тобі цього і або згину, або вдавлю тобі у горло твої власні очі; проклін на тебе та твоїх... Чорний бог чує моє слово, а Власт помститься!

І знесилений упав на землю.

## V. У КИЄВІ

Мстислав вельми чудувався, як могли парубки Власти, який сидів аж у Городі, кілька миль від Залісся, так скоро надоспіти і вислідити його у дорозі. Але загадка розв'язалася незабаром, бо у гущавнику знайшов двоє коней боярина, на яких приїхали напасники. Не гаючись, вибрав того, що видавався йому луччим, і почвалав у ліси. Не день і не два їхав він лісами та лугами, заходячи часами до людських осель, щоб переночувати та запастися на дорогу.

А оселі лежали тут густо і всі були великі, обширні та многолюдні. З полудневого пограниччя, із степів відпливала людність, бо орда печенігів починала грабувати та нищити ті околиці. Не раз на нічлігах балакав Мстислав з такими переселенцями, і всі вони нарікали, що князь Святослав замало журиться про полудневі межі князівства. Та він не звертав уваги на ті слова. Під його молодечу уяву підходили більше славні походи на Царгород та Болгарію, у краї теплі, краї світлі, на південь, куди тягло усіх русинів непоборимою силою сонце — цар тих земель.

За шість днів заїхав Мстислав до Меджибожа — серед лісів та боліт закладеного замку, і тут прибув якраз під час побуту князя Ярополка, поставленого над деревлянами. З усієї околиці спішили люди з поклоном і дарунками, бояри і кметі, покривджені йшли шукати правди на гнобителів, обманені на обманців.

Тут прийшла Мстиславові гадка попробувати щастя і просити нового князя про допомогу. Тому пішов на другий день у острог, де під синім небом засів князь на великому, килимами вистеленому стільці. Але зразу ж упало молодцеві в око, що князя оточували майже самі варяги. По лівій стороні лиш, і то здалека від княжої особи, виднілось кілька деревлянських бояр, та й то кожний з них у багатій одежі, накинній поверх варязької зброї. З оповідань батька знав Мстислав, що на судах варягів не бувало, бо це були воєнні люди, а на судові сходи не

приходили люди у зброї. Однак ще більше вразив його спосіб, як рішав князь спори та скарги. Як колись сумної пам'яті князь Ігор, так тепер князь Ярополк відправляв кметів, ні з чим, а зате обставав за боярами, особливо за деякими, про яких знав, що багаті та впливові. Простолюдинові приказував підчинюватись боярській волі, а з довжників навіть посміхався, кажучи:

— Хто не має чим заплатити відсотків, той повинен мати власні гривни або куни.

Або:— Якщо ти знав, що цей чоловік такий немилосердний, то чому йшов до нього? Треба було пошукати іншого вірителя!

Закупам-ізгоям відповідав:

— Ідть і живіть по боярській волі, коли по своїй жити не вміли. Усі люди живуть, а закупи, може, не люди?

З рабами навіть говорити не хотів і велів їх прогнати з острогу.

Мстислав утратив зовсім надію здобути собі ласку такого гордовитого та несправедливого князя і зібрався йти далі, коли раптом почув побіч себе голос:

— Не довго попасешся ти, небоже, на цьому високому столі; проти волі народу не осидишся на ньому! Ігор який був, а також згинув марно. Перун не князь, він рівно побиває і князя і раба, а Хорс не чоловік, усе бачить, а обдурити себе не дасть.

Мстислав оглянувся і побачив чоловіка, може, тридцятилітнього, худорлявого з блискучими очима та довгим вусом і чубом, словом, вояка. На ратищі ніс він набиваний спижевими гудзиками шкіряний кафтан, на плечах тугий варязький щит, а при боці довгий обосічний меч.

— Чи і ви, дядьку, до князя з прошенням?— спитав молодець.

— Е, ні! — засміявся вояк.— Лют не потребує ласки таких момсиків, як сей малий Ярцьо. Я дружинник князя Святослава. Я лише бажав подивитись, яку то цяцю лишив наш князь замість себе, і бачу, що син не вдався у батька. Ну, може бути, що це ще месть за Ігоря.

— То князь Святослав так довго тямить кривду? — спитав Мстислав.— Прецінь княгиня помстилася за смерть чоловіка як слід.

— Авжеж! — була відповідь.— Я не кажу, що це князь мститься, лишень боги. Куди ж ти, молоде, ідеш?

— А саме до вашого князя. Я чував, що збираєте людей, то і я побажав піти з вами.

Лют глянув на Мстислава, та зміряв його від голови до ніг.

— Гаразд! Князь прийме тебе. Ти свобідного роду?

— Я боярський син, мої два брати згинули у Болгарії, батько ходив із князем Ігорем, майно ми втратили...

— Чому?

Мстислав розказав. На те Лют потряс головою.

— То твій батько зле вчинив, що не нагадав князеві про своїх синів. У нашого князя військова вдача: коли гнівний, не приступай, доки не висопеться. Але потім, хоч до ран приклади, загоїться. Та що ж? І Велес не верне цього, що сталося. Ти, молоде, пригадай князеві обох братів, а він не забуде тебе.

Обидва вояки посідали на коней і поїхали прямо у Київ. Лют знав найближчі дороги та найкращі стежки крізь ліси, тому вже сьомої днини надвечір стали у стіп київських гір, над річкою Почайною. Звідси починався славний Боричів вивіз, доїзд до княжого острогу, який займав собою схили і вершок горба. З західної сторони був тут лише один доступ і одні ворота. Дорога до них вела вздовж городського валу і частоколу, так що ворог, який думав би напасти на браму, мусив вздовж частоколу під стрілами оборонців подолати простір яких вісімсот кроків.

— Ану, вгадай, Мстиславе,— усміхнувся Лют,— чому доїзд до острогу іде з полудня, з лівої сторони, а не з другого боку?

— Чому? Бо з цієї сторони краще і лучче.

— Куди там! З другої сторони від Подолу, те саме! Замість іти прямо вгору справа, звертає дорога вбік і проходить зліва до північних воріт острогу.

— Гм! Не знаю! — відповів молодець.

Лют засміявся.

— А котрим боком звертаємося до частоколу, коли підходимо зліва?

— Звісно, що правим... Ага! Все знаю. Бо на правому рамені нема щита.

— Бачиш? — повчав Лют.— Якщо ворог перекине щит на праве рамя, то буде безоружний і не буде боронити нашим разити напасника стрілами та камінням, а як не перекине, то буде з боку частоколу без ослони.

— Диви, диви! — чудувався Мстислав.— Як мудро виміркувано.

— Це наш князь так придумав. Він лише і про те думає, та коли видумає, то і старий Свинельд не втне.

— Воевода?

— Еге ж! Він тепер у Переяславці заступає князя, і ми тепер туди йдемо...

— Він варяг?

— Ніби варяг, та його варязькі кості давно вже поросли руським м'ясом. Вже і свою мову забув, бо у нашого князя варягів небагато.

— А це чому?

— Бо він більше за славою ганяє, чим за наживою, на полюддя не ходить, а живиться здобичею з війни та ловів. Варяги люблять достатки, тому волять молодших князів, Ярополка, Олега або царгородського кесаря. Та і князь волить наших добровольців, чим їх, бо наш народ хоч менше одчайдушний, але зате намного тугіший та вірніший.

— Звісно,— замітив Мстислав,— хто бореться за гріш, тому слава байдуже! — Так гуторячи, увійшли вони в острог. Уздовж частоколів, з-над яких грізно гляділи з грубезних колод збудовані вежі, лишено для доступу борцям та для довозу стріл, каміння, смоли та води досить широку вулицю, яка оточувала стоячі всередині дворища. Дворищ цих було кількадесят, а належали вони до найзнаменитіших дружинних бояр, що проводили відділами княжого війська. Довкола кожного стояли ще житниці та комори на всілякий военний припас та поживу і довгі хати для рядових вояків-гриднів.

Найнаряднішим був дворець воеводи Фарлафа, де жило у хатах триста варягів. Тут застава була срібна, а багаті поволоки вкривали стіни, столи та лави. У других цього не було, бо це були хати дружин з тиверських, полянських, сіверських, улицьких, словінських земель, сини бояр, кметів, ізгої-закупи, як Мстислав, і ізгої-раби, які викупилися з рабства або яких викупив князь за хоробрість у бою. На великому майдані серед острогу стояло окремо укріплене дворище київських князів, а між ним і північними воротами, що вели на Поділ, виднілась святиня бога Перуна.

На майдані панував рух, як на торзі перед виїздом купців-гречників човнами на південь. Товпи кметів та рабів виносили з житниць на плечах міхи з борошном, вуджениною, салом та уставляли їх рядком біля пристані, де ждали на них довгі липові човни, обмазані смолою, з лавками та довгими веслами. Скрізь по майдану сиділи гуртками дружинники-гридні, себто прибічні вояки князя, зайняті военним ділом. Вони гострили мечі, списи,



пробували луки, оглядали лати та щити, а усе те серед пісень та жартів. Раз у раз зачіпав хтось Люта.

— Добро з приходом, Люте, що, ти сина привіз? — питав якийсь знайомий.

— Ні, це твоя жінка тобі прислала, абись не забув, що маєш сина,— відповів Лют.

— Коли ж у мене нема жінки!

— Ну, а у мене сина нема.

За якийсь час знову хтось зачепив їх.

— Ти де роздобув оцього пса? — питали.— Та ще й з песеням!..— додавали, вказуючи на Мстислава, що все оглядав дитячими очима, дивувався і забував язика у роті.

— Тю на твого батька,— огризався Лют,— це його братанич.

— Як-то?

— Ну, звісно як, песеня старій собаці все сином або братаничем, а тобі, відай, першим братом доводиться, може, ні? Як ні, то вибачай, ти, видно, з іншої буди.

Вкінці приїхали перед стайні, де чимало отроків проводило, чистило та уїжджало коней. Коли побачили Люта, зразу ж надбігли та взяли коня до стайні. Мстислав зліз також і став біля Люта.

— Страх, як тут у вас гамірно, у лісі навіть весною такого не буває,— зауважив.

— Чого солопишся? — гукнув Лют.— Краще подумай, що сказати князеві. Що тобі з цього, що тут ловиш галки та ворони. Як князь тебе прийме, то надивишся досить заки поїдемо.

— Гей! Не погавишся, Люте, ні, бо їдемо вже завтра! — почувся раптом за ними різкий, молодий голос.

Лют обернувся, наче гадюка вжалила його у потилицю, і похилив голову та зігнувся, дотикаючи рукою землі. Не знаючи чому, зігнувся Мстислав і собі, а коли знову випрямився, зрозумів, що перед ним сам князь.

Князь був без шолома, а чорне волосся зв'язане було у чуб на вершку голови ремінним волоком. Чорні вуса відтінювали добряче лице з ясними синіми очима та густими бровами, у лівому усі висів ковток із одним карбункулом та двома жемчугами, а більш князь не різнився нічим іншим від своїх вояків. Його середню ростом, але тугу, костисту постать покривав шкіряний одяг, прикрашений мережками, які вишивала його любима жінка Малуша. Широкий черес із застромленим ножом та келепом і міцні чревії з бичачої шкіри, товсто окуті,

доповнювали стрій. В руках держав щітку, якою вичистив саме свого любимого коня. З усієї його постаті так і било здоров'я, сила, охота до бою та любов до життя і світу.

Мстислав почув до цього чоловіка з першої хвилини якусь почесть та любов, наче до якогось вельми поважного у родині дядька або старшого брата. Між тим Лют отямився і відповідав князеві.

— Тим краще, князю! Лют не любить, щоб ретязі ржавіли, а на мечях баби пекли поросята,— відповів.

— Добре кажеш! — засміявся князь.— А хто це з тобою прийшов — свояк?

— Своjak князеві по спису та ратищу, але Младанові і Радославові Воєславичам із тиверського Залісся доводиться справді братом.

— Братом? — Тут Святослав бистро глянув на молодця,— Младан... Младан...— говорив, а його очі прибрали якийсь дивний вираз, і здавалося, що він дивиться Мстиславові у найтаємніші глибини душі,— вони впали у чесному бою, один по правій, другий — по лівій руці від мене. Через це і я мав час урятувати свою голову... Далеко, бач, тоді загнався між поганих... Всі, що були зі мною, згинули... Младан... Младан... братом мені був, не слугою... таким будеш і ти.

І поклав свою малу, але кремезну і сильну руку на рамя молодця. А Мстислав дивився у ці сині, мов море, глибокі очі і наче під впливом якоїсь таємної сили відповів:

— Буду, княже, клянуся на батькові кості та на Перуна!

— На меч, сину, клянись! — сказав Святослав поважно.— Що боги моторять, ніхто не знає, меч один не покидає чоловіка, хіба що чоловік сам його покине.

— Клянусь мечем, князю, що послужу тобі, як служили брати.

— Гаразд! — втішився князь.— Спасибі, тобі, Люте, що привів цього героя. Іди-но у город, поклич Добриню і Володимира, а ти, хлопче... як тебе?

— Мстислав.

— А ти, Мстиславе, ходи зі мною і розкажи мені, чому ти вже третій з роду, йдеш за мною, в той час, як інші десятюх або і дванадцятьюх синів годують з одної миски за піччю та навіть на Купала не пускають, щоб, бач, чужі блохи не обкусали?

Князь підійшов до коня, якого чистив, всунув щітку у торбу при сідлі, що лежала біля коня, а потім попрямував у дворище. По дорозі розказував Мстислав про свою долю і наче угадав, що подобається князеві, а що ні, бо говорив коротко, ясно. Святослав раз у раз дивився з-під ока на товариша; а коли той згадав за Калокира, почервонів увесь, а Мстислав замовк в одній хвилині.

Високе чоло Святослава стягнулося усе у зморшки, наче сине небо, коли знечев'я набіжать з-над Руського моря чорні хмарки.

Густі брови наїжилися, а в очах заблищали якісь такі страшні вогні, що Мстислав затремтів.

«На Перуна! — подумав. — Горе тому, хто стане йому на дорозі!»

— То він має твої гривни? Собака грек! — сказав князь хрипким голосом, у якому звучала наче якась струна дикості та жорстокості. — Та ми відберемо їх у нього. Я знаю, що у нього нечисті руки, але доказів не маю. Так само і воевода Фарлаф... — тут князь став і звернувся до молодця.

— Хлопче! — сказав. — Ти тут чужий, нікого не знаєш, ніхто і тебе не знає, правда?

— Так, княже, хіба один Лют.

— Це нічого, це золото, не чоловік. Але ти... умієш ти мовчати?

— Як батькова могила. Попробуй, княже, побачиш.

— Ну, гаразд! Бачиш, отже, мені здається що Фарлаф і Калокир кують крамолу проти мене. Ти знай це і, бережучи мене, сліди за їх ножами та мечами, щоб котрий не знайшов дороги до мого серця. Я смерті не боюся, лише зради... Але ось говорити тобі про це невільно нікому — навіть у сні! Зрозумів?

Мстислав поклонився.

— Буду, княже, твоїм оком там, де твоє не сягне, та твоїм щитом, де твого не буде!

— Добре, а тепер розкажуй далі!

І розмовляючи, пішли у дворище.

## VI. НЕ ГЛЯДИ, КНЯЖЕ, ЧУЖОЇ ЗЕМЛІ!

У тьмяній прийнятній кімнаті княжого дворища ждала на князя чимала товпа людей. У дорогих шубах та шапках, прикрашені золотими та срібними ланцюгами, самоцвітним камінням та шовками, сиділи і стояли ру-

ські купці-гречники, між якими виднілося і кількох греків з чорними бородами та блискучими очима, у синіх туніках та жовтих сап'янцях. Поруч них окремо стали земські бояри, що не брали участі у поході, а між ними визначався велетенського росту муж, може, шістдесятилітній, із сивою бородою, у шоломі та дорогій візантійській зброї. При ньому стояв дванадцятилітній хлопець міцної будови тіла, з темно-синіми очима та темним волоссям, але з напрочуд правильними рисами лица та повільними рухами тіла. Хто дивився на нього, той немов бачив, що хлопчина силою вгамовує вибухи своїх бажань та пристрастей, яких відблиски з'являлися хвилями у глибині його зіниць. Спокійно і розважно дивилися вони на світ, наче передчуваючи ту задачу, яку колись мав сповнити саме той молодець.

Цим високим старцем був воевода Добриня, а його молодий товариш, це молодий князь Володимир, син улюблениці Святослава, Малуші.

По другому боці кімнати стояло з двадцять оружних мужів у візантійських та варязьких зброях або і без них, у шкіряних каптанах, широких чересах та шапках з ухами.

Князь сів на стілець, який подали йому слуги, і обкинув зором увесь збір. Мстислав, що стояв при дверях, бачив, як на лиці Святослава показався глумливий усміх, а його голос, коли обізався уперше, зазвучав різко, наче скрегіт різаного каменя.

— Гаразд, панове бояри! А і вам, грецькі гості, добро з приходом! Що ж приносите з моєї Херсонезької та Болгарської волості? Чи живе ще недруг наш і ваш кесар Іван Цимінській? Чи патрицій Калокир уже перетягнув на свою сторону всіх бояр царського престольного города?

З-поміж греків виступив наперед муж у середніх літах з багатим ланцюгом на шиї, а за ним дванадцять рабів несло дарунки: золоті та срібні миски, свічники, кубки, ковтки, ланцюги, пряжки та запинки і звої величавих поволок, на яких були виткані золотом леви, орли, коні, люди, та всілякі казкові потвори.

— Хто ти? — поспитав князь.

— Я раб рабів твоїх, ваша княжа височість, Партеній, смирний раб божий із Доростолу, приходжу як посол від патриція Калокира з Переслави.

Мстиславу аж мороз пішов поза шкіру, коли почув це ім'я. Він зблід, як стіна, дивився лише, витріщивши

очі, на мужа, який з облесним усміхом та покірним лицем слухав слів князя.

— Я так і думав, що ти ще тут у нас не був, бо бачу, що став між тими, яким дещо не в смак пішли мої походи на південь. Коли тому три роки клявся в Калокирові на Перуна та Велеса, стояв він та други його між моїми гриднями. Нині чомусь-то ви відцуралися від них, а пристали до моїх плугових бояр. Це вельми поважні та добрі люди, і я їм честі не відбираю, але це не пара вам, ні нам, що беремося повалити великого кесаря у Царгороді, а посадити на його престолі маленького херсонезця.

Ідкі слова Святослава вплинули на послів, наче від-ро холодної води.

Лиця їх помертвіли, поблідли. Вони, бач, налякалися, що князь побачив їх дволичну гру і добре розумів, що Калокир був лише куклою царгородського кесаря— а між тим вони вірили у його легковірність.

«Він сміється з нас,— погадали,— а за хвилину велить посадити на паль або виколоти очі. Бережіть нас, спасе, і ти, пречиста!»

Але так не було, і послі швидко заспокоїлися, коли князь заговорив далі.

— Боїтеся Циміскія? Ну добре, але я його не боюся. Якщо доставите мені усе те, що обіцяли, то маленький херсонезець сяде таки в золотій палаті кесарів на великому престолі. Тому можете сміло ступити знов на той бік кімнати, де бряжчить зброя моєї дружини та де сидить на маленькому престолі великий князь, що страхів не боїться.

Партеній полегшено зітхнув, і скісний погляд його очей упав із-під повік на гурток княжих дружинників, між якими визначався дорідний, білявий муж з рум'яним лицем та великими круглими очима — Фарлаф.

Мстислав побіг зором за поглядом грека і побачив, як варяг тріпнув зневажливо пальцями.

— Князю,— відповів посол,— господин мій, патрицій Калокир, недарма славить під небеса розум твоєї достойності. Ти зразу помітив, що ми не прийшли сюди з цим, з чим приходили колись. Іван Циміскій вернувся побідником, а з ним стотисячне військо. Усі наші прихильники покинули нас, багато грошей, які попливли в їх мішки з Херсонезу та Доростолу, пропало. Кесар велів задушити сина й осліпити зятя патриція Калокира, а сам збирається іти війною на Болгарію. Ось чому приїхали ми, князю, остерегти тебе і навколишніх благати:

«Іди, князю, з Болгарії, вертайся на Русь та жди пригідної хвилини. Поки що не благословить бог нашому господинові на престол, ні тобі на болгарські волості. Заждїм, а за кілька літ, певно, знову прийде нагода відбити втрачене! На доказ вічної дружби та щирої любові посилає тобі ось ці дари!»

Святослав навіть не глянув на скарби, які зложено у його стїп, і на які ласим оком дивилися Фарлаф та варяги. Його лице поблідло, а на чоло виступила кривава, аж синя жила, ознака гніву.

— То так? — почав тихим, хрипким голосом. — Такої співаєте тепер, коли дружинники мої стоять за Дунаєм під брамами Румелії? Ну, гаразд! Я не тягну Калокира за бороду. Хоче... то нехай, про мене, сидить у Доростолі та перебирає чотки або їде цілувати коліна кесаря і заплатить за нужденне життя носом та вухами, язиком або очима. Я обійдуся без нього та поїду сам добувати нев'янучої слави або смерті і сяду на престолі сам або погину! Краще самому, опершись об дерево, боронити життя, чим повірити його охорону трусові!

Голос Святослава кріпшав в міру того, як говорив. При словах «я обійдуся без нього» встав і випрямив свої могутні груди, наче наставляючи їх ворогові.

Хитрий грек зігнувся ще нижче.

— Великий князю! — відповів. — Калокир не думає навіть покинути рядів дружини твоєї достойності і за себе не боїться. Він дрижить лише за життя твоє і твоєї дружини. Тому благає тебе як найвірніший друг, щоб ти не кидав свого безцінного життя у страшні небезпеки нерівного бою. Друга нагода може лучитися, але друге життя ніколи. Коли згинете, ти і дружина, хто ж оборонить Калокира?

З зачудуванням глянув Святослав на грека, в сумніві, чи не скривдив його підозрінням трусості, де промовляла тільки дружба. Тому сказав вже лагідніше:

— Вертай у Доростол і скажи, що я їду туди з дружиною. Калокир нехай не боїться за мене. Коли сам готовий гинути, ну, то згинемо обидва — буде веселіше. А якщо побідимо, чою надіюся, то посміємося з його обави. Скажи йому, що як нема в світі скарбів, якими можна би мене купити, так нема на світі небезпеки, яка здержала б мене від наміреного та вирішеного походу.

Низенько поклонилися послі і вийшли. Князь сів знову на стільці і задумався, перебираючи пальцями темний чуб на вершку голови. Всі мовчали і перешіптувалися

нишком. Лишень Фарлаф покинув своє місце при князеві і за плечима всіх прямував до дверей за грецькими послами. За ним збирався до відходу і Мстислав, бо надіявся, що стрінеться з Партенієм,— коли раптом почувся голос князя:

— Не відходи ще, Фарлафе, послухаємо, що скажуть наші земські бояри та огнищани!

Лице Фарлафа почервоніло, наче у хлопця, якого зловлять у чужому саду. Він вернувся на своє місце, а Мстислав скористався із руху, який виник між зібраними, і став недалеко дверей, щоб вийти ще перед іншими. Між тим з-поміж бояр виступив старий Путята з Києва, низький, з кривим носом, що, мов клюв хижої птиці, стирчав з сухорлявого, опаленого вітрами лиця.

— Князю Святославе,— начав.— Мене вибрали земські громади бесідником, щоб я поклав тобі на серце бажання полянських громад.

Святослав стягнув брови грізно, але відповів спокійно:

— Не громади мене поставили князем, не вони дають мені дань на харчі для моєї дружини, тож і не можуть вимагати, щоб я був їм на вислуги.

— Це правда, княже,— сказав на те Путята,— Князь Ігор ходив на полюддя і збирав борошно, шкіри, віск та мед. Тому і любив його народ, а погані печеніги не забігали до нас рік у рік. Ігор пильнував землі батьків, і земля...

— Покрила його, вбитого деревлянами,— докінчив за Путяту князь.

— Не земля його вбила, а його власна несить,— відповів боярин.

— Пусте городиш, Путято! — кликнув князь.— Ігор пильнував вас, і ви вбили його, а за рік-два скажете ще, що і могли його вбити без суду, бо ж його, як раба, годували. Я не раб, мене годувати не будете, я сам годуватиму себе і дружину ось чим!

Тут князь ударив рукою по рукояті меча.

— Княже! — зауважив старий Путята поважно.— Знаю, що ти нас, мирних землян, не любиш і не слухаєш — добре! Але сивий волос шанувати є повинністю усіх, це закон прадідів, тому повинен і ти вислухати, що тобі говорять старці твого народу!

Княжі дружинники глянули на Святослава, бо сподівалися одного з цих вибухів дикого гніву, перед якими

так усі дрижали, але о диво! Князь опустив голову, потер чоло рукою і замовк.

— Правда твоя, батьку,— сказав по хвилині,— говори, що знаєш, слухаю!

— Слухай, князю! У тебе щире, золоте, руське серце, а не грецька їдь, ні варязький камінь. Тому і сам знаєш, що тобі не грозить у нас судьба Ігоря. Ти не Ігор, а твоя дружина, це, по найбільшій часті, такі наші діти та внуки. Це дає нам право бажати собі, щоб вони гинули для добра руської землі, а не для твоєї лише слави. Ти на полюддя не ходиш, нам ніякого діла до тебе, але наші діти гинуть з тобою, а їх вигодували ми. Не купили ми тебе, не купив ти їх. У тебе твоє право, у нас наше. Ось бачиш,— доки сидів у Ітилі хозарський загін, зрідка показувалися лишень печеніги у наших степах. Розлетілися хозарські пастухи по східних пустинях, вигинули хлібороби та купці, остався степ, а по тих степах гуляє орда. Ти сам, княже, не раз і не два побідив їх, та що з того? Той самий грім, що розбив Хозарську державу, отворив їм також ворота на Русь. Збагни, отже, своїм розумом, Святославе, що тобі робити. Не до князя оце кажу, лише до русина-полянина з Києва.

Святослав не відповів зразу бояринові. Він вдивлявся у простір очима натхненного бояна, а далі почав:

— Болгарія, Переяславець, Дунай, золота Візантія — це рай! Коли я ішов на хозар, печенігів, вятичів, бажав я покорити їх вам на славу, і вони покорилися перед вами. Ви стали сильнішими від усіх народів землі, навіть від кесаря, бо і він дрижить перед нами у своєму теремі. Та тепер хочу іти туди і взяти собі болгарську землю, собі і вам. Це середина землі моєї. Там золото, срібло, поволоки, шовки, зброя, вино, а з Русі хліб, риба, шкіра, віск, мед і челядь. Там вигода, достаток, сонячні поля і луги світло і тепло, це волость Дажбога. А вам чималі бариші прийдуть з торгівлі у цих нових землях. Може, ні? Тож я здобуду цей край, а за рік вернуся і покінчу з поганями, як покінчив з хозарами. Ну, що ж, Путятю, вдоволився?

— Чи ти, князю, підеш у Переяславець, чи тут останешся, на це твоя княжа воля,— відповів Путятя, оминаючи пряму відповідь на запитання,— розваж лише, що ніякі багатства не заплатять за всю крив та сльози, що поллються твоєї причини у степах і на Дунаї, вкінці уважай, щоб, шукаючи чужої землі, своєї не втратив. Великою є людська злоба, а злі дорадники і рідну дитину вмі-



ють підцькувати на батька, або й одного рідного брата на другого. Ти, Святославе, могутній князь, такий, якого не було ще на нашій землі, та проте ти лише чоловік. Що буде діятися у твоїй землі, коли над тобою відправлять тризну? Хто удержить в послуху болгар, хозар, вятичів? Твої сини навіть до Новгороду йти не хочуть, бо їм задалеко... Тому не слід собі ще чужих земель шукати, а зібрати власну в одну руку та злучити її, як землі одної родини!

Князь стягнув брови і ждав, видно, нетерпеливо кінця бесіди Путяті. Коли старець скінчив, підняв руку на знак, що хоче говорити.

— Слухайте, Путято, і ви, бояри: доки ще кров красть моє лице здоров'ям, доки Дажбог подає силу моїм раменам, а удар мого меча, наче удар Перуна, трощить ворожі черепи, доти не вірю, щоб з моїх рук могло випасти кермо княжої власті. Мої сини та їх воєводи заступлять мене та світитимуть ворогам чи бунтівникам у очі мечем і пожежею. Вони творитимуть також у моєму імені правду людям на суді та приносять жертви богам за себе та народ. Коли я вернусь,— не скоріше,— осяду в Києві і зроблю усе те, чого хочуть від мене бояри. А поки що нехай цей, кому по батькові нічого не належить у спадщину, візьме землю, котрої ніхто не хоче... Володимире, ти будеш князем у Новгороді, а воєвода Добриня допоможе тобі у правлінні, якщо не вистачить тобі умілості.

Володимир почервонів, його прегарні очі загорілися блиском. Він ступив два кроки вперед, здавалося у першій хвилині, що кинеться на ший своєму татові. Та Добриня шепнув йому на вухо кілька слів, і хлопець укліяк у стіп батька, кладучи руку на меч, який Святослав держав у руці.

— Клянуся на Перуна, Велеса та всіх богів землі, води, та повітря і на цей меч, оборону і опіку всіх, що шукають правди у житті, що доховаю віри князеві та слухатиму всіх його наказів. Рука моя та голова завжди будуть трудитися по волі його, доки не розділить нас Мара-Смерть!

Святослав поклав руку на кучерявій голові сина і підніс очі на небо; мов у молитві. Грובה мовчанка панувала у зборі, навіть християни, яких було там кілька, мовчали, пройняті повагою хвилинни. Здавалося, що над цією хлоп'ячою голівкою буяє невидимо геній майбут-

нього, та ніхто не знав, що це геній майбутнього всієї Руської землі.

## VII. ПЕРШІ КРОКИ

Коли після засідання княжої ради Мстислав вийшов подивитися на Партенія, не знайшов уже його, зате побачив Фарлафа, який допитувався за грецькими послами поміж дружинниками та купцями. Вони відповіли йому, що послали таки зразу ж від'їхали човнами. Мстислав чув цю відповідь і бачив, як почервоніло з досади лице варяга. Він затиснув п'ястуки та закликав стиха, але відтак ударив себе рукою по чолі і, посвистуючи, пішов до себе.

«Видно, він мав діло до Партенія,— подумав. молодець,— і, певно, знає, де він... ану ж бо, спробуймо щастя!»

І з поклоном приступив до Фарлафа.

— Якщо благородний конунг бажає швидкого посланця, то я дожену човни верхом! — сказав.— Я без служби та хліба, волочуся за багатими людьми і радо послужу тобі.

Фарлаф ледве глянув на молодця і лиш згідно потряс головою.

— Ні! — відповів,— мені не треба посланців, ні слуг з руського племені. А впрочім, не так-то легко догнати кого-небудь на бистрій течії.

— Я дожену!

— Не потреба, іди собі! — засміявся Фарлаф.— Благородний Партеній та ярль Фарлаф обійдуться без таких послааців, як ти.

Мстислав поклонився, Фарлаф відійшов, посвистуючи, дальше.

Так, отже, не вдалося молодцеві дізнатися про місце, де перебував Партеній. Затем дізнався, що між ним і Фарлафом є зносини і то часті. Цей успіх задовольнив Мстислава. Коли йому вдасться не втратити з очей Фарлафа, то, певно, найде Партенія, та зажадає від нього рахунків за його вчинки. Тоді зародилася в душі молодця постанова не покидати знайденого сліду нізащо у світі. Обов'язок помсти за кривду вріс так глибоко в його душу, що у першій хвилині забув навіть за обов'язки, накладені на нього князем. Але незабаром нагадав собі їх і зразу ж склав план дій. Відшукав Люта та пере-

дав йому на переховування свій меч та шолом, а сам пішов у дворище варягів, де наставник разом із челяддю заходився біля вечері.

— Чого тобі? — спитав дворецький молодця.

— З наказу князя прийміть мене між челядь! — просив Мстислав.

— Хто ти?

— Я... боярин!... А хто я, це не твоє діло!

Мимоволі та мимо недостачі досвіду, знайшов молодець найкращий спосіб поведінки з двірськими блюдолизами. Дворецький дивився хвилинку на дорідну та струнку постать молодця, вкінці схилив голову покірно і сказав:

— Коли так, то йди, благородний боярине, та роби, що хочеш, я про тебе нікому ні слова не скажу. Клянусь Перуном!

І Мстислав залишився між службою.

При вечері засіло до столів понад триста варягів. Фарлаф сидів сам кінець стола та видавав накази. І хоч варяги мали звичай багато пити при їді, він пив мало і скоро покинув кімнату. Коли вийшов, вислизнув за ним і Мстислав.

Ховаючись попід парканами та горами мішків, вовняних покривал, сідел, поміж товпами сплячих або сидячих дружинників, слідував молодець за воеводою варягів аж до послідніх хат, де пробігала вулиця, що оточувала увесь острог. За нею їжилися уже палі частоколів. Фарлаф став на вільній вулиці й оглянувся. Мстислав припав до землі, але з-за вугла крайньої хати, під якою ховався, слідив бистро за воеводою. А поведінка того була справді дивна. Склавши руки довкола уст, обізвався тричі совою. З хвилину почувлися десь з віддалі такі самі звуки, а тоді Фарлаф підійшов до частоколу і без труднощів видобув два кілки, якими прибивано палі частоколу до поперечних лат. Унизу були палі підрізани, а нарізи прикрито землею.

«Гарно! — подумав Мстислав. — Такі чотири палі, і пропало могутнє городище київських князів».

Між тим Фарлаф застромив кілки між другі палі, щоб не погубилися, а сам підійшов якраз до цієї хати, під якою чаївся Мстислав, і відкинув засуву. Відтак став обходити хату довкола, і нагло стерпла шкіра на Мстиславі... Йому нікуди було тікати. Довкола вільне місце, а найближчі паркани досить далеко, — поки зміг би добігти, певно, побачив би або почув би його варяг.

Зірвався, отже, та рішив і собі обійти хату другою стороною, наче ловець, що тікає довкола грубого дерева перед туром або кабаном.

Тихим, нечутним кроком пустився уздовж стіни і якраз коли став перед темними дверми, почувлися голоси при частоколі. Одним скоком влетів Мстислав до хати. Вона була повна бочок з рибою та в'язаних у звої волових шкір. Саме у цій хвилині вийшов з-за хмари місяць вповні і роз'яснив дещо кромішню пільму хати крізь вузенькі вікна та відчинені двері. Мстислав ледве встиг залізти між шкіри та заховатися за найбільшою бочкою при вході, коли у двері вступило троє мужів: Фарлаф, Партеній і якийсь слуга. Слуга став при засуві з ратисцем, ховаючись за дверима, а два другі увійшли в хату.

— Чи тут безпечно? — спитав Партеній.

— Зовсім, я ж сам відсунув зовні ці двері.

— Гаразд! Панагія поблагословить діло твоє, достойний протоспатаріє!

— Протоспатарієм зовеш мене?

— Так! Якщо удасться наше діло, золоті лати та хвостатий шолом стріне тебе у царському хризотріклію, на це маєш слово царя Івана.

— На Гель і Норни,— скрикнув Фарлаф,— мій меч до послуг імператора!

— Імператор не потребує ще тепер твого меча, а твоєї голови. Ось тобі від нього дарунок і питання.

У пільмі почувся важкий брязк золотих монет у шкіряному мішку.

— Справді, царський дарунок! — вигукнув Фарлаф.— А тепер скажи, про що питається володар Сходу свого протоспатарія?

— Коли виїздить Святослав із Києва?

— Завтра!

— Так? В такому разі старайся з твоїми варягами іти передом, коли прийдеться біля Ненаситця перетягати човни. Наші степові союзники нападуть на задню сторожу, де звичайно перебуває князь. Ви вдавайте, що не знаєте і не чуєте, що діється, і приходіть на рятунок запізно. Зрозумів?

— Авжеж! Але хто заручиться нам, що наші степові друзі, позбувшись ворога, не захочуть позбутися і свідків.

Партеній засміявся.

— Подумай лише, протоспатаріє, що імператор воює у Сирії, та що за кожную ціну наймає хоробрих вояків, які

б слухали лише його, а він на них міг опертися. Притім Оле Гардарсон, варязький гетеріарх, помер на гнилу гарячку...

— О боги! Солом'яною смертю!

— Е, ні! Товариші протяли йому жили, але його місце не обнасажене. Хто імператорові приведе кількасот варягів, той буде гетеріархом...

— Згода! — сказав Фарлаф. — Лише одного не вимагайте від мене.

— Чого саме?

— Як довго я у службі Святослава, так довго не підіймуть ні я, ні мої люди руки на нього самого. На його вояків можемо, на нього самого ні.

— Розумію, — відповів Партеній, — це гарно, що ви так вірно служите своїм панам. Тим краще прийме вас імператор Іван у ряди своїх військ:

— Коли ж ви виїжджаєте у Херсонез?

— Зараз! А на тебе ждатиму в давніх термах на білому березі, якщо напад не удасться. Там обговоримо, що робити далі.

— Ага! Значить, ви не дуже певні свого.

— Усе в руках бога та святих його! — відповів по-божно Партеній. — Часом дає він побіду і поганим, щоб покарати за гріхи християн. Тому не треба надто надіятися на слабі людські сили. Жду тебе, отже, у старих термах. Ну, з богом!

— Хай боги зіллють на імператора та на тебе усі блага Азгарду! Нехай побіда іде за ним крок у крок, а перед ним хай Тсор молотом проторить йому дорогу!

Обидва вийшли з хати й попрямували до діри у паркані. Наче з гарячої купелі, вискочив і Мстислав і стрілою побіг у напрямі табору Святославової дружини. З грідниці варягів долітав гамір п'яних голосів, на порозі сидів наставник та прикладав до закривавленого чола холодну воду. Котрийсь із гріднів кинув у нього окутим рогом та набив йому кривавого синяка. Мстислав спинився при ньому.

— Де князь? — спитав.

— У себе, спить, не ходи туди. Він там сам з жоною, сином та Добринею. Навіть другі воеводи не йдуть туди у той час.

Але Мстислав не слухав слів дворецького, лише біг далі. У його голові гуділо, наче у млині. Батько та його гроші, викуп довгу, месть над Партенієм і Қалокіром, грецько-варязька змова, мужність та благородність Свя-

тослава і хитрість Циміскія — усе те мішалось у голові хлопця, який справді багато дечого уже по дорозі побачив і навчився, та таки ще не привик до такої кількості подій і вражень.

При вході у дворище князя стояла сторожа, і у неї попросив Мстислав пропуск. Сторожа не хотіла його пропустити, думаючи, що це звичайний собі ізгой, що просить правди на свого жорстокого пана. Вартові відправляли його до тисяцького або до воеводів, бо знали, що каязь потребує спочинку. Мстислав не вступився, зчинилася сварка; вкінці відчинилися двері й у темряві почувся дзвінкий, а так добре відомий усім голос:

— А що там таке при вході? Попилися, котюги?

У голосі цьому звучала веселість, яка звичайно огортала князя перед виправами.

— Ні! — відповів вартовий. — Якийсь ізгой насильно преться до вашої княжої милості з якимсь ділом.

— Пусти його, чуеш? Ізгою, чи як тебе там... Ходи сюди! — Притьмом кинувся молодець до князя та обняв його коліна.

— Згадай, князю, твоє слово нині ранком. Приношу тобі вісті, яких ні ти, ні я, ні хто другий не надіявся. Від них залежить усе — честь, слава, а навіть життя каган всієї Руської землі.

Князь відправив одним рухом руки вартових і відчинив двері кімнати.

— Ходи! — сказав.

Ввійшли у простору, але низьку світлицю, вистелену килимами та обвішану золотою і срібною посудою і зброєю. У куті горів у комині веселий огонь з смоляних дров, а в іншому стояла висока і широка лежанка, вистелена ведмежою шкурою.

При низькому столі, на якому стояв великий дзбанок меду та срібні чарки, сидів Добриня і Володимир, а біля печі стояла гарна, невеличка ростом жінка з ніжними рисами лица та веселими очима. Всі троє широко відкрили очі, коли побачили молодця у забрудненому одязі. Але Святослав засміявся.

— Не бійтеся, любі, цього хлопця, це брат Младана, що тебе, Володимире, учив метати ратищем з коня. Він тепер з богами радіє у Вираї, а його брат ось між нами.

Молода жінка зітхнула.

— Кривава твоя слава, Святославе, — сказала, нахмурившись. — та й, відай, зібрав ти її хіба досить на своєму віку. Не посидів би вже раз дома!

— Ха! Ха! — засміявся князь та погладив кругленьке підборіддя жінки.— Бачиш, якого тобі сина-сокола подарували боги? То для нього трудиться мушу. Коли я замкну очі, посягнуть по Новгороді і литовці, і чуди, і Ярополк, і Олег, не усидіти там Володимирові. Ось я хочу йому добути царство краще за інші, царство дунайських болгар. Я не хочу, щоб брати від першої моєї жінки казали йому: «Ти, «робичич», слухати нас повинен, а не ми тебе». Ти сама знаєш, що він сильніший і мудріший від своїх братів.

— О, так, це правда! — поспішила підтвердити Малуша і з материнською гордістю поклала руку на кучерявій голівці сина.

Між тим Добриня підсунув молодцеві кубок меду, і цей, випивши, оправився швидко.

— Розкажуй-но, Мстиславе, свої вісті,— сказав вкінці князь,— а ти, Малуше, дай нам дечого попоїсти.

Мстислав чував не раз, що Святослав живиться лишень печеним м'ясом та хлібом, а ніяких присмаків не визнає, але не дуже у це вірив. Тепер пересвідчився, що так є справді, та що навіть молодий князь Володимир у цьому зовсім на батька схожий. Княгиня зняла з-над багаття чимало прутиків з куснями смаженої баранини і подала їх на трібному полумиску князеві, а цей вручив кожному по одному, не виключаючи і Мстислава.

— Іж, брате, коли будеш ситий, краще розкажеш. А ти, Добрине, не любиш такої їди, тож з'їж лише про око один кусень. Вже і так Малуша кривиться, що я приймаю гостей по-степовому.

Добриня засміявся, Малуша вдарила князя маленькою рученькою по м'якій чуприні, а відтак усі прийнялися за їду. Навіть на бідного ізгоя-Мстислава дуже добре подіяв цей веселий і щирий родинний настрій, і він зі смаком їв жарене м'ясо, загризаючи хлібом.

Коли закінчили всі їду, Мстислав почав розказувати. В міру оповідання кмуріло лице князя, хвилями набігали жили на його чолі, вкінці вдарив рукою об стіл і засміявся тим сміхом, яким сміється ворог.

— То, значить,— сказав,— Никифор і Калокир пошити мене бажали у дурні?

— Так воно виходить, князю,— відповів Добриня.— Біда лише, що самі пошилися, бо Болгарія твоя, Никифора вбили, а Циміській тебе боїться.

Князь задумався.

— Перш усього,— сказав по хвилині,— належитья подяка цьому ізгоєві за вірну службу. Коли у нього така рука, як голова, то старий Ігорів Свинельд найшов наслідника. Але про заплату подумаємо аж за порогами. Тепер дай йому, Малуше, яке не жіноче намисто, але таке, щоб показувало твою вдяку за врятування життя твоєму Святославі.

Малуша, з очей якої вже від довшого часу падали сльози, а уста дрижали з переляку та зворушення, відхилила віко великої, багатими узорами прикрашеної скрині та видобула з нього золотий ланцюг з великим дармовісом. У кожній ланці горів самоцвіт, а у дармовісі кілька перлів і великий смарагд. Воша повісила це на шию молодцеві і поцілувала його в чоло.

— Це, сину, тобі від жінки, за спасіння мужа. І не ізгоєм тобі бути, а старшим між гриднями.

Добриня був зворушений, Володимир дивився з подивом і пошаною на молодого, а так уже заслуженого хлопця, а Святослав ударив себе рукою по коліні та, видно, чимсь вельми тішився.

Лише Мстислав почервонів.

— Милостивий князю і ти, достойна княгине,— відповів тремтячим голосом,— не на це я розказав вам мою пригоду, щоб узяти нагороду. А хочете мене обдарувати, то вже обдаруйте свободою від Рогдая, але пощо ці скарби? Цей ланцюг — це майно. А я за наживу не служу.

Святослав поклав йому на плече руку.

— Це не нажива, хлопче, а знак вдяки від дорогої моєї Малуші для тебе. Що ти свобідний, то на те наша княжа власть боронити пригноблених. Це тобі належиться і це ти одержав. А про нагороду поговоримо опісля. Ось ти краще розкажи Малуші за свою рідню, а я з Добринею пораджусь, як би то завтра уладити похід.

Молодець розказував княгині за батьків, братів, Рогдая, Калину, Власта і нічого не приховав, бо бачив, як співчуваючим та добрим було серце цієї жінки і матері героїв.

І довго в ніч радилися ще князь, найстарший воевода і наймолодший гридень.

## VIII. НА ПОРОГАХ

Слідуючої днини вдосвіта князь Святослав пішов з усією ріднею та дружиною на берег Дніпра. Тут волхв



Перуна приніс коня в жертву богів, а жертвовною кров'ю окропив чайки на ріці. Відтак упорядкував князь дружинників. Попереду їхали на десяти чайках варяги разом із більшим руським відділом, який мав перетягати човни через пороги. За ними йшли поляни і деревляни, опісля — сіверяни та допоміжний відділ чорних болгар і вятичів. Позаду — тиверці й уличі.

Кожне з племен, які заселявали широку і родючу Руську землю, послало вибір своєї молоді у військо князя. Усе це були добровольці, які збиралися під рукою героїчного володаря добувати слави у далекому краї. Могутньою та багатою була Руська держава, і ніхто з сусідів не міг їй дорівнятись або стати для неї небезпекою. Тому усі, що бажали воєнної слави, йшли за князем у Болгарію. Ніхто недобачав ще і недооцінював як слід печенізької небезпеки та не дбав про оборону степів.

Святослав навмисне пустив варягів уперед, а сам їхав серед уличів, у колі сотні вибраних дружинників, на самому кінці походу. Порядок, який визначено першої днини, мав залишатись і на майбутнє. Але ось через два дні з'явився між дружиною князя Фарлаф, який приїхав запитатися, чи князь не зробить яких-небудь змін у розстановці дружини. Але Святослав відповів:

— Ні, змін не буде, іди, як умовився, передом і не журися про це, що діятиметься за тобою. Старайся доїхати чимдуж до Херсонезу на умовлене місце.

Фарлаф поклонився. О, якби він був знав, яке значення мають ці слова! Те саме сказав йому недавно Партеній і то майже тими самими словами.

Коли варяг від'їхав, князь видав Мстиславові кілька наказів, але так, що ніхто їх не чув, крім самого молодця, і дав йому перстень з рубіном та двома перлами. Рубін і два перли, це був знак Святослава, відомий усім його полководцям.

Мстислав поїхав уперед услід за Фарлафом аж до перших човнів, у яких їхали поляни. За порадою воеводів, вибрав собі Мстислав найхоробріших і залишився з ними позаду. Те саме вчинив Мстислав і з іншими дружинами. Воеводи дивувалися, на що князеві саме найхоробріших вояків, однак не противилися, і коли над'їхав князь, Мстислав ждав його на чолі кількасот найдобірніших молодців.

— Браття і дружино! — сказав до них Святослав. — Слухайте у всьому Мстислава Воєславовича, як слухали

б мене. На це моя княжа воля. Він поведе вас у Херсонез, а там вернетесь знову до своїх воеводів!

Це сказавши, поїхав далі, а все оточення князя і самі дружинники Мстислава ламали собі голову, що це за молодець та яка його роль. Але у Мстислава не було гордовитості, і всі побачили, що це не є ніякий любимець князя, лише звичайний собі начальник відділу, який сам, може, не дуже і рад, що мусить самостійно орудувати військом.

І справді, накази князя були ясні і точні. Мстислав мав якнайкращу волю, але все-таки князь наражував життя — цей найдорожчий скарб Руської землі. Він, Мстислав, мав бути сторожем цього скарбу. Недивно, отже, що весь час проходив у нього, мов у гарячці.

Човни плили тимчасом з водою. Варяги попереду, а за ними інші дружини, кожна про себе. Між поодинокими відділами були чималі відступи, так що весь похід розтягався майже милью. Порядок цей заведено тому, щоб човни з поживою, яку везли з собою дружини, не перемішувалися з іншими, не наїздили один на одного та не спричинювали безладдя.

Аж ось почувся здалека гук та шум води, яка розбивалася об гранітні скелі — це були пороги. Ось тут почалася для дружини Святослава найтяжча праця. Через деякі пороги переїздили уміло улицькі керманічі з усім набором, через інші треба було людей та набір перевозити берегом, а лише порожні човни сплавливали водою вниз. Поміж скелястими лавами порогів була завжди смуга спокійнішої води, і завдання керманічів полягало саме в тому, щоб провести туди човни. Але це не завжди вдавалося, і кілька човнів розбилося таки об виступаючі лави. Правда, це не спинювало походу, доки надвечір не доїхали дружини князя Святослава до п'ятого порога — Ненаситця.

Тут спинилися усі човни, а дружинники стали табором на березі. Уперше від виїзду з Києва зібралися відділи знову разом і переночували вкупі. Численні огні запалали у тихому вечірньому повітрі, але веселості не було у зборі. Всі ті тисячі молодих людей не боялися ніякого ворога, ні небезпеки, але у всіх однаковою була обережність перед темними силами Чорнобога — Морока та його дітей.

Колись давно син могутнього бога Дажбога Дніпро плив собі спокійно у Руське море гладкою спокійною хвилею. У його водах відбивали ясні зорі, князь-місяць

та святе сонце свої світляні лица. Тоді у глибокій воді поставало друге сяйво, що блищало та ясніло, хоча не гріло. Це був наче сон про небо у глибині води.

І позавидував бог пільми, Чорнобог — Морок, злбний степовий Див славі Дажбога і став перебігати дорогу Хорсові сірим степовим вовком. Але наче удар з батога, ударив його промінь із ясних очей. Завив, заскавулів Див вовчим голосом і провалився у землю. Аж вийшов уночі над воду, щоб її спинити, але страшний блиск зір, що сяяли у дзеркалі, осліпив його. У скаженій лютості провалився Див, і знову усі створіння зраділи, бо думали, що навіки зник уже з світу батько усього злого та усієї погані. Аж ось почала ворухитися земля-мати та кидати величезні вали землі. Ці вали репалися, наче боляки, а з них висувалися до сонця, до Хорса-Дажбога чорні руки, щоб порвати сонячний круг та запроторити у підземелля. Кинув Хорс своїми променями на темні сили Морока, безсильно опали простягнені руки чорних потвор. Їх тіла повалилися на землю і вкрили її довгими рядами скаменілих туловищ — жулавцевими скелями. Залягли вони і в руслі ріки, але вода вдарила на них знизу з страшною, непоборною силою добра, що побиває лихо і, проломивши чорні звали, пробила собі шлях у море. Одначе під цими скам'янілими трупами дітей чорної сили не спить вона сама, хоча й не посміє стати супроти білої, ясної, доброї сили.

Але зрадливо, крадькома, коли ніхто про це і не думає, виринають перед очима плавця чорні страшні руки і поривають необережного у безодню серед скаженого реготу всіх дітей Чорного бога. Тому не раз у давніх часах купці та вояки приносили у жертву темним силам рабів, коли приїздили на пороги. Не робив цього Святослав. Де можна було, там боровся з ними і перемагав, де годі було надіятись перемоги, там наказував воякам іти берегом.

Коло Ненаситця заночували всі дружини, крім варягів. Ці перетягли свої човни уже з полудня, а надвечір були вже за порогом. При вогнищах розсілися лише самі руські люди. Усі мовчки поїли, що бог дав на вечерю, а відтак полягали спати. Варти не ставив ніхто, бо навіть печеніги знали про страшних духів Ненаситця і боялися їх. Навіть вдень боялися доїздити до самої води, бо, мовляв, хто задивиться у скажені вири порога, того він і невидимою силою пірве та зітре у своєму кам'яному млині.

Навіть сам Святослав не співав та не веселився, як це у нього бувало при походах. Поважно догризав кусень м'яса та запивав пивом, а його воєводи сиділи мовчки поруч нього. Повечерявши, потер чуба дебелою рукою і поглянув на збір.

— А що, брата воеводи! Гострі наші мечі та списи? — спитав суворим, різким голосом.

Усіх прошиб страх. Невже ж Святослав береться воювати мечем з Дивом-Мороком?

— Гострі, князю,— відказав за усіх сіверський воевода Шварно,— та, бач, не знати, на кого нам зняти їх прийдеться. Ворога нема!

— А ось там!

Тут князь вказав рукою на біляву піну, яку скаженіюча Дніпра хвиля вигортала з свого нутра та випльовувала на скелистий берег.

Всі задубіли і замовкли. З сумнівом глянули один на одного з німим питанням у очах, чи, може, злі духи не помішали глузду князеві.

— Бориса, князю, з людьми! — сказав по хвилині мовчанки Шварно.— Але духам дай спокій, бо їх не побореш мечем, ні списом та не захистишся щитом. Думай про молитву або жертву, не про бій, а якщо не хочеш молитися, то мовчи, не визивай темних сил, бо ти не бог.

— Ха, ха! — засміявся князь злобно.— Знаю я добре, що так є, як кажеш. Але чи ти думаєш, що темні сили лише у ненаситецьких пропастях ворогують на світло, на сонце і на добро? Як під цими святими хвилями криються чорні руки Дивових чудовищ, так серед вірної княжої дружини чаїться... зрада.

Наче грім ударив раптом серед зібраних. Всі позривалися, лица почервоніли, заблищали очі, а мечі з зловіщим блиском вискочили з піхов.

— Як-то? Що то? Хто зрадив? Кого? Де він? Топором злодія!... У воду! В гноївку під ґрати! — вигукували воеводи, прискочивши до князя, який непорушно і спокійно сидів, сперши руки на меч.

— Хто зрадив, знаю,— відповів воеводам,— і його тут нема. Що буде далі, побачите. А поки що нехай кожний з вас, переволікши човни у воду, збере всіх своїх вояків і стає від ріки аж до лісу в звичайному порядку.

Тут показав на темну стіну лісу, що простягався поруч берега у деякій віддалі від води.

Воеводи мовчали. Як-то? У війську коїлася зрада, а вони про це нічого не знали? А може, прийдеться завтра

рубати зрадників? У грудях кожного закипіла злість і жадоба пошматувати проклятих ножем або топором. Слова князя зробили своє. У цих ворогах чи зрадниках бачив кожний висланців темної сили Чорного бога п'їтьми і присягав нишком про себе визвати їх завтра до бою на смерть, без пощади ні для них, ні для себе.

— Усяке бувало на Руській землі, але зради не бувало, і ми цю погань осиковим кілком у живе горло вб'ємо! — говорили про себе герої, розходячись до своїх дружин.

При огні залишився лише князь із Мстиславом, якому давав накази і ради. Молодець ловив усім своїм єством слова князя, а щоки його горіли рум'янцем натхнення.

Коли далеко за Дніпром засіріло небо, а на обрії зарожевів степ, князь встав, простяг свої могутні рамена до неба і молився богам світла, що саме верталися на землю. Нишком кралися балками та яругами злі духи п'їтьми та забирали з собою клапті розбитої темряви. Голосніше шумів та скаженів Ненаситець по скелях, радіючи, здається, потонулими вчора жертвами і ждучи нових.

Мстислав у повному наряді подався і собі до свого відділу вибранців, і скоро заревли роги, що будили військо.

Зароївся берег ріки вояками, купцями і рабами, що мали перетягати човни або берегти панське добро. Огні задимилися знову, а чимало рабів та дружинників пішло гуртками у ліс за дровами. Подався туди і Мстислав, який покрив блискучі лати вовняною гунею. Лати ці подарував йому при від'їзді Добриня, і аж тепер пізнати булю, як гарною та статною була уся постать молодого боярина. Стрій додав йому поваги та гідності, і аж тепер уперше глянули дружинники на нього з належною шанобою. Молодець відчув, що відповідний стрій справді не заступить заслуги, але її показує світу.

Вибранці Мстислава розсипалися і собі гуртками і пішли у ліс. В той час, коли дроворуби почали рубати гілля та пні, гридні Мстислава збиралися коло нього та скидали плащі, гуні або сіряки, які мали на собі поверх зброї. Такий наказ видав був князь, який знав, що печеніги, певно, підсунули під табір шпигунів. Не сховатися б від них вибранцям Мстислава.

За короткий час вернулися дроворуби до огнів, але Мстислав не вернувся. Заховавши воїнів у гущавині, він пішов крадькома вперед із Лютом, який знову виявився

між товпою вибранців і вельми радів успіхові Мстислава у княжій службі. Мовчки продиралися обидва лісом, ступаючи обережно, щоб не стрінати печенізьких чат. Ліс тягнувся повз берег, а подекуди підходив до води майже на двісті кроків. Понад водою проходив, наче битий гостинець, волок, тобто битий шлях, по якому перетягали на валках човни. Багато таких круглих валків лежало по боках шляху. Княжі дружини снідали при огнях, а раби витягали тим часом човни з води та клали їх на валки. На маленькому горбку саме у цьому найвищому місці проходу поміж рікою і лісом стояв князь в оточенні своїх прибічних гриднів.

Мстислав і Лют бачили все те з жулавцевої гряди, яка вдіймалася серед лісу. З її вершка погляд обіймав усю околицю з порогом, волоком, нерівною, безлісною смугою та невисоким, але дуже густим лісом. За собою бачили обидва розвідники місце, де залишились вибранці Мстислава. Над цим місцем кружляли неспокійно риболови, ворони та інша птиця, настрашена незвичайними гістьми. По той бік кам'яної гряди не ворушилося нічого.

«Невже ж печенігів нема?» — подумав Мстислав і аж зрадив, що найбільше добро Руської землі, князь, без перепони перепливе це найнебезпечніше місце у дорозі.

— Дали б боги,— сказав до Люта,— щоб погані не поспіли напасти на князя! Здається навіть, що їх нема чого боятися. Ходім, погляньмо та дамо знати!

Але Лют усміхнувся.

— Ні, брате,— відповів.— Ти поганих не знаєш. Їх тут завжди повно, а нині, певно, і кілька тисяч набереться. Треба заждати і підглянути, де їх розвідники причаїлися, щоб бути вчасно наготові.

— Ба, але як їх найти? — питав молодець, який аж тепер побачив, скільки досвіду треба тому, хто бере провід над другими,— от шкода, що Крук залишився у Києві.

Лют усміхнувся.

— Не бійся, Мстиславе,— заспокоював молодця.— Князь не горнець, не розіб'ється від першого удару. А притім ще, може, задалегідь дізнаємося, де печеніги засіли. Вони самі зрадяться, коли прийде пора до набігу. Вони десь не на самій окраїні лісу, а у гушавнику. Заждемо — побачимо. А поки що не показуймося на скелі, лише дивімося пильно довкола.

Не висовуючись з-поза кам'яної гряди, сиділи обидва у тіні могутніх дубчаків та яворів і дивилися на ріку.

А там кипіла робота на всі руки. Стоячи на горбку, князь давав лад усьому. З гуркотом котилися човни один за другим на валках по волоці, два ряди рабів попихало їх з боків, інші підкладали спереду свіжі валки. Гладко і справно перейшли човни полян, деревлян, сіверян і допоміжних відділів. Човни зразу спускали на воду та з поспіхом вантажили набором. Купці і раби відчалювали негайно, а дружини борців залишались при човнах, гуртуючись при своїх воєводах. Аж ось заворушилися ряди тиверців та уличів, а їх човни усі враз стали з гуркотом пересуватися по гладкому волоці. І раптом залунав у повітрі різкий крик журавля, за ним другий і третій. Мстислав здригнувся, бо зрозумів зразу, що це знаки, а не справжні журавлині крики. В цій хвилині почув, як хапає його Лют за рам'я.

— Дивись! Бачиш?

І рукою показував на вершину кучерявого дуба, що стояв недалеко місця, на якому саме знаходився князь. Між зеленою листвою темніла якась темна пляма, наче тінь, кинена верхком дерева на нижче галуззя.

— Що це? — спитав Мстислав.

— Печеніг...

Рівночасно відізався журавель вдруге, цим разом уже далі направо у гушавині. Без труднощів догадався молодець, що саме там стоїть печенізька ватага.

— Будь тут! — сказав Лютові. — І пильнуй! Я піду за дружиною.

І миттю зсунувся з скелі.

Тимчасом котилися човни, а за ними йшли далі дружини тиверців та уличів. Вкінці залишився лише сам князь з своїми прибічними дружинниками. Він став на їх чолі і повільною ходою ступав поруч останніх човнів. Довкола було тихо і спокійно, чути було лише глухий гуркіт та скрип пересуваних суден, але ніхто не говорив, ані не сміявся, здавалося — у повітрі повисла буря, і кожний ждав першого грому.

Раптом... Неначе вітер прошумів поміж рядами, неначе стадо горобців впало у гушаву, тікаючи від шуліки, почувся тихий брязк металу, удареного камінцями... Це хмара стріл налетіла на дружину, а рівночасно страшний вереск пронісся у повітрі. Здавалося, що усі темні сили, закляті у кам'яні гряди граніту, вигреблися з-під лісового покривала і йшли облавою на цього, хто осмілився оружною рукою перейти їх царство. Кілька дружинників крикнуло з болю, Святослав кинув лиш оком направо,

а, побачивши ворога, задув у рiг голосно, звично, протяжно...

Тричі залунав рiг і тричі відповіли йому печеніги своїм вереском та хмарою стрiл. Потім заройвся вільний простiр при волоці тисячами їздців. На малих худих, але витривалих кониках сиділи невеличкі широкоплечі та косоокі кочовики, вимахували луками, списами та арканами. Усі летіли за своїми стрілами хмарою на ряди дружини, яка зібралася кругом князя, очікуючи першого удару.

Але князь не думав на відкритому місці приймати бій з набагато сильнішим, а ще до того кінним, противником. Він відійшов за крайні човни, які стояли ще на валках, а коли наскочили вороги, засвистіли пірнаті стріли дружинників, і були вони набагато сильніші та цільніші від печенізьких. Чимало таки поганих повалилося коміть головою у траву, а дальші товпи роздавили їх копитами. Але не спинило це варварів. Озлоблені, дишучи помстою за смерть своїх, з ревом кинулися густою товпою на човни.

З-поза них, наче з-поза забороло, відбивалися княжі грідні мовчки, з розвагою та спокоєм. То тут, то там валився розчіхраний напасник під копита коней, а довгі мечі, наче блискавки, мигали над головами оборонців. Святославові добре послужили човни і як забороло, і як охорона від стрiл, а зате печеніги скоро побачили, що не проберуться на конях через дерев'яні стіни. Тому більшість зіскочила з коней і пішла приступом на дружинників.

Тоді вперше зморщив чоло Святослав, що стояв у найбільшому човні. Товпа могла, мимо хоробрості, залити його слабкі сили повинню людських тіл. При цьому печеніги стали зблизька кидати аркани і стягати оборонців з човнів до себе. Побачивши це, відчув Святослав небезпеку і знову задув у рiг.

А в цій хвилині всі дружини, що стояли біля ріки, бігом пустилися туди, обіймаючи, наче раменами, від полудня орду печенігів. Оторопіли варвари, відступили дещо, але швидко почистили противника і, залишивши малий відділ проти човнів, головною силою ударили на дружини, що перегородили щитами усе поле і наступали на них з луком, списом та мечем. Оклик «Перуне! Перуне!» приглушив на хвилину шум порога, і зав'язалася страшна боротьба. Печеніги знали, що коли поб'ють дружини, то Святослав не втече з човнів. Його пильнувала



ватага лучників від поля та лісу, а від другої сторони темні сили Ненаситця. Поки що не займали напасники його ґриднів і лише перед ними кипіла страшенна січа на рівних умовах. Княжих людей було набагато менше, але напасники були на конях, хоч уже не всі, бо деякі з них ще раніше позіскакували, наступаючи на човни. Зате дружинники були дужчі, лучче озброєні і хоробрі понад усякі похвали. Ніхто з них не був би уступив ні на п'ядь, бо знав, що тут ходить, про князя, з життям якого та здоров'ям в'язалося усе: перемоги, слава, здобич, поворот, життя!

Густо падали трупи з обох сторін. З виттям та стогоном умирали варвари, мовчки, спокійно гинули русини або, вийшовши з бою, перев'язували глибокі рани рубцем сорочки, ремнем тощо.

І настала хвилина, у якій забули обидві сторони, що бій цей має якусь мету, а саме перемогу над ворогом. П'яні кров'ю, кидалися на себе противники у скаженій злості і боролися, не оглядаючись ні на боки, ні позад себе. На віддаль кількох кроків метали списи та стріли, рубали мечами або топорами, шматували ножами. Навіть ці, що лежали вже у кривавому поросі, брали участь у боротьбі. Вони хапали ворогів за ноги руками або пороли ножами черева коней та борців.

Тяжко було руським дружинникам протистояти хмарі печенігів, та проте ніхто й не думав оглядатися за дорогою до втечі або за підмогою. Умлівали руки і варварів, та все-таки побачили вони згодом, що їх більше, ніж ворогів, та що остаточна перемога припаде таки їм, якщо додержать поля та з тим самим завзяттям доведуть бій до кінця. Серед темних, брудних товп чулися дикі оклики радощів або хриплий регіт та насмішки. Тоді Святослав, який з човна з нетерплячкою слідив за битвою, добув меч та зморщив брови вдруге і раз у раз дивився у ліс, ждучи підмоги. Був уже крайній час. Ще хвилина, і обезсилені дружини впадуть або зійдуть з поля, а тоді погибель князя неминуча.

Раптом замовкли оклики радості, а під самим лісом зчинився крик і метяшня. Кільканадцять печенігів упало, поцілених ззаду стрілами. Ранені перемішалися з тими, що боролися з полянами під самим лісом. За першою лавою пішла друга, третя, і кожній відповідали скажені зойки та крики поцілених. Усе праве крило печенігів подалося назад, а в цій хвилині догадалися поляни, що

хтось їм приходять на підмогу. Вони гукнули радісно і з ножами в руках кинулися на розладнані ватаги ворогів.

Їх окликові відповів нелюдський рев та свист, але він не вийшов з грудей варварів, лише від чималої ватаги дружинників, які вискочили з лісового півострівця напроти самого порога, і серед скажених криків, махаючи зброєю та наламаним у лісі галуззям, кинулися між... коні печенігів, що стояли недалеко поза борцями. Табун злякався і з дико поблискуючими очима та розвіяними гривами влетів між печенігів. Зчинився неймовірний заколот між варварами, які ще недавно, впевнені в перемозі, вигукували з радості. Вмить відхлинули товпи від бойового ряду дружин та стали ловити розшалілих коней або вбивати їх. А за табуном біг на чолі найдобрішої княжої дружини Мстислав, який направив перший удар меча на тих, що обложили княжі човни.

Мало хто вийшов з життям з-поміж них, бо коли лише оклик «Перуне!» залунах за їх плечима, зіскочив і князь з човна і мерщій повів своїх товаришів на ворога. Притиснені з двох боків, печеніги боролися до загибелі. І згинули всі. В живих залишилися лише деякі, що зразу на самий перший крик жаху за плечима подалися назад і змішалися з товпою. Дружина князя злучилася з Мстиславом, і обидва, наче тарани, ударили на ворога. Та у нього не було вже сил. Печеніги втратили надію на перемогу і змінилися в одній хвилині у звичайних степових кочовиків. Всі забули враз про товаришів, начальники перші дали ногам знати, і хто міг, зникав у лісі, щоб якнайшвидше опинитися на вільних степах.

Погром був цілковитий. Русинів згинуло до двохсот, а ранених було вдвоє стільки, але печенігів згинуло десятикратно більше, головне тому, що челядь і раби зразу розбіглися по бойовищі і не залишили живим ні одного раненого. І так нікуди було брати полонених...

Коло полудня битва була скінчена, але Мстиславі не принесла вона радощів. Лют дістав палкою по голові, так що лежав без пам'яті у човні, а з правого боку на грудях найшли товариші глибоку рану від ножа. Знаючи лікарську справу дружинники казали, що Лют не скоро вернеться у бойові ряди, тому сумно та невесело сидів молодець у княжому човні над своїм добрим другом, прикладаючи йому холодну воду. Товариші гребли веслами, інші балакали про битву або спали на кожухах. Ранені перев'язували рани, лікували їх різними ліками.

Раптом підійшов до Мстислава та Люта Святослав. Він поклав руку на плече молодця і сказав жартом:

— Я рад, молодче, що ти зі мною. Не зрадив ти давньої слави твого роду, бережи лише, щоб сам рід не пропав, а то й Володимирові треба буде колись героїв.

Молодець почервонів, товариші засміялися, а князь говорив далі поволі.

— Боги Руської землі заплатять тобі за твою заслугу щастям та добром на весь вік, а я іменую тебе вождем моїх прибічників. Тому, — додав, звертаючись до присутніх гриднів, — глядіть на цього молодця, як на мене самого. Він викрив зраду і дізнався заздалегідь про напад. Завдяки йому й розбили ми нині поганих.

— Слава воеводи! — гукнули товариші, що аж тепер дізналися про причину підвищення Мстислава.

— Лют вернеться додому, — закінчив князь, — а що у нього хати дасть біг, то він поїде у твоє дворище, Мстиславе, заплатить твої довги золотом або мечем і зажде на тебе.

Мстислав кинувся князеві до колін, але цей обняв його та поцілував тричі по давньому звичаю.

## ІХ. У ТЕРЕМАХ

Колись давно із сонячної Геллади на побережжя Понту Евксіна (Чорного моря) приїхали галери, а з них висіли на берег блискучі спіжевими зброями гопліти. За ними — одягнені у фарбовану вовну жінки та прегарні чорноокі ангелятка — діти.

Невідомі раніше у Греції бурі шаліли з подвоєною силою у грудях горожан грецьких міст і наслідком цих колотнеч і спорів їхали на темний берег кімерійців сім'ї прогнаних противників. Одна за одною приїздили вони і осідали поруч — серед варварських народів. Скоро обвелися хати господарською стіною, і стіни квітучими городами та полями. А слідом за цим появились на зеленосиніх хвилях Понту інші галери, та вже не з поселенцями, а з купцями, які забирали плоди чорноморського города і везли їх у далеку гарну сонячну та голодну Гелладу.

Одначе грецькі поселенці не залишилися хліборобами, напівварварськими рибалками та пастухами. У їх городах розцвіли штуки, науки, постали святині, палати, терми, заводилися ігрища — уся нова Греція постала на

дикому скелистому березі Скитії. Згодом почали і варвари приглядатися до грецького побуту і бачили, що серед його стін царить спокій, безпека і добробут. Вони почали осідати у городі або біля нього і займатися різною працею, бо ця праця приносила блискуче золото, солодке вино, яскраве сукно та ясну, досі невидану зброю. І так цвіла грецько-скитайська культура довгі століття, аж поки прийшли воєнні часи, мандрівки різних племен та народів, облоги, пожежі, ворохобні, пошесті.

Город змалів, повалилися городські стіни, поросли бур'яном звалища палат, святинь, покритилися статуї, позникали цінності і скарби. Коли вдруге зібралися мешканці ставити забороло довкола міста, лінія укріплень обняла набагато менший простір, ніж раніше. Довкола нових стін лежала широка смуга пустиря, на якому між бур'янів, буряків та трав то тут, то там визирали сірі звалища будівель — свідків славного минулого; у них гніздилися гадюки, ящірки та скорпіони, а часами і гірші звірів та гадюк — люди.

Місто Херсонез лежало на малому кам'янистому півострівці, а не над заливом, з огляду на те, що легше було боронити вузьку шийку, ніж усе коло укріплень.

Працьовитість горожан змінила була колись кам'янистий ґрунт у родючі грядки, але з приходом ворогів занедбали херсонезці їх обробіток. Сумні звалища і руїни оточували город, що наче з тривогою горнувся до побережжя у самому куті півострова. Все-таки Корсунь був на свій час ще чималим містом і відважувався навіть не раз чинити опір візантійським кесарям. За часів Святослава був він по стороні Калокира, а візантійські стратегі не показувалися і близько. Рада міста вирішила піддатися в опіку могутнього князя Русі, тим більше, що князь не вимагав від города ніякої дані. Ось чому Святослав прибув з усім військом до Ктенунтського заливу.

Тут було завжди чимало купців-гречників, що їхали на Русь, і інших, що верталися з Болгарії. Від цих інших дізнався зразу по приїзді Святослав, що воевода Свинельд ледве держиться лише у Болгарії та що кесар збирається на нього великим походом. Тому рішився таки зразу відіслати на Русь усіх недужих та ранених, а з усіма здоровими поспішити своїм на підмогу. Корсуняни бажали повітати князя з великим торжеством, з музикою та співом, але князь навіть не пішов з пристані у місто. Він послав лише дарунки і просив відправити недужих вояків на Русь або вигоїти їх рани у Корсуні,

а сам з Мстиславом, Шварном та чотирма гриднями вийшов на берег вечором і скоро зник з очей дружин, які отаборились на човнах та березі.

Була ніч. З далеко у море вибігаючого півострова на всі сторони розгортався чудовий вид моря, яке блищало синявим сяйвом, наче розплавлене срібло. Посеред нього яснів, наче смуга золотистого огню, відблиск повного місяця. Блискучі хвилі переливалися, міняючи щораз фарби на блиск, а поблизу берега шуміли тихо, обмиваючи підніжжя стрімких скель. Цей тихий шум наповняв повітря своїм говором, наче молитва землі до бога, наче казка про давні-давні часи, коли-то високі стружки щоглисті привесельники возили золото та золоте вино у тьмянний край кімерійців.

А ось і надгробні пам'ятники того часу, сірі, синявим сяйвом повиті руїни давнього Херсонезу: стіни, стовпи, обломки статуй, а між ними досить висока ще напівціла будівля терми.

Колись давно сходилися тут геронти «херсонезу базілеузес» купатися, обговорювати державні справи, сперечатись та балакати. Голі раби натирали тіла панів атицькою оливою, їх волосся нардом, вербеною, а брови антімоном. Другі читали твори Гомера, Софокла, Евріпіда, а дух безсмертної краси еллінських творів здіймався над блискучою усіма фарбами райдуги гладкою та стрункою будівлею. Тепер не те. Одних кімнат нема зовсім, інші до половини наповнені румовищем повалених стель та дахів, а у великий зал, де колись на мармурових ложах покоїлися тіла викупаних та намащених херсонітів, падало проміння місяця на високі бур'яни.

Але що це? Чи це з-над Стіксу вернулись тіні давно померлих горожан? Чи духи померлих без сповіді з пізніших часів? Чи, може, лихі люди, опришки, що обкрадають гроби у глуху північ?

Під стіною середньої кімнати сиділи на великих обвалах два мужі у широких та довгих плащах з каптурами.

— Не вдалося? — питав один.

— Ні! Конунг здогадався про напад і розбив печенігів, мов орел гусей.

— Диявол розказав своєму синові про засідку! — процідив крізь зуби перший.

— Е, ні! — відповів другий.— Видно, сам Одін послав йому круків Гугіна і Муніна, і вони сповістили його про засідку зрадливих Ніфлонгів. Щоправда, то правда!

Були це Фарлаф і Партеній. Обидва сиділи хвилину мовчки, коли раптом Фарлаф зірвався і бистро став оглядатися довкола.

— Гель! — проворчав. — Хтось іде!

Хвилину прислухалися обидва.

— Ні,— відізвався Партеній.— Це, певно, ящірка або гадюка. Сідай, Фарлафе, поговоримо.

— Наш план,— говорив грек,— був так обдуманий, що Святослав ніяк не міг його збагнути. Правда, що він міг надіятися нападу на порогах; але чому він сам в такому разі зробив засідку на печенігів і витовк їх до ноги? Для цього треба було докладно знати, коли і де нападуть.

— Певно, підіслав шпигунів,— пояснив Фарлаф.

— Кажеш, підіслав шпигунів? Добре! Чому ж він сам ждав на них, а не велів воеводам знищити ворога?

— Ха, ха! — засміявся Фарлаф.— Ви, греки, не знаєте конунга. Він не пропустить ні одної порядної бійки. Він, бач, за мамою не плакав, але за такою бійкою, як ось на порогах, пробі, що заплакав би, мов дитина за іграшкою. Святослав — це криця, а серце його з каменя і то дорогого каменя.

— Не смійся, Фарлафе,— замітив їдко грек,— хто буде протоспатарієм, коли ти станеш молитися до Святослава?

Фарлаф спалахнув.

— Хто? Я — молитися? Я до своїх богів не дуже то часто молюся, а мав би молитися до ваших?

— Він не наш бог!

— Ба, але краще вас лущить, ніж Льокі багатих карликів. І ви його дуже боїтеся. Це зрозуміло, лише, бачите, у вас, греків, ненавидять того, кого бояться. У нас не те. У нас шанують такого героя, хоча на нього й ворогують. Тому і я не здійняв би руки на нього, доки служу йому.

— Пусте говорення! — не втерпів грек і стиснув п'ястуки.— Убий його, а побачиш, яку одержиш нагороду. Ні тобі, ні твоїм гіперборейцям не снилося навіть про такі скарби.

Фарлаф сопів голосно і мовчки.

— Станеш патрицієм, дістанеш багряницю, золоте чільце, рабів, рабинь, гарних, наче ангели, багатств без міри, палату в Царгороді чи де захочеш...

— Гель,— прохрипів Фарлаф,— певно, що це стоїло би труда. Але, бачиш, у нас тверді закони. Звільни

мене з княжої служби, а завтра ударю на нього... Нині не можу, я варяг, не грек, мене прокляли б усі грядущі покоління.

— Але поблагословить тебе бог, Панагія і заступник їх на землі — кесар. У них є засоби перемогти свого супостата, але вони не бажать собі розливу крові, Калокір знає, що робити, і цим разом не уникне загибелі син Ольги-християнки. Бачиш, отже, що своєю вірністю князя не спасеш, тому прискор кінець війни ударом меча, а розбиття війська залиши Циміскієві. Твої закони не досягнуть тебе біля його престолу, серед твоїх багатств. Подумай ще раз, а пізнаєш, що лише убивство може відвернути небезпеку війни від імперії. Тому стань рятівником миру, а світ винагородить тебе признанням, вдякою і значенням.

Фарлаф сопів голосно, стискав руки, переступав з ноги на ногу, вкінці встав.

— Що ж, протоспатаріє, згода чи ні? — наполягав грек.

— Згода! — прохрипів Фарлаф і відвернувся.

— Ха, ха! — сміявся грек. — Ти, брате, не привик! Але ось удар мечем, це лише хвилина! Трохи крику, замішання, а потім висота, багатство, добро, недосяжне для усіх тих, що бояться діл. Не велика штука боротися! Це кожний бик уміє! Але убити Святослава серед дружини його, це вчинок...

— Справді! — вигукнув Фарлаф. — Це вчинок Зігурда, що вбив Фафніра із засідки. По стежці сходив Фафнір до водопою, у ній викопав герой яму, а коли змії ішов по ній, вбив йому меч прямо у серце. Ніхто не називає цього зрадою. Піду ось і я...

— Під грати! — почувлися за ними тихі слова, мов гадючий сик, а рівночасно голосно залунав добре відомий обом грізний голос князя:

— Взяти їх!

Шестеро чоловік кинулося на обох переодягнених змовників і пов'язало їх за одну мить.

\* \* \*

Високо палали вогні на пристані. На столах та скатертях валялися останки пиру, який корсуняни заставили князеві та його дружині. Недогриземі шматки напівкривавого м'яса, кістки з вареної баранини та поросятини, кусні хліба, коржі, калачі. Великі мідяні казани з останками

каші валялися довкола, похляпані пивом, медом та вином. У пісок були вкопані двовухі амфори з винами. Одні були порожні або навіть потовчені, довкола інших товпилися ще гридні, п'ючі та вигукуючи на честь ради міста та князя. Подекуди дзвеніли струни та сопілки, і співолюбні руські дружинники співали любовні та жартівливі пісеньки або хором заводили похвальні пісні князеві.

Скрізь панувала веселість і безжурність людей, що буди певні перемоги над ворогом, що йшли у бій, мов у танець.

Лише у найдальшому куті півострова, під самим городським муром, було тихо і спокійно. Трохи не вся їда стигла у казанах і на столах, амфори стояли не порушені, бочки з пивом вітрились на вільному повітрі. Тут стояли табором варяги, але ні один з них не сідав за стіл. Деякі, що посідали були, повставали зразу ж і пішли у збір, що обступив на березі моря гурток людей.

Чотирьох прибічних дружинників з щитами та списами стояло на чотирьох рогах, а між ними у багряній мантиї князь у блискучому шоломі з золотистим гребенем і з мечем при боці. За ними видно було двох в'язнів, пов'язаних мотуззям, у порваному одязі, з забрудненим лицем та покривавленими руками. Позаду стояли старий воевода Шварно і Мстислав, обидва у блискучих латах, з мечами в руках. Блиск огнищ відбивався у ясному металі кривавими рефlekсами, які падали на обличчя присутніх і надавала їм суворого, грізного вигляду.

Князь ступив на камінь, який прикотили варяги з-під городської стіни, і підняв руку. Громада замовкла, хоч маком сій, і лише з віддалі доносився гомін пируючих русинів.

— Хоробрі вікінги, мої вірні гридні, слухайте мене і замкніть судове коло довкола цих двох та мене, щоб розсудити між нами правду і брехню. Як ви піддалися під мій провід, так я піддаюся під ваш суд. І якщо правда виявиться на моєму боці, стану і дам відповідь Фарлафові, коли він і де захоче.

Мовчки обступили варяги гурток і заговорили:

— Ти, князю, кажи слово! Від тебе йде правда! — казали одні.

— Фарлаф хоробрий воїн! — говорили інші. — У нього теж не було досі зради.

— Говори, говори! — закричали усі й замовкли, ждучи.



— Цей, тут присутній Фарлаф Ерікзен прийняв у мене службу, як ваш воевода, і служив мені правдою кілька літ. За це одержував усе, чого слід жадати дружинникові, а крім цього, ще й вдяку князя і признання начальнього вождя.

По зборі варягів почувалася мова одобрення.

— Але,— продовжував Святослав,— слабим був дух Фарлафа, а серце його тужило до більших скарбів та почесей, ніж я йому міг дати, і тому послухав спокусника грека Партенія, який за наказом грецького кесаря підмовив печенігів до нападу на мою прибічну дружину при волоці. Фарлаф мав залишити князя у небезпеці серед ворогів і вести вас далі аж до Херсонезу. Якщо мене були б убили печеніги, мав Фарлаф одержати певну службу і платню у кесаря...

— Як-то? — питали старші між варягами,— покинути конунга у бою — це зрада!

— Його життя належить до володаря! — казали інші.

У зборі настало замішання. Дружинники були крайньо озлоблені, раз тому, що не брали участі у бою, а також тому, що на них падала нечесть бути під проводом зрадника і боягуза, який тікає від ворога.

Але ось Святослав дав знову знак, що бажає говорити, і всі замовкли.

— Одначе напад не вдавсь. Боги допомогли мені розперішити степових вовків як слід, не осоромили мої герої давньої слави. Тоді грек Партеній підмовив Фарлафа убити мене мечем, а Фарлаф... згодився! Чули ви таке, хоробрі, вірні вікінги?

Хвилину мовчали варяги. Відтак скажений рев вирвався з усіх грудей.

Миттю заблищали сотні мечів та ножів, всі бігли пошматувати зрадників, що затіяли нечуване досі між скандинавськими героями діло: убити власного володаря. Цей вчинок кидав на усіх варягів страшну, чорну пляму, а коли б був сповнився, кров усіх цих синів далекої півночі не змила б її. Тепер могла її змити кров зрадника. Тому бігли усі виточити її з Фарлафа. Але Святослав розняв руки, вартіві простягли списи і мечі, товпа здержалася.

— Заждіть, хоробрі мої,— сказав,— я не бажаю мести, лише суду!

Потім, звертаючись до підсудних, спитав:

— Чи признаєшся, Партеніє, до цього, що бажав зрадою погубити мене і моїх?

Грек упав на коліна.

— Владико, кесарю, — лебедів, — клянуся тобі богом, пречистою та усіма святими, що це неправда... Це лихі люди набрехали тобі, бо бажають твоєї і моєї погуби. Кесар хотів таке вчинити, але я не згодився і відраджував печенігам... Це Фарлаф учинив, бо кесар іменував його протоспатарієм... Я був би тобі все розказав, та боявся, бо варяг мечем грозив мені...

Партеній говорив скоро грецькою мовою і трясся увесь зі страху, його позеленіле лице судорожно скорчилось. Князь відвернувся з огидою від боягуза, деякі плювали з досади, а інші давали вияв своєму обуренню, викрикуючи:

— До гною з боягузом! Напоїти його гноївкою! На кіл з ним!

Але князь не дозволив варягам убити грека.

— Він не під вашим присудом, а під моїм, — сказав. — Я його сам покараю на цьому, що йому миліше від честі. Почекайте!.. Але ось ти, Фарлафе, чи також захочеш заперечувати вину?

Фарлаф мовчав.

— Як світ світом, не бувало цього, щоб варяг не то що покинув володаря, але ще приобіцяв його скрито вбити за гріш та почесні! Це нечуване, це страшне діло!.. І хто мав відвагу його вчинити, той повинен мати принаймні тільки честі, щоб признатися. Цим здійме він з свого роду хоч ганьбу, а потерпить лишень кару, яка змие вину і нечесть.

Фарлаф поблід ще більше, але підняв гордо голову.

— Так, князю, і ви, товариші, — сказав твердо, — я піддався намовам ось цієї гадюки, але Один остеріг конунга, слава йому за це! Ази не бажали зради і погані і шлють мене на темний нальstrand, бо бажають зберегти сина і внука героїв від страхіття і ганьби Гельгайму. Я розумію тепер великорозумність князя та ласку богів, тому признаються до вини. Судіть мене!

І з гордо піднесеною головою вкляк Фарлаф перед князем, а по зборі понісся гомін схвалення. До князя приступив Шварно і подав йому дерев'яну паличку, яку князь мав зламати над головою злочинця за знак смертного присуду. Але князь не вчинив цього. Рука з паличкою впала вздовж тіла, чоло нахмурилося, видно, князь думав над чимсь, і в ньому відбувалась внутрішня боротьба. Всі присутні мовчали, ждучи присуду.

Вкінці заговорив Святослав:

— Чи є хто у крузі, хто б не повірив у правду обвинувачення? — спитав, — якщо найдеться такий, нехай підійме руку, а я зійду з каменя і передам йому провід на судищі.

Ні одна рука не піднялася.

— Коли так, то ти, Фарлафе, винен у зраді та віроломстві, і я повинен убити тебе... Але я прощаю тобі, бо у твоїх намірах була велич гадки підтяти одним ударом меча або ножа основу світу, усю величну будову моєї держави, долю Візантії та Болгарії!

У зборі хвилину панувала мовчанка, але потім знову почувлися крики обурення.

— Так не може бути! Це сором! Це ганьба! Під грати зрадника! Його зрада на нас і синах наших! Під грати, під грати!

Святослав махнув рукою і відкинув подану йому паличку, а Мстислав розтяг мотузи, якими був зв'язаний Фарлаф. Товпа замовкла, а князь звернувся до Партенія.

— І тебе, боягузе, не стану я карати, бо мені жаль поганити чревії роздавленим хробаком. Сором і ганьба тобі і твоїм. Твою віру сповідувала моя мати княгиня Ольга, і вона приносила їй честь. Мені здавалося, що вона є вірою благородних сердець. Тепер бачу, що і зрадники, і боягузи теж можуть бути грецької віри, і я волю геройську віру батьків, що зрадника карає смертю, чим твою, що підносить його понад інших. А тепер дивись! Позад тебе стоїть син Воєслава, якого ти колись пограбував. Правда?

— Клянусь пречистою, — залебедів знову грек, — що це було з наказу...

— Калокира, знаю, — докінчив князь — але його тут нема, а у тебе майно чимале. Завтра збереш, як викуп за себе, тисячу гривен...

— Тисячу гривен! Христе царю!.. — крикнув грек, який зразу ж прийшов до себе, коли лиш почув, що князь його не буде страчувати.

— Мовчи, злодію! — гукнув Святослав. — Не торгуйся! Свого допоминайся у Калокира. Ці гривни передаси дружинникові Лютові, який їде на Русь з недужими воюками, для Мстислава Воєславича та рідні його у Залісся над Дністром. Доти не пушу тебе з прив'язі, доки човен Люта не допливе до гирла Дніпра. Берить його!

Чотири дружинники потягли грека з собою, Мстислав ішов за ними, а князь з Шварном збиралися і собі піти. Але варяги не пустили їх.

— Ти прости, князю, зрадникам,— сказав старий Рюар,— на це твоя княжа воля; але судовий круг — ні Вікінгові невільно прощати зраду, ні віроломство.

— Я не бажаю смерті цього гридня! — відповів князь суворо.

Але ось обізався Фарлаф, що весь цей час стояв на колінах — непорушно, закривши очі руками.

— Дякую тобі, князю, за ласку, але вона зняла біль-мо з очей моїх, і я бачу, яке страшно затіяв я у лукавому моему серці. Такому серцю не слід уже битися у грудях. Я мушу понести кару, бо як ні, то сам найду дорогу до свого серця тим самим мечем, котрим бажав пошукати твого, і змию ганьбу зрадника ганьбою само-вбивства.

— Під грати! Під грати! — ревіли вікінги.

Кілька з них приволокло незабаром кільканадцять залізних штаб, яких чимало везли купці на продаж у Херсонез. Прути ці зв'язали у грати, а потім прив'язали їх Фарлафові до хребта. Фарлаф не пручався і послужно пішов на берег моря. Кілька сильних мужів несло грати. Потім скинули грати з берега у воду так, що вони, падаючи, накрили собою Фарлафа.

Вода була мілка, але вага заліза не дозволяла прив'язаному зрушити з місця. Власне треба було зрадника кинути у гноївку, де він згинув би скоро. Тут мучився довго. Довго шуміла вода, бовтана нелюдськими зусиллями тонучого у мілкій воді міцного мужа. Раз у раз появлявся над водою то один, то другий ріг гратів, але вкінці все стихло. Вода заспокоїлася, і лише місячні блиски переливалися на цьому місці живіше, ніж деінде.

Серед гробової мовчанки засів князь з варягами до вечері.

## Х. У ДОРОСТОЛІ

За широко розлитим Дунаєм заходило сонце і кидало криваві блиски на дзеркало води. Білі тумани рожевіли над водою у зареві, а у них губився майже зовсім лівий берег ріки. З широких рівнин Лівобережжя дув душний, гарячий вітер, а з величезних дунайських плавнів неслися жаб'ячі хори та крики болотяної птиці. Усьому давав міру птах гупало, що раз у раз обзивався у мокляках: «Гуп, гуп!» Слідом за цим чувся клекіт бузьків, гострі голоси журавлів та чапель, а з другої сторони, з правого

берега, відповідали їм голоси перепілок, що серед піль та левад збиралися до сну. Надходив вечір.

У городі Доростолі зачинили брами, а руські вартові почали ходити по стінах города та замку. Населення города — болгари, греки і чимало таки русинів — варило вечерю і збиралося у підсінях повечеряти при смолоскипах або оливних лампах. Пахощі, які йшли від жареної баранини та риби, долітали і до вартових, їм снівся повний горнець гороху з солониною та кухоль вина. Один за одним кидав оком на замок, де всі вікна горіли ясними вогнями. Там пирував патрицій Калокир з руською дружиною, бо саме нині прибіг гонець з вісткою, що Святослав розбив на порогах печенігів. Вартові чули співи та крики охмелілих товаришів і розглядалися довкола... Ніде ні живої душі, а тут печеня так і надить до себе і м'яка вовняна постіль манить солодким спочинком. І один по одному вартові тікали по хатах і до не лише по руських, але і по болгарських, бо не один із княжих людей мав уже тут на чужині хату і рідню. Добра, тиха вдача русина находила навіть серед страшної війни розраду і щастя у мирних болгарських хатах, і багато з них думало провести увесь вік на Дунаї. Такі самі плавні, як на Дніпрі, були і тут, а мова і звичай були дуже схожі.

Через три роки після приходу Святослава Доростол ставав уже напівруським містом.

Між тим серед гамору та співу пирували гридні воеводи та дворяни у великій гридниці на замку. У прохолоді товстих мурованих стін розкошувалися гості їдою та напитками, а на начальному місці сидів Калокир у кесарській багряниці і показував усім веселе, безжурне і ласкаве лице.

Але під брижками мантиї гралася рука двома табличками, зліпленими воском. Було це письмо, яке одержав перед хвилиною через спеціального посланця. Годі було читати його у присутності воеводів. Тому встав і підняв чарку вгору.

— Мовчати, мовчати! — загуділи голоси, і гамір у гридниці зразу стих.

— Братія і дружино! — почав Калокир, наслідуючи спосіб Святослава. — Разом з вісткою про перемогу одержав я від патріарха Василя письмо. Воно, певно, дуже важливе і тому бажаю прочитати його вам.

— Читай, читай! — сказали воеводи.

— Читай! — загули гості.

Калокир розліпив таблички. Легко здригнулися риси його лица, коли пробіг письмо очима, але плавно, не спиняючись, прочитав:

— Кесар Іван Циміській вийшов з військом з Царгорода і прямує у Македонію. Бережіться! У нього п'ятнадцять тисяч пішого, а тринадцять кінного війська. Ідуть на малу Преславу...

Прочитавши, спитав:

— Що ж нам робити? Святослава нема, мусимо рішити самі.

— Що тут рішати? — закричало разом кілька воєводів. — Підем завтра досвіта у Преславу, заберемо Свинельда і, поки князь вернеться, розперіщимо ромеїв, мов яструб курей.

— Так, так! Перун їм у тім'я! — ревіла товпа.

— Вичистимо хату на його прийом! — кричали деякі.

— Слава князеві! — гукнув Калокир.

— Слава, слава-а-а! — повторили присутні і випили вино з чарок.

Калокир сів, але його лице не виявляло загальної радості. Воно було бліде, а на чолі з'явився вираз глибокого суму. У письмі було зовсім не те, що читав Калокир дружині. Він знав, що ніхто з-поміж неї не вміє читати грецького письма, тому подав усім відомість, яку хотів. В листі ж було написано: «Наша змова викрита. Рятуйся!». Ось і все.

Непевність та страх метали душею патриція. Якщо не втече, страшна кара може впасти на нього. Святослав понад усе гидився зрадою та брехнею і за це звик був карати смертю. З другої сторони, не простив би йому і кесар, коли б він покинув Доростол. Усі проходи крізь Балкани були в руках Свинельда, а нечисленне військо Циміскія мусило розбитися у проході об опір переважаючих сил руських дружин. Калокир мав усунути дружини з проходів або пустити у Доростол ромеїв, які мали приїхати Дунаєм із моря. Але це друге було неможливе, бо Святослав не задержався у Корсуні, а просто наспів на Дунай, так що скорше мусив прибути у Доростол, ніж візантійський флот. Залишалось, отже, лише здійснити другий план, а саме, відтягнути дружину з Балканів. Як же це вчинити йому, що сам непевний був навіть життя, а не то княжої ласки?

Тяжко задумався грек, дивлячись на пируючих гостей, і лише хвилями спалахували у його великих, круглих чорних очах вогниці.

І ось прояснилося його лице, видно, знайшов він вихід з скрути. Вигладилася зморшка на чолі і якраз брав у руки чарку, щоб випити до воеводів, коли раптом почувся: «Слава! Слава!». І його охопив невимовний жах, жах людини, що бачить перед собою тупе, біле вістря свіжозаструганого кола. Поміж дружинниками ступав у супроводі Партенія та гарного стрункого молодця у блискучій зброї — Святослав.

— Добро з приходом, приношу вам, браття і дружино! — сказав ласкаво. — Здоров був, Калокире! Бачу, ви гарно забавляєтеся, п'єте, пируете, то ж дайте і нам!

Метнулися слуги подавати їжу, сам Калокир, позеленілий з страху, зірвався з сідала і вхопив у руки якесь блюдо та ніс його князеві. Цей добув ножа, врізав два чималі кусні, подав один Мстиславові і мовчки почав їсти, не дивлячись на інші страви, юшки, приправи, та вино. Мстислав їв також, вп'яливши очі в Калокира, і бачив його стурбованість та тривогу. Він раз у раз підсміхувався, а цей усміх дратував незвичайно нещирого грека.

— А чому то у вас, — спитав знічев'я князь, — нема на стінах варти?

Тут звернувся до воеводів, а ці похилили голови, наче осліплені блискавкою мандрівники у глуху ніч.

— Хто з вас мав розставити варту? — питав князь далі.

— Прости деспота! — відповів за воеводів Калокир тихим, несмілим голосом. — Ми усі раділи твоєю перемогою, тому я запросив усіх на пир. Варта, видно, повтікала, але її розставив я сам ще вчора.

— То ти зле зробив, патриціє, — сказав спокійно князь. — Пир пиром, радість радістю, але повинності ніхто за тебе не сповнить. Ось і Хорс-Дажбог щодня виходить на небо, бо ніхто його не заступить у його долі. Він бог, а ти що? Жменя попелу, яку хто знає коли і де розвіє вітер по полі. Ти зле вчинив, Калокире! Нехай же тепер воеводи ідуть пильнувати місто, а ми посидимо та побалакаємо.

Воеводи вийшли, раді, що князь не лютився і не карав, а ті, що знали його краще, казали, що, без сумніву, ладиться якась велика подія, бо князь погідний і веселий. Разом з воеводами вийшло і чимало дружини, верхній кінець гридниці опустів.

Тим часом слова Святослава охолодили кров Калокира, мов зимовий вітер воду. Жменею попелу назвав

його князь, — невже ж він думає спалити його живим? Лукавий грек тремтів та ждав кожного слова з уст Святослава, наче смертного суду. Князь доїдав тимчасом м'ясо та випив чарку вина, потім обмив руки у срібній мідниці і спитав:

— А чи це правда, Калокире, що ти вислав Партенія до Фарлафа та змовлявся з печенігами?

Коли б грім був луснув поблизу ніг грека, то не був би його більше поразив, ніж це, так нагло, без вступів, питання. Візантієць, вихованець цісарського двору, звик до всіляких каверз, підступів, прихованих злочинів, брехні, облуди, але зовсім не мав поняття, що це таке відвартість, ширість. Наче довбнею, вдарили його княжі слова. Він пустив з рук чарку, затрясся усім тілом, лице позеленіло, а очі підійшли під чоло, мов у трупа.

— Що?.. Як це?.. Звідки?.. — залебедів. Його вхопила гикавка, а зуб засакаував за зуб.

— Мені таке розказував Партеній! — додав спокійно тоном пояснення Святослав. В цю хвилину грек прийшов до себе. Коли Святослав дізнався про зраду від Партенія, то біда ще не була так велика. Калокир зібрав усі сили та всі здібності, які набув на візантійському дворі. Вмить почервонів і у крайній скаженості кинувся на Партенія.

— Рабе поганий! — заверещав. — То ти... ти... таку погань про мене... найвірнішого слугу — раба руського і болгарського царя розносиш і надієшся, що хтось тобі повірить? Скоте шолудивий... я на кіл тебе велю посадити... Дивись!

Тут Калокир вхопив ніж і, поки хто встиг йому перешкодити, вбив його досить глибоко у власну ліву руку. Тісна туніка, яку носив грек під багрянницею, обагрилася кров'ю.

— Дивись, рабе, дивись і ти, царю, і ви, гості, — закликав з палаючим лицем, — ось так я за свою вірність послідню краплю крові виточу... Як правда, що це кров пливе з моєї власної волі, так правдивою є моя любов і вірність у серці!.. Ти, тварюко, ти, трусе, ти, вонюче стерво, боявся за своє собаче життя? Ось я тобі урятую його! Беріть його, — гукнув на переляканих служебників, — і посадить на кіл.

Партерій кинувся назад, коли Калокир вхопив за ніж, бо думав, що той його справді вб'є на місці. Але коли це не сталося, догадався, що все те лише гра. В удавній розпуці упав до ніг розгніваного, молив і благав про



життя, але не випросив нічого. Слуги вивели його з гридниці. Вийшовши, усміхнувся вдоволено, протягнув зігнені плечі і звернувся у бічні двері, де була його кімнатка, у якій бажав виспатися по кількадедній подорожі. Але удар п'ястком у карк повчив його, що його міркування не зовсім влучне. Відвернувся до наставника слуг, який штовхав його ззаду.

— Як смієш, рабе поганій, підносити руку на повірника його достоїнності? — обурився і глянув швидко в очі рабові, бо шукав у них виразу покори і покаяння. Але темні очі раба залишалися незмінними. У них десь на дні палав навіть маленький вогник прихованої злоби. Він мовчки вказував рукою на двері, за якими лежав замкнений майдан.

— Куди ведеш мене? — спитав Партеній вже покірніше.

— Як куди? — відповів наставник. — Може, не чув? — На кіл! Не пручайся, бо така воля пана, не гнівай його ще в останній хвилині.

Партенієві потемніло в очах. Від п'ят почали мурашки лізти йому по шкірі, а члени тіла терпли, наче у холодній воді.

— Що ти, — лепетав, — не зрозумів волі пана? Іди ще раз, поспитай, це ж не може бути! Вибити різками, видати на муки, втяти ногу, руку, ніс, уха, язик... видовбати очі... Але кіл? Ха, ха, ха!

Грек зареготав зразу якимсь страшним сміхом. Зуби вбив у долішню губу так, що аж кров спливала по бороді. І раптом упав Партеній на землю і зарідав, захлипав плачем божевільної людини...

Наставник задумався. Може, справді наказ пана треба було інакше розуміти? Хто знає! Партеній знає хіба, що не вибрешеться, і, певно, не був би вертався у Доростол на погибель. Тому наказав слугам пильнувати в'язня, а сам подався у гридницю. По хвилині вернувся.

— Зв'язати злодія! — гукнув. — За це, що зрадив князя і нашого пана та оббрехав його перед князем, умре на колі і то негайно.

І раптом почув грек, що якийсь голос шептав йому ніби до уха: «Твоя смерть є рятунком Калокира»...

Та гадка прошибла його блискавкою. Партеній поси- нів увесь і втратив пам'ять.

По хвилині почув, що мурашки підлазять все вище і вище, аж залізли йому в мозок. Збудився і чув, як його витягли на майдан і кинули на землю. Коли розплющив

очі, погляд його упав на біле, тупе вістря свіжозаструганого паля.

І тоді нелюдський рев, рев звірячої тривоги вирвався з грудей нещасного...

Тимчасом Святослав звістив Калокирові, що ромеї ідуть з великою силою у Македонію. Кесар Візантії переміг остаточно арабів і Варду Фоку, свояка цісаря Никифора, якого вбив Циміскій. Ідучи, видавав цісар своє військо за болгар, і ці почали збиратися у ватаги, щоби кинутися на русинів.

— У нас діла на всі руки,— усміхнувся князь,— але ми його зробимо. Я залишусь тут та примучу болгар, щоб не пиндючилися, а ти, Калокире, підеш від мене у Переяславець та накажеш Свинельдові боронити балканські проходи від ромеїв, доки я не настигну.. З тобою піде ще й Мстислав, бо Свинельд не молодий, а Мстислав — це голова, яких навіть у вас, греків, нема! Він перехитрив Партенія і Фарлафа.

Патрицій Калокир приглянувся докладно до молодця, а потім, усміхнувшись солодко, подарував йому великий перстень з самоцвітом.

— Це на добру дружбу, молодче! — сказав.

Молодець поклонився, але не віддав душі лукавому грекові. Бистро слідив за кожним його рухом, бо дотеперішня служба навчила його, добре око й ухо не раз більше значить у життю, ніж не знати яка відвага й хоробрість.

Скоро вийшов князь з Мстиславом у терем, де мали обидва спочивати після дороги. Були самі, бо Калокир залишився у гридниці, де кінчився пир і дружинники розходилися додому.

— Князю, — почав тоді тихим голосом молодець, — що мені робити у Переяславці?

— Заступити Свинельда у Балканах і не віддати їх ромеям, хіба з життям. У цьому моя честь. Ти не знаєш, чому так. Ось бачиш, коли кесар Іван заколов кесаря Никифора, а труп викинув на сніг, взявся до правління мудро і діяльно. До мене послав послів, кажучи мені, щоб узяв собі нагороду, яку приобіцяв був Никифор, і йшов собі додому. Значить, що я й моя дружина, це ніби другі варяги, що їх можна дістати за гроші, скільки душа забажає. На те я відповів йому, що, крім окупу за міста, землі та болгар і за Корсунську волость, віддам йому решту й буду його другом. Але кесар став грозити мені, що поб'є та прожене силою, якщо не піду сам. Тоді я

погрозив йому, що пошукаю його в Царгороді, і якби мене не покликала блаженна моя мати Ольга, певно, і духу роменів не було би по цей бік Боспору. Минулого року розбив Свинельд Варду Скліра з військом, а цього року хочу я сам доїхати кінця Царгородові, як доїхав Ітилеві, Саркелеві та Болгарові. Перемога залежить від проходів крізь Балкани. Тому пильнуй їх, як ока в голові.

Молодець задумався.

— Не во гнів тобі, княжа милість! — спитав по хвилині. — Чому ти не страшиш Калокира? Припечи його вогнем, і він усе виспіває і не одну тайну зрадить, про яку нікому і не снилося. Я чомусь йому не вірю, як не вірив Партенієві і Фарлафові.

Святослав засміявся і поплескав рукою по плечу молодця.

— І я йому не вірю, але вірю, що не буде вірнішого раба, ні гридня від нього, якщо нам пощастить. Ти за ним слідитимеш, а коли пройде небезпека, так ти не питай, лише бий, а як вб'єш, то не признавайся, бо скажуть, що ти псів б'єш. — Тут князь засміявся гірко. — Мені, бач, його треба. Багато ромеїв не любить вірменина Ци-міскія. Патріарх Василій не раз зраджував його плани. І Калокир має у Царгороді своїх прихильників, тому я його мушу до часу шанувати.

— А все-таки я його боюся.

— Ха, ха, — засміявся князь, — я ні, але я не люблю його.

І Святослав з огидою тріпнув пальцями.

При вході з княжого двору вони побачили, що на майдані зібралася чимала товпа людей довкола високого чудовища, що дивилося на них величезними темними ямами очей. Святослав здригнувся. Мстислав мимохідь подався назад.

— Пар... теній! — прошептав.

— Бідолаха! — сказав князь. — Коли б я знав, що його посадять на паль, був би його сам велів убити топором або лишив у Корсуні ловити рибу.

Партеній сидів на палі, що пробивав йому нутрощі і власним тягарем вганяв тупе дерево чимраз глибше собі у тіло. Страшна розчіхрана голова з запалим, сірої фарби лицем дивилася темними ямами очей на глядачів, наче з зачудуванням і з страшною розпукою. Голова ця коливалася на всі сторони, немов бажала з усіх сторін якнайдокладніше приглянутися до князя.

Той відвернувся і плюнув. Мимо своєї суворої вдачі, мимо того, що не боявся ні смерті, ні ран, благородна душа його не зносила і не любила непотрібної жорстокості.

## ХІ. БИТВА НА ДУНАІ

Коли наступного дня Мстислав із Калокіром вибрались у дорогу, у Доростолі кипіла вже робота на всі руки. Вояки гострили зброю, ті, що мали коней, чистили і годували їх, готували борошно та сушене м'ясо на проживу, шили або лагодили одяг,— словом, нагадували собі всі ті дрібниці, від яких часто-густо залежить успіх походу, а за які не думає недосвідчена людина. Зле зшитий кафтан, невідгідні чревій, зігнутий шолом, заржавілий меч, эле прибитий цвяшок у щиті можуть бути причиною нездатності до бою, недуги або і смерті вояка.

Військо Святослава складалося з досвідчених вояків. Усі ті мужі провели вже на війнах та походах по кілька літ без перерви. Тому-то і не забували про потрібне. Опівдні причалили човни з дружиною, яку привіз Святослав з Києва. Варягів відправив князь таки зразу ж у Царгород, бо не довіряв їм, а й вони самі радо покидали табір, у якому їх вождь став зрадником. Все-таки з жалем прощалися вони з князем, хоч не противилися його волі. Значного подарунку, який дав їм на прощання Святослав, не хотіли, а Рюар заявив від імені товаришів, що за зраду дарунків не дають, ані не беруть, та поручився словом вікінга, що ніхто з його людей не підійме меча на руські дружини.

Варяги відплили, а слідом розійшлися у різні сторони краю воеводи з дружинами «примучувати» болгар.

Незабаром виявилось, що лише бояри, у жилах яких пливла турецька кров, тягнули за Візантією. Простий народ слов'янського роду дружив з русинами і радів князем, що дані не брав, ніяких ворогів до краю не пускав, з мужиком поведився людяно і ласкаво. Усякому було рівне право перед лицем князя. За вбивство або покривдження простолюдина карав князь бояр і не бояр однаково строго і справедливо.

Саме ця справедливість стягала на нього ворогування грецьких вельмож та болгарського боярства. Чудеса розказували греки про жорстокість Святослава, тому слідом за вісткою, що Циміській вирушив у Царгород,

піднялися вельможі і почали ворохобитись. Протягом місяця поверх вісімдесяти ворохобень здавила залізна рука князя, а голови проводирів поспалили з плечей.

Але ось прибігли болгарські мужики з-над дунайського гирла і донесли, що флот з Візантії вплив у ріку.

Святослав був тоді у Русуці. Почувши новину, сів негайно на човни і поплив вниз рікою. З ним було до трьох тисяч озброєних воїнів і п'ятдесят чайок. Греків було удвоє більше на високих галерах. На передніх мостах мали вони дула, якими метали грецький огонь, тобто стріляли мішаниною селітри, сірки і вугілля та кидали на чималу віддаль клубки клоччя, насиченого смолою та скальною олією. Ніхто не знав, як це греки робили, але вояки Святослава знали, що це не є ніякі чари та що при відважному швидкому нападі не допоможе воювати їм.

На наказ князя, їхали чайки одна за одною повз південний берег, так що з ріки не було їх видно. Якраз напроти Доростолу наткнувся Святослав на греків. Попереду плвли три галери, які, видно, бажали переплисти повз город, щоб причалити до берега вище. Тоді Святослав видав наказ спинитися.

У прибережних очеретах сховалися човни, і лише човен князя стояв посередині ріки. Залога веслувала у протилежному напрямку, щоб удержати човен на місці проти течії. Стоячи на носу, князь вивчав де й коли йому ударити.

І ось помітив скоро, що між тими трьома передніми суднами і рештою флоту є чимала відстань, щонайменше годину плавання проти течії. Крім цього, побачив він, що головна сила греків підпливає все ближче до города і стає довгим, подвійним рядом. І бачив Святослав, як на пристані настав рух, як лучники бігли до води та спихали човни з берега. Видно, старий Шварно готувався напасти на галери чайками.

Але ось на помостах галер з'явилися клуби білого диму, а слідом за цим на човни та прибережні хати упав дощ палаючих куль. По хвилині дійшов до ушей князя сильний гук, один, другий, третій, над пристанню закрутилися у повітрі чорні дими пожеж...

Тоді князь задув у риг і, наче бджоли до матки, навипередки висувалися з очеретів чайки і кинулися товпою на три галери. На них були також дула до кидання грецького вогню, але всього знадів'я під рукою не було. Заки його приготовано, чайки були вже під боком су-

ден, а хмара стріл покрила передні та задні помости. Почулися зойки та крики побитих, а між тим цілі рої дружинників з ножами в зубах полізли вверх по стінах помостів. Греки почали руками кидати свої вогневі кулі, і кілька чайок загорілося яскравим полум'ям.

Однак русини не дуже цим журилися. Огненним дощем упали вони самі на ромеїв і, поки хто зміг би з'їсти двоє яблук, не було ні одного ворога в живих. Поміж веслярами було багато болгар та русинів. Цих звільнили, персів і арабів кинули у воду, і за хвилину опісля галери їхали далі у тому самому напрямі, що й раніше, але з зовсім іншою залогою. Біля берега велів Святослав порубати дві галери сокирами та навантажити сухими дровами третю. На неї перенесено також усе знадіб'я до грецького вогню, на якому не зналися варвари півночі, а було його там чимало. Швидко упоралися дружинники і з цим, не догадуючись ще про план князя. А він сів знову у човен і крикнув:

— А нумо, браття, вперед! А й цього грецького черевня беріть з собою. Треба його віддати землякам. Побачите, що йому незадовго з радості черево трісне.

Всі засміялися і зрозуміли вмить, що мав на увазі князь. Взялися за весла, і незабаром весь флот човнів плив довкола галери, наче гусята за гускою, до Доростольської пристані.

Греки занепокоїлися долею висланих галер. Бачили напад човнів, але не думали, щоб їх судна так скоро потрапили до рук ворога. Коли побачили, що одна галера повертається, думали, що вона одна врятувалася і тікає від ворога. Але ось галера близько... Ще хвилинка... І з галери почали вискакувати у човни веслярі, але не грецькі, лише руські дружинники, потім човни, наче стадо горобців, розскочилися на всі сторони, розгортаючись у довгий лук, що замикав пристань звідусіль. Між тим на носі галери з'явився дим і бухнув у повітря сніп яскравого вогню. Несена течією, вплила вона між обидва ряди поприв'язуваних галер, і аж тоді побачили всі, що усе судно навантажене дровами та кулями від грецького вогню. За хвилину мусив вогонь дійти до них, а тоді горе човнам, що не втечуть завчасу.

Крик тривоги залунав на галерах, екіпаж перерізував линви, на яких стояли судна, одно наскакувало на одне, весла ламалися, люди падали у воду і тонули, бо нікому було їх рятувати. Не одна галера наїхала на іншу, а крізь пробиту в боці судна діру напливала вода

до середини. Тут і там почали судна потопати, а з берега летіли стріли чимраз густіше, чимраз голосніше лунали оклики гріднів Шварна.

Ця залога города посідала в човни і йшла приступом на флот.

Враз страшний вибух оглушив усіх, а серед стовплених грецьких суден вирвався аж під небо височенний сніп полум'я. На всі сторони розлетілися, наче огневі птахи, палаючі кулі. Вони падали на помости суден, на вояків або у воду. Людей і кораблі охоплював огонь. Мов живі смолоскипи, бігали ромеї по палубах галер. А й у воді не гас огонь. Він розливався по поверхні ріки і плив широкою червоною плахтою за течією та пожирав усе, з чим зустрічався.

Але ось нова небезпека надходила. Широкий лук чайок припливав чимраз ближче і ближче і замикав грецькі судна до пристані. Ряд човнів густів чимраз більше в міру того, як лук коротшав. Попереду плила велика чайка з вирізаним з дерева на варязький спосіб змієм на носі. Там стояв у червоному плащі з добутиим блискучим мечем у руці Святослав!

Тоді панічний жах охопив ромеїв. Вони аж тепер побачили, чия рука їх громить. Огонь на воді погас. Уламки галер, обсмалені трупи та палаючі судна сплили з водою і догоряли під берегом, а на уцілілі галери вдарили з двох боків з бойовою піснею на устах звідусіль руські дружини. Почалася різня.

Недовго вона тривала, ромеї здавалися, хто лише міг, галери було ограблено і спалено, а потім князь з дружинами подалися до міста, де міщани та руські грідні уже погасили пожежу. Всі раділи з перемоги, навіть болгари, бо ця перемога була перемогою справедливості над кривдою.

Однак на світі так, як день і ніч, літо й зима, міняються добро і лихо. На дні чари розкоші завжди є крапелька горя, а у найбільшому горі знайдеться зерно втіхи. Благо цьому, хто знайде одночасно одно й друге. Пізнав це князь Святослав таки тієї самої днини.

На майдані замку зібралася уся дружина князя, а воеводи числили убитих і ранених. Вони вислали дроворубів за дровами на костри та заряджували величаву тризну по загинулих.

Саме вийшов князь з грідниці, і військо починало вітати його окликами «Слава!», коли раптом задуднів здалека тупіт коней і юрба їздців в'їхала на майдан.

Виглядали вони страшно. На конях і людях висіли порвана упряж і одяг; погнуті лати та шоломи, порубані шити свідчили про люті бої, небезпеки та пригоди. Коні і люди були вкрай стомлені, на одних і других виднілись численні глибокі рани. З-під лахміття і ременів, якими були перев'язані рани, сочилася кров.

На великому білому коні, сніжну шерсть якого оббризкали кров і грязюка, сидів сивоволосий та сивобородий старець у погнутій та порубаній зброї. Застигла кров з глибокої, відкритої рани на чолі позліплювала білу бороду у кривавий віхоть, а впале лице і червоні очі додавали ще виразу лютості грізному лицу їздця.

— Свинельд! Свинельд!— закричали дружинники і кинулися до прибулих.

З трудом зіскочив воевода Свинельд, кремезний та тугий шістдесятилітній старець на землю, але не міг, як завжди, скорим кроком підійти до князя. Ноги попухли йому від довгої, безперервної їзди, тому поволі підійшов воевода до дверей.

Князь зморщив брови і довго приглядався до вершників. Губи князя тремтіли раз у раз із лютості чи зворушення, але, видно, він зрозумів і без розпитувань, що сталося, бо спитав лише:

— Тільки усіх?

Свинельд мовчки кивнув головою.

— Іди у хату, обмийся і приходь до мене на вечерю!

Грізно насупившись, пішов князь у свою одрину, а невдовзі поволікся туди і Свинельд, обмитий, з перев'язаною головою.

— Сідай, воеводо!— сказав Святослав, а сам ждав, поки Свинельд з'їсть вечерю, і ходив нервово по кімнаті. З майдану доносилися крики дружинників. У цих окликах звучало спершу здивування, потім жаль, а вкінці лютість, гнів, жадова помсти.

— Це гаразд, що дружина гнівається,— сказав Святослав,— ще не усе пропало.

— Пропаста, то воно пропало,— відповів Свинельд,— але можна втрачене відбити.

— Переяславець упав?

— Так!

Князь тупнув ногою з досади.

— Як же те все сталося, розкажи все, але коротко!

— Ба, тут нічого розказувати!— відповів воевода.— Ги знаєш, князю, що я служив уже твоєму батькові і тобі ще послужу, доки життя мого...



— Ба, не знати, хто з берега! — кинув, наче пророчим духом пройнятий, князь.

— І знаєш,— продовжував Свинельд,— що у мене нема ні рідні, ні майна, бо й нащо? Тому пильную свого, так що нікто не може сказати: Свинельде, тоді зрадив ти свою славу, завів дружину у загибель, лихе порадив князеві...

— Правда,— підтвердив князь,— і я не хочу, щоб ти оправдувавсь, а лише бажав би знати, яка сила чи підступ перемогли тебе, залізний старче!

— Ба, коби знаття!— нахмурився Свинельд.— Ось ніколи ще таких дивних речей не діялося при мені. Перш усього дізнався я, що Циміській іде на мене з військом. Іде? Ну, нічого! Обсадив я проходи у горах, а сам збираю дружину у Переяславці, щоб обійти ромеїв одним проходом та ударити ззаду, коли вони вовтузитимуться при другому...

— То ти це добре вигадав, коли б був знав...

— То не був би посилав цієї грецької тварюки, Калокира,— докінчив за князя воевода.

— Еге ж!— кивнув головою Святослав.

— Калокир наказав мені іменем князя постягати усі залози з гірських проходів і йти у Доростол, бо Циміській іде туди берегом моря, а тут є лише третина його війська з Вардою Скліром на чолі.

— Га!— крикнув Святослав.— Що за Див учив його цієї гадючої хитрості! Це страшні люди, ті греки, Свинельде, слабі, боягузливі, але небезпечні, мов отрута, мов трупяча їдь! Але бачиш, тут є дещо і твоєї вини і моєї, що послав тобі молодяка замість зрілого мужа. Чи тобі Мстислав нічого не казав?

— Мстислав? Який Мстислав?

— Воеславич!

— Син старого Тура, що ще з Ігорем ходив на Царгород?

— Той самий!

— Але ж, князю!— усміхнувся Свинельд, дивлячись на князя здивовано і не знаючи, видно, що думати про свого князя.— Адже обидва сини Воеслава згинули від печенігів під Києвом...

— Це їх брат! Він мав мій перстень і повинен був стати на чолі воїнів, що охороняли б проходи, бо я бажав пощадити твою сиву голову від трудів. Чому ж ти не послухав його?

Свинельд зірвався.

— Князю!— вигукнув він.— Клянуся богами, мечем, кістями батьків та твоєю дорогою головою, що ніякого Мстислава і на очі не бачив. Бачив я справді перстень, ось цей, але на руці Калокира!

І старець показав князеві на пальці перстень з двома перлами та рубіном.

Мов уражений громом, дивився князь хвилину на блискучий камінь, що кидав довкола криваві блиски, а далі закрив лице руками.

— То значить, що він згинув, убитий гадюкою греком,— застогнав,— і то вже третій, останній з роду у розквіті літ. Справді, не брехав старий Путята, коли казав, що я запропащую молодь краю для своєї слави. Ось яка була моя плата за те, що Мстислав урятував мені життя!

— Не падькай, Святославе,— втішав Свинельд,— хто не йде інших бити у чужину, того чужі у хаті знайдуть! Хто лише борониться, той завжди програє...

Князь відняв руку від лиця, його очі горіли лютим огнем.

— Де ж ця тварюка?— прохрипів.— Я йому всі кишки випорю з проклятого черева... Я йому...

— Послухай, почувеш!— заспокоював князя воевода і, не тратячи часу, розказував далі. Святослав сопів ще хвилину, вкінці поборов злість і слухав уважно оповідання Свинельда.

— Ледве мої відділи виїхали на рівнину, ромеї перейшли на цей бік Балкан і рушили на Переяславець. Тоді я задумав обійти їх ззаду і вирушив з кінними гряднями, щоб об'їхати їх. Пішу дружину залишив я у городі. Але ромеї йшли, мов на крилах Стрибога. Піші візантійці пішли зразу приступом і вдерлися у город. Тоді я ударив з засідки на них, а було у мене до двох тисяч комонників. Ледве я, однак, вивів своїх перед город, коли звідусіль почали з'являтися кінні відділи ремейв. Було їх у вісім разів більше, ніж у мене. З нападу мусили ми перейти до оборони, а знаєш, князю, що значить оборона комонників. Нас рубали, мов ліс, мов збіжжя жали з усіх боків, вкінці ми побачили, що і дружини у городі втратили силу відпору і б'ються вже по хатах. Нарешті місто загорілося, і тоді знали ми, що все пропало. Тому повернули коні і пішли пробоем туди. Половина нас лише залишилась, і не знаю, чи десятьох знайдеш, які не були б ранені. Ось і все!

Святослав заспокоївся зовсім. Грізна небезпека вернула йому всю силу духу, і довго він радився ще з Свинельдом і Шварном, як зустрічати ворога під Доростолом.

## XII. НА ЗАБУТОМУ ОСТРОВІ

Так-то страшенна хуртовина розгулялася у медом та молоком пливучій Болгарській землі, та лиш Мстислав не знав про це. У невеличкій, але ясній кімнатці у вежі сидів він уже три дня ув'язнений і думав про свою нещасну долю, скаженів, згадуючи, як то його сюди запроторили. З вікон обіймав його зір обидва береги Дунаю, правий ближче, лівий далі.

На маленькому острівці біля правого берега ріки стояв замочок: вежа, два муровані будинки, довкола забороло з круглими приставками по рогах, ось і все. Сам острівець був підмоклий і багnistий, а весною він у значній частині покривався водою. На самому сухому просторі росло декілька яворів та оріхів, по краях лоза, а далі очерет, шувар, осока, ситник, купчатка. Тут гніздилося безліч водяної птиці, що своїми криками та бійками розраджувала самотнього бранця.

Бранця?.. Звідки ж попався туди Мстислав?

Яким світом вдалося здорового, хороброго, та розумного молодця запропотири у цю безвихідну самотню, тоді як там, на полі, Перун провадив усіх його земляків на ворога?..

Мстислав підійшов до заграбованого віконця і глянув на хвилю, що невпинно, безнастанно плила-пропливала ген у даль, у безвість, мов людина, що йде сповнити якийсь важливий обов'язок совісті, мов життя, мов час... Хто б то міг за цією хвилею поплисти у даль, вверх рікою, на свободу, до своїх, до князя, до рідного краю...

При березі стояв маленький човник, а в ньому сидів в короткій сорочці без рукавів невеличкий собою чоловік та витягав з води верші, заставлені на рибу. Він брав одну по одній, вода спливала через плетінку у ріку, а рибалка заглядав одним оком до середини, примружуючи друге, і раз у раз видобував з верші більшу й меншу рибу, яка билася в його руках. Він, посвистуючи, вкладав її у берестянку, що висіла в нього через плече, та раз у раз поглядав на вікно вежі. Ось видобув досить великого карася та, показуючи на нього, гукнув по-

руськи: «А що, попався, карасю? Сидиш тепер, доки не облуплять та не кинуть у сковороду! Буде тепло, люблю, мов за пазухою... Ха, ха!»

Мстислав відвернувся.

«Справді!— подумав,— саме так зловили і мене. Накинули мішок на голову, зв'язали і повезли. Аж у цій кімнаті викинули на долівку, дали їсти і сказали: «Сиди, бо пожалієш».

І думка молодця стала посилено працювати над розв'язкою загадки: «Чому і за що замкнув його Калокир у цей замок? Що грек був причиною цього, Мстислав не сумнівався. Мстислава в'язали його пахолки. Він бачив навіть, як убили двох його товаришів, тиверських гриднів...» «Що за причина?» — питав себе і не находив відповіді. Коли б Калокир учинив це з помсти, певно, не давав би йому вигоди, а замкнув би у льоху зв'язаного і під вартою, не годував би, як гостя, не поїв би, як князя...

Чванився йорш між бабками  
Та зі свого роду.  
За це бабки пішли в воду,  
А йорш в сковороду!—

заспівав дзвінко рибалка під вежею.

І дивно! Пісенька ця надала гадкам молодця новий напрям, і він раптом розв'язав загадку. Мстислав пригадав собі, як не раз по дорозі розмовляв з греком та поволі, слово за словом, розказав йому всю свою службу князві і навіть про своє посланництво до Свинельда. Не дивно, що Калокир звелів його зловити і замкнути.

Але ось пахолки, що його в'язали, забрали від нього і перстень Святослава. На що їм він? Інших дорогоцінностей не взяли. Навіть перстень Калокира сіяв на пальці молодця... Цієї загадки він не міг уже розгадати.

Підійшов до вікна знову, бо надіявся побачити рибалку-сміхуна, але не помітив його ніде. Надворі наступав вечір — уже третій з того часу, як він тут перебував — а криваве зарево обливало звідусіль самотній замок. Мстислав помітив, що від правого берега ріки підпливав великий човен з кількома парами весел, на носі якого стояв у довгому вовняному плащі Калокир.

Молодець відразу пізнав це лице хижої птиці, худе, з великим носом та маленькими очима. У ньому було щось лисяче, а щось собаче. На голові мав патрицій звичайну плоску грецьку шапку, а під плащем — кафтан з золо-

тистої парчі. Пурпуру на ньому не було, ані царської діадеми. Всі мешканці замку — а було їх двадцять — вибігли назустріч. Попереду біг начальник варти у шкіряній куртці, набитій густо спіжевими гудзами, за ним дозорець в'язнів, видно, урядник війська, у темній туніці, перев'язаній попід пахами та нижче пояса, далі замковий сторож, а за ним рибалка, що був, як здається, слугою чи помічником сторожа. Він ішов позаду, підскакуючи і розмахуючи руками, та щось, видно, говорив, бо дві жінки, які стояли біля входу до більшого будинку, аж падали від реготу:

Іде, їде сум, сум,  
Пильнуйтеся плітки,  
Чути лоскіт та шум,  
Бережіться щітки!  
Бо ця щітка добре чеше,  
Густий волос має,  
Як розчеше, «буба» буде,  
«Дурна хавка» — скажуть люди,  
Що міри не знає.  
Буде плітці глум, глум!—

співав рибалка і кинув свою шапку так високо, що вона полетіла аж у вікно Мстислава.

— Мовчи, блазнюко,— гукнув дозорець,— хочеш щоб тебе почули?

— Чому ні? Адже на дворі кесаря блазнюкам найліпше, ха, ха, ха! І ніхто не займає, бо ніхто їх не боїться. А як почує цей варвар вгорі, то й байдуже, бо дурний.

— Все ж, може, мудріший, ніж ти!— засміялася молодша з жінок.

— Куди йому до мене! Він копирсається, не їсть, не п'є, свариться, за що його держать під замком, а я був розумніший...

— І став блазнюкою!— докінчила друга жінка.

— Деспот їде!— загомоніли вояки, що стояли двома рядами по обидва боки стежки, яка вела від пристані.

Побачивши здалека Калокира, молодець не хотів зразу вірити власним очам. Коли однак грек ступив на острів, а уся залага привітала його окликом, молодець переконався, що це він, а рівночасно страшна гадка пронизала його серце блискавкою.

«Зрадник,— подумав,— очевидячки, зрадник. Адже ці вояки внизу — ромеї, а він їм наказує. Значить, що він зрадив князя, дружину і мене!»

І скажена лють огорнула його і почала давити за горло.

«Прибуде він сюди... кинуся на нього і, будь що буде!»

Хвилину сопів люто, коли нова гадка майнула в його голові.

«Він узяв перстень Святослава... Га! Тепер уже знаю, на що. Він одурить Свинельда, як одурив мене. Ах, дурень, дурень, дурень! Без сумніву, темні сили Ненаситця побили мій ум сліпотою за перемогу над поганими. Рибалка-сміхун, без сумніву, мудріший від мене!..»

Мстислав розібрав усе, що почув нині від цього дивовижного чоловіка, і якийсь голос сказав йому у душі, що цей рибалка звертав свої пісеньки та слова саме до нього і давав йому поради. І він глибоко задумався, а коли за дверима почувлися кроки та скрегіт засува, обдумав уже добре, як йому вести себе з хитрим греком.

У кімнаті було вже темно, бо Калокір спочивав у замку після довгої дороги. Заспокоєний та врівноважений, очікував молодець прибуття гостя, бо тепер не сумнівався зовсім, що патрицій приїхав до нього. Аж ось розчинилися двері й у кімнатку ввійшов сторож з оливною лампою та килимом, а за ним рибалка з великим кошиком.

Килим розстелили на долівці, стіл накрили скатертю, а на ній почав рибалка розставляти блюда з стравами. Дозорець вклонився Мстиславу, який до всього приглядався з чималим зачудуванням, і заговорив болгарською мовою, якою, між іншим, говорили всі на острові:

— Достойний воеводо, знайомий твій, патрицій Калокір, просить тебе про честь прийняти його до себе на вечерю!

— З гістьми боги у дім приходять,— відповів спокійно і за давнім звичаєм молодець.— А чи патрицій Калокір скинув уже діа...

— Дивись, дивись, достойний воеводо,— закричав у тій самій хвилині рибалка,— ось ті плітки, що ранком наловив В'юн у Дунаї. Ади, які вони мовчазні. Коли б я так сидів у капусті, то співав би.

— Мовчи!— гримнув на нього дозорець.— Вибачте, достойний воеводо, він несповна розуму, у ньому нечистий сидить, але що добрий і вірний слуга, тож і держиться.

Між тим Мстислав здогадався, чому саме В'юн розкричався. Він, бач, хотів перешкодити йому зачепити словом Калокіра. Тому усміхнувся приязно.

— Нехай співає і говорить, мені й миліше і відрадніше, коли його бачу,— відповів.

— Дядьку! Бай Коло! Чому твоя жінка продерла шкіру на карасі?— спитав В'юн.— Йй жаби лупити, не шиби. Дурний карась. Хай би був присів тихо у верші та обернувся головою до хвоста, а, певно, найшов би вікно до втечі. Правда?

І В'юн почав витирати сльози обома кулаками. Дозорець зареготався, а Мстислав глянув швидко на В'юна. Без сумніву, під цими ганчірками був справжній друг і то неабиякий. Під маскою сміхунства ховався небуденний розум, опертий, видно, на чималому досвіді.

Раптом В'юн підскаочив раз і другий, замахав руками, вхопив одного карася і став бігати від вікна до вікна. Вкінці став при цьому, що виходило на лівий берег ріки і, поки дозорець міг йому перешкодити, викинув рибу у воду.

На це кинувся дозорець.

— Що ти, сказився?— гукнув.— Геть мені відси!

І, видобувши з-під туніки наган, вперіщив біснுவатого по плечах. Мстислав аж заходився з сміху, хоча зовсім не хотілося йому сміятись. Він кивнув лише головою В'юнові, коли цей обернувся.

— Я розумію його!— сказав.— Він жаліє карася, що дав себе зловити, і бажав його пустити на свободу. Тому вибрав те вікно, крізь яке найкраще було рибі виплисти у море. Правда, В'юне?

Але В'юн був уже в дверях.

— Бай Коло, Миколо! Дозорець, дядьку, чоловіче, нагаю!— репетував.— Біжи, біжи, суміде!

— Деспот іде!— пояснив дозорець і вийшов, а за ним В'юн. Але коли виходив, глянув на Мстислава ясным поглядом, поклав ліву руку на серце, правою вказав на вікно, крізь яке викинув карася, і щез.

По хвилині ввійшов у кімнату Калокир.

— Здоров був, воеводо!— сказав весело.— Що ж, друже, скучаєш?

Мстислав поклонився.

— Скучати не було ще коли,— відповів,— бо думав увесь час, звідки мені така халепа випала сидіти у заперті.

— У заперті?— усміхнувся грек.— Але двері відчинені, чотири вікна для виду і віддиху...

— Але свободи нема, князя, дружини, боїв...

— Молодий ти ще, достойний воеводо,— усміхнувся приязно грек,— не дивно, що у тебе душа рветься до діл. І я був колись таким, ганявся за відзначенням, майном, а тепер рад би спочити. Одначе коли у тебе є охота покинути цей забутий острів, то, вступивши на службу кесаря, досягнув би все, чого бажаєш, ба й більше...

Кров ударила молодцеві до голови, в очах потемніло. Здавалося, що він кине́ться на зрадливого грека та роздавить, мов гадюку.

Але добрий дух спинив його. Він підняв очі на грека, і їх погляди зустрілися. У очах Калокира тліла іскра цікавості, мов у того, що, давши ворогові отруту, слідить за наслідками.

— Годі мені покидати князя!— проговорив з трудом молодець.

— Ба можна служити кесареві, не покидаючи князя...

— Як Фарлаф...— вирвалося у молодця.

— Пусте балакання!— засміявся нагло грек.— Вечеря холоне, а ми про торішній сніг. Сідаймо!

Посідали і почали їсти. У кімнату ввійшов дозорець, принісши у срібному відрі снігу. З цим снігом змішав вино і подавав його у позолочених кубках. Після вечері подав рушники і теплу воду та запалив кадило. Синявий пахучий дим наповнив кімнату тоненькими смугами, і душа молодця розпливалася у розкоші, омрачена вином і пахощами.

— Чудово ви, греки, живете!— сказав він.

— Чудово?.. У цій норі?— засміявся грек і почав недосвідченому молодцеві описувати візантійський двір, з його блиском, величчю, розкошами, широко розводився над почестями, які міг би здобути Мстислав у Царгороді. І хто знає, чи не вдалося б прехитрому грекові знайти незіпсовану, мрійливу душу молодця, коли б не Фарлаф, його зрада та страшні ґрати на корсунському березі...

Була вже пізня ніч. Калокир пив, їв мигдаль, сухий виноград і фіґи і розповідав безупинно. Мстислав відчув скоро, що вино йде йому до голови, тому не пив, лише слухав і слухав, а хвилинами кидав лише питання або дивувався.

— Ну і що? А як? Пробі! На Перуна!

І ось саме у цій хвилині, коли одушевлений молодець бажав просити грека, щоб дозволив йому прожити час неволі у Царгороді, за вікном на яворі обізвався пугач, раз, удруге, втретє.



Здригнувся Мстислав... Наче марево, промайнуло йому перед очима воскове лице Воеслава і почувлися слова: «Де подиблеш Калокира, приложи йому меч...» Молодець потер чоло рукою і відсунув чарку. Свідомість в одну мить вернулася до нього.

— Достойний патриціє! Що буде зі мною, якщо я не поступлю на службу до кесаря?— запитав він.

Калокир скривився.

— В такому разі, воєводо, залишишся тут в неволі, бо я знаю, що ти був князеві найлюбішим дружинником, і він за тебе віддасть багато бранців.

— О, так,— вигукнув Мстислав, який раптом зрозумів, чому Калокир так з ним падькається,— навіть тебе, достойний патриціє!

Грек почервонів і замовк. Його намір відгадав цей недосвідчений молодець. Він з подивом глянув на Мстислава.

«Шкода, превелика шкода такої голови для цього ведмедя!» — сказав про себе.

Дальша розмова велася уже про війну, і Калокир почав зразу перебільшувати успіхи Циміскія. Але і тут спинив його молодець.

— То значить,— сказав він,— що Святослав мусить уступати перед вашою кіннотою, але вам ці перемоги коштують багато людей і часу, і ви не в силі розбити його як слід. Здається, буде облога Доростола. Чи не так?

— Облога вже є,— відповів Калокир,— але б'ються під мурами, не на мурах.

— Ага! Князь бажає мати забороло від ваших катафрактів.

— А й у нього ще до тридцяти тисяч війська.

Молодець підскачів з лави, на якій сидів.

— Ха, ха! То ще надвое баба ворожила.

— Так,— сказав Калокир,— надвое! І тому держу я тебе тут. Не буду я тебе силувати йти на службу до кесаря, але держатиму тебе тут, бо ти — моя безпека. І вийшов.

### ХІІІ. ВТЕЧА

Наступної днини від'їхав Калокир, наказавши пильнувати бранця день і ніч, але мав також сторож подбати і про усяку вигоду для нього. Видно, хитрий грек не бажав робити Мстислава своїм ворогом.

Поплив день за днем одноманітно, нудно, без змін та радості, а тут мучила його серце туга за своїми і непевність, що діється з князем та дружиною. Не раз згадував Мстислав і Залісся, Калину, Рогдая, Власта, Люта... Часом жалів навіть за Круком, якого мусив залишити у Києві. Як дуже придався б йому цей вірний друг у його нудьгуванні. Рибалка В'юн щоднини приходив тричі з сторожем прибирати кімнату, приносив їжу та напиток або виносив посуду. Але ні разу не можна було відверто побалакати, бо сторож не відходив від них ні на хвилину.

Крізь вікно, що виходило на лівий берег ріки і крізь яке викинув був В'юн рибу, бачив Мстислав також не раз молодого сміхуна, але цей здвигав лише плечима і тряс головою. Даремно посилав йому молодець німі питання поглядом та рухами рук,— сміхун не відповідав. І так минуло два місяці.

Аж ось одної днини впав сторож на порозі кімнати та викрутив собі ногу. Яким чином те сталося, не знав ніхто, і аж набагато пізніше дізнався Мстислав, що сміхун протягнув поперек темних східців мотузок. Сторож гукнув на жінку та вояків, і вони винесли його з кімнати вниз. З цього скористався В'юн і увійшов до Мстислава. Зразу почав застилати стіл і укладати на ньому блюда та дзбанки. Але коли вже затихли кроки вояків та падькання жінок на сходах, звернувся до Мстислава:

— Воєводо!— заговорив скороговіркою.— Я Рослав, син кметя з-під Іскоростеня, деревлянин. Вже два роки тому потрапив я в неволю і вдаю божевільного, бо мені так добре. Бував я у Царгороді, Адріанополі, Атенах і багато бачив і чув. Дурня, бач, ніхто не соромиться. Тому і остеріг я тебе і остерігаю надалі. Запам'ятай собі, воєводо, що ти не на Русі, а у грецьких руках, де словами закривають лише гадки, а висловлюють зовсім щось інше...

Мстислав горів однак з нетерплячки і перебив Рослава.

— Залиш це! Я тебе зрозумів добре і далі розумітиму. Ти мені скажи, що з князем?

— Князь відступив у Доростол і обороняється від болгар і греків перед містом. У чистому полі не витримає лава руських дружин перед панцирними комонниками.

— О, вони, певно, не візьмуть його силою!— вигукнув Мстислав,— він орел, а вони кури. Горе їм!

— Великою є сила Перуна — це правда,— але нема у нього, як і в Дажбога, брехні, підступу, грецького вогню, страшних метавок на огонь і каміння. Поки держиться князь у полі, доти гаразд. А раз замкнувся він у городі, то буде біда!

— Чому ж би йому тікати у місто?

— Їсти нема чого, людей багато, поживи мало, тому і сил не вистачає. Голод!..

— Тікаймо, Рославе!— сказав по хвилині.— Я мушу бути біля князя і перемогти або згинути разом з ним. Допоможи мені!..

На сходах почулися знову кроки. Урядник охорони ішов заступати сторожа при вечері. В цій хвилині заспівав Рослав, мов півень, аж Мстислав відскочив.

— Хай не знає, бісова харя, що ми балакаємо,— сказав пошепки.— Я до втечі вже все зладив, не вистачає мені лише сталевого долота, аби виважити ґрату. Але сторож має таке знаряддя, і я спробую украсти його. А ось тут,— Рослав витягнув з кишені клубок мотузка,— мотузок. Спусти його мені крізь вікно, як обізвуся двічі пугачем...

У цю хвилину ввійшов у кімнату урядник, хитаючись на коротких товстих ногах.

— Ква, ква, ква!— закахкав Рослав, тріпаючи руками, мов качка крилами. Мстислав не стримався і засміявся. Урядник почервонів з досади, але вклонився і сів за стіл. Він і в гадці не мав, щоб «біснуватий» розмовляв з бранцем.

Але Мстиславові не хотілося їсти. Спокою не давала йому гадка, що, може, якраз у тій самій хвилині не мають його товариші що до уст вкласти. Він швидко закінчив вечеряти на превелике задоволення його товариша, який вважав себе у праві з'їсти все, що залишилось, і з противним плямканням змітав усе з столу.

Нарешті вийшов і він, і Мстислав залишився сам. Довго не міг заснути.

Раз у раз привиджувалися йому князь, Шварно, Лют, дружина,— усі голодні, з поблідлими лицами, знесилені, охлялі.

Коли молодець збудився, лице його було вогке від сліз, пролитих крізь сон. У ранішній молитві благав він гаряче Хорса-Дажбога послати князеві та дружині поживу і силу відбити ворога.

У журбі та смутку минуло ще кільканадцять днів. Аж ось одної днини покрився Дунай мрякою. Синяві

клуби гнав буйний західний вітер униз по ріці, вривався крізь вікно у самотню кімнату на вежі, вдаряв вогким крилом об мури і понуро свистав у гіллі дерев. Повороніла дунайська хвиля, високі вали котилися від середини ріки до берега і з хлюпотом обливали підніжжя вежі.

При світлі оливної лампи сидів Мстислав у кімнаті і прислухався до понурого виття вітру та своїх невтішних дум. Сум, чимраз глибший, чимраз важкіший, огортав його. На молоде серце налягла самотність важким каменем і бралася задавити всі проблиски сили та діяльності. Мряка огортала його голову, тупо дивилися очі у темряву.

Кли раптом почув він двічі крик пугача у гіллі явора. Мигцем скочив Мстислав до вікна і спустив шнурок униз.

— Пугу! Пугу!— загудів пугач за вікном, а по хвилині витягнув молодець нагору мотузок. До нього прив'язав В'юн досить товстий ремінь від аркана, якого вживали болгарські та печенізькі їзці. Здивувався зразу Мстислав, але потім зрозумів, що по цьому ремені спуститься з вікна на землю. На кінці ременя висів клевець і долото. Головка клевця була обгорнута шкірою. І ремінь і шнур були вогкі. Надворі падав дощ.

Молодець зразу взявся за діло: підважив грати у вікні, що вдалося йому дуже швидко. Ніхто і не сподівався, щоб з острівця можна було втекти. Одинокий човен стояв на правому березі ріки, а на острівці було лише маленьке човенце В'юна, у якому лиш одна людина могла пуститися на воду. Тому ніхто не помітив, що іржа давно вже перегризла залізні штаби ґрат. По півгодині праці ґрат уже не було. Не було чути і ударів клевця, бо шкіра глушила їх, а свист вітру не допускав ніякого шуму до ушей вартових на сходах та біля пристані. Легко, мов кіт, скочив Мстислав на землю і побачив біля себе лежачу постать Рослава.

— Умієш плавати, воеводо?— спитав сміхун замість привітання.

— Слава Велесові, умію.

— Це гаразд. Стрибог розгулявся нині. Він і донесе нас, куди треба, і нанесе дощику, який затре всі сліди за нами. Ходімо, воеводо!

Зігнувшись, гнані вітром і дощем, пересувалися вони до берега. Тут їх ждало маленьке човенце, справжня оріхова шкарлупина, навантажена всілякими припасами, так що залишилось місце хіба для однієї особи.

— Роздягайся, воеводу, і пливи за мною. Ти не зумієш таким навантаженим човном керувати, а потім,— тут засміявся В'юн,— досить я намок, помокни і ти дещо.

— Нічого! Допоможіть водянні!

Молодець скинув одяг, а Рослав сів у човен і відштовхнув його від берега. За човном поплив Мстислав, придержуючись човна однією рукою. Скоро зникла у темряві за ними понура вежа забутого замку. Якийсь час виднівся ще у мряці вогник оливної лампи, а потім і він зник. Мряка, пільма і дощ обняли звідусіль утікачів, які мовчки посувалися до правого берега ріки.

І-ось зачорніла перед ними темна смуга, повна гомону, шелесту та плюскоту хвиль, це були прибережні очерети.

Молодець раз у раз зачіпав ногами об коріння шувару, підводних рослин, потім застряг у намулі.

— Лягай животом на воду!— радив В'юн і з здвоєною силою пхав човен до берега.

Аж ось з'явилися перші купини ситнику і купчатка, лозина та верби, а по хвилині вискочив Рослав на берег.

Мокрий та змерзлий, Мстислав теж вибрався на берег і одягнувся у свій одяг. Рослав дістав з човна два мішки, витягнув з одного вухатий дзбанок з затичкою.

— Напийся, бо вхопить тебе пропасниця, а тоді хіба вертатися прийшлося б.

Мстислав послухав. Цей простий чоловік вів його, мов дитину, і молодець слухався його, бо знав, що тут більше значить знання місця й обставин, ніж досвід, хитрість, відвага та хоробрість. У дзбанку було міцне грецьке вино, і скоро відчув молодець, як приемне тепло розливається по його тілі.

— Що ж тепер?— спитав пошепки.

— А ось, глянь!— відповів Рослав, вказуючи на ріку за кільканадцять кроків від себе.

На темносірому тлі води чорніло щось при самому березі, наче пень дерева.

— Що це?

— Це човен Калокира. У ньому є варта. Один спить до півночі, другий від півночі. Та нині, мабуть, обидва заснули.

— Де? У човні?

— Так.

— Ну, гаразд! Ось тобі долото! Коли дам знак, так ти цим долотом по голові того, що спить. Я займуся другим.

— Добре!

Тепер командував воевода, бо Рослав добре знав, що лицар, який є любимцем Святослава, мусить бути неабияким борцем.

Проти сподівання, вартовий не спав, ані не сидів у човні, лише стояв, спершись на щит, на березі. Але шум вітру приглушив кроки Мстислава. Коли підійшли на сажень до нього, шепнув Мстислав до товариша.

— Бігом до човна!

Не роздумуючи, кинувся Рослав бігом.

— Стій! Стій!— гукнув вартовий і хотів було бігти за ним. Та в ту хвилину впало йому на голову щось важке, велике і м'яке. Це Мстислав ударив його з усього розмаху по голові... мішком. Почувся брякит щита, що падав на каміння, потім оклик «Кіріє!», і замовкло все.

— Рославе!— крикнув Мстислав.— Ти готов?

— Готов! А ти, воеводо?

— І я! Але мій ще живий!

— Давай його сюди!

Мстислав затягнув грека до човна, де лежав уже другий візантієць, як опісля виявилось, убитий долотом Рослава. Сміхун ударив його у висок, і череп лопнув від удару.

Вкинули молодці у човен мішки та виплили на середину ріки. Там вкинули у воду небіжчика, а другого, що був лише приголомшений ударом Мстислава, посадили за весла і плили аж до ранку.

Коли на світанку перед ними почала білити вода, скермував Рослав човен до багнистого лівого берега ріки, де просиділи обидва весь день. Ввечері поїхали далі, а грека пустили живим. Не так то швидко міг він вернутися до своїх.

Усі грецькі та болгарські сили були по тому боці ріки. Тому не боялися зради. Рівно ж не боялися погоні, бо з острівця не міг ніхто вирушити без човна Калокира та чайки В'юна.

І так їхали вони ніччю, а вдень спочивали, доки не доїхали до Доростола.

\* \* \*

Вже ранком тої самої днини побачили вони на обрії заграву пожарища, а коли зійшло сонце, чорні дими.

— Ось ми вже і дома,— сказав Мстислав.

— Ба, але годі буде дістатися у город. На ріці флот.

- Що ж робити? Підемо далі пішки. Згода?
- Твоя воля, воеводо, а богів ласка... Може, дійдемо.
- То ходімо!

Перейшли ріку і недалеко від міста, там, звідки виїздив уперше Святослав на погром флоту, вийшли на берег. Непомітно вилізли на малий горбок і з кущів глянули на город та його околицю.

До міста було ще звідсіля далеко, але вся рівнина була вкрита гуртками людей. Мало було, однак, між ними вояків. Були це головню болгарські селяни, які під наглядом грецьких вояків і офіцерів тягли на шнурах величезні машини. Були там катапульти, що виглядали наче величезні ворота з товстими пружинами з скручених конопляних линв, далі звичайні метавки з величезною дерев'яною варехою, у яку клали каміння, шопи з таранами та свердлами для розбивання мурів, далі журавлі, наче на колодязях, на яких, замість відер, висіли коші. У ці коші сідали лучники, журавель підіймав їх угору, і звідси мали вони обстрілювати оборонців міста. Але найбільшою та найгрізнішою машиною була велетенська дерев'яна вежа з кількома поверхами, гуляй-город. Внизу стояв таран для розбивання мурів, на першому поверсі вікна з помостом для піхотинців, що ішли приступом на мурі, на другому — вікна для стрільців, а зверху дула для грецького вогню.

Страшна ця вежа, вся вкрита шкірами, посувалася вперед по помосту з дощок на дерев'яних валах, мов чайка на волоці, але до цього треба було і сотень рук. Тому візантійські війська зігнали з усіх навколишніх сіл населення, щоб підкочувати машини під місто на вал, який висипало військо рівнобіжно до стін Доростола.

Розглянувшись, обидва молодці почали радітися пошепки. Але недовго тривала ця нарада. Вони могли лише крізь табір греків пробитися у город, бо на ріці стояли судна та їздили човнами варті. Скоро склали собі план, а по хвилині, кинувши списи і щити, поховали ножі та топори під плащі і змішалися з найближчою ватагою мужиків.

— Звідки ви? — спитали їх.

— З-під Переслави! — відповів В'юн. — Зловили нас і пригнали, бог би їх побив.

— Гей, гей, неволя! — зітхали мужики. — Минувся добрий час правди та свободи. Бояри та греки взяли верх.

— До шнурів, до шнурів, собаче насіння, гей! — закликав у цій хвилині офіцер.

Всі, а з ними Мстислав і В'юн, кинулися тягнути гуляй-город до валу під місто.

#### XIV. ОСТАННІ ДНІ ДОРСТОЛА

У великій грідниці доростольського замку сидів князь Святослав. Підперши голову рукою, дивився перед себе непорушно оком, щоб бачить лица і події не з цього світу, оком пророка, ворожбита. І бачило це око чубаті дружини Олега і його щит на воротах Царгорода. Бачило і побиті, потоплені війська Ігоря та свої переможні бої ген далеко у Південній Македонії. Воно бачило діла батьків, перемоги, поразки, сором і славу минулих віків та важкі, криваві сучасні бої. Але воно бачило і майбутнє, і тому саме грізно стягалися брови над впалими очима героя. Однак не було у цих очах смутку. В них горіло натхнення, запал і віра, що з усіх цих ран, боїв, крові, недуг та смерті врятується, мов золото в огні, вічна, нев'януча, лицарська слава руського імені на всі часи, на всі землі...

Швидко, однак, опустилася гордо піднесена голова Святослава. З-за вікон у рівних відступах часу доходив глухий тріск... Це балки та каміння, кидані махінами ромеїв, падали на будинки та шатра, на людей та коней. Часом чувся за ударом тріск ламаних в'язань дахів і руйнованих стін. Деколи лунав крик людей, стогони та прокльони. Хвилями втискався в кімнати їдкий дим — це горіли запалені грецьким вогнем будинки. Але князь не йшов дивитись, де саме горить, бо на вулицях лежали ранені, трупи побитих і померлих від голоду мешканців міста і вояків. Ці пожовклі, почорнілі трупи лякали Святослава. Він звик до битв, де тисячі завдавали смерть тисячам, де рікою лилася кров. Але тут крові не було. Тут убивала жовта кістлява змора голоду, проти якої не міг вистояти ніхто. Вона за два-три дні з героя робила дитину, а за чотири — немічного старця. Тут ні для чого не придалися благородність, відвага, хоробрість. Голод перетворював усіх без різниці у звірів, і Святослав з жахом згадував про трупи жінок та дітей з пообтинаними руками та ногами, які знаходили не раз у темних перелках, де жила неможлива людність.

Пробували дружинники робити вилазки за поживою до грецького табору, але ромеї самі голодували, а вся околиця була вже давно пограбована.



Наступив вечір. Чимраз невиразнішими ставали риси предметів, чимраз тяжчими думки князя. Крізь вікна заглянула у гридницю заграва пожежі, почулися оклики «води, води!» та сик полум'я. А через рівні проміжки часу лунав тріск руйнованих будинків, стогони ранених, скрип метавок...

Святослав накинув на себе широкий чотирикутний візантійський плащ і вийшов. На майдані перед замком крутилося кілька тисяч людей. Минулої днини під захистом махін ударили на табір Русі болгарські комонники. Вони з ім'ям царя ішли у бій і перемогли, бо усі дружини розлетілися перед ними, мов полова. Так добралися болгари аж до стін города, та раптом з усіх боків кинулися на них товпи руських дружинників з зав'язанням, про яке болгари досі не мали навіть уяви. Але ці герої, що тепер кидалися на товпу озброєних переможців, не бачили у них ворожих вояків, а лише... коней, з яких можна мати поживу!

Ні один з болгар не уник смерті. Загинули всі, а коней було порізано негайно. Не було їх чим годувати, а за день-два похудли б і так.

Вийшовши на майдан, бачив Святослав, як порізане на малі шматки м'ясо та кості паювали воеводи між військом. Бачив, як світилися очі зголоднілих вояків від надії поїсти хоч раз на кілька днів. Десь поділися зневіра, туга за родиною, смуток; жарти, сміх почувалися у зборі, і князь сам зрадив, дивлячись на це. Потім пішов далі вулицями міста і тут бачив порозкладані вогні, на яких варилась їжа. Траву, листя, кості, останки борошна, сушеного м'яса, городини, куски шкіри з поясів, чревіїв, щитів,— усе те варилось у горшках на якусь юшку. Нею годувалися усі, хто мав ще що вкласти у горшок. Хто вже зовсім нічого не мав, ішов на ріку. Дехто находив рибу, інший черепах, раків, водяні рослини, але найчастіше знаходили рибалки рани або і смерть від рук грецьких вартових, які ненастанно чатували попід берегами ріки.

Всюди було видно товпи дружинників, які після останньої битви мусили відступити у город перед градом каміння, балків, перед струменями плинного вогню та ударами панцирних катафрактів, коні яких для більшої відпорності бойової лінії сковували ланцюгами.

Святослав глянув праворуч, у сторону пристані. Тут було темно і тихо. Князь повернув туди і йшов хвилину між рядами темних, неосвітлених будинків... Тут і там блимали вогники, а в їх слабому світлі рухалися ліново

якісь тіні. Деколи почувалися слабi, плаксиві голоси. Виразно чув князь плач дитини: «Майко, майко!»— лебеділа дитина і просила їсти... Але лише судорожний плач був відповіддю на сльози... Хриплі, слабi голоси обзивалися з темних вуглів, а з деяких хат віяло страшним смородом трупів. Тут і там бачив князь темні тіла, простягнені на дорозі. Він обминав їх та навіть не дивився. Він знав, що це мерці — жертви голодної змори.

І тоді почув князь, що якийсь холод морозить його душу, відбирає відвагу і непокоїть совість... Совість, яка досі не закинула князеві ні одної кривди, ні одної несправедливості.

«Змора голоду матір'ю усіх цих чорнів мерців,— казала совість,— але батьком тим сам, великий Святославе... Ці трупи, цей помір — це тiнь, яку кидає твоя слава!»

Раптом звернули увагу князя якісь нелюдські крики, стогони, прокльони, метушня. Гурток людей товпився на розі вулиці при світлі вогню, який горів у сiнях найближчої хати. У товпі блищав меч та чулись руські прокльони. Притьмом кинувся туди князь. На вигляд його блискучої зброї, що засяяла, коли в князя зсунувся плащ з плеча, розскочилися напасники.

— Геть звідси, розбишаки!— гукнув князь і добутиим мечем кілька разів ударив поміж найбільш завзятих. І тоді побачив на дорозі убитого руського дружинника, а в його руці залишки виділеної йому страви. Голодні міщани побачили у нього м'ясо та убили його, щоб здобути невидане добро.

В першу мить гнів огорнув Святослава, рука сягнула до пояса, де висів усім добре знаний ріг, аж опала знову безсильно.

«Ні! Це не вони... Це голод! Це не розбишаки, не злочинці... Їх карати годі. Над ними смерть... Перед ними пiтьма! Нема надії на перемогу, на хліб, на мир...»

Голосне собаче гарчання поблизу перебило думки Святослава. Зиркнув туди, і мороз прошиб його. Над одним з небіжчиків схилився напівголий чоловік з лицем, зарослим аж до очей, босий, висохлий, наче Коцій з казки. У пiтьмі світилися гарячкою великі круглі очі барса, у руці блищав ніж. При тремтливому блиску далекого вогню бачив князь, як чоловік цей вбивав ніж у мерця.

Огида охопила Святослава, він бігом кинувся назад і раз у раз здавалося йому, що чує за собою те страшне гарчання людини-собаки.

«Пробі,— шептав про себе,— пора кінчати... Що скажуть батьки у Вираї, коли стану перед ними, а зі мною усі ті зголоднілі примари людей? Вони скажуть: «Змора голоду є матір'ю усіх тих мерців, але батьком ти сам, великий Святославе! Ці трупи, помір — це тїнь, яку кидає твоя слава...»

Не оглядаючись, біг князь аж у південний кінець города, де крізь відчинені брами раз у раз входили дружинники з поля битви. Тут панував гарячковий рух. Воеводи показували місця поодиноким відділам, особисто роздавали поживу... Склади світилися пусткою. Голод подав руку мстивим ромеям, героїство виявилось слабшим від цього союзника. За брамою дружини копали рови, а з землі сипали окопи проти кінноти.

«Будь у мене пожива хоч на п'ять-шість днів, не побачив би ні один грек балканських проходів!» — думав князь.

Рівнобіжно до руських окопів на віддалі двісті сажнів виднівся високий стрімкий вал, насипаний греками. На ньому видно було облогові махіни, з яких раз у раз вилітали каміння та дерев'яні бруси. Одначе тут не робили вони особливої шкоди, бо вояки навчилися уже вичисляти, де і коли саме упаде камінь чи балка, і розбігалися вчасно.

Якраз проти брами города стояла величезна дерев'яна вежа у прогалині валу. Перед нею горіло багато вогнів, і князь бачив дві лави піхотинців та полк катафрактів, які були виставлені для заслони облогових робіт. Саме тепер бралися робітники присувати вежу аж під мури, укладали перед нею поміст із дошок та підставляли валки. Інші несли на плечах мішки вугілля з сіркою та селітрою, клоччя, скальну олію у цебрах, ще інші підвозили каміння.

«Завтра ромеї здобудуть браму, і будемо боротися на вулицях», — подумав князь і важко зітхнув.

«Мстиславе, Мстиславе! Чому тебе нема? Мені саме тепер треба твоєї молодечої відваги, сили, запалу. Я сам повів би всіх на ту огненну потвору, та я міг би загинути, а що сталося б тоді з цими тисячами?»

І звелів найближчим покликати Шварна, Свинельда та інших воеводів на раду.

У напівзруйнованій хаті біля брами засіли воеводи і Святослав на раду.

— Воеводи,— почав князь,— велика вежа ромеїв буде завтра за валом на кільканадцять сажнів від го-

родських стін. Завтра загориться місто від грецького вогню, а ми всі будемо змушені тікати за мури або вийти з міста на рівнину, де задавить нас кіннота. Радьте, що робити! Боги не покинуть нас, якщо виявиться, що ми не втратили ще відваги і надії. За нас помоляться і духи предків у Вираї, якщо ми не зрадімо давньої слави нашого племені. Радьмо, отже, як відвернути від себе цю небезпеку?

Хвилину мовчали воєводи, потім обізвався Шварно.

— Замало відвернути небезпеку. Нині роздали ми останки поживи. Завтра після битви не буде вже що їсти. Якщо не знищимо ворога або не добудемо поживи, пропадом пропадемо.

— А чи дружина знає, що поживи нема? — спитав Свинельд, який все ще носив руку на перев'язці.

— Знає! — відповіли хором воєводи.

— І що кажуть?

— Кажуть, — відповів Шварно, — ось що: «Будемо битися, доки сил, а не стане сил... То раз мати родила! Між своїми і смерть легка! Де князя голова, там і наші».

— А де їх, там і моя! — докинув князь.

І знову замовкли всі.

— Що ж ти, княже, придумав? — питав Шварно.

— Я?.. Я бачив людоїдів, бачив убивство за кусник м'яса, чув, як діти, матері і батьки плачуть з голоду. Я знаю, що тисячі готові покласти голови і тому питаю себе: чи є надія на перемогу, чи ні? Коли є, то биймося до загину, а нема, то кожну краплю пролітої крові почислять боги і духи предків і кинуть нам у очі, як убивство.

Воєводи мовчали, а Святослав тер обома руками поморщене чоло, з якого вже давно не здіймала руки чорна журба і сум. Нарешті він встав.

— Ось бачите, тому два дні посилав Циміській до мене посла з викликом на двобій за землю болгар. Зараз думав я, що з глузду зсунувся від радощів, але Хорс-Сварог просвітив моє серце вчасно, кажучи: «Циміській добре знає, що я таких чотирьох, як він, убив би порожньою коновкою». Хто підсилає убивців на іншого, у того сили небагато, а хто убиває зрадою, у нього і відваги не буває надміру. Видно, кесар хотів мене підстрелити з-за своїх плечей отруєною стрілою або погубити чарами. І я відмовився, хоч серце аж скавуліло, мов пес, з скаженої злості та аж горіло від охоти... Отак і тепер спробую ще раз ранком ударити на вежу та вал з усією силою. Якщо

вдасться, то буду боротися далі хоч би до вечора і згину або згинуть вони. А не вдасться, то розіб'ю їх флот таки завтра вночі і почну переговори. Що ж, годитеся, воеводи?

Всі висловили свою згоду і вийшли збирати дружину та провадити її вдосвіта приступом на вали ромеїв.

Саме тоді, коли Святослав закликав на раду воеводів, кесар Іван Циміській дивився з найвищого помосту вежі на Доростол. З-під блискучого шолома дивилися темні великі очі на вогні, що горіли у городі. Кривий, наче дзьоб крука, ніс свідчив про вірменське походження кесаря. Затиснувши товсті, м'ясисті уста, Циміській морщив густі брови і, не кажучи ні слова, слідкував за рухами руського війська. Перед брамою гасли один по одному вартові вогні, зате у городі аж луна біла у небо, наче від пожежі. Досвідчений полководець зрозумів з цього, що дружини сходять з поля у місто.

— То барбарікон февгей астїде! <sup>1</sup>— сказав до високого сутулуватого гетеріарха Склїра.

Цей пересунув ручкою меча по золотистих гудзах начервника так, що аж почувся брязк, наче від добуваного меча.

— Чи маю їх гонити? — спитав.

Імператор поглянув на воеводу з усміхом. Склїр був мужем велетенського росту та страшної сили, але слабких спосібностей. Хитрий та розумний кесар використовував його, наче інженер тарана, але підсміхувався з нього. Зате був Склїр найближчим цареві дворянином, бо був задурний, щоб вдаватися у які-небудь змови і, не питаючи, убивав кожного, на кого вказував йому деспот.

— Ні, Склїре! — відповів. — Ми пустимо на цих варварів твою сестричку!

І рукою вказав на вежу. Уся дружина засміялася, коли кесар зволив закепкувати собі зі Склїра, а сам гетеріарх аж заходився від реготу, узявшись за боки.

— Пересунути кінноту на східну сторону міста! — наказував Циміській. — Піхотинці стануть з півдня і заходу. А тут при нас катафракти і ти, Склїре. Стратігу Калокіре, накажи висунути вежу вперед, приготувати дула і ждати наказу. На поданий знак підпалиш місто. А тепер просімо всевишнього про перемогу над цими ворогами нашої віри і влади!

---

<sup>1</sup> Варвари втікають у город (грецьке).

Кесар відкрив голову, а духівник прочитав голосно молитву і дав кесареві й усім християнам поцілувати темну ікону богоматері у золотій ризі — Панагію.

По хвилині розійшлися стратіги, гетеріархи, прото-спатарії та інші офіцери по відділах, і почався рух військ. Головно біля вежі кипіла робота на всі руки. Селян, які після вечері лягли на спочинок, будили, і всі на даний знак вхопили за ливну, щоб потягти потвору вперед. Останній приступ на Доростол мав початися з сходом сонця.

Між селянами, яких збудили опівночі, були Мстислав і Рослав В'юн. Вже кільканадцять днів працювали вони разом з болгарськими селянами, і Мстислав навчився дещо грецької мови і розумів її тепер не гірше, ніж інші. Нікому й на гадку не прийшло шукати їх між селянами, тим більше, що одяг Мстислава подерся до решти і замазався скальною олією. Сморід земної смоли бив від нього на десять кроків, а лице, груди і руки покритися чорним, масним болотом з земної ропи, змішаної з порохом та дрібним вугіллям. Рідна мати не пізнала б була молодців у їх теперішньому вигляді. Не раз Калокир бачив їх і проходив повз них, але не пізнав їх. Раз бачили вони урядника поліції з острова у таборі. Калокир ходив блідий і лютий, засуджував раз у раз когось на різки, кричав, проклинав і дуже пильно слідкував з валу за руським табором, наче питаючи долі, кому судилася перемога у цих змаганнях. Видно, дізнався саме тоді про втечу Мстислава, заложника за свою голову.

На наказ стратіга, засвістали наставники раз, другий, третій — заскрипіли мотузки, вежа здригнулась, і з скрипом та гуркотом зрушилось чудовище з місця. Поміст під вежею рипів, тріщав, гнувся, подавався, але вежа котилася вперед. Крок за кроком, сажень за сажнем сунула вона по помості, потом обливалися селяни, нагайки свистіли, скрипіли ливни, а в цей час на півдні та сході лаштувалися пересунені війська і збиралися варити сніданок. Під самими стінами города не було вже ні одного дружинника, всі сиділи у городі і, видно, спали, бо лише тут і там блимали вогники вартових.

— Калокир сказав наставникам, що це останній приступ, — прошепотів В'юн до Мстислава.

— Перун їм у тім'я! — відповів молодець. — Треба буде під час битви обійти військо та зайти із сходу. Приступ буде відси, то від сходу не буде варті. А якщо поб'ють ромей наших, то наші саме на схід тікатимуть і наскочать на нас.

— Мудро говориш... Але що це? Тсс!

Попереду почувся якийсь гамір, а слідом за цим голос стратіга.

— Стій! Дула й вогні нагору!

Заревли роги й почувлися якісь крики. Хвилину вслухався Мстислав у ці гомони разом з іншими селянами, а раптом почув оклик: «Роси ідуть!» Болгари зразу покидали мотуззя і пустилися врозтіч, офіцери побігли до полків, наставники марно намагалися спинити втікачів, блідий, мов смерть, Калокир кричав:

— Вогні нагору! Нагору! Смолу, дула, підпал! Нагаями опірних! Матінко божа, Христе, царю, елейзон!

— Бери, чуєш! — гукнув раптом Мстислав товаришеві на ухо.

— Дула, для чого? Тікаймо краще! — здивувався той.

— Іди, дурний! Для чого нам тікати, ми краще підпалімо вежу... Земної ропи чимало тут, одна іскра...

Страшний оклик «Перуне! Перуне!» загримів раптом перед брамою міста, і побачили ромей товпу руських дружин, яка випливала з брами і розливалася по полі. Піші полки ромейів зривалися з землі та порядкувалися з поспіхом. Поки, однак, встигли стати в рядах, наскочила на них хвиля напасників.

І як стадо зголоднілих безрзневих вовків ввірветься в отару овець, так ударили виголоднілі, палаючі жадобою помсти русини на ситих, заспаних та неприготовлених ромейів. Виявилося, що візантійські піхотинці не вчинили опору руським навіть у переважаючій силі. Один удар невеликої ватаги розбивав цілий полк. Тугі, меткі полянські й тиверські молодяки сікли довгими мечами ромейських легіонерів, мов капусту. Під ударами тріщали щити і шоломи, ломилися ратища списів, розліталися шкіряні кубраки на лахміття й один за одним валилися переможці персів і арабів у кривавий порошок бойовища. На стінах города з'явилися лучники, і скоро стали пірнати посланці зі свистом літати коло голів відділів, що стояли далі. Вкінці лопнула лінія піхотинців і розсипалася по полі, а за нею у дикій погоні розбіглися юрби переможців. Оклик «Перуне!» гудів вже біля підніжжя самої вежі, яку боронив Калокир з останками запасних відділів. У вежі і біля неї залишилось лише кількадесят робітників, які носили знадіб'я до грецького вогню на поміст вежі.

Мстислав і В'юн бачили погром ромейів і сміялися в душі з блілого лица стратіга, який усе вигукував «Огні

нагору!» і, заломивши руки, дивився з страхом на русинів, що підходили до вежі чимраз ближче і ближче.

Аж раптом замовк, упав навколішки і закрив лице руками, наче осліплений блискавкою. А коли молодці глянули через його плече на поле, побачили у блиску вогнів, розкладених довкола вежі... Святослава, який з мечем в руці та з золотистим щитом на лівому рамені, з сиворим, грізним лицем вказував дружині на вежу. За ним товпилися його прибічники — цвіт руських дружин, вояки Мстислава. Перед ним втікали ромеї, мов зайці, визнаючи про допомогу всіх святих та просячи грому з неба на голову переможця кесарів.

Однак не судилося Святославі самому здобути вежу. Якраз коли розлетілися останні ватаги грецької піхоти, а з вежі стрімголов повтікали останні болгари, греки і сам Калокир, задудніла земля під копитами рослих кападокійських коней. Це Склір ішов на допомогу розбитому війську і вів дві тисячі катафрактів, пострах усіх піших та легко озброєних ворогів. Були це закуті у зброю їзди у високих гребенастих шоломах, блискучих латах, з довгими списами та мечами і металевими сітками на обличчях. Вони ішли, мов вітер, і горе всякому, хто став їм на дорозі. Він падав під копита коней, розбитий самою вагою цих кентаврів. Сотні розбитих русинами ромеїв лягли від розгону власних братів. Вони не мали часу обминати втікачів. Погинули і сини, що заступилися за ними. Як північна хуртовина на Руському морі, гнали катафракти на Святослава.

А Святослав підняв меч угору і гукнув:

— Гей! Дружино, здається, тут нам полягти прийдеться. То ж поляжемо славно за нашу славу, за пам'ять наших блаженних предків, за землю Руську. Мертвому нема сорому, і я перший за нашу честь покладу голову!

— Де твоя голова, княже, там і наші! — загуділи, як один муж, тисячі gridнів.— Не зносити нам наших голів без твоєї!

І відвага вселилася у серця усіх.

Катафракти ішли з брязком, криком та ломотом, наче скелястий обвал, що котиться весною в долину...

Здавалося, що ось-ось упаде цей герой свого народу, розтоптаний у поросі... Аж раптом здержалася лінія перед викопаними у передпіллі ровами. Ряди катафрактів зломалися, порвалися, перемішалися, перемінилися у ватаги, обвал гори перемінився у поодинокі каменюки, які трощать собою усе, що зустрічають, але перед якими



можна втекти. Все-таки удар їх був страшний, і переможці спинилися відразу. Перші дружинники лягли головами на місці, інші втовпилися даліше за ровами, долами, купами трупів тощо — почалася січа. Дружинники метали списи і чекани, стріляли з луків, пращ, прискакували до закритих у сталь їздців з мечами в руках, а ці рубали їх мечами, разили довгими списами або насакували на них кінями. Воевода Склір в оточенні найхоробріших устремився на самого Святослава, що спокійно рогом і криком давав накази дружинам. Побачивши велетня-їздця на величезному, також закованому у панцир, коні, холоднокровно пересунув щит перед себе і вхопив правцею ратище.

— Пробі!— кликнув у цій хвилині Мстислав.— Він стає до бою! Хорсе, Свароже, Велесе, Перуне — батьку хоробрих, бережіть його!

— Цить, почують, вгамуйся, чоловіче, зрадиш себе і мене! — крикнув і собі Рослав, хапаючи товариша за руку.

Але осторога була зайва. У вежі не було уже ні живої душі. Стоячи у вікні першого поверху, обидва молодці цілим еством перемінилися у зір і слідували перебіг бою між князем-героєм і велетнем Скліром. Вздовж валу ромеїв горіло уже кілька облогових машин, і було ясно, мов серед білого дня. Наче ангел смерті, налітав велетень Склір на Святослава. Цей похилився усім тілом вперед і ждав.

Перед самим ровом, за яким стояв князь, кинув Склір чеканом, а сам вп'ялив шпори у боки коня, так що той аж болісно заіржав, став на диби і... одним скоком перелетів рів. Варда Склір, пострах усіх, хто його знав, був лише на десять кроків від Святослава...

Блискавкою мигнув чекан у повітрі, але князь схилив голову і вістря топірця зачепило за гребінь шолома. Посипалася пера, а важкий чекан полетів, вертячись, даліше і застряг у щиті Шварна. А коли кінь гетеріарха був уже на цьому боці рову, скочив раптом Святослав, як барс, що у Мазандерані нападає на буйвола, і, використовуючи маленьку хвилину, яку потребував кінь до рівноваги після скоку, кинув з усією силою ратище. Ратищем цим ціляв Святослав у отвори, не більші від арабського динара, а й тепер не здригнулась його рука. Влучений у око кінь відкинув голову назад і усім тягарем завалився на землю враз із їздцем. Заревли нелюдськими

голосами ромеї і мимохіть подалися назад. Голосні оклики дружини проголосили славу князя.

— Убий його! Убий, поки встане! — радили голоси князеві, але він не послухав. Він ждав, усміхаючись, на противника з мечем і щитом — не бажав, бач, скористатись з хвилевої переваги над ворогом. Своїм ратищем вирівняв лише умови бою, бо Склір мав коня, а він ні.

Аж ось зірвався з землі гетеріарх, червоний, мов буряк, і, крикнучи хрипло, кинувся на Святослава. Але і тут не пощастило йому. Його удар, певно, був би розрубав щит та відтяв щонайменше руку князеві. Тому підставив князь у останній хвилині щит скісно, а всім тілом подався назад. Нагальний удар зсунувся боком і лише зі щита полетіли самоцвіти і золоті прикраси, а від розмаху похилився велетень Склір направо. Однак поки зміг випрамитися, блискавкою впав йому на шолом гартований у Дамаську меч Святослава саме у те місце, де шолом сполучався з караценою. І не видержав шолом. Наче відтятий кравцем кусень сукна, підпала карацена на плече, а з розваленого черепа хлинув високо струмінь крові. Навіть не крикнучи, звалився велетень, наче дуб під сокирою дроворуба, у порох бойовища.

Шал радості огорнув руські дружини, а блідий переляк обхопив греків. З новим розгоном та завзяттям накинулися на катафрактів гридні, і почалася різня людей і коней.

Половина панцирних вершників Візантії лежала вже у поросі, інші збивалися довкола вежі вкупі, як раптом страшений гук пролунав за їх плечима. Коли оглянулися, побачили, що вежа горіла, наче смолоскип, клуби глизявого диму та полум'я бухали через вікна, а верхній поверх завалився, і на греків посипалися падаючі балки, шкіри, казани з смолою тощо.

Тоді огорнув кожного нестримний жах і, мов на даний знак, кинулись оборонці валу ромеїв врозтіч. З-поміж утікачів вискочили дві обсмалені брудні постаті, наче чорти з болота, і побігли між русинів.

— Не бий, ми свої! — гукали раз у раз, доки не дійшли до князя.

— Вели, князю, відступати, кесар завернув уже праве крило, за хвилину всі комонники будуть тут, — крикнув Мстислав.

Святослав зміряв його очима, воеводи обступили його, і раптом князь кинув окривавлений меч і щит та обняв брудного та замазаного втікача, мов брата.

— Це ти, Мстиславе, підпалив вежу?

— Я, князю, я був би її і так підпалив, а ти допоміг мені. Тепер тікаймо, бо тут на рівнині кіннота рознесе нас.

— Ти з вежі бачив?

— Так.

І справді побачили всі незабаром від сходу клуби пороку. Було ясно, хоча сонце ще не зійшло. Лише його криваве зарево виднілося на сході, над водами Дунаю.

— Щити на плечі,— крикнув князь,— не залишати ні одного коня, ні зерна збіжжя у таборі! Йдем назад.

Та цього не треба було дружині нагадувати. Ще й не втікли останні катафракти, коли гридні, мов мурашки, розсипалися по грецькому табору. Тепер за наказом князя завернули з дороги і, тягнучи за собою здобуту поживу та коней, зібралися у великий круг вже за покопаними ровами.

Спокійно, в порядку, дружини за дружиною входили гридні у город, несучи з собою усіх своїх ранених товаришів та усю здобич. Саме тоді над'їхав кесар з десятитисячним кінним військом, та вже було пізно. Дарма силкувалися їздці розбити товпу русинів. Хмари стріл, ратищ та каміння відганяли їх, покопані рови та купи трупів, згарища машин та руїни табору не дозволяли на масовий наступ. Бойовище було в руках кесаря, але перемогу забрав з собою Святослав у Доростол. Уся піхота ромеїв вигинула на полі бою або розбіглася по околицях. Зневіра огорнула її, не було ні одного полку, який міг би нести службу під час облоги. Самі комонники не могли здобути місто, а і катафрактив залишилась лише половина. Їх воевода, гетеріарх Склір, лежав з напіввідрубаною головою над ровом русинів.

Довго стояв Ціміській над його трупом. Святослав не дозволив гридням здирати з нього зброї, лише чекан забрав, кажучи, що це заплата за повиривані з шолома пера. Задумався кесар над погромом своєї піхоти, а коли зійшло сонце, стиснулося серце володаря при вигляді страшного знищення. Тримісячні криваві труди і половина війська були втрачені. У цьому році не міг уже Ціміській сподіватися на перемогу.

— Справді, ледь сидить у серці цього поганина!— сказав голосно, а придвірні підтакнули йому дружно.

Потім глянув люто на царя Бориса, який ховався позаду між слугами воеводів.

— Волів би я бути з ним проти вас, ніж з вами проти нього.

— Не забудьте, ваша величність,— втрутився Калокір,— що печеніги також раді б йому заплатити за погром на порогах. У нього більше ворогів, ніж друзів.

— У кого лев у серці, у того не буває гадюки у мозку!— докинув варяг Рольф Герюльфон, протоспатарій варязьких дружинників кесаря.

За годину опісля послали кесаря, які несли мир героям півночі, серед звуків рогів і окликів дружини, в'їздили у Доростол.

## ХV. ЛЮТ І РОГДАЙ

Тимчасом під веселі оклики паювали воеводи здобич між гріднів, і населенню дісталось дещо поживи. Але взагалі було її небагато, бо у греків також вже віддана не раз кухарював голод. Іжа була, але ні вояк, ні селянин не наїлися завжди досить. Завдяки тому, що русини здобули чимало коней та волів, виявилось, що припасу стане ще на тиждень — два.

До цього часу надіялися грідні здобути перемогу та зробити похід у Ромелію і Македонію, де було всього вдоволь.

Лише князь не поділяв загальної радості. Він все ще бачив страшні картини голоду і тому дивився у майбутнє не так рожево, як давніше. Сидячи у грідниці на тому самому місці, де сидів перед битвою, обдумував він саме плани дальшого ведення війни, коли у кімнату вбіг обмитий та переодягнений Мстислав і кинувся князеві до колін.

— Вітай, княже, світло очей моїх!— сказав.— Не гнівайся на мене, що не виконав твого наказу, але як від тебе ромейська підступність відбирає Болгарську волю, так від мене взяла свободу.

Князь ласкаво підняв молодця та поцілував його в чоло.

— Нічого, сину, я знаю, що ти не винен, а я, що пустив грека у Переяславець. Він украв у тебе мій перстень...

— Не украв, а видер силою,— перебив молодець, червоніючи.

— Ні, таки украв,— усміхнувся Святослав,— бо силою в тебе його не відібрав би. Сила — це благородна

річ, а брехня, підступ, крадіж — це одної матері діти. Показавши цей перстень Свинельдові, наказав йому своїм ім'ям постягати військо з Балканських проходів, а потім розбив неприготованих одним ударом. Щоб ти, однак, не перешкодив йому, замкнув тебе у в'язницю, мені дивно лише, що ти ще в живих.

Молодець розповів князеві про свою неволю та розмову з Калокіром, а князь слухав уважно. Вкінці сказав:

— То значить, що греки ще невпевнені в перемозі над нами. І вони добре обдумали, бо ця буцімто перемога переміниться для них у погром. Хоча б кесар мав навіть час і військо, то й тоді переміг би я його. На жаль, нема у мене стільки дружини, скільки треба, щоб боротися, а одночасно пильнувати болгарських бояр за плечима. Поки що зараз ні він, ні я не можемо далі воювати, бо у нього нема пішого війська, а у мене поживи. Треба буде укласти мир або знищити флот на Дунаї, а на Русь послати воеводів, щоб привести більше дружини. Ми прогонуємося припасами з Білобережжя, а поки Циміській збере військо, прийде моя дружина з Русі. Ти зрозумів мене, Мстиславе?

— Так, князю, зрозумів. Твоя гадка добра, видно, боги не поскупились тобі на розум. Але все те триватиме довго.

— До весни! На Купала будемо у Царгороді.

— Так, але у греків все-таки є чимало кінноти. Вони не дадуть нам ні хвилини спокою.

— У нас є човни, переїдемо у гирло Дніпра, на Білобережжі перезимуємо або й тут залишимося, якщо пожива знайдеться...

Голосні оклики та гомін труб перебив князя. У кімнату ввійшов Шварно і повідомив його про прибуття грецьких послів.

— Вийдіть усі, залиште мене самого з послом!— сказав князь.

Так само і від кесаря прибув лише один достойник з службою. Видно, кесар не бажав розголошувати умов миру перед достойниками держави, бо переговори відбулися у чотири ока, без свідків, протягом двох годин. Потім посол від'їхав.

Коли Мстислав увійшов з Шварном та Свинельдом у грідницю, Святослав сидів, схиливши голову, все ще на тому самому місці. Як тільки воеводи посідали за стіл, він сказав:

— Новий підступ придумав кесар Циміській! Він дає нам поживу, багатий викуп за бранців і болгарські городи, а зате бажає миру і повороту нашого на Русь. Мені здається, що темні є замисли греків, а подвійним їх язик. Цей посол недарма позичав очей у собаки і лестився на всі лади, що аж огидно було його слухати.

— Якщо ромеї дадуть припаси на дорогу, то ми перебудемо на Білобережжі зиму, а навесну вернемося з більшою силою. Кесар прорахується,— висловив думку Свинельд.

— І я так гадаю!— підтвердив Шварно.

— А кільки має бути сього припасу?— спитав Мстислав.

— По два медіни збіжжя на голову, потрібну кількість оливи, по тридцять сушених дунайських коропів та м'ясо з тисячі волів,— відповів князь.

— Цього буде хіба досить!— сказав Свинельд.

— Певно, що так!— згодився і Шварно.

Але Мстислав почервонів і обізвався по хвилині.

— Вибачте, воеводи, що я, головусий молодяк, таке говорю. Але боги дали мені молоді зуби та молоде черево, а знаєте, що у молодих по битві та поході весь розум у череві та зубах. Добре є, однак, іноді послухати і черева, бо це скарбник сил вояка. Подумайте, що всі наші дружини виголоднілі і виснажені тримісячним постом та ненастанними боями і походами, трудами та небезпеками. У безділлі зимівлі на Білому Березі минуться ці припаси за два місяці або і швидше, а що тоді буде? Візантійські стратіги обсаджать Корсунь і не пустять звідси поживи у Дніпро, а тоді голод вигубить нас гірш помору — зарази. Припасів, які обіцяють ромеї, замало.

Святослав мовчав хвилину, а так само і обидва воеводи не знали, що відповісти. Вкінці князь знизав плечима.

— Ти добре кажеш, Мстиславе!— відповів.— Але годі дане слово брати назад. Та я подумаю ще і, поки сам стану табором на Білобережжі, вишлю Свинельда у Корсунь. Замкне стратіг місто, то залишиться його околиця, стада, обсіяні поля, незамерзаюче море. Припасу не бракуватиме. Але все залежить від того, щоб з першою травою, з кінцем березня, нова дружина була при Дніпровому гирлі. Ти, Шварне, збереш охочих з-поміж полян, деревлян, сіверян, уличів. З ними прийдеш на Білобережжя і привезеш з собою увесь запас зброї та

борошна, яке знайдеш у київському острозі. А ти, Мстиславе, — тут князь звернувся до молодця, — збереш тиверців і перекажеш до бужан-дулібів, щоб збиралися на рать у Болгарію. Закупам-ізгоям пообіцяєш плату довгів та повернення прав, боярам — волості, рабам — свободу. Людей посадиш на чайки і Прутом попливеш сюди прямо у Дунайське гирло. З кінцем травня явишся у Доростол. Засядеш тут і будеш берегти наших плечей та пильнувати болгарських бояр. Візьми з собою десятьох комонників і їдь зараз уверх Прутом, щоб дослідити дорогу, якою за дев'ять місяців доведеться тобі вести військо. Зрозумів?

Дністр, Прут, тиверці, бужани — слова ці збудили у молодця приємне тремтіння.

На майдані вигукували весело гридні, п'ючи вино, якого чимало знайшли у пивницях Калокира. У Мстислава була охота викрикувати разом із ними з радості, що побачить свою рідну землячку і... ну, і її... Калину! Стане перед нею, увінчаний славою, як дідич своєї волості і як княжий воевода, права рука Святослава! І вдяка богам, а разом гордість, віра у свої власні сили та гарна надія на майбутнє давали крила його любові і змінилися у тугу. Коли князь відпустив від себе воеводів, пішов Мстислав зразу лаштуватись у дорогу та вибирати собі товаришів.

Але чим більше думав про це, до чого так дуже спішився, тим більше сумнівів вкрадалося у його серце.

Чи Лют не помер? Чи заплатив довг батька і відібрав волость у Рогдая? Що сталося з Калиною? Чи не посягнув по неї Власт із Города? Питання ці мучили його чимраз більше, аж другої днини вивіяв їх з нього степовий вітер.

\* \* \*

Що ж діялося у волості Воеслава?

Другої днини по виїзді Мстислава рознеслася чутка про його відсутність. Калина спідлоба дивилася на батька, але той не виявляв ніякого гніву. Навпаки, був радий та веселий і шкандибав, як звичайно, по усіх закутинах чималого дворища, а відтак пішов підтюпцем на сіножать у лісі між Заліссям і Городом, де була його пасіка.

— Не йдїть, тату, у пасіку, — казала Калина, — бджола пожалить вас, як ось недавно.

Бджоли чомусь-то не любили Рогдая, хоч бачили його часто. Видно, чули у ньому недоброго чоловіка.

Старий засміявся злісно на слова дочки і блиснув лютю очима.

— Як зловлю Воєславича, цього втікача, то прикую його до пня або велю втяти йому ногу, щоб пильнував бджіл. Хай тоді його жалять! Хе, хе, хе. Тоді не втіче.

— Тату,— промовила налякана дівчина,— що ви таке говорите? Чи то ви грек, чи варяг або лях, щоб калічити людей? Та ж у нас як світ світом цього не було.

— Ба, певно, що не було, бо не було і такої сволочі, як ті Воєславичі. Двох подохло десь на чужині, старий протяг ноги таки тут, а тепер і цей повівся світами та й забрав з собою моїх тридцять гривен. Щоб йому руки і ноги на тридцять куснів поломило!

— Батечку! Як же ж ви таке можете говорити при світлі Сонця—Сварога. Він же відверне від тебе своє лице; домові почують і покинуть нашу хату, а лісові заведуть тебе у безвість, де чорти сидять у болоті і де Блуд водить людей вночі. Ще щоб то було кому ловити, а то куди вам у ваших роках ганятися по лісах за молодяком.

— Не бійся, доню,— кпив старий,— найдуться такі, що за ним побіжать у ліси та приведуть живим або принесуть мертвим.

І Рогдай пішов у пасіку, а Калина залишилась у чорній розпуці. Їй нагадалася розмова батька з Властом і мороз пробіг у неї за спиною.

Власт не раз їздив на західне пограниччя на лови і привозив звідам багато шкір, а деколи і рабів, русявих, яснооких, низького росту з ковтунистим волоссям, диких, брудних та неотесаних. Він волів їх, ніж своїх земляків, бо вони не чули у собі людської гідності і служили панові, мов пси. Вони сліпо виконували його накази, боялися батогів і на гадку не приходило їм думати, що їх пан не має права їх бити, бо вони також люди. Тому-то були вони готові і на найгірший вчинок, і Калина боялася, що вони уб'ють Мстислава.

Але надвечір вернувся Рогдай додому лютий-прелютий і, не кажучи ні слова, ліг спати. Пішли дні за днями одноманітні, звичайні.

Калина ходила не раз під липи, де стрічалися колись із Мстиславом, але даремно сиділа, ждучи. Не прибіг Крук, не пішов сторожити стежки, а і суджений не з'являвся. Батько займався жнивом, бігав по новинах, сварився на парубків-ізгоїв, падькав над кожним згубле-



ним колоском, а навіть вставав уночі дивитися, чи хто не краде його снопів з поля та клуні.

Аж минув липень, і одної днини, сидячи під липами, побачила Калина на стежці, якою бувало приходив до неї Мстислав, Власта. Він був у зброї грецького виробу з червоним плащем на лівому рамені. На правому зіп'яв обидва кінці золотою запинкою, але у руці не мав ні щита, ні ратища.

Він з усміхом поклонився Калині і сів біля неї на жертвовному камені.

— Гаразд з приходом, Власте!— привітала його дівчина, встаючи.— Ти до батька? Він, певно, у полі або у клуні. Ось я піду, покличу!

Власт засміявся і покрутив вуса. Очі його мали якийсь грабіжницький вираз хижої птиці, коли відповів:

— Е, ні, я не до нього у гості приїхав; у мене є діло до тебе, Калино, і ти мусиш мене вислухати.

Дівчина, яка завжди чула якусь відразу до цього молодого боярина, глянула на нього гордо і відказала спроквола:

— До мене маєш діло, Власте, це дивно! У мене нема ніяких діл з молодими боярами. А далі зятям собі, що доки я не звінчана, доти не «мушу» нічого, а роблю лише те, чого хочуть боги, батько або я сама.

— Саме цього, щоб мене послухала, хоче батько, і ти, як почувеш, про що річ, захочеш. А тоді боги дадуть благословенство і тобі, і мені, і батькові.

Дівчина почервоніла, мов жар.

— Ти упився, Власте,— сказала,— не будь ти гостем, покликала б парубків, а так піду собі!

І, відвернувшись, хотіла відійти. Та він задержав її силоміць.

— Послухай мене,— просив,— я не жартом бажаю розмови з тобою, я просив батька дозволу, і він дозволив.

Хоч не хоч мусила Калина сісти біля Власта і, спустивши голову, слухала.

— Ти знаєш, Калино,— почав,— що я знаю тебе не від нині, я знав тебе ще у Рогдаївці, коли була малою дитиною. Бач, ти тоді мене не любила, але зате я тебе тим більше...

— Я тебе й тепер не люблю, Власте,— перебила його дівчина і глянула просто в очі молодому бояринові. На її лиці стояв вираз поваги, і кожний, лише не Власт, за-

мовк би був негайно, побачивши в її очах невідкличне рішення покінчити якнайскоріше розмову.

— Але ось літа йдуть,— продовжував Власт,— виросла ти на красуню, на славу Ладі-богині, батькові й мені на радість. Пора тобі під вінець, пора батькові спочити на старі роки при дочці та зятеві, пора й мені женитися. Калино, батько віддає тебе за мене, хочеш ти мене на чоловіка, опікуна і оборонця?

— Ні, не хочу!— відповіла Калина холодно і знову глянула йому просто в очі.

Він дивився якийсь час у її блискучі зіниці, шукаючи у них жарту або вагання, але знайшов лише тверде невмолиме рішення.

— Батько... і я...

— Батько і ти можете говорити і рішати, що хочете і про що хочете, лише не про мене. Я за тебе не піду, бо тебе не люблю і кінець! Чи досить з тебе цього, чи маю це повторити ще й перед батьком?

Скажена злість вхопила за горло Власта. Гарне його лице змінилося в одній хвилині, очі набігли кров'ю, космата рука вхопила її руку і здавила до болю. Він трясся увесь і тупав ногами з лютості.

— Не любиш?.. Не хочеш? Га, знаю, знаю я, кого ти любиш і хочеш, та нічого з цього. Якщо твій любий не подохне на Дунаї, як його брати, то тут жде його неволя у батька або смерть з моєї руки. Так, тепер уже знаю, хто його остеріг перед засідкою, це, певно, ти, бо ти бачила, як я радився з батьком...

— Так, це я!— відповіла.— Але ти, Власте, не клацай зубами, мов Бровко на мотузі, бо це тобі нічого не допоможе. Мій суджений, моє Ладі-герой, запічників-лежнів не боїться, а і він, і я волимо смерть, ніж неволю... Згине він там, згину я тут, а силою не візьмеш мене ні ти, ні батько.

— Ба, побачимо! Ти, дівко, сили не знаєш, бо, бач, батько розвів свою доню на славу, але я покажу тобі силу й несилу.

— Досить сього!— сказала Калина, відкинувши коси на плечі, встала, поправляючи на голові віночок з рути, у якому мали звичай ходити дівчата.

— Ти бажав послуху, я послухала, бажав відповіді, відповіла, сваритися з тобою не буду, бо не ялося. Ти гість, посланий богами. Ходи у хату, милості прошу, не гнівайся на мене і себе, бо весь цей гнів, це сварка про торішній сніг.

Це сказавши, пішла попереду, а за нею ступав Власт, позеленілий з досади. Але доходячи до хати, здивувався обоє, бо побачили чималий здвиг народу.

Перед хатою сидів Рогдай на лаві, а поруч нього старий Івор і кметь Ярослав. Перед ними стояв високий статний муж з блідим лицем, у зброї княжого гридня. За ними чотири вояки з довгими ратищами у варязьких шоломах та шкіряних, металевими гудзами набиваних кубраках, з довгими мечами при боці та великими, круглими щитами на плечах. За ними багато мужиків оточувало чотири верхових та чотири нав'ючених коней, а між ними...

Крик розпуки вирвався з грудей дівчини. Між кіньми лежав на землі великий чорний пес, стомлений та вихудлий. Обома руками вхопилася дівчина за серце. Пізнала Крука... невідлучного товариша Мстислава. Це означало: Мстислав загинув...

Прохогом кинулася дівчина до пса подивитися, чи це справді Крук. Але ось він пізнав її, бо, махаючи лівим хвостом, підійшов до неї і лизав її безсильно опалі руки...

Тоді раптом страшний плач вирвався з грудей Калини, плач, яким плачуть лише раз у житті на похороні щастя. Бо одно лише щастя цвіте у житті людини, а коли за ним плакати доведеться, то рветься усе, і кров пливе з очей, не сльози; пливе і забирає з собою усе те, чим живуть люди на світі: веселість, молодість, силу, бажання, надії. Залишається тільки сумна руїна, блідий опір життя, зламана людина на весь вік. Бо плач цей не облегує груди, ні! Він ще більшою вагою лягає на зболілі груди і давить їх, мучить, убиває — до скону.

Такий-то плач потряс усім еством дівчини. Вона впала на землю, зірвала з голови зелений вінок і рвала волосся у нескazanому болю. Всі кинулися до неї заспокоювати та розпитувати, що сталося.

— Калино, Калиночко, що тобі, чого ти? — питали всі один перед одним. Рогдай сидів на лаві, наче громом вражений, не знаючи, що значить усе те, Власт розвів руками. і раптом здалося йому, що вона у громади проситиме оборони від нього. Тому задалегідь покликав своїх людей, звелів принести своє ратище і щит та посідлати коней.

Аж ось високий, блідий муж підійшов до дівчини і нахилився над нею.

— Калино,— сказав їй до уха.— Мстислав живий, здоровий, у почестях і багатстві. Вітає тебе і каже: не забудь!

Чуючи ім'я дівчини, бачачи її привітання з Круком та її розпуку, він один здогадався, звідки те все. Тому поспішився розважити й заспокоїти її.

Але ось дівчина скочила на ноги, наче підірвана пружиною.

— Як-то, а звідки Крук тут узявся!— крикнула дівчина з блискучими очима і блідим лицем. Здавалося, що вона скочить до очей воякові, немовби він її дурити брався.

— Ось заспокойся, дитинко, послухай, а я розкажу все,— відповів зворушений старець.— Тепер не дивно мені, що Мстислав тебе любить. У тебе, доню, ще більше, видно, вірності, ніж краси, а й цієї не відмовили тобі боги.

— Хто ти?

— Я Лют, друг Мстислава, везу його слова Рогдаєві і громаді.

Калина вхопилася обома руками за голову і відійшла. Власт заступив їй дорогу.

— Геть!— крикнула так люто і так поглянула на нього, що боярин мимохить подався назад. Сівши на ослоні, який винесли її служебниці з хоромів, уважно слідувала за ходом розправи, що велася між прибулими і Рогдаєм.

— Я — Лют, старший між гриднями князя,— говорив муж з блідим лицем.— За наказом князя їду з Корсуня, щоб увести його ім'ям у посідання цієї волості воеводу і боярина Мстислава Воеславича.

— Як-то?— розгарячився Рогдай.— Мені цей зло... воевода завинив тридцять гривен, тому я держу у залозі його волость. Ніякий князь не може відібрати у мене мого майна. Ти, Іворе, і ти, Ярославе, були свідками позики. Правду кажу, чи ні?

— Так, правду!— підтвердив Івор.

— На жаль!— сказав і собі Ярослав.

Лют усміхнувся.

— Князь дуже дивується,— заговорив,— що за таку малу частину свого майна править боярин Рогдай у заставу всю волость довжника. Це лихва, князь лихварів не любить, а я нікому не радив би що-небудь, чого не люблять боги і князі. Тому сподіваюся, що боярин Рогдай уступить з волості ще нині.

— То мої гривни пропали? — заверещав Рогдай, — то нехай кожна гривна йому...

— А ти гривен хочеш? — здивувався буцімто Лют, — а ось вони!

І, знявши з найближчого коня шкіряний мішок, висипав з нього з сотню злитків срібла певної означеної ваги, яких уживали як гроші.

— Скільки тобі гривен? Тридцять? А ось вони! — повторив вдруге і відчислив тридцять гривен рядочком.

— При свідках віддаю і у присутності богів. Нехай благословлять довжника, що віддає в час позичене, а ви, свідки, бачили?

— Бачили!

— А хто ще бачив?

— Я, я, я, ми всі! — загула громада.

— Значить, довгу нема?

— Нема, нема!

— Коли так, то силою княжого наказу беру в посідання Залісецьку волость ім'ям Мстислава і на давніх правах полишаю усіх ізгоїв, закупів і рабів, а ти, боярине, збирайся у Рогдаївку!

Громада зареготалася, побачивши, як витягнулося лице скупинді. Загорнувши виплачені гривни обома руками, подивився він по зібраних і жалібно заголосив.

— Боги світлі, боги добрі, змилуйтеся наді мною! Я обсіяв, зорав, скошив сіно, а тепер женуть мене звідсіля, мов собаку, за мої гроші, за моє добре серце...

Але громаду не зворушувало скавуління старого баришівника.

— Геть відси! — кричали палкіші господарі. — Пропадай, хабарнику! Махай у свою пустку! На ліси, на гори!

— Хіба у тебе, боярине, нема власного посілля? — спитав Лют.

— Є, чому ні, — відповіли кметі, — тільки його люди мало не всі перейшли жити в інші волості, бо їм від такого пана ні оборони, ні помочі не було, тільки драчка та неволя. Тому-то й уся Рогдаївка опустіла.

Між тим Рогдаєві прийшла раптом нова гадка у голову.

— Стійте! — крикнув. — Признаю, що цей гридень Лют заплатив мені довг за Мстислава Воеславича. Але хто поручить за нього, що він саме від Мстислава приходить? Може, це мантія, який хоче за тридцять гривен

здобути посілля, варте шістсот гривен? Це розбій, це обман!

— За це, що я не мантій, ручиться наказ князя і його гридні,— тут підняв Лют руку і вказав на коней та людей, яких привів з собою. На мішках та щитах були також княжі гербові знаки.

— Потім,— продовжував Лют,— кожний з вас знає Крука, пса Мстислава. Ось він зі мною, бо годі було молодому воеводі брати з собою на Дунай собаку. Вкінці не раджу нікому не вірити. Коли виявиться, що я мантій, то проженете мене, а якщо я прав, то горе тому, хто стає проти волі Святослава. На це не зважається навіть кесар ромеїв, а мав би зважитися Рогдай?

— Я сів... орав... косив,— залебедів знову лихвар.

— І зібрав! — докінчив Лют.— Що зібрав, це твоє, що осталось, це моє, тобто Мстислава Воеславича, якого я тут заступаю. Одначе, розлучаючись, наказав мені воевода не проганяти звідси Рогдая, ані його невісти...

— Невісти? Якої невісти? — загомоніли господарі.

Калині вдарила кров до лица. Вона весь час плакала нищечком, та її сльози були слізьми радості; це був весняний дощ, орошує землю теплими плодородними краплями. Коли загомонів народ, питаючись про невісту Мстислава, встала з паленіючим лицем, і випрямившись гордо, сказала дзвінким голосом:

— На Ладу і Сварога! Невіста Мстислава Воеславича перед лицем богів та людей — це я!

— Слава, слава! — гукнула громада,— останься, Калино, у нас! На щастя! На славу! На добро!

— То значить, що я не мушу тікати у Рогдаївку? — спитав Рогдай, який не розумів ще гаразд, про що саме бесіда.

— Ні,— відповів Лют,— можеш собі сидіти і тут, аж доки не перевезеш усього свого майна у Рогдаївку, або й до повернення Мстислава. Господарство віддаси мені і Калині, а сам роби, що знаєш, але до волості тобі зась! Ти зорав і обсіяв, але ти і дістав Залісся у застав також зоране і засіяне. Тому мовчи і прославляй імення князя і ласку воеводи Мстислава, бо він тут буде княжим тисяцьким на усю Тиверську землю.

Рогдай покірно схилив голову і серед насмішок та лайки присутніх потьопав у хату. В цій хвилині коло воріт задудніли копита та залунали прокльони. Побачивши пороку Рогдая, зрозумів Власт, що нічого тут не

діждеться, і поїхав додому. Але у душі залишилась у нього пекуча жадоба помсти.

## XVI. ВЛАСТ

Протягом кількох днів Калина не залишала Люта ні хвилини одного. Наче тінь, ходила за ним слідком, розмовляючи та розпитуючи про свого Мстислава, чи здоров, чи дужий, чи вже великі у нього вуса, що саме говорив про неї, а що казав князь про нього, як виглядав воевода, коли нападав на печенігів, яка його зброя, який одяг і тисячі найрізноманітніших подробиць бажала дівчина знати від «дядька». Вкінці Лют почав обтирати піт з чола, а розповівши Калині ту саму подію на двадцять зовсім різних способів, розвів руками і сказав:

— Але ж, дівко, найхитріший грек не набреше за рік стільки, що я тобі за цих три дні, а тобі ще мало? Що ж, хіба почну і я до тебе женихатися, як ось Власт, то, може, відчепишся!

— Дядьку, дядьку! Вже і женихайтеся, лише розповідайте мені про Мстислава. Бачите адже, що з моїм батьком нема у мене злагоди, то з ким балакатиму? Я ж мовчала вже три місяці.

Як Калина за Лютом, так снувався Крук за Калиною. Раз у раз ставав серед обійстя, нюхав повітря і скавулів стиха. У місячні ночі йшов під опустілу хатину Воеслава і вив годинами, сидючи у дверях.

— Звірина,— говорив Лют,— а більше у неї вірності, ніж у не одного чоловіка.

При цьому Лют господарював жваво і заходився коло жнив за допомогою своїх товаришів. Йому самому треба було ще старання й опіки, бо рана у грудях ледве що загоїлася і не раз кров показувалася на устах «дядька». Тоді Калина клала його у постіль, напувала липовим цвітом, годувала медом і салом і не пускала ні до женців, ні до возіїв.

Старий Рогдай замкнувся зразу в одрині, де стояли скрині з готовим грошем, дорогоцінностями та дорогими шубами, парчею і поволоками, бо боявся насилля і грабежу. Опісля вийшов раз і другий, але до господарства не втручався і наслукував лише пильно, про що розмовляли Калина з Лютом. Чуючи, що вони говорять про Мстислава, покликав Калину до себе і спитав:

— То ти, Калино, змовлена з Мстиславом?

— Так батьку.

— Батьку, батьку,— повторив Рогдай злобно,— а де був батько, коли ви змовлялися? Де була його влада і воля? До божий закон?

Дівчина почервоніла і схилила голову.

— Великою є влада і воля батька,— відповіла,— але більшою сила Лади та принада Купальної ночі.

— Ага, то ви ще на Купальному святі зійшлися?

— Торік.

— Так, так! А знаєш ти, дівко, що ти призначена Властові з Города?

— Ні!

— Коли ні, то знай, що цієї осені по переїзду у Рогдаївку відгуляєте весілля. Заладкаємо на славу, і станеш бояринею ще перед першим снігом.

Злякано глянула дівчина на батька, чи він справді цього бажає, чи може лише так жартує з нею. Але на лиці Рогдая стояв той самий вираз тупого завзяття, як тоді, коли Власт мав живим або мертвим кинути йому під ноги Мстислава. І тоді зрозуміла дівчина, що Мстислав казав правду, коли відходив у Київ. Рогдай не любив її, а тільки гроші та свої замисли. Тепер, коли її воля стала всупереч його намірам, пропала десь і уся любов батька до дочки. Цей старець, який завжди годив Калині у чому б то не було, ставав тепер проти неї, мов ворог, і хотів насильно здійснити свої бажання, без огляду на щастя власної дитини.

Але Калина вже перестала бути дитиною. Розлука з Мстиславом, душевний неспокій і журба, розпука при гадці про його смерть збудили у неї свідомість, що її щастя уже не при батькові. Її очі відкрилися на батькові слова і діла, і вона раптом побачила, що там, де бачила досі старечу неміч, на ділі була злоба і нахабність недоброї людини. У неї зародилася постанова зберегти своє щастя всупереч волі батька та на впертість відповісти впертістю. У своїй постанові звернулася вона й до Люта, і цей пообіцяв їй усяку допомогу, яка буде потрібна, хоч би навіть довелося вжити проти Рогдая сили.

— Ти, доню, не сумуй,— сказав їй Лют,— Рогдай — батько, повинен брати про твоє щастя, а якщо не хоче, то треба його присилувати. Воно часами не завадить сказати і старому: «Так буде, бо так краще, а ти підкорись, бо легше хату одним словом зруйнувати, ніж нову поставити». Ось чого навчила нас війна і походи. Краще по-



слухайте молодого, якщо радить добре, ніж старого, який верзе дурниці.

— Та я це знаю, дядьку,— відповіла дівчина,— але бачиш, я боюся кари богів на мене і Мстислава, якщо батько затнеться.

Лют засміявся.

— Ха, ха, ха! Маленьке ти ще дівчатко, ну, і дурненьке ще до цього нівроку. Ти ж була уже над водою на Купала?

— Ні... Тобто, була! — сказала, червоніючи, дівчина.

— А з ким?

Дівчина глянула з докором на усміхненого дядька.

— Як-то з ким?— здивувалась.— З ним!

— З Рогдаєм?

— Ні бо... з Мстиславом!

— Ну, коли так, то що до цього Рогдаєві? Не кажу Властові, але Рогдаєві? Тьху! Щоб старий чоловік, та ще батько, втручався у купальні чари...

Калина мовчала і ждала, до чого гне Лют.

— А дочка його хоче?

— Ще б не хотіла. Це ж її Ладо, бозна відколи.

— Ну, коли так,— каже батько,— то не гнівить богів, сусідо, відгуляйте у гаразді весілля, а нам не тільки світу, що у вікні!

І не раз ще я міг знайти собі жінку, та більше війна тягнула мене, ніж домашні вигоди. Хозари, вятичі, болгари, чорні і нечорні, греки та всілякі інші вороги не дали мені подумати вчасно про рідню, батьки померли, а тепер вже й запізно!

Втішена у своєму горі дівчина засміялася весело.

— Не кажіть, дядьку, що запізно, боги знають, де кому віночок плетуть дівочі руки. Ще вам до старості далеко, поздоровішаєте, вернуться наші з Дунаю, тоді й вас візьме оскома, не бійтеся! А на весіллі такої вам заведу пісні, що аж гей!

Аж ось почали зразу глухо, а що далі, то й голосніше доходить недобрі вісті з Болгарії. Корсунські купці розказували у Каневі, що Святослава побили й облягли в Доростолі, що Переяславець упав і багато дружини лягло головами. Знову почав неспокій мучити серця Калини та Люта.

Лют поволі приходив до здоров'я і добув знову свою зброю та коня, стріляв з лука, ходив у ліс на лови, а раз навіть їздив у далекий Червоногород за вістями. Коли вернувся, застав Калину в сльозах. Рогдай виїхав у Рог-

даївку і звелів дівчині збирати все добро та лагодитися і собі в дорогу. Тоді Лют задумався, почухав потилицю, а далі послав до Ярослава запитатися поради. Саме коли обидва радилися у світлиці, перед дворище заїхало кільканадцять озброєних мужів верхи. Бліда з переляку Калина сховалася за плечі Люта, а в цій хвилині ввійшов у хату Власт.

Він вклонився обом мужам та звернувся до дівчини.

— Боярин Рогдай, твій батько, посилає тобі, Калино, озброєних людей і мене, щоб тебе у безпеці завезли у його волость Рогдаївку.

На ці слова замовк Лют, а Ярослав вийшов з хати. Тоді виступила Калина з-за плечей «дядька» і відповіла:

— Я позбираю усі свої достатки і завтра або післязавтра приїду сама. Дивно мені, що батько, боячись небезпеки, присилає якраз тебе.

— А це чому? — здивувався Власт.— Чи ж я гірший за інших?

— То ні! Але ти сам є для мене найбільшою небезпекою.

Власт засміявся.

— Саме тому батько мене й вибрав, хитрий з біса старий. Щоб я не присікався до тебе, звелів мені тебе пильнувати. Отак має безпеку для доні, бо у мене зв'язані руки.

Кажучи це, усміхався, але в очах блимали хвилями жовтаві вогники злості.

— Я з тобою не поїду! — відказала холодно дівчина.— Ти це знав, і батько знав, і тому послав вас щось з п'ятнадцять мужів.

— Може, й тому! — сказав твердо Власт, а усміх щез з його лица.— Але саме тому мусиш їхати, бо силою візьму тебе, чи хочеш, чи ні!

І витягнув руку, щоб обняти стан дівчини та повести її до дверей. Але тут ударив Лют кулаком об стіл.

— Стій! — гукнув.— Яким правом наказуєш тут у чужій хаті чужій дитині?

— Правом батька і дідича, якого заступаю.

— Чортяку з болота тобі заступати! Геть мені звідси, тут не твій двір, ані Рогдаїв, лише Мстислава, а ця дівчина під моєю опікою!

— Мовчи, княжий смерде! — відповів гордо Власт.— Не у своє діло встряєш! Ходи, Калино!

І силою потягнув її до дверей. Але дівчина вирвалася, а коли Власт метнувся за нею, рука її упала з ляском на червоне, розпалене гнівом і пристрастю лице боярина.

Тоді кривава плахта закрила йому зір. Схопивши руку дівчини, стиснув її так, що Калина аж присіла з болю, а другу руку підняв уже, щоб ударити... Та Лют раптом вхопив його і, піднявши, кинув до дверей, аж тріснули одвірки, а боярин вилетів разом з дверима за поріг.

— Гей, гридни, до мене! — гукнув Лют і вхопив з стіни свій великий варязький щит і довгий меч.

Тимчасом товариші Власта непокоїлися, що їх пан не вертається. Довкола них стали збиратися озброєні люди, зразу кілька, далі кільканадцять, а потім ціла юрба кметів, ізгоїв, рабів, молодих, старих, ба навіть баби, діти з усього села.

Побачивши Власта на землі, кинулися до нього його слуги, щоб підвести на ноги й оборонити перед ударами. Однак ледве підняли його, коли на наказ Люта уся товпа кинулась на них з криком.

— Геть звідси, заволоки, розбишаки, рогдаївські смерди! За пліт з ними! У ріку!

Мечі вискочили з піхов, блиснули топори, ратища, очепи, вила. І не витримали Властові слуги. Він сам був боягуз неабиякий, тож, побачивши товпу, скликану Ярославом на підмогу «невісті Воеславича», кинувся з двору, не приймаючи бою.

Але тієї самої днини вечором прийшов від Власта посланець, кметь зі Залісся Кудлай, якого зустріли у лісі розбишаки, і переказав ось що:

— Якщо Калина не буде через два дні у Рогдаївці, то третього принесуть їй у дворище в Заліссі голову Рогдая.

Всі оторопіли, а Калина, як стояла з усміхом на устах та радістю у серці, впала непритомна на землю.

## XVII. У ГНІЗДІ РОЗБІЙНИКІВ

Лісом, що купався у вечірніх блисках після денної жари, їхала дружина вершників. Були це озброєні комонники, за якими на прив'язі тяглося з десять нав'ючених широкобедрих та низьких болгарських коней. Обабіч стежки зітхали мар'янки, материнки та чебреці своїм пахучим віддихом,— а всюди синіли дзвіночки. Місцями, де з-під чорнозему добувалося вапняне підложжя, повзли землею тонкі корняки темнозеленого барвінку, а навіть

білів подекуди ломінь та жовтіла дівина. По обох боках стежки росли густі кущі ліщини та калини, тут і там чорніли спілі грона чорного базнику на товстих стеблах. Далі зеленіли дуби, явори, терни, а землю вкривали товстим шаром порох, гниле листя та ягідник. У вечірньому повітрі не чути було вже гудіння хрущів, лише комарі виспівували тоненькі свої пісеньки та роєм вилітали з гущавини, щоб пожитись. У гіллі чулись крики птиць, що вертались до гнізда на ніч. Шуліки, кобузи, соколи, канюки наповнювали повітря своїми хрипливими криками, а з деяких дерев лунало каркання гайворонів, які, живучи громадою, відбували саме вечірню нараду. З дупла велетенського бука раз у раз обзивалася сова, наче сердилася на білок, які потішно виправлялися якраз перед кривим носом премудрої боярині.

Мовчки їхали вершники, видно, далекою була їх дорога, й уже все вибалакали під довгих нічних постоїв. Однак по конях не було помітно надто великої втоми. Видно, вершники щадили своїх коней та давали їм потрібний відпочинок. А може й хотіли вони гідно показатися дома?..

На чолі їхав у блискучій візантійській зброї молодець у червоному плащі з парчевою лямівкою. На нагруднику виднілися всілякі золотисті потвори, левині голови тощо, реміні начеревника вкривали густо золоті гудзи, а пояс аж сіяв від самоцвітів та туркусів. Червоні сап'янці опиралися кінчиками об срібні стремена, а упряж коня, хоч з доброго ременю, пишалася шовковими поводками та срібними й мосяжними бляшками. Менш пишні були строї його товаришів, але все-таки можна пізнати було по них, що неабикому служать.

Обличчя усіх були опалені вітром і сонцем, поорані трудами воен та подорожей. Усі були ще молоді або в середніх літах, але найкращий був таки провідник, у якого здоровий вигляд та краса рис поєднувалися з рядним одягом.

Аж ось стали вершники на високому полудневому березі Дністра і глянули на зелене море лісів, яке розливалось по лівому боці ріки. Кривавою смугою лягла ріка у їх стіп, а по тій стороні над залісецькими дворищами стелилися дими. З ріки здіймався синявий вечірній туман і звільна підіймався вгору, щоб розстелитися на ніч по берегах. Хвилину дивився провідник дружини на прегарний краєвид, потім, наче збудившись зі сну, обернувся до товаришів і гукнув:

— Чвалом!

І бігом поїхали товариші за мовчазним воеводою.

Вони їхали вверх рікою, лівим її берегом, минули швидко село, минули дворище Воеслава, у якому чогось горіло кілька чималих вогнів, минули оселю Ярослава на півострові і доїхали до перевозу, де перевізник залісецького боярина перевозив людей чайками і дарабою.

Але дарма кликали дружинники перевізника. Його не було і чайки не було. При березі стояла лише дараба, широкий сплав з грубих ялинових пнів, критих драницями. Весь сплав був прикріплений на довгій грубезній линві до зрізаного на висоту сажня над землею дубового пня.

Хвилину ждали їзці на перевізника, а потім сіли разом з кіньми на дарабу, воевода став при кермі, товариші взялися за жердки та весла і відбилися від берега. Один з них розвивав линву в міру того, як сплав віддалявся від берега. Коні вояків звикли, видно, до таких мандрівок, бо ні один не захрипів, ані не пручався. Вправно, наче справжні моряки, пливли молодці.

— Лівим боком налягай!

— Обпрись зліва! Ще раз! Ще раз!

— Греби! Дужче! Рівно! Разом!

— Раз, два, раз, два!

— Налягай справа! Обпрись!

— Приставай!

Вправно пристали дараба до берега. Всі вийшли, а сплав знову відрулили у воду. Він поколихався по хвилях, поплив за водою, але, спинений линвою, пристав під напором води до правого берега. Перевізник потребував лише намотати линву на коловорот, щоб привести сплав знову до стовпа.

Від перевозу їхали комонники стежкою. Але ось спинився провідник і вказав у сторону села рукою.

— Ось моє це посілля... Це Залісся! — сказав. — Там має на нас ждати Лют. Те велике дворище, яке ви бачили на горбку, це мій двір. У ньому горять огні, видно, щось діється незвичайне. Тому мусимо обережно під'їхати, щоб не впасти ще в яку халепу.

— Може, це лишень толокá або пир, — здогадувався один з гриднів, який, видно, найрадше був би якраз на таке свято потрапив.

— Не знати! — відповів воевода. — Лют не справляв би пирів без мене у моїй хаті, а жнива вже минули.

— А може, це похорон?— сказав інший.— Лютові небагато належало вже у Корсуні; хай його боги рятують, шкода було б гридня князеві, а нам товариша...

По хвилині надуми рішив воевода:

— Поїдемо стежкою прямо на північ і доїдемо до роздоріжжя. Там стоїть дуб, розрощений стрілою Перуна, коли деревляни вбили князя Ігоря. Одна частина віджила знову, коли князя Мала з дружиною погубила мудра княгиня Ольга, друга залишилась мертвою. Від цього дерева йдуть дві дороги. Одна на захід у Город, друга на північ у Рогдаївку. Звідти під'їдемо під дворище.

І знов мовчки рушила дружина лісом, дзвонячи упряжжю та зброєю у холоднавому вже вечірньому повітрі. На небі з'явився помаранчевий місяць, а його світло мішалось з тінями ночі та останніми проблесками вечірньої заграви у якусь таємничу півтінь. Перед вершниками з'явився раптом, наче величезний чорний хрест, розколений крислатий дуб. Над одною його половиною здіймалась кучерява китиця галуззя та листя, друга стирчала у повітрі, наче виселиця. Сіра дорога проходила повз дерево і ділилася на три відноги. Одна на захід у Город, друга на схід у Залісся, третя на північ у Рогдаївку.

На дорозі з'явилося щось невелике, чорне, а слідом за цим голосний лай собаки потряс вечірне повітря. Великий чорний пес скочив на коня воеводи, так що кінь став на диби і, наляканий, почав хропити і вертїтиса на місці. Пес побріхував безупинно, бажаючи за всяку ціну дістатиса на сідло, а хвостом махав так сильно, що здавалося, ось-ось і відрве його зовсім. Видно, власник хвоста вітав когось з незвичайною радістю.

— Крук! Мій любий, вірний друже! — гукнув Мстислав і скочив з коня, а в наступну хвилину Крук з виттям, скавулінням та всіма іншими ознаками шаленої радості скакав йому на груди, плечі, лизав руки, ластився на всі лади, наче розказати бажав своєму панові про тугу та жаль своєї собачої душі за ці три місяці.

— Слава добрим світлим богам за гарну ворожбу! — сказав Мстислав.— Першим зустрічаю на своїй землі найвірнішого друга, якого має вояк та ловець, а ще й під Перуновим дубом. Добро спливе на мою голову з цієї ворожби, тому радіймо душею усі і не тратьмо часу.

— А зі мною не звітаєшся, воевода? — спитав раптом якийсь голос, і з-за дуба вийшов стрункий озброєний чоловік.

— Лют! — крикнули дружинники та кинулися його вітати.— Ти здоровий, дужий? Як же там боги милували тебе за весь час?

— Чого це вогні у вас на обійсті? — запитав Мстислав замість відповіді на питання.

— Це громада зійшлася боронити Калину від Рогдая і Власта, а тепер радяться, що робити, бо Власт грозить, що вб'є батька Калини, якщо вона не віддасться за нього.

— Див би його по<sup>2</sup>, собачого сина! Коли прийшов посланець?

— Same годину тому. Власт жде до ранку відповіді, а приїзду Калини до післязавтра вечером.

— Що ж Калина?

— Зімліла, бідненька, потім сиділа одинока та до нікого і слова не казала. Нарешті сказала: «Люте, дай мені ніж, і їдьмо». «Чого?» — питаю. А вона на те розсміялася так, що мені аж мороз перейшов по тілі, і каже: «Їдьмо! Коли Власт доторкнеться до мене то вб'ю його, а не вдасться, то сама собі кінець зроблю. Загнав батько, як кажуть люди, матір у могилу, тож нехай поховає й мене! Тоді нехай боги прокленуть Рогдаївку, а Рогдай хай навіки-вічні блукає опирем по руїнах. Не судилося мені, видно, щастя у житті».

— Пробі! — гукнув молодець.— Їдьмо розрадити її, а потім відіб'ємо старого силою!

Але Лют похитав головою.

— Це не може бути! Якщо поїдемо спершу додому, повечеряємо, поговоримо — буде північ. Повстаємо аж ранком, а за цей час дізнається Власт про твій приїзд і буде берегти Рогдая і скарбів. Якщо побачить нас під дворичем, вб'є старого і втіче з грішми, а ми привеземо Калині на весільний подарунок труп. Так не може бути. Тут треба або переговори вести, або виявити підступ.

— Переговори нінащо не здалися! — відповів Мстислав.— Власт має у своїх руках гроші Рогдая, а бажає мати ще й Калину. Що ж ми йому за неї можемо обіцяти? Якими скарбами його знайти? Тут треба підступу і сили, але негайно, без проволоки. Поки лице Сварога усміхнеться до нас вдосвіта, повинен Власт висіти на найвищому дубі у Рогдаївці. Твоя правда, Люте, у хату їхати годі.

Потім звернувся до своїх дружинників.

— Хлопці, ви чули, яка халепа трапилася мені від недруга мого. Допоможете мені у ній, чи ні? Допоможіть,

братіки, нагороджу вас щедро, а потім дам спочити у всякому дозвіллі, скільки забажаєте.

— Ідем з тобою, воеводо! — гукнули хлопці радісно.— Віддячиш нам медом на весіллі.

— Покажемо ми тому якомусь Властові, як підпалювати вежу серед тридцятитисячного війська ромеїв! — гукнув і собі наймолодший гридень Снігур, який обожнював Мстислава за його подвиги.

На жаль, саме тому, що Снігур був наймолодший, а й до цього ще недавно занедужав на пропасницю, не взяли його товариші з собою, а звеліли таки тут під дубом переночувати разом з в'ючними кіньми. Як не просився хлопець, нічого не допомогло. Воевода і старший гридень наказали, мусив слухати. Інших одинадцять поїхало у Рогдаївку.

Вже сама околиця Рогдайового посілля достроювалася до власника самої волості. Була вона підмокла, багниста і не дуже пригожа під засіви. Зате багато звірини було у лісах, а рої болотяних птиць аж сонце закривали на льоту. Вершники з'їхали у долину, береги якої вкривав густий ліс, де росли вільхи, верби, шовковиці, між ними вкривали землю протачники, бібники, настурції. Подекуди отруйний смертельник виростав понад інше зілля та ховався поміж знітами, криванями та коситнями. Над потічком, який ліниво сльозив по підмокну підложжі, росли латаття та червоний клешінець. Солодкий болотяний лепех виростав поміж густим ситником, а далі вода розливалася у ставок, воду якого вкривала яснозелена ряска. Одначе небагато було тієї води. Її дзеркало зникло під густим лісом очеретів, шувару та кашатника. Густо росли вогкі китиці рогозу, а маленькі віконця, не зарослі трошею, обняв у посідання болотяний гребиш.

Над мокляком стояв густий туман, але вже здалека бачили вершники два світельця, які кидали на біляві плахти мряки рожеві відблиски. Саме над болотом на високому сухому півострові лежало дворище Рогдая. Найближчі хати були віддалені на якусь чверть милі і стояли на сухому місці над потоком, який впливав з багнистого ставка. Вершники знали, що у селі залишилось лише дуже небагато кметів, а ізгої, які мусили у ньому бути, не дуже журилися долею Рогдая. Тому, доїхавши до півострова, дружина злізла з коней, а Мстислав пояснив усім придуманий ним дорогою план нападу.



Давши розпорядження, скинув з себе нарядний одяг і переодягнувся у звичайне бойове знадб'я, шкіряні штани, міддю викладений кубрак, товсті чревії, тугий дерев'яний, шкірою оббитий та залізом окований щит і варязький шолом. На шолом накинув каптур, щоб відблизк місячних променів на шоломі не зрадив його. Потім пішов у густий очерет, бажаючи зайти у Рогдаєве дворище ззаду.

Там стояв будинок боярина. У ньому горів огонь, видно, ще не спав ніхто у дворищі. Також при двох великих ватрах спереду крутилося чимало людей. Були це раби та ізгої Власта, між ними кілька парубків із заходу. Вони молилися до Святотида, говорили мовою, дещо відмінною від тиверців, а одягалися у шкіри на голе тіло. Брудні вони були і вночі, але віддані своєму панові тілом і душею та готові на всякий вчинок. Ці парубки сиділи біля окремого вогнища й пекли куски м'яса, які їли напівсирими, запиваючи пивом. При другому вогнищі вечеряли тиверці, які з відразую дивилися на «лядських» товаришів. Вони соромилися поведінки свого боярина, який не завагався підняти руки на немічного старця та малолітню дівчину. Такого у руському роді ще не бувало.

У світлиці сиділо на запарошених ослонах двоє людей: старий Рогдай і Власт. Великі круглі очі старого лихваря дивилися з переляком на молодця, який спокійно доїдав жарену курку та допивав мед з кубка. Доївши, підійшов до стіни, де рядком стояли ковані скрині, і відчинив одну з них. У скрині було чимало шкіряних, гарно пов'язаних мішків.

— Власте! Що ти робиш? — крикнув Рогдай, а позеленіле його лице виявило всю розпуку, яка приймала його серце.— Це ж мое!

— Ха, ха, ха! — зареготав Власт.— Чи ти думаєш, що твоя доня визволить тебе з моїх рук? Ти мій і все твоє теж мені припадає!

— Злодію! — прохрипів Рогдай і зірвався останком сил, щоб боронити за десятки літ надбане майно. Але сильний удар в лице кинув його в кут. Старець вдарився головою об скриню і впав без пам'яті на землю.

У печі горіли товсті колоди, і ясне світло заливало всю кімнату. З свистом дихав Рогдай, але Власт не зважав на нього. Мішок за мішком висипав він на стіл, скриню за скринєю відчиняв, аж поки на дошках виросла чимала купа гривен, динарів, драхм і навіть золотих арабських та грецьких монет.

Лице Власта палало рум'янцем, очі блищали гарячковим вогнем, а руки тряслися, наче від пропасниці. Він не бачив ані не чув, що діялося довкола нього. З жадою заглиблялися його пальці в купу монет, а ухо любувалося металічним брязком. В розпаленій уяві проходили барвисті сцени з життя вельмож та купців над далеким Боспором. Колись був Власт у Царгороді з купцями-гречниками та приглядався до життя у цій столиці світу. З цього часу постійно тужило його серце за цим сонячним раєм полудня. Тепер ось, маючи гроші, міг він перенестися туди назавжди і осісти там як купець. Він торгував би або й грабував би руських гречників по дорозі. Не бракувало б йому, певно, грошей у майбутньому.

Ласо облизувався Власт, мріючи про царгородські гаразди, і не звертав уваги на крики своїх посіпак, які веселилися при варті. Не бачив він, як через якийсь час прийшов до себе Рогдай і, постогнуючи та покашлюючи, піднявся і сів у куті хати. На його витріщені очі падав блиск вогню. Цими світячими очима слідкував він за кожним рухом боярина, що порався в хаті. Крізь голову пробігали блискавкою думки.

Що робити? Як утекти з цієї хати? Ба, втекти не штука, Власт навіть не помітить, що хтось рипнув дверми. Але що далі? Власні ізгої та раби покинули старого. Вони його не любили, бо й за що? Він увесь вік давив їх щосили і видавлював з них, що лише далось: гривни на переднівку за крихітку борошна, шкіри, мед, збіжжя: робив ними, як волами, коли мусили шукати у нього заробітку, а як хто завинив йому гроші, то обдирав довжника з шкіри. Усіх, хто не сплатив боргу, продавав безпощадно у Царгород... Тікати самому через ліс... А гроші, доробок усього життя, кров крові, життя життя його має пропасти у руках опришка-зłodія? А притому там у лісі темно, страшно. Там ніччю ходять понад багном блудні огники — це духи потоплених, що разом з чортами сидять у болоті, втягають у чорну вонючу глибину необережного самітника. Там мавки гріються до місяця на галявинах та манять за собою мандрівника у воду або залоскочують до смерті. Там лісові біси лякають прохожого вигуками та страшними тварюками, а Блуд водить його у безвісті. Там Див...

Старий затрясся усім тілом.

Ні! Він не піде сам-один звідсіля. Він вп'ялить очі у блискуче срібло та золото, які вкрав у нього названий зять... Ха, ха, ха! Його лютий ворог, гадина, вигріта на

його грудях, якій він ввірив, віддав у його руки себе, свою долю, життя, ба й більше ще, ніж життя — гроші! Нехай же ж бере одно і друге!

Ледве, однак, майнула ця думка крізь голову! Рогдая, коли раптом якийсь холод почав підступати від ніг по хребту аж до голови. Якийсь безмежний звірячий страх охоплював все його ество, страх перед смертю, перед костром, могилою, тризною, хробаками, довічною пільмою. Десь зникла віра у Вирай, у якому батьки веселяться віки-вічні на зеленій леваді Дажбога, а залишився лише страх перед тими останніми хвилинами, коли холодіє тіло, гаснуть очі, втрачають владу руки й ноги, мовкнуть уста, а страшна Смерть-Морана давить кістявою рукою горло... Брр! У душі старого обіззався голос протесту... Бороніть мене добрі, ясні боги, борони мене, Калино! Не віддавайся цьому злодієві, що взяв мій гріш! Мстиславе!.. І нагло, наче привид-опир, що з'являється на поклик чародія, у вікні зачорніла постать...

Яскравий блиск упав на її лице, і Рогдай пізнає Мстислава. Чи це він, чи не він? Рогдай питає себе, щоб переконатися, чи він спить, чи ні, витріщає очі, вдивляється у постать за вікном і очам не вірить. Аж ось Мстислав всуває передню частину тіла крізь вікно і зачіпає вершком шолома об низеньку оправу. У цій хвилині відвертається Власт і кам'яніє у зігненій поставі, як стояв над купою грошей,— око в око з Мстиславом.

Голосний крик вирвався з уст Власта, крик переляку, злоби, а слідом за цим кинувся боярин до вікна, щоб напасти на ворога, поки той протиснеться крізь вузьке вікно хати. І хто знає, що було б сталося, коли б раптом не отямився Рогдай і, наче той казковий Кощій, з витягненими руками кинувся на Власта. Ведений інстинктом, не нападав, однак, на нього просто, бо Власт держав уже у руках меч і був би ударом позбувся напасника. Вів вхопив Власта за ногу, а коли цей кидався до вікна, потягнув за неї з усієї сили. Боярин упав, а поки звільнив ногу з рук Рогдая, Мстислав стояв уже в кімнаті, й обидва противники зміряли себе очима.

— Приходжу до тебе, Власте, у посольстві від Калини. Вона каже тобі ось що: «Якщо не підеш собі негайно з усіма посіпаками і не віддаси її батька, то не жити тобі на білому світі!»

— Як-то, Мстиславе, сину мій! — залебедів Рогдай, який по хвилиній напрузі всіх своїх старечих сил знову

охлялий сидів на долівці,— а моя кров, мої гроші? Невже ж ви з Калиною віддасте мої скарби цьому злодієві?

— Твій гріш залишиться при тобі!— відповів Мстислав.— А ти, Власте, збирайся у Город!

— Га!— заверещав тоді Власт, якого охопила злоба.— То ти, собако, не здох на Дунаї разом з твоїм князем? То зажди, ось тут на батьківщині постигне тебе твоя доля!

І кинувся на Мстислава, стукнули мечі...

Але недовго боролися противники. За другим чи третім ударом ліве плече Власта забagriлося кров'ю. У нього не було щита, а Мстислав не міг свого перетягнути крізь вузьке вікно. Боярин уступав та вів нападаючого за собою до дверей. Він, бач, задумував ненароком вискочити надвір та покликати своїх посіпак. І вже двері ось-ось... Вже плечі Власта оперлися об одвірок, коли раптом громом залунав дружний оклик за вікном:

— Бий собаку віру!

Рев переляканих та покалічених городян відповів на цей оклик, свист мечів, брязк зброї та стук щитів почувся через хвилину, потім замовкло все.

Тимчасом і в хаті скінчилося усе. Почувши вереск за дверми, завагався Власт на хвилину, не знаючи, що йому робити. Та в цю мить меч Мстислава впав, хоч, на щастя, лиш плазом, на його лице. Мов колода, повалився Власт на долівку, а наступної хвилини відчинилися двері, і Лют запитав:

— А що там? Рогдай є?

— Є!— відповів Мстислав.

— А Власт?

— Є також.

Лют увійшов у світлицю.

— А де ж вони?

— А ось!

І молодець вказав на Рогдая, який з гарячковим поспіхом згортав з столу гроші у мішки та скрині і забув навіть про подяку за врятування життя та майна. Біля цього лежав на долівці Власт з посинілим опухлим лицем.

Лют засміявся і обтер меч об одяг лежачого боярина.

— Поспішай, старий скряго,— сказав весело,— бо пора нам усім у Калинин двір.

Старий не відповів, а Мстиславове серце у грудях стрепенулося при згадці про Калину,

## XVIII. ПРО КНЯЗЯ, ЩО ЧУЖОЇ ЗЕМЛІ ШУКАЮЧИ, СТВОЮ ВТРАТИВ

Перемога була повна. З парубків Власта не залишився у живих ні один, а городські ізгої навіть рук не звели на захист свого пана і лише просили дозволу повернутися додому. Ранком посідали на коней і поїхали у ліси, а Рогдай, Лют і Мстислав звеліли поставити перед собою Власта, якого наніч зв'язаним кинули у хлівець. Великим було здивування усіх, коли сторожа повідомила, що Власта нема. Виламана стіна та сліди у болоті вказували, що боярин тікав крізь багно навперейми.

Вислані рогдаївці не знайшли слідів на берегах, видно, Власт потонув у багні.

— Пробі! — сказав Лют. — Хто у багні увесь вік скоротав, тому у багні й кінець!

Мстислав звелів зарізати когута та кинути у багно, а потім від'їхали всі у Залісся.

Ніхто не опише щасливих блаженних хвилин радості, коли Мстислав вернувся у посілля батьків своїх, до свого дворища, своєї невісти. Кінця не було питанням, оповіданням, сльозам, дотепам. Один лише не брав участі у загальній радості — Рогдай.

Переживання в останні дні добили його старечий дух, неvistачало йому вже сил охопити розумом усі враження та пристосуватися до змінених життєвих обставин. Годинами сидів старий непорушно і усміхався лише приязно, якщо приходили до нього люди. А й залісецькі люди помітили незабаром перемену, яка настала у душі Рогдая, бо всі насмішки, якими частували його давніше діти, жінки та парубки, зникли. Усякий бачив у ньому старця, який уже на справи цього життя осліп, а дивиться скляним поглядом на той бік — на зелену леваду Дажбога. Його вуха не чули вже й не розуміли всіх людських слів, бо вони вели гутірку з дідами у Вираї. Тому кожний здіймав радо шапку й вітав старого по закону, ввічливо та поважно.

Мстислав і Калина не залишались одно без одного ні на хвилину. Вона розповідала йому про свої переживання, а він їй про бої на Дунаї, про варягів, греків, болгар.

І плили дні за днями, а через дванадцять днів після приїзду Мстислава відгуляли весілля.

Тимчасом змаліли Дністрові води і набрали темно-зеленого забарвлення, яке яскраво відбивалося від глинистого та піщаного берега. Луки та поля посіріли, пожовк ліс... Усі барви від ясножовтої до темночервоної пишались у променях сонця та у чистому холодному вже осінньому повітрі. Наче яскраві воскові свічки, горіли берези та вільхи, темніший відтінок прикрашував кучеряві дуби, наче кров'ю, опливали буки та граби. Тут і там, де виступала глинка, де росли й ялиці або модрини, залишилися темнозелені плями. Жовкла, уже піщина, лозина й верби, жовкли в'язи, явори, відцвітали останні квіти і лише на вищих місцях буйно розцвітали осінні пізноцвіти.

Почалися у селі свята, весілля, толоки, збиралися прядильниці на вечорниці та досвітки, невгавали у селі співи, танці, веселість, радість з життя, здоров'я та добрих жнив.

Аж ось повернулися з-над Дунаю купці-гречники, які їхали вверх рікою у Червоні городи і принесли вістку, що Святослав зимує на Білому Березі з усією дружиною, але весною застукає знову до брам Доростола і Преслави.

— Калино,— сказав тоді Мстислав до молодой своєї жіночки,— верес цвіте, погідні дні настали, а поки почнуться осінні дощі, мушу і я сповнити княжу волю. З весною прийде й мені пора сідати на човни, а поки що треба зібрати дружину з Тиверської землі. Тому прощай і залишайся з богами у гаразді, нехай домові бережуть твоєї дорогої голівки!

Калина зблідла і засумувала, але не стримувала Мстислава.

— Іди, Мстиславе,— відповіла,— куди тебе кличе князь і виконуй його волю. А з першим снігом вертайся, щоб Корочун знайшов нас знову разом при народинах Сонця-Дажбога, при Коляді зваримо моливо з медом та будемо тішитися до весни.

Поїхав Мстислав по Червенських городах, по усій Тиверській землі, а навіть до бужан заглянув. І всюди вітали його радо старі й молоді. Молоді збиралися йти у Болгарію і з радістю вступали у дружину, а старі просили передати князеві скарги на князя Олега та його дорадників. У Червонограді зустрів його тисяцький Ростислав і просив переказати князеві ось що:

«По усій Руській землі гуляє сваволя молодих князів та прибічних їх бояр. На них нема суду, нема правди ні божої, ні княжої. Боги високо, князь далеко, а кметі-хлібороби та земські бояри відцуралися їх. Народне віче собі править краєм, а вони собі. З усього того вийшло таке, що князь господарить лише у своїй волості, а у іншій землі він наче чужинець. Не дай боже ворога, то хто має боронити край: князь чи віче? Лише у Новгороді мир і лад, але Олег і Ярополк вже тепер починають крамолу. Нехай же ж вертається Святослав, бо доведеться хіба прогнати з княжого стільця таки його синів».

Коли груддя покрило шляхи, а з дерев обсипалося листя, вернувся Мстислав з кількома молодими боярами, які ходили вже не раз човнами у Грецію. Під їх наглядом почали дроворуби рубати дерева у лісі та жолобити човни на десять тисяч чоловік, бо стільки дружинників назбирав Мстислав під час своєї поїздки.

Мстислав привіз з Подунав'я від князя срібні гривни, мідяні та спіжеві перстені, кружки, плитки, якими нашивано череси та кубраки або набивано щити. Оцими-то грішми оплачував воевода робітників і майстрів та купував для них поживу.

На південь від Залісся над Прутом кипіла робота на всі руки у шопах, побудованих окремо для цього. При величезних ватрах варили одні робітники живицю, інші набивали ребра, на які клали ялові клепки, а spoїни конопатили клоччями та заливали смолою. Отак народжувався човен за човном, а мало їх бути кілька сот.

Також по усіх селах та дворищах просторої Тиверської землі готувалася молодь у похід. Зброя, харчі, одяг, ставали найважнішими питаннями у житті; а дружинники найпомітнішими людьми у громаді. Всі ждали лише весни, щоб йти у Залісся, сідати на човни, їхати здобувати слави та вчинити з столиці світу, тобто Царгорода, волюсь руського князя.

\* \* \*

Аж прийшла весна, і повторилася знову відвічна переміна у житті природи. Відроджений взимку Дажбог вивів у світ завітчану, умаєну княгиню Весну та показав лісам, горам, степам, лугам, людям і богам.

Вийшли люди з задимлених хат вітати Весну-богиню співом, танком та жертвою, а і боги глянули ласкаво на гошу дівчину, що з далекого підсоння ішла у замороже-

ний край — землю Дажбога — увінчати світ красою. Зірвавсь Стрибог з ложа снігових хмар та кинувся ладити весні прийом. Віддих його нісся з полудня та заходу, стопив сніги своїм теплом, а що залишилося, сполоскав теплим весняним дощиком. Поплили льоди-криги ген у Руське море, заграли води, а на чорному, сірому або бурому гіллі дерев з'явилися жовтавозелені пуп'янки.

Був вечір. У світлиці в Заліссі сиділи після вечері воевода з жінкою, Лют та кілька бояр. Старий Рогдай вже спав у одрині, а Калина клала на порозі мисочки з останками поживи для домових та душ померлих, що у весняному вітрі відбувають свої мандрівки з темного заходу у золотий край сонця на сході.

Мужі радилися, коли їм виступати у похід.

— Крига сплила і перші повені минули, — говорив Мстислав. — Води ще доволі і, певно, не бракує її під човнами по мілинах. Завтра вдосвіта роз'їдемося по селах та городах і через вісім днів з'їдемося на перевозі. Там заждемо ще п'ять — шість днів, принесемо коня в жертву Перунові, а козла — водяним і поїдемо.

Затремтіли уста Калини. Вона відвернулася і рукавом закрила очі.

— Не плач, Калино, — сказав Мстислав, усміхаючись до своєї любові «хоти». — Боги добрі, боги ласкаві вернуть тобі чоловіка. Не всі впадуть у бою, а мене кличе туди не лише бажання невмирущої слави, але й вдяка до князя, якому всім завдячую.

— Плач, Калино, плач, — сказав Лют, — як добре плакатимеш, то Мстислав не поїде, бо Дністер знову прибуде.

Бояри засміялися, але Калина оберла очі і поважно глянула на присутніх.

— Не смійтеся, мужі, з безсильної жінки. Плачу я з безсилля, але плачу і з жалю над вами. Для чого Святославові Болгарія? Чи у нього своїх волостей нема? А якщо їх треба, то чому не найме собі варягів, печенігів чи яку іншу погань і не йде з ними розбивати головою стіни? Коли б ви боролися за Руську землю, захищали жінок, дітей, земляків, богів чи хати, я перша благословила б Мстислава на рать. Але боротися й гинути для волі одного, це недобре діло, і богам воно не може подобатися. Побачите, що ці війни скінчаться колись нещастям усієї землі, а тоді згадаєте моє слово.



Очі Калини горіли, лице паленіло, від неї йшов якийсь блиск, коли говорила ці слова. І слова ці зробили враження на присутніх.

Всі замовкли, ніхто не сміявся, Лют підповів молодій жінці.

— Усе, що кажеш, це правда, але правда і це, що боги не на те дали людині силу, щоб гнила за піччю. Нема ворога в краю, треба його на чужині пошукати. Крім цього, Святослав не силує нікого йти у похід, а як хто щось береться зробити в житті, то повинен це довершити або згинуть, бо самі боги прокленуть того, хто обіцяє, а не додержить. Ми добровільно пустилися йти за князем, тому мусимо стояти при ньому до нашої або до його смерті.

— Так,— сказала на це Калина,— тому-то й я не здержую Мстислава, але ще й помагаю йому, де можу. Все-таки вільно мені жаліти його, вільно і серцю віщувати лихо...

Голосний гавкіт собаки перервав розмову в хаті. Крук, який звичайно лежав під столом біля ніг господаря, кинувся й собі до дверей. Вони відчинилися, а знадвору ввірвався у світлицю сильний подув весняного вітру. Запалахкотів огонь на комині, сипнув іскрами, у хаті потемніло, а коли знову розгорілися ялові колоди яскравим полум'ям, у дверях з'явилася неначе якась мара. На порозі стояв худий, обдертий чоловік, покритий грязюкою від стіп до голови. Очі його палали гарячкою, уста зчорніли, а на висохлому жовтому лиці виднілись темночервоні плями.

Раптом, поки ще ця мара промовила слово, зірвався Мстислав з лави, кинувся до прихожого і обняв його, як брата, як друга.

— Рославе, брате, що з тобою?— крикнув.— Звідки тебе несе у мою волость? Гей, рятунку! — закликав, коли бідолашний мандрівник повис у нього на руках, мов неживий.

Метнулася Калина за грітим пивом та сорочкою у пекарню, а мужі роздягли зомлілого сміхуна. О, як мало нагадував він колишнього рибалку з забутого острова! Шкіра й кості, зле погоєні рани та синці на всьому тілі, два відморожені пальці на нозі, а у грудях аж клетотів важкий віддих.

Миттю поклали друзі Рослава на вовняних покривалах на запічку, вкрили кожухами, напоїли гарячим пи-

вом. За якийсь час прийшов до себе і, важко переводячи дух, спитав.

— Мстиславе, це Залісся?

— Так! Ти у мене, брате, між своїми. Не бракуватиме тобі тут нічого, тут видужаєш, наберешся сили та поїдеш за нами, бо ми завтра їдемо на Дунай.

Лице сміхуна поблідло.

— Не маєте вже чого туди їхати! — прошепотів. — Ми вже своє відколядували, дарунок дістали, тепер впилися й будемо дурити! Господаря нема — мишам свобода!

Коли б грім ударив на майдані залісецького дворища, не вчинив би більшого враження, чим ці слова Рослава.

— Як-то? Нема господаря? Що з князем? — посипалися питання.

Але не під силу було сміхунові розказувати. Він знову ослаб і замовк. Та Калина догадалася, чого треба бідоласі.

Вона принесла йому в горшку м'ясної юшки, а потім свіжих яєць. Не хотів зразу їсти Рослав, але згодом розсмакував і треба було відібрати в нього миску, щоб не охватився. Все-таки їжа, тепле і міцне вино піддали йому сили. Не будь у нього гарячки, він, певно, був би зразу ж заснув, а при тому й шлунок, який від довгого часу не мав поживи, не дозволяв йому спати. Він вигідно розсівся і став розповідати, попиваючи вино, що його приніс Мстислав для гостя.

— Не маєте чого їхати, воеводи та гридні. Ідїть хіба на жальник тризну правити по тому князеві, що чужої землі шукаючи, та свою втратив. Ти знаєш, Мстиславе, намір князя після договору з греками. Правда?

— Так!

— Він сам згадував тебе і твої ради не раз на Білобережжі, де довелося нам зимувати.

— Я остеріг тоді Святослава перед підступом Ци́мскія і перед голодом, — додав для пояснення Мстислав.

— Еге ж! Мудрий ти був, Мстиславе. Ти один знав, що ми будемо голодувати й тому втік сам, оженився, розбагатів, розжився на славу, щастя, богам і родині на потіху, а ми... облизувалися.

— Не кинув би я був князя, ні вас без наказу, — відповів Мстислав.

— Я ж не питаю про наказ, але саме про те, чому тоді, коли ти женився, платили ми кочівникам по гривні за кінську голову? Отаке-то було гараздя. Припаси ромеїв з'їли ми щось за сорок днів, з Корсуня вивезли

ще заздалегідь греки кораблями всю поживу; печеніги нападали на нас мало не щодругий день... одним словом, ми всі були б дуже радо помінялися на долю з болгарськими рабами, а навіть з тими, що загинули...

Голод, холод, недуги мучили нас, видно, боги стали проти нас, навіть найвеселіші утратили дотепи і сиділи у снігу, мов чорти в болоті. Дехто ранком і вставати не хотів. Бувало, збудишся ранком, заговориш до товариша, а він лежить, мов довбня. Замерз на кість, усе тіло аж гуде під ударом, як смерековий трам. Тоді князь зібрався вертатися на Русь. Але ба! Ми вертались з Болгарії, мов гречники або як небіжчик Ігор з полюддя. Усякого добра було у нас тільки, хоч поволоками гать гати! Лише поживи не було, а саме цього найбільш було потреба. Дійшли ми до порогів, а тут проти нас вилягли всі печеніги, скільки їх лише вивелося у степах. Ані думати було про перехід. Радив Свинельд князеві покинути добичу, а самим іти пробоєм. Не послухав князь. Вертатися без здобичі, мовляв, значить признатися переможеним. З чого покладемо жертву Перунові, з чого заплатимо дружині, як не буде добичі?

Побили ми кілька печенізьких орд, пограбували їх оселі і знову вернулися на Білий Берег. З десять днів годувались ми чередами печенігів, вкінці і цього не стало. І знову телячий хвіст став більшим паном від воеводи. Простяг ноги воевода, то й пес не брехнув за ним, а за хвостом бігали всі, мов посолені. Гай! Гай! До того морози общипували у кого руку, у кого вуха або й ніс — усїєї краси позбавляли. Всяка печенізька дівка і не глянула б на такого безносого переможця-гридня... Дуже невеселий був час...

Всі слухали з затаєним диханням оповідання Рослава. Лют і гридні дивилися понуро на огонь в печі, Мстислав тер чоло рукою та смикав чуприну у безсильній злобі. Лише Калина була спокійна. Вона гладила рукою голову чоловіка та раз у раз підливала вина Рославові. Цей попив знову з кубка і закінчив оповідання тихим змученим голосом.

— Аж ось зварили ми уже всю м'яку шкіру, усі відпадки, та жили лишень рибою з ополонок на Дніпрі. Коли потепліло, князь зібрав усіх, хто залишився — може четвертина, — звелів закопати ціннішу здобич по могилах, решту залишив і пішов на порogi. Страшна це була дорога. У глибоченному снігу брели ми день і ніч, а на нашому шляху залишали трупи людей. На кожному ніч-

лігу залишалась залога з трупів та вмираючих. Святослав не їв нічого по два-три дні. Він терпів стільки, що й інші, і ніхто не міг йому робити закидів, бо він найбільше картав себе сам. Раз залишився я позаду, бо відморозив ногу. Я тер її снігом, обгортав шматами, аж потім побачив Святослава. Він стояв сам один посеред безлюдного табору. Довкола лежало чимало небіжчиків, мов після битви. Князь розглядався довкола, а потім вхопив себе обома руками за голову та придавленим голосом, мов крізь сльози, сказав:

— Ці трупи, ця смерть — це тінь, яку кидає твоя слава! Горе тобі!

І раз у раз повторяв ці слова, аж доки я не встав та не поволікся за походом, що щезав у снігах, у віддалі. Тоді підійшов до мене Святослав і каже: «Почекай, товаришу, я допоможу тобі!» І нехай боги подадуть йому найкраще місце на зеленій леваді своїй, він довів мене аж до гурту. Тої самої днини наскочили ми на печенізький табір. Зразу ж сів князь на коня і звелів усім, хто дужчий, їхати разом із ним. Поїхало їх з сорок чоловік, Поїхали ранком, щоб добитися до Канева.

Ми порізали і поварили решту коней і пішли поволі протореним слідом Святослава. Аж ось зачорніло щось перед нами, наче свіжа чорна могила. Приходимо ближче... і раптом усі затряслися з переляку. Це було бойовище. І що за бойовище? Доростольські бої були іграшкою в порівнянні до того, що тут побачили наші очі. Здавалося, що тут змагалися з князем усі сили півдня.

Кров, кров і кров — всюди, всюди. Посередині купка трупів, пошматованих, покалічених, наче у різниці. Вони валялися у грязюці, яка замерзла у тверді, мов камінь, грудки. Посередині валявся і труп Святослава з порубаними відламками щита на зламаному лівому ремені і відламком меча у правій руці. Від кривавої поволоки не видно було безлічі ран, з яких вона випливала, а голови не було зовсім. Її відрізано ножем, мабуть, на те, щоб зробити з черепа чарку для хана, як це звикли робити печеніги з черепами побитих воротів. Довкола лежало потоком кілька сотень коней, повідрубані пальці, руки, ноги... удвоє стільки мусило згинуть поганих, скільки валялося коней, та переможці забрали тіла загиблих з собою. Довкола на чверть милі витоптано сніг раз у раз. Видно, тисячі накинулися на тих кілька десятків, але сотні поклали голови, поки останній гридень з розчерпленою головою поліг на трупі Святослава.

Страшна це мусила бути січа — бій розпуки одного проти двадцятьох, бій до останнього руху, до останнього подиху змучених грудей. Страшні були й лица поляглих героїв. Усі у зморшках, в які вбирається лице борця у хвилини лютості, усі з сціпленими вишкіреними зубами барса. Нічого людського не було у них.

Здавалося нам тоді, що князь та його дружина навмисно шукали смерті і свідомо кинулися у нерівний бій, щоб завдати ворогові втрати, скоротити собі довгі муки конання з голоду, а нам проторити дорогу... І справді! Коли б печеніги були напали на нас тоді, то ніхто не вийшов би з бойовища.

Як стріла Перуна, що розтратить дуб, оглушує зовсім мандрівника, який під дубом заховався від вітру, так одуріли ми усі. Один кликав богів, другий проклинав, третій плакав, мов дитина, кількох навіть пробило себе мечами, інших насильно здержали ми від самогубства.

Аж старий Свинельд вийшов з гурту, став біля тіла Святослава і сказав:

— Говорять до вас уста, які уже не відчиняться ніколи ні до слова, ні до усміху, вождя дружини усїєї Руської землі. Відходячи ранком, переказав мною до вас ось що:

— Ви всі, що залишаєтесь,— говорив,— ідіть моїми слідами. Якщо я згину, то не буде вже у ворога сили заступити вам дорогу. А якщо уб'ють мене зрадою, помстяться за мене або погубять за славу Руської землі. Хто переживе цю хвилину, той нехай жде нового сонця нашої вітчизни, а ймення йому — Володимир, князь Новгороду! Він один піднесе мої знамена, знамена слави і величі. Йому повинуйтеся, бо лише він позбирає до купи усе те, що по моїй смерті порозтягають недруги. Але пам'ятайте одно: добре і похвально є гинути для слави з іменем Перуна на устах, але краще є жити для рідної землі, жити з народом, трудитися і працювати. Я, що згинув для самої воєнної слави, не знав цього і дізнався про це аж тепер у час голоду і нестатку. Шукуючи чужої землі, я свою втратив, горе мені, горе й вам, які слідували за моєю зіркою, бо боги світлі, боги добрі спитають мене й вас на зеленій леваді Дажбога: «Що вчинив ти для своїх дітей, бояр, кметів, ізгоїв, рабів, огнищан, купців?» Тому, вернувшись, просить у богів прощення для себе й для мене, а вони добрі, ласка-

ві, не відмовлять нам цього. Слава руського князя, а добро Руської землі — це не одно.

Тоді отямилися всі у нашому жалі, взяли тіло князя, позабирали побиті коні й пішли у Канів. Ніхто не здержував нас, бо печеніги витратили в останньому бою трохи не половину своїх найкращих комонників. З Канева поїхав і я сюди, не вступаючи до Києва.

По дорозі чув я уже, що Олег і Ярополк почали межиусобиці та що дружини їх уже б'ються на деревлянському пограниччі...

Рослав замовк, голова його опала на вовняні ліжники. Останню частину свого оповідання закінчив уже спокійно, тихим зламаним голосом. Звільна поблідло лице бідного сміхуна, гарячка, видно, покидала його, а з гарячкою і сила. Його члени розслабилися і, поки ще хтось з присутніх міг зібратися з думками, впав Рослан у важкий сон.

— Горє! — озвався перший Лют. — Страшну спадщину залишив нам Святослав. Безурядиця дома, два молоді князі з лихими дорадниками висуть усю силу землі та народу, на глум поганим, болгарам, вятичам, ляхам...

Понуро дивилися в огонь гридні Святослава. Для них, певно, не було місця у дружинах молодих князів. Хто знає, чи не пропаде й їх доробок у Києві, де князь переховував паї здобичі своїх дружинників, добуті у війнах. Валився світ, збудований мечем, а з ним падали й усі його будівничі...

Мстислав сидів довго без руху, закривши лице руками. Раптом встав.

— Браття! — сказав, — не падайте у зневіру! Вона ворогам добра — це сестра Морока, Чорнобога, Дива. Правда, лишив князь нам безурядицю у краю, але залишив і заповіт. Киньмо кривавий меч, добудьмо плуг і живімо для нашої землі, як жили для князя. Він сам пізнав, що не добро творили його походи, що воєнна слава кидає тінь... Живім життям народу, працею, доробком, а зброєю відбиваймо лише ворогів. Бо якщо понесемо у чужу землю вогонь і меч, втратимо свою землю, шукаючи чужої...

\* \* \*

Розїхалися бояри по своїх селищах, по городах та хуторах, дружинники Святослава, які були у Заліссі, по-

Ішли у Київ допоминатися про свої паї. На дивне диво віддали їм їх, але ніхто не здержував їх при князеві. Свинельд і Малуша поїхали були у Новгород, тому й гридні, порадившись з собою, на літо вернулися у Залісся. Тут молодий господар Мстислав освоював нові землі, осаджував на них утікачів з сходу, які рятувалися утечею від печенігів, та від княжих дружин, що грабували села противників. У праці допомагала йому Калина. Рогдай помер у червні, саме якомсь в рік після похорону Воеслава. Небагато жалю лишив по собі старий скупиндя.

Все-таки похорон відбувся по закону. Залісецькі люди і рогдаївці прийшли всі на тризну не задля померлого, але задля любові до його наслідників Мстислава і Калини. При них осів і Лют з своїми товаришами, і Рослав, який своїми дотепами всіх веселив, і почали всі займатися працею, хто торгівлею, хто хліборобством, інші ловами тощо. Розцвітало життя довкола, у громадах.

Вони розживалися, багатіли, множилися, росли, хоча на пограниччі в Овруцькому окрузі точилася боротьба між князями. Народ звик не оглядатися на них і жив своїм життям, ждучи на нове, заповідане Святославом сонце Руської землі — Володимира.



**Ідоли падуць**



## К Н И Г А І

### НА ЗОРІ

Кривавий твій прихід сьогодні, Бальдуре! З-поза Дніпра встає, неначе пожежа від печензької стіни, Твоє проміння, наче відблиск похоронної костриці Брунгільди, звіщає мені ніч, безпросвітну ніч — смерть! Нехай Гель проглине прокляті духи зрадників і боягузів...

Швидким рухом відкинула м'яке покривало і встала з ложа. Яскраве сяйво облило чудове тіло двадцятикількалітньої жінки, як з рожевого мармуру. Золотисте волосся спало буйною хвилею на її плечі. Проміння Бальдура оперізувало м'яку лінію бедер та пружні стегна. Пташка аж заходилася від щибету, якби хотіла звеличати геройську красу Рогніди.

Її глибокі, темносині очі суворо гляділи у віддаль, і тільки кармінові уста були дещо спалені гарячкою. Задумалася. «Довго не було його тут... довго! Чотири роки минуло, відколи востаннє розпрощався з нею. Як розпрощався. На молот Тора! Чому рука наймогутнішого з азів не впала тоді на голову Володимира? Він засміявся, виходячи, погладив голівку маленького Ізяслава, а до неї сказав тільки: «Я йду і швидше затужиш за мною, ніж я вернуся. Ти забула, що в мене жінок і чоловічої сили доволі...» Молот Тора не впав на його голову. Він сам, наче той молот, наче полум'я бога Льокі, пробігав переможно широкими землями свого царства. Усі подивлялися його, навіть вона... Ах, чому Норми дали йому в руки меч, від якого згинув Рогволод та його сини? Єдиний герой, який переїхав крізь полум'я, що окружало непробитою стіною її серце, був її кровавим ворогом...

Вона нагадала собі, що за хвилину прийде сюди Володимир. Прийде покарати її. Здригнулася.

На майдані служба несла дров у пекарню, годувала дріб, виганяла товар. Старий дворецький її бать-

ка — Снорре молився до сходу сонця, а Володимирові ратники глумливо приглядалися здалека. Бистроока Рогніда догадалася чому: на шиї одного з них доглянула мосяжний хрестик.

— Ах, це ті, що вірують у візантійського бога!

Почула у сусідній кімнаті чоловічий голос.

— Мирославо, поклін тобі з ранком!

— Добро й тобі з приходом!— відповів мелодійний жіночий голос.

— Чи твоя княгиня вже встає?

— Ні, ще спить!

— Ти її збуди! Князя щойно не видно.

— Як-то? То князя тут нема?

У голосі дівчини звучало крайне збентеження.

— Ми тут приготували снідання і ждемо на поклик. Я забавляю Ізяслава, щоб не перешкодив князеві, а ти кажеш...

— Я кажу правду! Я спав із Свенном Свафарсоном у передній княжого терему, коли десь по півночі Володимир вернувся від княгині незвичайно схвильований. Я приніс йому вина, але він кинув чарку на землю, а сам аж до ранку ходив по кімнаті. Перед хвилиною станув на порозі і гукнув: «Кличте дружину, їдемо у Вишгород, але раніше заїдемо ще до княгині». Ось чому я прийшов.

Мирослава аж у долоні сплеснула.

— Перуне, Стрибоже! Яку ж то знову бурю ви затіяли?

— Не тобі, Мирославо, судити бога та волю князя! Голоси притихли.

Рогніда відкинула волосся на плечі. Її брови стягнулися, очі засвітилися похмуро вогнем.

— Він іде сюди!— пробормотіла.— О, він найде мене!

І швидко стала надягати на себе білу сорочку та парчеву опинку. Лице змила водою, гребнем з слонової кістки стала розчісувати золотисте волосся. Коли почала його сплітати у дві коси, завагалася:

— Він любив моє волосся. Воно одне розбуджувало в нього ніжне слово, пестощі, усміх. Не заплести?.. Ха! Ха!

В її руці блиснули широкі, гострі ножиці. Довго дивилася Рогніда на відтяті коси, мовб месик на відрубану голову ворога. На землю упав увесь утрачений скарб її дівочої гордості. Бо хоч Володимир знівечив її

силою, та не опанував її серця. Ці пахучі коси, символ її жіночої честі, це стяг перемоги над силою. І вона носила його аж до цієї хвилини — хвилини смерті. А тепер нехай цей волос покаже князеві, що і в останній хвилині вона визиває його! Він же любив цей волос...

Жваво накинула на плечі синій, золотим позументом та самоцвітами обшитий плащ, всунула ноги у сині черевики грецької роботи, а на розсипані безладно кучерики наклала золоте чільце з карбункулами. Підняла ніж з землі та сховала його на грудях. Стала посередині кімнати, горда, як Фріг, що приймає у Вальгалі вибранців-валькірій.

Із тріскотом відчинилися двері і в них з'явився високий, кремезний чоловік. Не своєю поставою притягав увагу, а поглядом великих синіх очей та гарними суворими рисами. Вони нагадували лише Святополка в будові вилиці та носа. Чоло мав високе, а повні уста проявляли якусь м'якість, незнану зовсім великому батькові Володимира. Густий вус закривав частинно губи і спадав по обох боках, надаючи поваги усій поставі володаря. Виглядав щонайменше на тридцять п'ять років, на сім-вісім років більше. Мав на собі звичайний шкіряний одяг княжого ратника, легкі варязькі лати та кінчастий шолом. Тільки при поясі висів довгий важкий меч, у ручці якого червонів рубін завбільшки з лісовий горіх, та кривий східним філіграном прикрашений ніж. Обшитий багром плащ великого князя покривав зброю простого гридня-дружинника. Видко, князь вибирався в якийсь дальший похід, та ховався з цим. Увійшов, скинув з плечей плащ і склав на грудях могутні рамена, на яких виступили грубезні вузли м'язів. Рогніда склонила голову, але не віддала приземного поклону, поклону, належного володареві. Випрямилася у весь ріст і сміло глянула в очі Володимира. Його брови стягнулися грізно, коли заговорив до неї:

— Не віддаєш належного поклону, Рогнідо!— сказав низьким голосом, гамуючи гнів.

— Не віддаю, бо не знаю, кого вітаю, чи мужа, чи князя, чи суддю, чи... ката.

— Ах, то ти з цього боку починаєш? Накликуєш на себе мій гнів? За ніч він уже досить вигорів, наче покинене пастухами багаття. Навіщо ти докладаєш до нього дров?

Рогніда гордо підняла голову.

— У полум'ї Муспелю згине весь світ, боги, люди, велетні. Тільки дурень тікає від долі, тільки боягуз лякається її. Я дочка і внука вікінгів, сама викликаю її. Твій удар, це удар жорстокої долі, я жду її, бо знаю, що помста теж записана у майбутньому таємничими руками. Хто побиває безрідних, той нехай сподівається помсти від безіменних.

На Володимирі не видно було враження промови. Він тільки любувався пишною появою чудової жінки.

— Проклятий нехай буде той, хто задумав насильно добути любов жінки!— крикнув гнівно.

Піднесена рука Рогніди впала, і зачудовання відбилосся на її лиці.

— Насилою ніколи... тільки силою,— відповіла мимохіть.

Князь доторкнувся віщим словом найбільш пекучої рани її серця.

— У тобі, Рогнідо, не було любові, нема її, а тепер бачу, що й ніколи не буде. Ти холодна, як скандинавські фіорди. Нема в тобі ні іскорки святого вогню, який гріє людські серця, нема!.. А є тільки впертість, мов та гранітна скала високого фіельду, мов топори твоїх предків!

Рогніда відчула, що так промовляє не князь і не суддя.

— Ні, Володимире, ні одне, ні друге! Коли ти в половецькому острозі казав убити мого батька Рогволода, я повзала біля твоїх ніг, як собака, в якій забирають щеня. Ти підняв мене, засміявся, поцілував при всіх і сказав: «Не журися, Рогнідо, не прохай, уже пізно...» Ах, і справді було запізно, але той сміх! Меч, який розтяв колись тіло Фафніра, не був такий гострий. Це ти був упертий, Володимире, ти бажав помститися за образу. Ти кажеш, що я холодна, мов крига...

— Так, ти холодна. Скільки разів я приходив до тебе і просиджував біля тебе до ранку, ти ніколи не проявила мені хоч дрібки чуття. Всі жінки приймали мене радо, як земля промені Сонця-Дажбога. Ти одна не змінилася при мені, ти одна...

Князь розняв руки, лице його почервоніло, великі темносині очі зайшли ніби мрякою.

Рогніда усміхнулася, але її усміх був справді холодний, наче крига.

— І це, Володимире, назвав ти холодом? Таке може сказати тільки чоловік, що не питається про душу своєї

жінки. Будь у мене на лиці боляк, хто знає, чи я не носила б дров та води в одрину для інших красунь — твоїх рабинь. Але в дочки Рогволода є душа і багато сили... Вона піддається насиллю, а не ломиться. Погадай, що було б, якби я так уміла схвати при собі в руках ножа? Тремтиш? Ні, ти не з тих, що бояться. Ти не віриш у моїх богів. Ти, певно, запитаєш мене, чому я цього не вчинила, про що так гарно говорю. Чому? Бо я не холодна, Володимире, я не крига, а людина! Скільки разів я хотіла піддатися любовному поривові, стільки разів перед очима у кривавій мряці ввижалася мені зрубана голова Рогволода.

— Рогнідо!

— Мовчи! Я стою перед воротами Ніфльгайму і не хочу слухати твоїх залицянь. Між нами кров! Кров на твоїх руках і всюди!

Володимир зблід.

— Я не прийшов тебе карати. Я нагадав собі ту хвилину, коли збудився негайно із сну і побачив тебе з ножем над моїм ложем. І тоді здавалося мені, що коли дарую тобі життя, то заплачу за цей лиховісний вчинок молодика у полоцькому острозі. Але бачу, що помилився. Рогнідо! Між нами кров, це правда. Є така, яку пролив я, але є й така, яку ти бажала пролити. Але є ще й дитина. Забудь про богів твоєї родини. Вони, як ті привиди, яким простий тупоумний мужик дав подобу ідолів. Богів, Рогнідо, нема! Вір мені! Є сонце, грім, вода, земля, дерева, тварини, люди... Людина почитає тільки те, чим сама живе... У нас дитинка, Рогнідо! Невже ж вона не вирівняє між нами згоди?

Очі Рогніди заблищали тріумфом:

— Нема шляху через батьківську кров. Дитинка, кажеш? Не будь вона моєю, вже давно порозтягали б її собаки по острозі, але у неї не твої риси, Володимире, а Рогволода...

Князь відскочив, мов ужалений гадюкою. Глуха лютя опанувала його, та сама, яка колись находила на Святослава. Витягнув руку, щоб ухопити Рогніду за волосся та кинути її до своїх ніг, але опам'ятався.

— Де твої коси, Рогнідо? Який злочинець утяв тобі їх?— спитав хрипло.

— Де? Ось вони! Те одне, що ти справді любив у мені, і тому я їх сама відтяла...

Лютим звірем скочив до неї.

— Не бий мами, бо я тебе битиму!— закричав нагло тонкий дитячий голосок.

Впала рука Володимира.

З кута на середину кімнати вибіг русявий хлопчик з темним лицем та розпаленими від гніву оченятами. В руці держав дерев'яний меч, який зробив йому дядько Снорре.

— Ізяславе, ти відкіля тут узявся?— гримнув Володимир збентежено.

— Не забудь, Володимире, що твій син може стати моїм месником. Тому раджу тобі — убий нас обох! Тобі рідних убивати не першина!

В її голосі звучала злоба. Вона зірвала з голови золоте чільце, а золотисті кучерики розсипалися довкола її чудового личка. Занімівши, глядів на неї Володимир, наче відкрив у неї нову привабу. Не дочув навіть останньої образи. Простягнув руки до хлопчика, якби бажав його обняти, вкінці вхопив себе руками за голову і відвернувся.

— Прощай! Невдовзі почувеш про мене!— сказав тихим зламаним голосом і вийшов.

Рогніда кинулася до хлопчика, як левиця, коли рятує своє молоде з рук мисливця, і розплакалася.

## МИНУЛЕ Й МАЙБУТНЄ

По другій стороні дворища Рогніди простягався густий запущений сад. Рогніда не дбала про нього, бо думала тільки про кров та колишню кривду. Сад спадав стрімко до Дніпра. На камені узбіччя сиділа струнка чорнявка у довгій мережаній мірті та червоній опинці з багатим бурштиновим намистом на шиї. Біля неї спиралася на спис високий дебелий двадцятикількалітній молодець у кольчuzі, з широким варязьким мечем при боці та круглим щитом на плечах. З лівого його рамена висав довгий темносірий плащ з багряною лямівкою, яка була відзнакою княжих gridнів.

— Не судилося нам, Мирославо, довго бути разом!— говорив до дівчини.— Бог не ласкав на нас та на нашу любов. Князь знову якісь задуми носить. Просто від княгині поїхав на Берестово, бо там ждуть його Добриня, батько, тисяцький Путята та боярин Всеволод Мошанин.

— А ти як знаєш?— запитала з досадою дівчина.

— Я чув, як Свен давав накази грядням і розсилав комонників, кого у Вишгород, кого в острог та на Либедь. Видко, щось велике коїться. Князь не любить радитися інших. Ісусе Христе!..

— Тсс! Мовчи, дурний! Накликав ти своїми святами лихо на нашу голову. Доки я цвіти та голуби приносила Ладі, доки кликала Купала в літні вечори, доки давала гривни волхвам Перуна, доти все було добре. Олешичі і Козняки жили, наче одна рідня, а тепер нібито Див гепнув собою об землю та між обома родами вирвав у землі яму. Гей! Добре казала стара Скоруха, що наврочили нас мідяні хрести та прокляті чорноризці. Вони раз у раз вешталися по вашій хаті та бачили, може, наш любові...

Мирослава заплакала. Молодий Олешич пригризав уста.

— Не кажи цього, Мирославо! Святі ні духовні не наврочили нас. Але коли твоя Скоруха не знає доброго заклинну, то нехай мовчить, бо бігме, всю шкіру на її спині попорю на ремінці! Яке діло ченцям до наших любові? Для них ще й краще, як дівчина з поганського роду вийде за християнина...

— Те ж саме казала і я, але батько гримнув на мене: «Ти не воловодься з тим безумним хрестиком, бо він тобі не пара! Дочка Козняка варта героя-борця, а не кислого похнюпи, що блее ромейські гімни!..» Що ж я мала йому відповісти? Скажи, бо на Перуна і я гадатиму; що ти тільки кислий похнюпа.

Молодця начеб хто посипав приском.

— Пусте все, що базікають інші. Але ти, Мирославо, знаєш, який я, а мені йде тільки про твою гадку, твоє серце... Гріх вірити тобі в якісь плітки.

— У цьому то й біда, що я ніяких пліток не знаю,— повторила дівчина.— Якби я їх знала, то, певне, вибила б їх з голови батькові. А так батько ворогує на Олешичів, отже, мусить мати до цього причину. Найди її, ті плітки, то все виясниться. Будь хоч раз мужем, якими були батьки, не розкисай у своїй новій безкровній вірі!

— Мирославо, я йду в бій... Чи ж у тебе нема словечка для мене?

Дівчина зблідла, захиталась.

Роман підтримав її, зцілював сльози з її чорних вій.

— Іди, Романе, але вертайся швидко! — лебеділа крізь сльози.— Ти ж знаєш, що моїм богом — ти, а моя віра — любов! Навіщо ж тобі ще інших богів? Ах, пусти, мене кличуть.

Вирвалася від нього і побігла у терем. Роман залишився у сумнівах. Звідкіля взялося ворогування Козняка до Олешичів? Відколи його син Доброгост згинув у війні з печенігами, відтоді старий Козняк приймав його як сина і радів, що його надбане піде у добрі руки; від чого ж така зміна?

Перехрестився, плюнув коневі через голову, прошептав заклин від злої зустрічі і чвалом погнав на Берестово, де був княжий терем.

По дорозі минав торговицю. Площа роїлася від купців, покупців, княжих тивнів, варязьких гриднів та старців, які серед найбагатших людей надіялися найбільшої милостині. Купці у довгих барвистих туніках з ковтками та ланцюгами гладили довгі чорні бороди і вистоювали гуртками біля в'їзду в княже дворище. Варязькі ратники були у повній зброї з вовчими шкурами на плечі, з списами, топорами та луками. Видко, вибиралися у похід. Вони трималися разом і дивилися високо на інших. Була це найдобріша варязька дружина Володимира.

Від сторони ріки здіймалося капище Перуна. Сам ідол стояв високо між чотирма різьбленими стовпами під наметом-крівлею, а його золота голова з очима з самоцвітів грізно споглядала вниз над чотирикутним підсінням. У підсінні, наче бояри князеві, стояли боги — Велес, Стрибог, Дажбог та інші опікуни полян. Перед капищем сидів на камені у білій одежі старий волхв з сивою бородою, у вінці з терня на голові, бо терня — це прообраз блискавки. Біля нього стояли два молодших. Один мав на голові вінок із соснових гілок, другий з пірнатих степових трав. У руках тримали волхви довгі ціпки з позолоченими головками та малі срібні чарки на жертovníй мед або вино. Малі отроки у білих одежах стояли поряд і пильнували коробок з ладаном, ялівцем, віночки запашного зілля, голубів у кітках та двох ягнят.

Серед капища перед наметом на стовпах держали два парубки чорного, мов галка, коня, якого князь мав жертвувати Перунові перед походом. Збоку стояла юрба гарно прибраних дівчат з розпущеним волоссям, у вінках на головах, з намистами, ковтками та нараменниками. Вони мали співати після жертви святий гімн Перунові та похвалу князеві. Волхви, дівчата і варяги гляділи раз у раз у ворота княжого дворища, де звертала на себе увагу дружина грецьких послів. У золотистих шоломах з круглими щитами на плечі, в довгих червоних плащах з дорогоцінними запинками, пишалося двадцять рослих



траків, яких проводив середнього росту муж у голубій нагортці поверх золотистої дамаської кульчуги. На ньому була цінна карацена, шолом з гострим верхом, а при боці широкий кривий меч з дорогоцінною ручкою. Біля нього стояв низький товстий грек з лисою головою у перепоясаній багряній туніці. І лямівка туніки, і плащ із златоглаву аж горіли від самоцвітів, понашиваних на золоті бережки. Був це патрицій Скілос, посол кесаря, який уже два дні очікував відповіді Володимира на якесь прохання візантійських цісарів Василя і Костянтина. Ніхто не знав цього прохання, бо Скілос розмовляв, як посол, один на один, зате всі бачили дарунки, які при тій нагоді дістав князь. Судячи по них, прохання мусило бути неабияке, і всілякі здогадки ходили про це між грецькими купцями і руськими гречниками.

Роман Олешич минув варягів та посла, бо його товариші мали збиратися біля самого дворища. Тисяча молодих мужів і отроків заповнювала доволі просторе подвір'я. Були це майже самі поляни, деревляни, тиверці, бужани, улличі, а тільки кількадесят варягів і то таких, які були вже на Русі щонайменше десять років.

Тимчасом у просторій кімнаті дворища сиділи за столом чотири мужі, три старі, а один у середніх літах. П'ятий був князь. Він звернувся до чотирьох дорадників і сказав проривисто:

— Так! Це мусить бути! Це конечність! Куди не гляну, всюди бачу тільки один вихід з скрути, і я найду силу ступити на цей шлях!

Вдарив кулаком об стіл і сів на лаві, застеленій дорогоцінною поволокою, гаптованою золотом у всілякі потвори та дивовижні викрутаси. Один з дорадників, шістдесятилітній муж, усміхнувся:

— Якщо те «щось» мусить бути, то навіщо ти, Володимире, кликав нас сюди? А якщо ми маємо з тобою «думати», то треба б, може, сказати нам раніше, у чому річ!

— Ах! То ви не знаєте! Правда!..

Володимир замовк. Його очі блукали по стінах, обвішаних зброєю, мальованими щитами, вкінці спинилися на божнику. Був це маленький вівтар у кутку зали, над яким стояли ідоли богів. На ньому жевріло вугілля, а з нього підіймалася тоненька струя запашного курива. Поряд стояли глечики з коливом, медом, маком, лежало сухе запашне зілля, висіли гривни-намисто з золотих та

срібних дукачів. Князь махнув рукою, наче бажав відігнати від себе непотрібні сумніви, і почав.

— Вибачте, достойні бояри, вибачай і ти, Добрине! Сивому волосові належить пошана, хоч би й від князя. Послухайте мого питання та дайте мені відповідь щирю, правдиву, таку, яку даєте своєму серцю. Ви знаєте, що грецькі кесарі прислали мені посла. Цей посол розказував, що над Боспором стоїть уже під Царгородом Варда Фока, братанич царя Никифора, який збунтувався після смерті Циміскія...

— Справедливий суд господень! — вигукнув боярин Олешич, кремезний, середнього росту муж у білій вишиваній сорочці із золотим хрестом на шії.— Небіжчик Никифор Фока привів батька твого на криваве діло, в якому наложив Святослав головою. А ось тепер меч свояка Никифора сам повис над Візантією як рука божої помсти.

Четвертий, наймолодший дорадник, боярин із Мощаниці, засміявся і відповів:

— Ти, Олешиче, завжди мішаєш бога у людські справи, а забуваєш про те, що йому ніяке діло до Святослава або до його сина, бо ні той, ні другий не християни!

— Мій бог, Мощанине, є батьком усіх людей і ніякий вчинок дітей не є байдужий батькові. Без його відома волос не спаде з голови старця, не виросте на голові дитинки, безмежна його доброта, мудрість і справедливість.

З відкритими устами слухав Олешича найстарший у зборі муж, Путяга,— сивий, як голуб. Володимир теж слідив уважно за ходом його гадок. Один тільки Добриня крутився нетерпляче і вкінці перебив Олешича:

— Киньте балакання! — сказав.— Сам Олешич каже, що його бог піклується головно тим, чим не журяться наші боги. На нашій землі місця доволі для них і для нього. Один одному не стане на перешкоді і тому годі нам про це... Посол жде!

Обидва кесарі, придавлені Вардою, звернулися до мене.

— Авжеж! — збудився й Володимир.— Посол жде! Я знаю вже, що відповісти, але бажав би почути і вашу думку. Дати поміч чи ні?

— Я гадаю,— відповів Олешич,— що поміч треба послати. З Візантії йде до нас всіляка поволока, зброя, посуд, золото, срібло, вино, коріння, дороге сукно, а вона купує нашу шкіру, мед, віск, неладь, товар, рибу, хоч від п'ятнадцяти років нема щирості між нами і ромеями. Ми

не любимо їх, але потребуємо одні одних і тому повинні взаємно собі помагати.

— Еге ж, так, як Циміській Святославові на порогах!— крикнув різко Мощанин.

— Ти гарячишся, Всеволоде,— зауважив спокійно Володимир,— якби земське боярство було підтримало батька, він напевне не згинув би у степах. Ти, Путятю, знаєш про це найкраще, бо ти проводив тоді земськими...

Путятя понурив голову, зморщив брови і глянув на князя своїми розумними очима:

— Чи ти, Володимире, приписуєш мені вину смерті Святослава?

Князь усміхнувся.

— Боги мені свідками, що не гадаю цього. Причина смерті мого батька, була в його буйній завзятушій вдачі. Він шукав слави, а про землю не журився ніхте. Тим-то й земля не могла журитися ним. Перун — не Дажбог, хоч і блискавкою поразить ворога, та хліба не дасть!

— Я казав тоді князеві,— говорив Путятя далі,— не шукай чужої землі, княже, а то й свою втратиш. Я не спиняв його тільки у боротьбі з хозарами, печенігами, неслухняними боярами. Одначе, зібравши батьківські землі, він не дав їм ладу, який забезпечив би внутрішній мир Дажбоговим внукам, тільки попхався у Болгарію та там і згинув. Інше діло обороняти власну землю, інше — завойовувати чужу. Олешич каже, що греки і ми повинні триматися разом, і каже правду. Довкола нас дич, погани, маса озвірілих ворогів, а союзника нема. Так само і в кесаря греків.

— Хіба відкупитися pomoже, бо й сам до цього навик! — усміхнувся злобно Мощанин.

— Не pomoже, кажеш? Певно, що з військом сюди не прийде, у нього війська мало. Зате є зброя куди краща нашої, є грецький вогонь, кораблі, гроші. Зате нема у греків хліба і рук, а одного і другого у нас може аж надто. Оперта на нас Візантія простоїть до віку і підтримає нас. Ось і франки пов'язалися з Римом.

— Ба, у них віра та сама, що в ромеїв, а в нас...— вмшався знову Мощанин.

— У цьому то й біда, що Святослав...— почав було Олешич.

— Залишіть віру,— перебив князь, якого драгували випадом боярина з Мощаниці,— а ти, Путятю, кажи далі.

— ...Тому я й кажу, що Олешич добре радить, щоб помогти грекам. З другого боку, боюся, що устрявати у діла хитрих кесарів,— це загибель, смерть, а то й гірша смерті неслава! Їхні задуми, неначе запущений ліс, де, навіть знаючи напрям, легко заблудити. Поміч треба дати, але треба забезпечити себе щодо заплати! Як союзник імператорів, ти можеш зажадати навіть княжого вінка з Візантії, як цього допрошуються інші князі. Навіть кесар франків Отгон взяв корону та жінку з Візантії... А раз признає кесар ромеїв Рюриковича самодержцем, то вже навіки залишиться влада за твоїм родом, Володимире!

— Хай боги кріплять тебе, Путято, ще довгі роки силою та здоров'ям за ці слова! — сказав Володимир.— З моїх дум про майбутнє добро народу виростало те, про що ти кажеш: візантійський вінок на чолі князя, а вся влада в його роді. Не затремтить серце русича, коли князя покладуть на сани, бо хоч і зміниться людина, то сядьво вінка та влада залишаться!

Радість була від усієї постаті князя, якби над його чолом вже ясніла самоцвітами саджена діадема. Та Олешич не поділяв тієї радості; його лице потемніло, а голос затремтів:

— Ваша правда, достойні, та ви знаєте, що княжі вінки з Візантії приносить із неба ангел і складає їх на престолі святої Софії. Чи захоче всевишній послати його поганам, не знати!..

— Не журися, Олешиче! — усміхнувся князь і звернувся до Добрині.— Чого ж ти, дядьку, задумався? Я надіявся було від тебе почути найбільше.

Старий погладив бороду рукою, поправив зморшки візантійського плаща й заговорив, ніби неохоче:

— Буває, що мовить і Добриня. Гарно було б у світі, якби усі ті мовчали, що говорять без думок. Поки що мовчу, та може, заговорю... у свій час.

Нарада скінчилася, бояри відійшли з поклоном, князь залишився сам із Добринею. Довгу хвилину Володимир простояв біля вікна, потім плеснув у долоні і велів отрокові подати вина.

— Радість Русі есть пити! — усміхнувся.

— Без того не може бити! — докінчив Добриня улюблену приповідку володаря.

Князь споважнів і почав:

— Слухай! У мене в руках всі землі русичів і, як зачуваю, нема нікого в народі, хто не радів би з цього. Одні племінні князьки та князі, яких я поскидав на півночі чи заході, ремствують. Є в мене дружина і то по заповіту Святослава з своїх людей. Старші сидять на землях, молоді по городах, готові на кожний поклик. Є й до триста сотень на один кивок княжого меча! Крім цього, для постійної безпеки краю з завів ополчення. Усякий на моїх землях знає, що йому робити, куди йому звернутися у небезпеці. Одначе є в мене ще шість тисяч варягів, які сидять тут у Києві. Я мусив згодом назбирати їх аж стільки, бо не бажав доводити Русь до того, щоб проливала братню кров деревлянської чи родимицької раті. Така кров взиває про помству до неба, а князя віддає в руки тих, що її пролили. По-моєму, у князя не повинно бути різниці у правлінні волостями, тим-то я побивав домашніх ворогів чужим мечем. Та тепер ця найбільш потрібна оборона стала тягарем...

Володимир потер чоло рукою.

— Я міг би почати яку-небудь війну. Нема чого сидіти дома. Нема в нас жінок, як була мати чи бабка Ольга. Почати війну! — та при невдачі пропаде все, що я надбав за п'ятнадцять років, як пропала була відумерщина Святослава. Нема в мене княгині, немає вінка, нема держави. Варягів вишлю у Царгород! — закінчив князь по надумі.

— І зробиш добре! — притакнув Добриня.— Кесарі оплатять їх і оплачуватимуть далі, бо в них завсіди якась війна, то дома, то на чужині, а війська нема. Зледащіли ромеї...

— Крім цього, пішлю ще кілька своїх,— говорив далі князь,— щоб побачили та почули все, що треба нам знати про боспорський город. Отак не зроблю промаху батька, а позбудуся галапасів. Одне тільки може мою гру знівечити, це... віроломство ромеїв. Вони залюбки не дотримують умов...

— Ба, від чого ж у них евксинські волості? — засміявся Добриня.— Це наче патли в неслухняної жінки. Чи знаєш, ти, Володимире, чому ромеї не дотримують умов з нами? Бо ми погани... Ось що! Саме тому кажу: все, що придумав ти, Володимире, добре, гарне, доцільне, проте — вибач за таке слово — це тільки латанина.

— Що ж? — пригриз губи князь.— Якщо кесарі не захочуть дати вінка нехрещеному, то я понаставляю

скрізь церков, наберу євреїв та волхвів із болгар чи греків, забороню глумитися над християнами. Чим я гірший від якогось кавказького чи болгарського князя? У хорзарів було три віри в державі, у самій Візантії їх безліч. Боги, Добрине, це тільки ідоли, які я сам приказую відливати з золота, срібла, криці чи тесати з дерева або каменю. Грецький бог і наші амулети та хрести — це ж одне. Віра, Добрине, у всіх одна, тільки ідоли різні...

— Сам ти кажеш, що віра скрізь одна і в цьому вся правда! Усякий вірить у вищу силу, яка орудує його думками чи ділами, усякий кланяється чомусь, що цінить вище життя людини. Один обожнює владу, другий боїться чарів, третій віддає себе тілом і духом солодкій Ладі. Багато людей боготворять гріш і готові за бариш продати душу. Ось справжня віра всіх людей у різні чарки: раз у гляняний глечик, раз у срібний дзбанок чи в золоту чашу. Я стрічав мужів із Заходу, бував і на Сході, скрізь бачив таких самих людей. Тільки мови були різні, різні строї і різні боги — ідоли! Чим більше надбання має народ, чим більше знання, тим кращі його ідоли, і всякий, в кого їх немає, кидає свої, а бере чужі! Тим-то й багаті і вчені греки накинули своїх ідолів цілому світові. Тільки вони люди, тільки їх ідоли — боги, а в кого їх немає — цей поганин, поганець!

— Щось подібне я чув уже від ченця Євзевія з грецької церкви св. Іллі, чи як там цього святого звати. Та ти, Добрине, поясни мені ту латанину, про яку ти згадував.

— Усе, що кажу, відноситься саме до того, — відповів дорадник. — Ляхи, ще раніше чехи прийняли Христову віру. Мають її вже західні тиверці, прийняли її в себе дома варяги, бо вона дає їм доступ до спільноти з франками, Візантією, Італією. З ними рахуються володарі світу, а з нами говорять тільки тоді, коли нас потребують. Тому раджу тобі, Володимире, заверни слідами своєї бабки, мудрої Ольги, й замість торгуватися з брехливими кесарями та їх ще брехливішими послами, приймай явно Христову віру, а тоді жадай хоч би й царівни за жінку! Кесар прохає твоєї помочі, а не імператора франків, що родився із грецької царівни. Видко, вони обидва не мають сили, яку маєш ти! Використай це в користь свою і своєї землі! Твоє вино у глиняному глечуку, а ти візьми в руки чашу, і тоді всі язики поклоняться тобі, як кесареві.

Мовчки сидів Володимир при столі, схиливши голову.

— Добрине,— сказав,— багато передумав я цієї ночі, багато почув я від вас... Горе тому, хто покликаний до проводу, не вміє сам знайти дороги! Клич посла!..

— Що ж гадаєш йому відповісти?

— Устами моїми дасть йому відповідь уся Руська земля!

## ВОЛЯ КНЯЗЯ

— Боярине Козняче! Я йду в похід і бажаю подбати не тільки про добро моєї землі, але й про майбутнє моїх найближчих!

Отак казав Володимир до старого боярина Козняка на порозі його дворища при витичівському шляху. Він сам сидів на білому коні з довгою фарбованою гривною, а боярин стояв біля його стремена з обнаженою сивою головою, у полотняній одежі, з кожушком на похиленому хребті. Обшиту кунами шапку тримав боярин у руках, а на ногах мав личаки з червоними волоками. Він підняв на князя малі сірі очі, а високе підлісіле чоло морщилося злегка.

— Ні, милостивий князю,— відповів спокійно.— Як волхв волю Перуна, так знають тільки княжі любимці волю володаря. А між моею стріхою і княжими теремами стежка заросла бур'янами. Хорс-Дажбог усім світить, та всміхається не кожному.

Князь засміявся:

— Як же ж має Хорс сприяти комусь, хто обертається до нього задом? Не мені протоптувати стежку, про яку згадуєш, а тобі, бо я князь, а ти боярин. А правду кажучи, то й те брехня, що стежка поросла бур'яном, бо є хтось, хто її раз у раз протоптує. Роман Олешич, мій прибічник з багатого боярського роду, внадився до твоєї дочки... як її там?

— Мирослави,— піддав шепотом з-поза плечей князя червоний, мов грань, Роман.

— ...Ага, Мирослави! Коли цього не знаєш, то кажу тобі про це я і висказую бажання, щоб тих двоє знайшло ласку перед твоїм батьківським оком.

Низько поклонився боярин Козняк, аж діткнув землі шапкою:

— Воля твоя, милостивий, мені законом, твоя бо сила і слава на нашій землі! — сказав.— Одначе за воротами мого дворища, де вночі вештаються домовики моєї рідні, рішає моя воля, а не твоя, хоча у всьому іншому я твій раб.

— Боярине, отямся! Ти хіба забув, до кого говориш! Зараз пізнати, що ти з деревлянської землі, де князь так само ловить в'юни в болоті, як і його конюх. Ти — мій, Козняче, а все твоє — моє.

Володимир розлютився. Його лице почервоніло, а рука грізно простяглася над головою похиленого боярина. У повітрі висіла буря. Старий Козняк підняв очі... і вмить зрозумів, як близько нього чаїться смерть. Здригнувся усім тілом, поблід, пригриз уста, затиснув кулаки, але очей не спустив.

— Саме тому, милостивий, що не про тебе йде річ, а про християнина Романа, противлюся твоїй волі! — сказав непевним голосом, у якому нагло зазвучала стареча безсилість.— Це ж не те саме, коли сам князь робить честь домові слуги...

Нетерпляче підірвав Володимир коня поводами.

— Так знай!— гукнув.— Що Мирослава буде мені потіхою після походу, мені, а не комусь іншому. А що я з нею зроблю, не твоє діло, я моя княжа воля. Першої днини після повороту бажаю бачити її на Берестовому. Вона подасть мені хліб, сіль та мед і напоїть мені коня!

Боярин побілів, як крейда, але похилився покірно до стремена князя.

— Воля твоя, княже, мені законом! — повторив.

А Володимир видобув із-за пояса золотом та шовком шиту хустину й подав її Романові.

— Молодче! Вертайся у город і передай цю хустину Мирославі. Не гадаю, щоб хто поважився зачепити дівчину, пов'язану хустиною Володимира.

— Пробі, що ні! — в один голос відповіли дружинники.

З гамором та брязкотом зброї почваланали гридні дорогою, яка вела у Родню та Витичів, а Роман завернув коня до Києва.

Дружина була невеличка, всього яких тридцять мужів та молодців на баских конях, у кольчугах, з мечами, списами, луками та топорами при сідлах. Кінчасті шоломи блищали яскраво в сяйві полудневого сонця, а коні весело побрязкували бляшками при упряжі та іржали на добру ворожбу. При князеві їхав старий Добриня,



який раз у раз поглядав на молодого князя із-під густих сивих брів і крутив головою. Видко, не розумів дечого у володаря.

— На Велеса, батька хитрощів,— сказав пошепки до Мстислава Воеславича, який проводив гриднями,— іноді князь вигидає таке, що я сам, хоча виховував його, не розумію ні цілі, ні приводу. Буде тому 'з десять днів, як Роман розказував князеві про ворогування Козняка на Олешичів, з якими давніше в'язала його дружба. Два дні пізніше Мощанин з наказу розслідив справу, а князь розкричався на плітки та бабські язики, як може ніколи, а ось сьогодні маєш і вислід.

У цю мить обернувся князь у сідлі.

— Дядьку! — сказав.— Увесь торішній мед із тогочасних медуш треба перевести на Берестово, якщо я до зими не вернуся. Путята та Ярослав Гречник нехай за цей час виміняють усі куни та білки на срібло. Можна брати і золото, та мені більш треба срібла. Чуєш?

— Чую, ваша великокняжа милосте! Чую, хоч не розумію.

Легкий сміх промайнув по лиці князя.

— Відколи це, дядечку, я став для тебе великокняжою милостю?— спитав.

— Відтоді, коли показуєш твоєму слугі замість цілого звіря тільки кінчик хвостика. Даєш накази, а не подаєш причин.

— Ха, ха! — засміявся Володимир щиро та голосно, аж проясніли від цієї веселості лица найближчих.— Невже проворний, славний із хитрощів Добриня став на старості літ такий недогадливий?

— Догадуватись, то я догадуюся не одно, одначе деколи сам перелякаєшся здогаду...

— Не лякайтеся, дядечку! Володимир завсіди тричі передумає слово, яке піддасть йому Добриня. Ти залишишся у Києві на моєму місці як правитель держави, то і приготуєш як слід ґрунт під новий посів...

— Невже ж! — спалахнув Добриня, який збагнув, куди прямує князь.

Повагом кивнув Володимир головою і говорив далі спокійним діловим тоном:

— Отець Євзевій наш чоловік, хоч усі вважають його греком. У нього чимало однодумців по всіх городах нашої землі. Мудріші з них знаються між собою, а то й письменні бувають, як грецькі черці. Вони читають і пишуть книги своєї віри у слов'янській мові, яку розуміє

кожний. Під час моєї відсутності вони ось підіймуть голову, а ти, Добрине, не станеш їх спинювати, якби волхви підбурили народ..

Князь урвав і задумався.

— Тоді,— підхопив живо воевода,— оповіщу твоїм ім'ям, що віра премудрої Ольги не може бути богопротивна, а князь мечем та шибеницею покарає того, хто обкине її пам'ять нечестю.

— Ба, а тих двох варягів-християн, що згинули недавно за мого відома? — нагадав собі князь.

— Ах, це були варяги латинської віри, чужинці. Будь вони з наших, ледве чи зважилася б юрба на убивство. Всякому в землі Володимира вільно вірити, як хоче і в що хоче, а хіба кожний волітиме кланятися богам князя, ніж яким іншим. Ось таке оповіщу скрізь, а опірних покараю нарівні, чи наших, чи християн.

— А не забудь додати,— пригадав князь воеводі,— що віра одна у всіх, чи ідол її з Візантії, чи з руки київських майстрів, чи називаються так, чи с'як, це неважно!

— Проби,— спротивився Добриня,— це викличе ворогування волхва Перуна та ворожбитів, а що тоді?

— Саме про те йде річ! — усміхнувся князь.— Якщо вони зворохобляться, то скажеш їм: «Я маю накази й їх сповняю, а рішення ждять аж до приходу самого князя!». Мине місяць-два, і народ заспокоїться, зживеться з гадкою, що християни те саме, що й інші. Близк вікна та княгині довершать переміни.

— Отже, ти таки рішився?

— Так, але це таємниця, тільки для вас!

Добриня кивнув головою.

— Поки що я бажав би тільки дізнатися, чи маю їхати у Візантію, чи залишатися тут,— усміхнувся Мстислав.

— А ти як волів би? — спитав князь і допитливим зором глянув у вічі тисяцькому Залісецької волості.

— Гей, я волів би йти на Білий Берег, згадати старовину та тризною пом'янути на порогах пам'ять великого Святослава. Але ось пригадую собі, як ти, милостивий, одержував з рук батька Новгородську волость. Казав Путяті Святослав, вказуючи на тебе, отрока: «Ось цей довершить усього, чого не успів довершити я!» Чи тямиш це, князю Володимире? І я гадаю собі: «Як так, то, може, більше потрібний буде Мстислав у Заліссі, ніж у Корсуні або у Царгороді».

— Твоя правда, Мстиславе,— зрадив князь,— саме це я мав на гадці. Путята правитиме Києвом, ти стерегтимеш західних земель, Святополк Збранич Карпат, а Добриня заступить мене у раді. Радні бояри знають про це рішення.

Тупіт копит перепинив розмову.

На запіненому коні надбіг молодий Олешич і вмішався між гриднів.

— Ти чого збентежений та роздратований, як підліток, коли від старшої дівчини спіймає облизня? — спитав князь.

— Бо... бо саме я й спіймав облизня від Мирослави.

— Ха, ха, ха! А це чому?

— Бо вона каже, що не хоче такого любка, що під княжою хустиною шукає собі жінки.

— А хустину взяла?

— Взяла і сховала, бо саме надійшла княгиня.

— Ага, а що ж на це княгиня? Бачила все?

— Бачила і сказала: «Хустиною можна мерцеві закрити очі, відстрашити здичілу коняку, можна прив'язати і дівчину до чужої одрини! Але тільки Норми знають, котра із цих трьох можливостей здійсниться, та чи самому князеві не придасться ще хустина!»

Насупився князь, по хвилині підняв голову й повернувся до Добрині та Мстислава:

— Після мого виїзду Рогніда стане кувати крамолу з моїми недругами. Тому гадаю, що ти, Добрине, з Путятою не зможете вдержати в Києві ладу без помічі молодого діяльного товариша. Нехай же Мстислав залишиться при вас, щоб буцімто берегти Поросся та берегів Ірпеня, та в дійсності він збере силу, потрібну на покорення супостатів у Києві, Вишгороді, Овручі. Тут скрізь ще чимало варягів, половчан, деревлянських бояр. А ти, хлопче,— тут поклав руку на плече Романа,— поїдеш зі мною у Витичів. З богом, друзі! — гукнув підіймаючи руку вгору.

— Слава князеві! — вигукнула дружина.

— Як-то? — живо заговорив Добриня.— Ти справді покидаєш землю? Що ж буде на заході, над Сяном, Вислоком, Попрадом, коли Мстислав залишиться тут?

— На заході є воевода Святополк зі Збраничів. Він уже в літах, і то і краще буде йому сидіти дома, а на південно-західні та західні границі краще посилати відпоручників. Якщо треба буде, то допоможе йому перемишль-

ський тисяцький володар або Соломирич із Волині. Прощайте!..

Їхали лісом, де було вже чимало осель. Їх ставало з року на рік щораз більше, бо люди тікали з печенізького пограниччя у Київщину, на Поділля, а то й дальше. У лісах раз у раз попадалися обсіяні збіжжям галяви, сади пасіки, баштани. Бджоли роєм обсідали квітки, що обрамовували узлісся барвистим килимом. Строкаті зірки, зізвочки, слизи, мачухи, дикі рожі, дзвінки, живокості аж рябіли серед смарагдового морогу, а солодкі пахощі меляси й мар'янки наводили просто памороки. Коли виїхали на якийсь безлісний горб, молодець побачив чорний вал хмар, що надвигався від заходу. Вкінці надвечір наскочили на головний шлях і тут зустріли кілька обозів, навантажених усячиною. Вони їхали у Витичів, щоб поспіти на виїзд дорічного каравану гречників, який мав саме на днях рушати у Корсунську волость. За кілька годин Володимир не сказав ні слова, а кінь його йшов різною ходою, в міру того, як снував думки володар. Аж ось кінь перейшов у повільний крок, а навіть став клонити голову до запашних трав узлісся, видко, збирався пастиись. Щойно тоді відважився Роман сказати слово.

— Поспішаймо, ваша милосте,— заговорив.— Буря йде!

— Ах, то ти, Романе! — прочунав князь, наче зі сну, і підігнав коня.— Правда, що в тебе є дядько? Що?

— Є, ваша милосте, дядько Олексій, та він уже не для світу. На ньому об'явилася божа благодать, і він...

Тут Роман запнувся, наче не знав, що сказати.

— І він став іноком! — піддав Володимир.

— Так, ваша милосте.

— Де ж його можна відпитати? Химерні з вас люди! Християни бува тікають від себе, начеб не життя, а смерть була ціллю людини, і то смерть за життя. Як можеш, то поясни мені, хлопче, що доброго може бути на самоті?

Роман почервонів, та не забув язика в роті.

— Мені здається, милостивий, що добре буває самому з богом, оддалік від людської метушні.

Відповідь подобалася князеві.

— Розумно говориш, хлопче! — відповів.— Жінку лікує товариство, мужа самота! Де ж дівся твій дядько? Він тут?

— Ні! На порогах, біля кам'яних гряд лежить могила гріднів, які впали в бою з печенігами. Воевода Сви-

нелдь велів був її висипати ще в тому самому році. Близько тієї могили є простора печера, в якій живе дядько пустельником. Він у нас був позаторік, коли ми йшли на печенігів. Був і я в нього, але ще хлопчаком. Чи живе ще, не знаю!

— Ба, певно, погані після останньої виправи затовкли старого!

— Не гадаю, милостивий князю! Вони поважають його як божого старця, шукають в нього поради, приносять дарунки. Вони не тикають святців, бо кажуть, що пустельник ближче божества, ніж людей.

— Як так, то, може, ще знайду його в живих, а ти, Романе, вкажеш мені дорогу.

— Поведу тебе, милостивий, коли така твоя княжа воля. А й дядько радо привітає нове сонце Русі над гробом давнього.

— Ти гарно висловився, Олешич! Хто тебе вчив?

— Трохи батько, трохи отець Євзевій.

— Ах, Євзевій! Знаю! Вельми тямущий чоловік.

Мовчки їхали густим дубовим лісом. У спину дув їм теплий вогкий вітер, а ліс обзивався глибоким поважним шумом. Раз у раз чувся в діброві ломіт сухого гілля, яке скидав із себе праліс, мов переношену одягу. Швидка їзда та буйний порив вітру розбурхали почуття свободи й сили у серці князя. Він наче підріс у сідлі та повними грудьми втягав у себе пахощами насичений подих.

— Велика твоя сила, Стрибоже! — закликав раптом. — Могутнє твоє крило! До кого ти молишся, Романе, коли підійма тебе з землі крило Стрибога?

— Я, милостивий, радію тоді життям, бо знаю, що Стрибог — це віддих всевишнього. Божество обіймає нас, як праліс оселі. Вони з нього вирубані, ним окружені, вони — це він, а він — це вони!

— То, по-твоему, ти і все це довкола — це бог?

— Цього не знаю, милостивий, але чую, що і ти, і я, і все інше, у ньому! Він наче подих вечірнього леготу, він пориває нас борвієм до наміченої цілі, потопляє човни серед моря або виносить їх на тихий берег. Він... усе!

— Романе, — заговорив по хвилині князь. — Чи тобі та твоїм ніколи не прийде на гадку вхопити за мечі та гопори і під час походів князя опанувати волості? Видко, таки правда, що ваша віра не любить подвигів, борні, геройства.

— Наша віра не боронить геройства, та вона далека від борні й зливу крові, хіба що це боротьба за саму

віру... Якщо ти, милостивий, насильно викорінював би Христову правду, то ми покинули б дружину, але такі не зрадили б тебе, ані не підняли б на тебе меч. Бо царем світу бог, а князь чи король — його заступники, і всякий, хто на них підіймає руку — злочинець! Ось чому, милостивий, твої найвірніші груди — це християни!

Від стриманого лоскоту та осліпливого блиску коні присіли на задах. На яких п'ятнадцять кроків збоку грім ударив у величезного крислатого дуба.

— Во ім'я отця і сина...— перехрестився Роман.

— Пощадив нас Перун,— зажартував князь,— а ще й добро нам наврочив, бо вдарив праворуч.

Блискавки сліпили зір блисками, грім гудів без упину, плащі їздців намокли, а по боках коней спливали потоки дощової води. Та недовго шаліла буря. Хмара пересунулася далше на схід, і дощ усух. Роман добув із того зав'язаного шкіряного мішка сухий плащ і подав його володареві. Мовчки переодягнувся Володимир і поїхав швидше. Довкола рідшав ліс, місце велетенських дубів, буків та грабів зайняв орішник, тернина, вишневі кущі. Повз дороги плив потік, який вливався біля Витичева у Дніпро.

— Недалеко вже! — сказав Володимир.— Ось зараз скінчиться ліс, а там і Дніпро буде видно.

— Ледве чи його побачимо, та ще й у темряві!

— Ба, блискавка з віддалі краще освітить околицю, ніж зблизька, бо не осліпить тебе... Ага! Що ж ти гадаєш зробити з Мирославою?

Питання було коротке і ясне, і молодець не знав, як на нього відповісти.

— Вона, видно, набралася від Рогніди духу непокори,— говорив далі князь, не ждучи на відповідь,— а це недобре! Не кожна жінка є Рогнідою, не кожна!

— Ах, ти не знаєш, чому Козняк надувся на тебе? Він каже, що ти навмисне покинув Доброгоста, його сина, без помочі та поталу печенігам, і вони вбили його.

— Ісусе Христе! — вирвалося у молодця.— Милостивий князю! Клянуся богом, його муками та воскресенням, кістками батьків та моїм вірним мечем, що це брехня!

— Я ж це сказав Кознякові,— засміявся князь,— і заборонив старому воронові доходити помсти мечем або домагатися віри. Тому старий завзявся не дати тобі дочки. Та ти не сумуй! Волю князя він ушанувати мусить, інакше горе йому!

— Господи боже! — крикнув Роман.— Не кажи мені вибачити тому, хто вигадав таке, бо вб'ю його, пошматую, а криваву голову кину до стіп старому...

Князь засміявся удруге:

— Ну, твої оклики, хлопче, могли б вийти із уст нехрещеного гридня. Мені Євзевій казав, що милосердя, лагідність та дух вибачливості — це християнські чесноти. Видко, таки добре Добриня каже, що вино одне, тільки чарки різні.

По хвилині спитав знову:

— А маєш ти, хлопче, ворогів?

— Ворогів не маю! Я ж нікому в дорозі не стаю. Може бути, що дехто не любить мене за грецьку віру, заздрити мені твоєї ласки, милостей, але кинути на мене такий поговір міг зважитися тільки хтось, хто запродав душу дияволів!

— Забуваєш, хлопче, що, крім, маїна і княжої ласки, є ще один ідол на світі, якому кланяються люди...— це любов дівчини. Я чув, що при смерті Доброгоста було тільки двох свідків — Свен та Станислав...

Коні пристали та витягнули шиї перед себе. Стежка повернула вбік над сам потік і бігла його берегом у долину. Світло блискавок розливалось у краєвиді широкою смугою, подібною до велетенського срібного щита.

— Дніпро,— промовив князь,— а там далі Витичів.

— Бачу вогні у пристані! — додав Роман.

## ВАРЯЗЬКА КРОВ

Другої днини після виїзду Володимира і варязького полку велів Добриня проголосити на торговиці біля княжого терему та на Подолі, що він бере правління великого князя та що дружиною має орудувати тисяцький Мстислав Воеславич. Рівночасно боярин Святополк Збранич виїхав як воевода у Червенську землю, а з ним останки варягів, які були у Києві. Залишилося всього кількох, а з ними Свен Герюльфонсон, колишній воевода над усіма варязькими прибічниками великого князя. Володимир дозволив був йому їхати у Візантію, одначе тільки як звичайному полковникові над тисячею гриднів.. Таких полковників було у Володимира шістьох, а Свен, як найстарший між ними, не раз проводив їм у походах на Польщу, ятвягів, в'ятичів, печенігів. Всюди визначувався Свен вірністю та хоробрістю, і великий князь не

жалів йому багатих дарунків. Його двір на в'їзді у Нове місто, або Володимирів город, день і ніч роївся від варязьких князьків, гостей із пристаней Скандінавії, а навіть із Німеччини. Над Ірпенем були в нього три чималі селища, з яких увесь дохід припадав йому, бо полководя не платив ніякого. Словом, Свен став князем, багачем, вельможею,— про гаразди якого навіть не снилося його голодним землякам. Тим сильніше він відчув, що князь нараз знехтував його вельми достойну особу. Аж до останньої хвилини мав іще Свен надію. До останньої хвилини гадали його варяги, що і він поїде з ними. Аж тут на кілька хвилин до виїзду з'явився Ляйфр Ульфргоге як новопризначений воєвода, і гридні привітали його покликом без спротиву, бо його, Свена, не було при них. Він ждав, що князь покличе його, та покликав його тільки Ляйфр як тисячник. Згодом Свен побачив, що і в інших полках перебрали провід не ті мужі, що раніше, а інші, які знали «путь із варяг у греки». Свен, хоч шляху у Царгород не знав, але мав за собою інші заслуги. А ці заслуги були куди більші тих, що мали всі дружини, разом узяті!.. Хто розв'язав спір про руські землі? Може, сам Володимир? Може, Добриня, Путята, Мстислав, Святополк? Ні, він і тільки він, Свен Герюльфон! Він кинув на вагу свій меч і переважив справу на бік князя! Справді! Слепе око Одіна — це око княжої справедливості!

Цілий тиждень мучив та томив себе здогадами, розпитував гриднів про всі слова й діла Володимира в останніх годинах до виїзду і роздратував свою сліпу ненависть до князя, якому служив досі.

Вкінці покликав Теорда, свого уповноваженого, передав йому червоно лямований плащ та золотий ланцюг воєводи і велів його віддати Добрині з заявою, що покидає дружину князя та осідає як гість-купець у городі.

Та тут скоїлася пригода, яка мала надзвичайні наслідки, бо зворохобила весь острог та боярство. Теорд ішов у супроводі чотирьох ратників на Берестово до Добрині. Люди вступалися з дороги варягам, що останніми часами від безділля та похмілля сильно були здичавіли, і кожний із них гадав, що йому належить пошана і поклін від усіх неварягів у городі. Саме при виході з острога на Берестово він стрінув інока Йоана, родом русича, але вихованого на Афоні. Він уже трохи помагав отцеві Євзевієві при церкві св. Іллі на Подолі. Чернець відмовляв молитву, понуривши голову, і не помітив ва-



ряга. А цей одним ударом ліктя трутив його з стежки у болото. Йоан доволі грубим цїпком, яким звичайно обганявся від собак, гримнув Теорда по голові. Теорд упав, ратники кинулися на черця, аж цей вмить вихопив із першого на дорозі тину грубезний дубовий кіл і так справно став ним вимахувати, що невдовзі двох ратників лягло біля приголомшеного Теорда.

Зчинилося збіговище, одначе ніхто не вступався за варягами.

Серед гамору та метушні вихопився інок з юрби і почвалав у свою церкву, а за цей час Теорд очунав. Хлопчаки привітали його появу голосним реготом, але він, не звертаючи на це уваги, швидко зник за воротами княжого двора.

Тут передав Добрині княжий плащ Свена, а воевода велів скарбникові відважити кунами належну ще Свенів плату. Саме під час цього вбіг у вітальню сам Свен з криком та прожльонами.

— Прокляте кодрло — гукав.— Розбиває по переулках посланців вікінга, яких шукає навіть конунг! Жадаю негайно лютої кари на противного богам християнина, а ти, Добрине, як заступник князя, сам повинен подбати, щоб шанували його дружину! На Вальгалю! Не швидше покину це дворище, аж побачу проклятого інока, прив'язаного до стовпа у капищі. Бо я жертвую його Торіві-Перунові!

Крик варяга здивував і збентежив присутніх, та ніхто не знав, що скаже суворий воевода на кривду, заподіяну Свенів. Добриня, не звертаючи уваги на прожльони варяга, спокійно докінчив відчислювати «сороки» кун та білок, а там уже спокійно звернувся до Свена.

— Вибачай, Свене! Відбери свій ланцюг! Це пам'ятка для тебе, що ти був в останньому поході воеводою і винагорода за вірну службу, а не відзнака. Інша річ плащ. На взірець кесаря одягає князь всю прибічну дружину в однакові плащі, а хто з неї виходить, тому носити її не слід... Це ясно!

Відсапнув і спитав зі звичайним приятним усміхом:

— А тепер, будь ласка, скажи мені, чи ти приходиш до товариша Добрині, чи до заступника князя?

— Як-то! Що це? — подався взад варяг.— Чи ж це не все одно? Невже ж я питався у службі, чи служу Володимирові, чи князеві Русі?

— Ні, це не одно! — відповів воевода.— Товаришеві Добрині можеш сказати, що захочеш, навіть його само-

го можеш насварити у похміллі, але намісникові князя не те! Чей же розумієш, що це не одно! Що ти не питався, кому служиш, це твоя справа. Для князя ти слуга, якому платять, а за плату купується послух. Ніхто не брав би у службу варягів, якби знав, що за свої куни купить собі прокльони.

— То так? — проговорив Свен хрипко.— Ось так-то дотримує конунг вірності своїм гридням? Замість згинутти разом із ними, як ялося героєві, як погинуло при ньому стільки наших, він покидає того, кому найбільше завдячує, на поталу своїм рабам і християнам? Ні один варяг не вдарить у щит у його честь, коли не впаде голова мого противника від княжого топора! А коли вона не впаде, то,— тут варяг вдарив дебелою рукою об меч,— то на силу найдеться сила, на злочин — кара, на кривду — помста!

Сказавши те, повернув до виходу. Але Добриня простяг руку.

— Зажди, Свене! — попросив.— Не відходь у гніві, бо клянуся світлом Дажбога-Хорса, не маєш чого. Сам кажеш, що заслуги твої великі. Але за тимчасову користь покутує не раз людина все життя,— відповів поважно Добриня, стягнувши брови.

— Ха, ха! — зареготався Свен.— Муж не покутує ніколи, покутує тільки зрадник, боягуз, раб або християнин!

Ніхто з присутніх не знав, про що ішла річ між Свеном і Добринею. Але вони обидва хвилину дивились один на одного, і перед очима їх стала жахлива дія у шатрі Володимира, коли до нього прибув востаннє Ярополк... У душі варяга орлом здіймався до льоту триумф, а в серці Добрині залягло щось, як холодна криця.

Добриня заговорив знову.

— Є у світі звірі, як тільки кров'ю живуть, а є й такі, які тікають від крові. Твої заслуги, неначе криваве рядно. Хто послугується хижакком, сам ним стає.

Варяг хвилювався.

— Доволі мені повчань! Ти діло говори! Покараєш попа чи я сам маю його покарати?

— Гостю! Не раджу тобі задиратися з християнами, бо і в них мечі і топори, а всі варяги поїхали у Візантію, то ніхто тобі не допоможе. Як намісник, звертаю твою увагу на те, що не годиться ображати віри блаженної бабуні великого князя, мудрої княгині Ольги. Хто таке робить, підпаде карі, і то такій самій, як хто ображає

Перуна, Велеса, Дажбога — богів полян. Мої слова, Свен, це слова князя при виїзді!

У залі зашуміло. Християни і нехрещені, бояри і дружинники заговорили між собою, перешіптувались.

— Хто чув ці слова з уст Володимира, крім тебе, Добрине?

— Я!

І біля Добрини став воєвода Мстислав, з високо підв'язаним чубом на голові та голим мечем у руці.

— Я чув,— повторив,— а цей меч — це запурука правди!

Усе замовкло, з уст Добрини зник усміх, а на місці його знову появилася сувора повага.

— Ось це слова князя: «У моїх землях усякому воля вірити у що хоче, бо віра скрізь одна, тільки боги різні. Тому однаке право всім людям християнської чи поганської віри, варягам, грекам, русичам. Між богами та людьми одне тільки залишається посередині — це князь та його рід. Це той вузол, який зв'язує докупи різні розбіжні змагання, бо голова князя — це прапор усєї держави, це знамено влади для всіх вір без розбору!»

— Говорить, як грек! — закпив Свен. — Біда тільки, що руському князеві так далеко до порфірородного кесаря, як борсукові до ведмедя!

— Хто знає! — відтяв Мстислав. — Сила — це божий дар, а пурпура — тільки ганчірка.

— Ба, як так, то й ідол Перуна чи Тора — це тільки дерево чи метал. Пусті твої слова, Мстиславе! Можна і в ведмежій шкірі бути борсуком!

Свен вийшов, залишивши бояр у живій розправі над словами князя. Він відчув тільки одно: що став князеві непотрібний, а то й зайвий.

Швидким кроком ступав Свен вулицями Києва. Раз у раз його стрічали знайомі бояри, дружинники, купці, та він не бачив нікого. Аж коли опинився в острозі, недалеко дворища Рогніди, там, де головна вулиця звертала на Поділ, спинив його незвичайно оживлений рух. На високих двоколісних телігах везли загорнені у чорні заялозені сороки та портяниці погоничі якісь великі звої. Між погоничами виднілись тут і там скісні очі болгарина чи хозара, м'які повстяні постолі, пов'язані строкатими волоками, розбризкували грязюку, а хрипкі поклики купців на різних мовах вказували, що це караван із Болгарії, який привозив східні товари, шовки, золотий філігран, коріння, криві мечі, перських та кавказьких

невільниць. Від останніх походів Святослава на болгар та Ітиль рідкістю стали такі каравани, а все ж деколи вдавалося більший валці прослизнути поміж дикі орди печенігів та наповнити пусті комори купців на Подолі.

Мимохіть варяг задивився на валку, коли раптом почув своє ім'я. Відвернувся. Перед ним стояв у довгому рудому сарафані череватий кривоногий купець у клепані з шовковим верхом, з-під якої показувалися попри вуха два довгі жмутки волосся.

— Ібн Дауд? — спитав.

— А хто ж би, на Єгову, як не твій найпокірніший слуга! — засміявся купець, а його заслинений беззубий рот розтягнувся від вуха до вуха.— Ібн Дауд, вірний слуга твоєї достоїнності, підніжок твоїх рабів. Із краю ама-лекитів я привіз багато дечого дорогого... Зайди, воеводо, до моєї храмини над рікою!

— Добре, зайду! — сказав мимохіть Свен і хотів був почати з купцем розмову, як його око доглянуло при воротах дворища Рогніди дві дівочі голівки. На вид одної з них кров хлинула йому до голови.

Вона в Рогніді! — подумав.— А раз вона там, то треба мені й її перетягнути на свій бік. Князь був йому тепер ворогом, але й Рогніда не була йому прихильна від часу смерті Рогволода.

Коли входив у дворище, привітали його дві дівчини, які теж вийшли до воріт поглянути на східний караван. Одна з них — маленька, кругленька русявка вдивлялася своїми збиточними оченятами в лице багато одягненого статного мужа, бажаючи зловити для себе належний їй призний сміх. Одначе погляд Свена дивно подіяв на неї. Вона поблідла, наче з-під багатої соболевої шапки глянув на неї кістяк. Друга спокійно і поважно відповіла на привітання Свена.

— Мирославо, голубко, що це за вовкулака? — пита-ла білявка.

— Вовкулака, Лелітко? Правду кажеш, я зовсім не здивувалася б, якби стрінула його посеред лісної гущі. Це Свен Герюльфсон, колишній княжий воевода.

— Ах, це він! Боже!.. То він був при тому, як погані забрали Станка. Ох, горенько!

— Він був і при смерті Доброгоста! — сказала, а по лиці її промайнув гнів.— Він завсіди вів інших на смерть, але сам, наче зачарований — вертався здоровий.

— Ой, я мушу до нього піти! — заговорила крізь сльози.— Він, певно, знає щось більше про загибель Станка.

— Стривай! В нього, певно, діло до княгині. Заждемо в сінях... або й ні! У нього очі... Ох, які лячні! Я боюся його зору, мов очей водяника. Брр! Ходи геть.

Тимчасом у світлиці дворища Рогніда в голубій мирті з бортами сиділа на кіломом вистеленому стільці при низькому столі, де звичайно засідали до бенкету мужі. Біля неї на шкурі білого ведмедя грався олов'яними воzikами та глиняними ляльками Ізяслав. У куті дрімала служниця, а проти княгині під темночервоною поволокою з витканими грифами розсівся Свен. Свен і Рогніда говорили мовою варягів, а багаті шелестівками слова падали з уст, наче крошки скель або льодовиків під ударами джагана. Раз у раз чувся гадючий сик, бряк меча, гуркіт грому. Лиця обох мінилися, блищали їх очі...

— Так ти виправдуєшся? — питала Рогніда, а уста її скривилися, як до насміху.

— Я не виправдуюся ніколи! — спалахнув Свен. — Не оправдуюся й не прошу. Я тільки вказую тобі шлях до цілі!

— Цілі? Я не бачу ніякої!

— Лукавиш, Рогнідо! Та хоча лукавство — це зброя жінки, та на цей раз покинь її! Я не по те прийшов, щоб заводити з тобою бій хитрощами та словами. Я не карлик і не грек!

— А чи не знаєш ти, Свене, сину Герюльфа, що де йде річ про посвяту жінки, то кращий буває грек, або карлик, хитрий, брехливий, але тямущий, ніж щирий нездара-велетень!

— Отже, відмовляєш?

— Ні, але й я теж бажаю простого, ясного слова від тебе. На мої уста, пробиті терням Одіна... говори!

— Я розказував тобі про здобуття Полоцька, бо не бажав мати в тобі кровного ворога...

— Знаю! Не ти вбив моїх братів та батька. Ти сповняв тільки повинність гридня. Ти мені не друг, а й не ворог!

— На Фрею! Ти як Брунгільда серед заграви княжої любові подвійно вабиш до себе мужа, якого надять небезпеки...

Заяснило поважне обличчя Рогніди. Похвала з уст Свена доказувала їй, що її приваби ще не ослабли.

— Чи ти на те сюди прийшов, щоб як залицьяльник гнути теревені? — спитала.

— Я вказую на твою красу як на зброю, хоч ця краса і мене чарує.

— Навіщо ж мені та зброя?

— Не лукав, Рогнідо! І ти і я мусимо помститись, бо зміїна їдь стопить наші серця у безсилій ненависті до спільного ворога.

Зір Рогніди спочивав на русявій голівці Ізяслава, то переносився на суворі риси лица варяга.

— Питаєш долі, Рогнідо, котрий з нас буде наслідником Володимира? — спитав Свен.— Чого жахаєшся? Або підеш зі мною і вибореш престол внукові Рогволода, або я піду сам туди, куди кличе мене честь героя, і добуду вінок, але вже для себе!

— Нові вбивства та злочини!

— Ні, тільки кара та помста!

— Не сподівайся сьогодні рішення! — сказала Рогніда.— У мене є обов'язки, та нема сили ні спроможності, у тебе є сила і спроможність, та нема обов'язків.

Свен зневажливо засміявся.

— З тебе промовляє жіноча порода. У тебе нема спроможності вбити героя, якого привабливість обезсилила тебе!

Рогніда спалахнула.

— Досить того! — крикнула суворо.— Твоя правда, Свене! Не дам тобі ще рішення, бо Володимира нема у Києві, а не знати, що буде до того часу.

— Чого ж ти надієшся ще? — глузував Свен даліше.

— Не бий батою коня, на якому маєш їхати у бій. Ти не все знаєш. Володимир змінився. Нема в нього давньої грубості, він менше думає про походи, а більше про лад держави, рідню, дітей...

— Вичерпалася, значить, сила! — зауважив Свен.— Він не наш! Видко, не багато її в нього й було раніше.

— Помиляєшся! Тільки Льокі — велетень вогню — знає, скільки сили у цьому мужеві. Але є в нього те, чого не буває у наших, є багато ніжності, доброти... Прикмет, яких мені й назвати годі на нашій мові, Його бажання затерти у пам'яті всіх криваву минувшину, коли збирав спадщину свого батька. Два тільки спомини мучать його: Ярополк і Рогволод.

— Ах! То Добриня казав правду!

— Не знаю я, що казав Добриня, але пригадую, що князь говорив мені останнього вечора про те, як він любов'ю до мене хотів затерти кривавий спомин Полоцька, як щиро простягав руку до згоди братові, і як ти, Свене, вискочив з-поза завіси шатра з другим іще gridнем, і як кров'ю залита, на двоє розрубана голова брата впала

додолу. А коли князь накинувся на тебе, то ти засміявся і сказав: «Ти самодержець усієї Русі, месник брата Олега і сповіреної честі своєї матері». Та годі він назвав це вбивством! А на це ти... Ах, не знаю вже, що ти відповів...

— Я відповів йому на те, що злочином є тільки такий неправий вчинок, про який знають люди. Одним ударом меча я вислав свого спільника за Ярополком і передав меч Володимирові, щоб убив і мене, та я був певний, ще він цього не зробить. Ми переодягли Ярополка у зброю, вкляли у задубілу руку кривавий меч і розголосили, що його вбив мій товариш з помсти, а я покарав його за злочин.

— А тепер криваве марево не дає йому жити. Саме тому обсипав він тебе багатствами, але дав би, здається, й половину своїх волостей, якби ти щез йому з очей.

— Ага! Значить, його пусті привиди важливі йому від моєї помсти. Ну, з богами, Рогнідо! Між нами зав'язався союз, чи ти бажаєш його, чи ні. Тебе кличе закон крові, мене — честь. Тепер і я бачу, що князь очарував не тільки мене колись, але й тебе тепер. А проте він мусить упасти!

— За тебе, Ізяславе, внуку Рогволода! — прошептала нечутно Рогніда, уклякаючи біля русявої дитинки.

## ХРЕСТИ

Джерело холодної води било зі скелі серед уламків граніту та буйної порослі. Кам'яна гряда тяглася скільки око сягне від сходу до заходу і дедалі опадала пороговиною до Дніпра, що з шумом проривався через запору. На кам'яних звалах розцвітали лісові квітки, росли берізки, терен, саклак, вишні й ліщина. Над самим джерелом була печера, а невеличкий баштан вказував на те, що тут живуть люди. Та довкола не видно було й сліду людських осель — ні диму на овиді, ні бляння овець. З-над діброви дикі голуби раз у раз спадали стадом на скелю. Із лісної глуші долинав порою голос зозулі та стукіт дятлів. Серед кущів дрібніша пташня аж заходила від щебету. Зяблики, синички, щиглики та посмітюшки скакали, спорхували з гілки на гілку, і ластівки ширяли у всіх напрямках. Настрій невисловленої краси спливав на людину, що стояла там, де жулавцева гряда спадала стрімко до Дніпра.

Серед цієї мальовничої картини стояв сімдесятилітній пустельник, високий муж з суворим лицем та великими руками вояка. На ньому був довгий, темний із грубого сукна кобеняк та висока смушева шапка, тугі, шкіряні чревії, які носять мандрівні київські купці та довгі подорожі. Із-під порозтинаного кобеняка видко було рубець грубої сорочки, а на ній малий мосяжний хрестик.

Довгу хвилину вдивлявся пустельник у задумі на величавий краєвид, від якого так і несло чаром безлюддя. Опісля, наче в церкві, поклав на себе знак хреста й став бити поклони та молитися. Накінець тихою ходою подався під гранітну грядку, де при вході в печеру стояв глечик молока та ячменний корж. Сів і почав їсти. З-поза скелі вибігла біла коза і стала скубати дідуса за рукав. Він усміхнувся, допив молоко з глечика, останок коржа покришив у пальцях і подав козеняткові.

Раптом підняв голову. Над скелями закружляло кілька риболовів та чайок. Видко, хтось наполохав їх при воді. Від Дніпра круто стежиною підіймалися в напрямку печери дві постаті. Не було сумніву, що вони йдуть сюди, бо інших стежок тут не було.

«Чи це наші купці-гречники, чи таки греки?» — питав себе дід, але здалека годі було розібрати.

А ось і вони. Один молодший, другий зрілий муж, обидва в одязі княжих gridнів. Довго придивлявся до них пустельник, аж раптом поблід і став з місця.

— З богом прибувайте! — закликав зворушеним голосом.

— Здоров був, дядьку! — привітався молодець і припав до колін старого. — Слава всевишньому та святому його, що зберегли тебе в добрі-гаразді!

Довгу хвилину тримали один одного в обіймах. Перший отямився Роман і швидко заговорив до дядька:

— А ось це привожу вам, дядечку, гостя... Поклоніться йому не тільки як гостеві...

В очах старого заблищали сльози.

— Не потребую я вже клонити голови перед ніким, хіба перед богом, бо тільки він має ще до мене право. Для світу я помер. Проте не вмерли ще в мені спомини, і в деяких рисах цього мужа відживає саме найвеличніший, але й найболючіший з-поміж них. Не кажи мені, хто це! Це зв'язало б мої уста при словах правда, як тиснуть на них при його вигляді. Коби тільки він бажав їх вислухати, бо у моєму серці назбиралося чимало всі-



ляких сумнівів, які розжене тільки осуд мужа, що живе на розмовах із божеством.

Пустельник похилив голову і повів обох у печеру. На задній стіні висів простий хрест із розп'яттям, перед ним лежав великий шестигранний камінь, де у заглибині була свячена вода. Біля стіни на оберемку очерету спав пустельник, а на великій кам'яній плиті при другій стіні було попелище, де постійно тліло декілька вугликів. Пустельник залишив гостей самих і пішов у комору. Роман став поратися біля вогню і швидко роздув полум'я на камені. У задумі глядів на все те Володимир та раз у раз кидав оком на чорний хрест у куті печери.

— Самота, крайня вбогість, холод, а на випадок недуги неминуча смерть і яка смерть? Смерть скаліченої собаки, яку ловець не встиг добити в лісі...

Слова великого князя перепинив Олексій Олешич, запрошуючи мовчки гостей до трапези. З комори виніс кусок вудженни, овечий сир та свіжу рибу. Покріпившись, Роман попрощався з дядьком, бо князь наказав йому переказати дружині, яка саме тягла човни на волюці, щоб ждала його повороту. Князь та інок залишилися самі. Втомлений дорогою, князь заснув на берлозі пустельника, а коли прокинувся, сонце вже клонилося на захід. Довгу хвилину вдивлялися обидва в червоні відблиски сонячного світла на широко розлитих водах Дніпра і слухали покрики птиці над рікою та звірюк у лісі. Вкінці заговорив князь:

— Старче! Недаром я прийшов до тебе аж у твою пустиню. Багато дечого зайшло останніми днями у моему житті, і, порадившись з моїми друзями, я рішив змінити шлях, яким ступав досі.

Олешич усміхнувся:

— Не бажав я між тебе та себе кидати слова «князь», але бачу, що без нього не обійдеться. Дружина їде порогами, діло горить, та бачу, нема в тебе багато часу. Говори, Володимире, сину Святослава! Я твій слуга, хоча й не раб, і зберу все своє знання, весь досвід, щоб послужити тобі. Може, тобі треба переговорити з печенігами, виторгувати мирний переїзд через степи? У мене є між їх ханами знайомі.

— Ні! Не за цим я прийшов до тебе. До цього в мене є бояри, є меч! Вони можуть відкрити мені дорогу і в Царгород, не то що...

— Гей! І твому батькові відкрив меч високі таємничі ворота смерті, погубної для всієї землі Дажбога. Коли

приходить заметіль крамоли, всі проклинають зламаний меч героя, а дехто... Дехто і того, що підняв його проти божої волі!

— Не розумію тебе, старче!

— У цьому то й річ, що ти не розумієш того, що повинен би зрозуміти. Недалеко звідсіля, ось там у молодняку, є могила, а в ній спочиває непізнаване, безголове, пошматоване стрілами, списами, шаблями тіло геройського та нещасного Святослава. Він згинув від меча, яким воював, і покоїться на окраїнах своєї землі, а не серед неї, бо він покинув був її для добичі, для золота, зброї, вина, пахошів, дівчат. І ось я живу на його могилі і поминаю його душу, щоб бог у своєму осуді зволив глянути й на те, що цей муж дав своїй землі небувалу велич і прославив її ймення на весь світ. Тепер ти, князю, ведеш дружину на південь. Чого, за чим, не знаю, але благаю тебе, роздумай, чи не даєш собакам того, що відбираєш від дітей, чи своїм походом не віддаєш рідної землі на поталу дичини.

— Ні, Олексію! Не йду я слідами батька! Отсим походом позбуваюся тільки непотрібних варягів у користь імператорів, бо їду як друг, а не як ворог християн. У мене інші задуми. Та скажи мені: чи ти був при Святославові у Болгарії!

— Був! Недовго, але був.

— То скажи, чому він не міг утриматися в Болгарії? Чому не прийняли болгари русича, а воліли грека? Князь-русич був би захистив їх від усього світу булатним щитом та поразив усіх ворогів стрілою Перуна, бо в його руці були сили, про які й не снилося ромеям та франкам!

— Тому, що Святослав відвертався від віри, з якою зрослися душі болгар від століття! Ця віра стала змістом їх сердець, кров'ю їх крові. Цар-поганин був для них гіршим від сатани, і вони покинули його. Будь Святослав християнином, хто знає, чи після Циміскія не сидів би на златокованому престолі Святослав.

— Правду кажеш, старче! — сказав Володимир сильним голосом. — Так само думаю й я. Тому я хочу, щоб ти охрестив мене та завісив на моїй шиї хрест твоєї віри. Бо я їду у Візантію приготувати собі або моїм наслідникам те, чого не міг здобути Святослав.

Старець усміхнувся, потряс головою і гладив голову кози.

— Велике слово сказав ти, княже! Проте це тільки слово. Твої наміри та способи точнісінько ті самі, що у

твого великого батька, тільки інакше прибрані. Ти, як і твій батько. прешся на південь за візантійським вінком, престолом, багатствами, розкошами. Твоєму батькові не вистачало хитрощів, тобі може бракувати сизи, якщо твій народ не згодиться із твоїми задумами. А обидва ви забули, що проти божого закону не витримає ніяке змагання, ніяка сила, нічия воля! Без підвалин добра і справедливості степовий вихор переверне хижину пастуха і понесе світами, мов перекотиполе! Прийняти Христову віру, а бути християнином — не одне! Прийми її, а може, бути, досягнеш високу ціль, про яку говориш. Та я не стану хрестити поганина, щоб відкрити тільки ворота для його жадоби.

— Знову не розумію тебе, старче! Що це значить — стати християнином справді? Невже ж ти гадаєш, що я піду за тобою в пустиню? Невже ж цього вимагає від мене твоя віра?

— Ні, Володимире, не слід тобі тікати від людей! Навпаки, будь ти навіть у монастирі, я виправив би тебе у світ на бистрі хвилі життєвих вод. Бо в тобі не тільки теперішність, але й майбутнє всієї Руської землі — не те, що в мене. Я тільки власну душу спасаю, а не чуже добро.

Потер чоло рукою, зітхнув важко й задивився на захід, куди клонилося сонце.

— Так гадаєш? — спитав. — Гей!

— Чи чув ти, великий князю, про Гордія, ватажка раті, який літ двадцять водив чималу дружину у Табарістан, як це вже було сорок три роки тому?

— Чув! Велику добичу привезли тоді русичі з чужини, а й хазари не відібрали їх від них, як за першим разом. Так що ж? Гордій з того часу щез, наче в воду канув..

— Отже, бачиш, князю, цей Гордій — то я!

— Як? Ти, Олешич?

— Так, я! Я ходив уже тоді, перед сорока трьома роками тому в похід молодиком і чудом тільки врятувався від засідок. Опісля ходив я ще й на Дербент, а там став ходити з Святославом у походи на хозарів, щоб помститися на них за знищення нашої буйної раті. Тоді називали мене ще моїм першим ім'ям Яромира. Перемоги й багатства спадали на мене, наче золотий дощ, і зростали мої гордощі. Тим-то й називали мене Гордієм, і як такий, я зібрав свою власну дружину з-поміж бродників, ізгоїв, печенігів та всякої голоти. Усі справжні, чесні борці рід-

ної землі йшли за князями, а я собі осторонь. І бачиш, Святослав згинув, а я живу. Чи ж це не дивно? А якби я був згинув, а не він, ти не чув би від мене цих слів, а Святослав ставляв би капища у Доростолі чи Переяславі на глум усьому християнському світові.. Ось послухай! Одного разу ми здобули і пограбили якийсь город на берегах Каспія. Мої дружинники, наче дикі звірі, бусували по хатах, різали впень старців, мужів, жінок і дітей, а щадили тільки дівчат, щоб насититися їх красою. І під погідним небом Табарістану, у літні душні ночі розвернулася оргія крові, сліз, вина, обжирства і розпусти. Я теж вибрав собі красуню, дочку якогось перського купця. Та після п'яної ночі, коли над ранком сонце засвітило мені в очі, я знайшов її з серцем, пробитим ножем її власною рукою. А довкола мене вже кипіла робота на всі руки. Мої дружинники несли мішками до човнів золоті, срібні, мідяні кубки, котли, дзбани, прикраси, поволоки, обиття скриньочки, зброю, одяжу. І тоді раптом я побачив старшу вже жінку, яка підійшла до мене і вдивлялася в мене пронизливо, вперто.

— Ти, видно, рабиня з нашої землі, то я тебе заберу з собою на волю!

А вона перехрестилася і каже:

— Так, я з вашої землі, та з тобою не поїду, бо, спасаючи тіло, погубила б душу. Гордію! Ти, видно, не з останніх, коли стільки дружини пішло на твій поклик аж сюди. У тебе, видно, голова, а в ній глузди! Тому поглянь, що ти накоїв. Ось тут жили погани, правда! Але чим же вони не люди? У них були матері, батьки, діти, був город, майно, багатство, праця, наука, спів, музика, смуток, радість, усе! А що ж залишилося тепер? Руїна, гнів, кров, сором, нужда, смерть. І ти гадаєш, що нема у світі нікого, хто б зажадав від тебе за це рахунку? Є, є така сила, і то не твої прокляті ідоли, а великий бог, який одною рукою тримає весь світ та знає найтайніші гадки людей і бачить порошинку на крилі комашки, що повзе по травичці. Подихом цього бога — вихор, його голосом — грім, його оком — сонце, а гнівним поглядом — блискавка!... Не мине й тиждень, а на твоїх дружинників упаде проказа! Тремти, злодію. І покайся, бо горе тобі!

— Як живу, я не чув таких слів від нікого і тоді раптом я зрозумів, що таке гріх. І від того часу я не мав ні хвилини спокою. Приїхавши додому, я подався до Корсуня і звідти вернувся я тим, чим бачиш мене тепер.

Я зрозумів тоді, що покута і віра, це основи християнства, а вони мусять іти з серця, а не тільки з уст.

— Пізнання, пізнання,— шепотів князь,— гей! Воно приходиться не раз до самотньої душі володаря, та він передовсім має обов'язки супроти інших... Ти ж сам сказав...

— Так, але володар теж людина, а хреститься або не хреститься людина, а не володар. Перед лицем бога всі ми рівні: скажи, чи в тебе інші руки, ніс, зуби, як у раба?

— Ні, але ум, знання, хоробрість...

— За ці прикмети ти став володарем, Володимире! І ні ума, ні знання, ні хоробрості не вимагає від людини бог. Це ж його власні дари, а він домагається тільки обрахунку, як ми їх використали.

Понура задума налягла на князя. Він стискав кулаки, неначе у люті або якби пробував свою силу. Кілька разів підходив до свого коня, наче бажав від'їхати, споглядав із прибережної скелі на ріку, де над табором варягів підіймалися клуби синявого диму розкладених огнищ.

Вони ждали його. У Візантії ждала на них велика боротьба, багатства, уряди, почесні, парадні одяги, розкішна обстановка. Жаль зробилось Володимирові варязької дружини, з якою його в'язав не один спомин.

Та оповідання пустельника перемішалось з власними переживаннями князя в якусь хаотичну казку, повну страхіть і привидів.

«Ні! Одна в нас минувшина, один і вихід із неї, одна ціль, одне спасіння!» — думав нишком.

І після безсонної ночі, за яку передумав ще раз усі свої задуми, князь сів на коня і помчав лісами. Олешич гадав, що Володимир поїхав за дружиною у Царгород, зневірений, роздратований його вимогами. Та надвечір кінь знову затупотів по жулавцевих грядках, і великий князь увійшов у печеру.

Був блідий, розхристаний, піврана одежа свідчила про те, що продирався крізь кущі терновика, а очі горіли якимсь дивним вогнем.

— Послухай, старче! — сказав поривисто. — Ти розказував мені про себе. Тепер скажу і я тобі про своє горе, а ти осудиш тоді, чи я зможу стати таким, як ти кажеш, справжнім християнином. І обіцяю тобі: якщо скажеш «ні!» — то я зараз сідаю на коня й вертаюсь у Київ доживати віку дома.

Зітхнув глибоко і почав:

— Увесь вік я мав перед очима того, гробу якого ти стережеш, святий старче! Увесь вік я повторяв собі: бережи, княже, своєї землі, а то, чужої шукаючи, втратиш свою! І я позбирав її разом, і від великого Новгороду до Перемишля і Рязів поклонилися мені всі руські князі. На коні в таборі, у степу та в лісі минали перші роки мого княження на Русі. Все інше засунулося мрякою, щезло десь поза кривавими марами бойовища, поза димами пожарищ. Одначе в міру того, як спадщина великого Святослава збиралася у моїх руках, чимраз ясніше виступало серед нічної пільми смертельним жахом викривлене лице... вбитого у моєму шатрі Ярополка. Даремно, я переконував себе, що це сталося без моєї волі. І ось одного разу прийшло мені на гадку, що Ярополк згинув точнісінько так само, як і Олег, хоч не з наказу противника, але тут і там, ніби за тихою його згодою. Між обома подіями був зв'язок, хоч скритий перед людським оком, та ясний для тямущої людини. Тоді я запитав про це волхвів, але вони тільки визвірилися на мене: «Законом вічним є помста», — сказали, — «а богам ніякого діла до неї». Питав я й інших, та всі вони дивилися на мене, наче на божевільного. А раз я підслухав, як один із моїх бояр говорив іншому: «Цур та пек! Іноді князеві таке приверзеться, що хоч годуйся два місяці самим жертвним коливом із капища, ніяк не второпаєш!» Тоді я запитав Євзевія, а цей глянув на мене своїми великими синіми очима і сказав: «Це божа рука, княже!» І я знаю, що це правда! Химерна гра життя не мала б ніякого глузду без божества, про яке говорив він тоді, а ти говориш тепер. І я глянув на наш світ іншим оком, а моє власне життя видалося мені сущим божевіллям. Я і всі інші, що були зі мною, жили наче звірі у пралісі. Тільки щоденна потреба давала їм у руки працю, а заспокоєння бажань кінчало її. Слухали моєї сили і моїх спокус покірливі жінки з усіх моїх земель. Та ось я зустрів таку, як Рогніда. На мою незламну волю, мій наказ чи рішення вона відповідає спротивом, тупим, завзятим спротивом, на який у мене немає ліку. Навіть смерть не лякає її, навіть побої не ламають її упору. В її руках я побачив недавно ніж скритовбивниці, а хто знає, чи в її дитині не виростає месник Рогволода та Ярополка. Наче у кромішню пільму, глянув я тоді у майбутнє... Поза грубою насилою нема довкола нічого. Сьогодні у мене влада, сила — і всі повинуються мені, віддаючи земні поклони князеві. Та нехай тільки ослабне моя рука або нехай тільки найдеться смі-

лий одчайдух, який посміє вгородити ніж чи стрілу у мої груди, а все діло мого цілого життя загорнуть печеніги або ятвяги... Кров'ю та сльозами спливе вся земля, а на мою пам'ять кинуть дальші покоління каменем прокльону або, що ще гірше — забуття... І даремне шукаю у світі сили, яка надала б тривкість моїм здобуткам. Поза мною нема її ніде і в нікого, а і в мене невдовзі її не стане. За життя проймає холод усе моє ество, а після смерті він закрие собою навіть шлях до моєї могили.

Князь замовк і похилив голову на руки, застиг у по-нурій задумі. Аж ось по хвилині озвався тихий голос пустельника, який промовляв, наче дитина, щиро, лагідно, з чуттям.

— Ти могутній, Володимире, дивишся перед себе, як ніякий володар перед тобою, може, за твоїм прикладом піде колись і твій син. Та нема в тебе вдоволення, спокою душі, щастя. Щастя! Воно не привид, не сон і не мрія, воно існує справді, але не у світі, тільки в людині. Тож коли хто скаже тобі: «Мое щастя у цьому, чи другому, чи то при боці оцієї людини» — то це брехня! Щастя, це як краса зелені або цвіту. Його нема ніде у світі, тільки ми чуємо його серцем самі, а поділитися ним не можемо ні з ким. Зазнавати щастя — це втишати та заспокоювати всі свої сумніви, які родяться у нашій душі на шляху життя, це відповідати на всі питання, які ставить собі серце, затривожене диким крутіжем життєвої гульні. Часом приходять витверезіння на поодиноких людей і на цілі народи. Вони пізнають, що щастя людини у ній самій, а лад світу не від них залежить, тільки від безмежної сили, від бога... Хто вірить в ідоли, княже, цьому життя дає тільки хрести, важкі хрести, мов той, який за гріхи світу носив на Голгофу спаситель. Тому він і освободив від них людство, вказуючи у собі найвищу красу життя, всесилу, всезнання, справедливість і... те, чого не було у поганському світі ніколи: любов до інших людей, любов до ближніх, навіть до тих, яких ненавидимо. Пов'яжи, княже, себе з людьми, ласкою, любов'ю, спільністю душ, а не тільки тіл, і побачиш, що всі люди — це одна держава господа, а всі твої піддані — це одна родина, а ти її батько!

Володимир підняв голову. Лице його було поважне, задумливо дивились на старця орлині очі, та огник зневіри шез у них.

— Що ж? — питав Олешич.— Чи розумієш тепер, княже, чому весь світ приймає Христову віру, чому поган-

ський володар, наче самітна билинка у степу, росте одинцем і пропадає безслідно?

— Так, я розумію це добре, тільки не кожні уста християнина повні таких слів, як твої.

— Відчувати велич, добро, красу, правду, вагу життя вміють, Володимире, тільки вибранці! Ти сам, як володар, знаєш про це, коли видаєш накази чи висловлюєш бажання. Для юрби і хрест залишилось ідолом і Христова віра поганством. Одначе ти, Володимире, володар і відповідаєш не тільки за себе, але й за всі тисячі, які гукають при твоїй появі «Слава князеві» і йдуть за тобою чи за тебе хоч би й на смерть. Тому в тебе мусить бути свідомість цілі й розуміння правди, з якої твої піддані бачать тільки зверхне сяйво. Іди з ним у Візантію, а коли спитає тебе хто, якої ти віри, покажи йому його. Краще поганинові почитати явно хрест, ніж християнинові крадьки поклонятися ідолам!

Гордій Олешич зняв зі своєї шиї малий мосяжний хрестик та повісив на шию князеві поруч із амулетом, який Володимир мав від волхва Перуна. Князь хотів скинути амулет з себе як безвартну покидь, але пустинник спротивився.

— Від твого слова чи вчинку, Володимире, здригається вся земля від Ільмену по Руське море, і ти не смієш бути необережний. Залиш цей амулет! Його ти можеш показати всякому, бо хто знає, чи хрест на твоїх грудях не відстрашив би від тебе значної частини підданих. У слухний час відкинеш цей останній пережиток темної минувшини прилюдно на науку тисячам. А поки що йди туди, куди покликуює тебе всевишній на славу свою та на добро Руської землі.

## СВІДОК ЗЛОЧИНУ

Після відходу Володимира старий Олексій довго молився і плакав перед своїм хрестом. Від довгого часу вперше відізвалося в нього бажання жити, щоб бачити величний розквіт майбутнього Руської землі у тіні хреста. В уяві бачив маси народу, як спішили у церкви, з хоругвами, при звуках дзвонів і пісень з нагоди найбільшої перемоги — світла над темрявою.

Жалібне бляєння кози, яка домагалася подою, пробудило його з задуми. Оглянувся. Вал хмарок, який показувався на південному небосхилі, закрив собою сонце,



заповідаючи темну ніч, без вітру та шуму, але й без одного промінчика. Старий видоїв козу, узяв залізні вилки, осаджені на довгому ратищі, оберемок смолоскипів і став поволі сходити вниз до Дніпра. З-поміж верболозу видобув човен, викресав вогню і запалив смолоскип, який устромив у залізний перстень при боці човна. Тут було вже зовсім темно. Течія переходила попри лівий берег ріки, та тут було і затишно — вода крутилася широким плесом без хвилі та шуму.

Олексій сів над водою, стежив за тінями у воді — рибами, які, принаджені світлом, плили заспокоїти свою цікавість. Рука, озброєна вилокми, миттю опустилася, а по хвилині на зубцях вилок тріпався чималий короп. За якийсь час вітер зашумів у прибережному верболозі та вільшині і так сильно наляг на Дніпрову хвилю, що човен аж похилився під напором води. З трудом добивався Олексій до своєї маленької пристані, коли раптом якась рука вхопила за край човна і потягла його на пісок, а молодечий сильний голос закликав:

— Обіприся веслом об дно!

Наче двадцятилітній молодець, вискочив Олексій на берег, вхопивши з собою дрючок з гарпуном. Подався два кроки вбік і гукнув:

— Хто ти?

— Печенізький бранець, який вертається додому.

— Як ти полоненик, то яким побутом ти розминувся з княжою дружиною?

— Вона їхала вниз водою, а в моєму серці туга за родиною. Тому я волів і не показуватися. До Києва вже ближче, ніж на Білобережжя.

— Коли так, то виходь і покажися! — рішив вкінці пустельник.

У верболозі зашелестіло, і у човен вступив хтось певною ногою. Смолоскип освітив постать чорнявого гарного молодця, з гарно окресленими устами та високим чолом. Та нагальний порив вітру погасив смолоскип, і пільма закрила все довкола. Та доволі було й цього, що пустельник побачив за цю коротку хвилину, бо ось він вишов із свого захисту і покликав несподіваного гостя.

— Бачиш там у човні рибу?

— Бачити, то я її не бачу, але найти — то найду! — була відповідь.

— Так візьми її у мішок, що лежить біля неї, і неси на берег ось тут до мене! А не забудь узяти і скипки!

По хвилині чужинець із мішком на плечах вийшов із човна і йшов за старим Олексієм вверх стрімким берегом. Гість скинув мішок біля входу печери, а старий Олексій став розводити ватру.

— Спасибі вам, дядьку, що не прогнали бездомного. На безхліб'ї далеких шляхів, без путньої одежини на хребті та без кривлі над головою трохи загинути не довелося.

Розгорілася ватра, і гість побачив у куті печери хрест. У цю мить замовк, зривався і впав наколішки. А після довгої молитви, бачачи на пустельнику темну кирею інока, попросив благословення.

— Не дивуйтеся, святий отче, що я так молюся. Хрест вивів мене з неволі, де не було вже для мене порятунку. Проти всякого сподівання я найшов змогу вернутися між своїх.

— Таке лице, як твоє, хлопче, не зводить. Ти не із злих людей, та є в тобі ще щось більше, ніж можна вичитати в очах!

Молодець підняв на старого змучені очі.

— Що ж! У мене нема що приховувати!

— Отже, хто ти? — питав старий. — Я пустельник Олешич, колись боярин і дружинник князя Святослава...

— Чи не батько Романа? — швидко спитав гість. — Де він?! Живий, здоров, чи може?..

— Ні, я не батько, а дядько. Він саме поїхав попри тебе з княжою дружиною, якщо ти бачив байдаки на Дніпрі.

— Гей! То й він був із ними? Шкода! Багато дечого я бажав би почути від нього! Я — Станко Збранич із Галицької землі, я дістався до неволі через зраду княжого воєводи Свена.

Тінь промайнула по лиці інока.

— Хлопче, — сказав твердо, наче гнівно, — навіть такий пустельник, як я, знає, що Свен — права рука князеві. Не верзи чого-небудь!

Станко широко глянув в очі старому.

— Саме тому темно стає в моїй душі при вступі на сонячну землю батьків. Я не брешу, святий отче! Хочете, вклякну і на святій сповіді повторю те саме. Свен зрадив не князя, ні дружину, тільки Доброгоста Козняка з Києва. Мене знав він тільки з лиця й імені, тим-то і залишив мене живим...

— Розкажи, хлопче, свою пригоду, але тільки щирю правду.

— Небагато розказувати, святий отче, а ради теж нема, хіба меч або топір на зрадника. Раз виїхали ми на стежу. Свен проводив нами, і ми підкрадалися нишком під табір половців. Ми їхали молодняком, коли я почув раптом нюхом дим. У цю мить Свен задув у ріг. Я стягнув з острахом віжки й оглянувся. Свен стояв з рогом у руці, а біля нього блідий, мов смерть, Доброгост із широко розплющеними очима хитався на сідлі, мов п'яний. Нагло з уст його хлинув струмінь крові. Одним скоком я був біля нього. Він мовчки показав на Свена і впав з коня. Між його лопатками стремів довгий гострий кинджал. Коли надїхали половці, Свен зареготався, показав на мене рукою, а сам завернув коня. Мене пов'язали ременями, повезли аж на Дон і продали якомусь вірменинові. Мені не було повороту з неволі, бо мій пан торгував тільки з Персією та Сирією. Аж раз, коли саме трапився караван у Тебріз, прибув до нас із Табарістану багатий тамошній купець, який бажав їхати в Олеше. Він відкупив мене від мого пана, й ми цілою валкою мандрували степами аж до Дону. Тут сіли ми в човни. Та коли приїхали в Олеше, печенізькі раби, яких було у того пана шось з десять, убили купця вночі і повтікали у степ. Коли почали ловити душогубів, я тоді прилучився до них, мовляв, знаю мову втікачів і на першому нічлігу в степу — накивав п'ятами.

— Справді! Велика це ласка господня, що привела тебе сюди. Але чому ти не поїхав додому степами через Інгул, Синопу, Бог, Дністер? Ти ж з Галицької землі...

— Святий отче! Я два роки не був у Києві! Там всяке могло накоїтися за той час.

Лице хлопця спаленіло, старий засміявся.

— Ну, тепер уже знаю все! — сказав. — Ти, хлопче, їдеш за дівчиною і боїшся Свена, тому сумує твоє серце, а душа тремтить у неспокою. Та йди даліше, поклади надію на бога.

Вдосвіта молодий Збранич висповідався і пішов дорогою у Київ. Два дні не стрічав ні живої душі, аж третьої наскочив на чабанів із Родні. Ці вельми зраділи, що побачили бранця, який утік із печенізької неволі, годили йому у всьому і провели до найближчого, у лісах загубленого хутора пограничників, а ці відвезли його верхи до одної з станиць, якими Володимир обезпечив усе південне пограниччя держави.

Були це з кругляків будовані хати, криті терниною та окопані валами. У такій вартівні сидів десятник з княжої

дружини та звичайно від десяти до двадцяти ополченців з місцевого населення.

Княжий десятник розпитав Станка, хто він і звідкіля, а що знав його ймення з оповідання товаришів, то й не стримував його і вислав у Київ разом із кількома вартівними з різних сіл, які верталися додому після служби у станиці. Їх товариство було Станкові дуже сподобалося; парубки були веселі, співали пісні, розказували побрехеньки, а крім цього, від них довідався, що начальником дружини у Києві став Мстислав Воеславич і тисяцький Добриня, що всі варяги поплили у Візантію. Чи сам князь був разом із ними, чи залишився у своїх землях, цього не знав ніхто.

Останньої днини дороги молодий Збранич залишився сам. Коли в'їхав на передгороддя над Либеддю, був уже вечір. У город уже не пустять, треба б ночувати у прибрамній вартівні, але не мав за що. Їхав у ваганні, аж недалеко городських воріт побачив біля стовпа прив'язаного баского коня. Невже ж це хата боярина Козняка, батька Доброгоста?.. Не раз і не два бував у ній давніше. При коняці стояв воротар.

— Дома боярин Козняк?

— Дома, але швидко від'їде. Уся служба вже спить.

— Так і я ще впрошуся на ніч. Примістіть там де мого коня.

— Милості прошу, ось тут у захисний куток.

І показав невелику землянку біля високих дубових воріт дворища.

Молодий Збранич зіскочив з коня, поправив меч і подався у дворище. Швидким кроком перейшов через освітлений місяцем майдан та наблизився до дверей дому. Вони раптом відчинилися, і з них з'явилася висока костиста постать. З легким окликом подався молодець узад. Пізнав Свена. Невже ж варяг із усіма іншими не відплив у Візантію? Великі сірі очі варяга вдарили його, наче батогом. Він почув придавлений голос страшного воеводи:

— Ах, то ти таки вернувся? Диви, диви! Ще не було такого, хто б із моїм прокльоном вернувся додому.

Крок за кроком відступав Станко узад.

— Я... я...— заїкувався,— вернувся із... неволі!

— Ха! ха! — засміявся варяг.— І сюди приїхав, сюди? Як же ти смієш показуватись на очі батькові, сина якого ти не оборонив, у небезпеці?

— Гріх тобі таке казати, воеводо! Ти сам знаєш, що не я віддав Доброгоста ворогам, а ти...

— Мовчи, боягузе,— просичав крізь зуби Свен,— якщо осмілишся перед ким-небудь повторити це, то знай, що це буде твоє останнє слово на цьому світі. Все, що скажеш проти мене — це наклеп печенізького конюха та підлого раба!

Станко вже бачив, як його шмагають печенізькі конюхи конячими жилами. Наче божевільний, вибіг із воріт і, як прогнаний пес, волікся дорогою. Княжі вартові спинили його при городських воротах. Він зняв із себе меч, віддав його вартовим і, мов колода, впав на соломку. Дарма вони частували його вечерею та медом.

Коли прокинувся від раннього холоду, ще ввижалася йому вчорашня подія у дворищі Козняка. Як це сталося, що він не найшов у собі сил опертися поглядіві Свена? Ще й тепер наче хтось гострим ножем підтяв його коліна. Коли нагадав собі погляд варяга, відчув, що навіть молитвою не прожене якогось диявольського чару. Як помститись за смерть Доброгоста? А тут, як на лихо, Роман у Візантії, князь бозна-де... Одним словом, може воевода відібрати йому честь перед Козняком, князем і народом...

Станко узяв меч і пішов дорогою у місто. Пустою вулицею прямував на Берестово. Ні живого духу не видко було ще на доріжках густо забудованого міста. Станко йшов далі в острок; якась невідома сила тягла його у цьому напрямку так довго, доки не побачив просторого дворища з зеленими віконницями. На тлі будинку ввижалась йому русявенька голівка з синіми очима Лелітки.

Воевода прийняв його назад у княжу дружину, і молодець, покривши княжим плащем своє лахміття, пішов на базар купувати одяжу. Однак Станко знав, що найкраще сукно на одягу купити у варязьких купців, які привозили його з Фландрії, з краю короля Арнульфа. Про свято вибрав собі синю візантійську туніку та брокатовий плащ з золотими берегами, а з фландрійського сукна велів пошити собі потрібні порти і плащі — для проходів та на будень. Зі зброївні князя дістав меч, спис, топір, лук і стріли, усе з місцевого матеріалу, але дуже доброї якості. З полудня Станко, поголений, обмитий та вичепурений постукав до домівки боярина з Мощаниці.

Боярин не пізнав його, але пізнала його жінка та Лелітка. Вони і пригадали батькові колишнього гостя. Боярин усміхнувся злісно і звернувся до жінки:

— Тобі, Славо, завсіди до вподоби все, що хоч здалека заносить грецьким хрестом!

Славомира спокійно відповіла.

— Як-то? Чому? Станко ж не вертається з Греції, а від поганих.

— Ну, так, але таки він син Ольги зі Збраничів...

— Що ж, може вона не тямуща жінка, дарма що християнка?

Мошанин зареготався.

— Справді, дарма що! Багато дечого розказував Святополк про її навісну вдачу!

Станко забалакався з Леліткою і не чув нічого. Любу розмову з дівчиною перепинив таки сам боярин, питаючи, як уявляє собі своє майбутнє молодець.

— У мене чимала пайка залишилася після батька, та на ній господарює дядько з мамою,— відповів.— Я сам служитиму поки що у дружині, а там гадаю обзавестись хазяйством та осісти на землі.

Мошанин скривився.

— Будь я молодцем,— сказав,— я прямував би до кращого! Який чортяка знатиме тебе десь у Галицькій землі. Воювати з сусідами? З цього нема ні гроша, ні слави, ні княжої ласки!

— Краще купувати куни та гривни,— відповів молодець.— Добре і посидіти дома, зазнати щастя й гаразду. Досить я вже зазнав злиднів!

— Говориш, хлопче, якби тобі, а не мені, було п'ягдесят років,— засміявся боярин.— Та про мене! Про мене балакай собі з жінками, а я пошукаю Добриню та Мстислава.

Старий, виходячи, зустрів Мирославу, яка саме відчиняла ворота. Коли вона побачила Станка, про якого знала, що був товаришем Доброгоста, оживилася й запитала про смерть брата.

Станко розказував довгу історію, а коли скінчив, дві перлини сліз потекли по щоках дівчини.

— Хай боги,— затремтів її голос,— заплатять тобі таким самим добром, як була твоя правда!

— Як-то, ти сумніваєшся?! — крикнув.— Клянуся тобі хрестом, могилою батька та головою матері, що я не збрехав ні слова!

— Так? А чому ж батько дружить з Свенном, а ворогує на Романа?

Лелітка розплакалася:

— Ти не віриш Станкові, Миро, а зле робиш! Він тобі не продає своєї правди!

Мирослава похилилася над русявою голівкою Лелітки і поцілувала її.

— Не плач, сестричко,— сказала,— я вірю тобі і твоєму Станкові. Тут скривається якась загадка, а розв'язку до неї знає мій батько. Прийди, Станку, сьогодні ввечері до нас! — сказала і вийшла.

На вулиці зустріла Свена і не могла його обминути.

— Привіт тобі, дочко і сестро героя! — заговорив.

Дівчина завмерла на місці. Вона жила довго при Рогніді, мала чимало діла з варягами, тому й знала, що Свен не дарма вітається. «Хто не женихається, тому й вітатись не треба»,— говорили варяги.

— Привіт! — відповіла і хотіла йти далі, але Свен загоротив їй дорогу.

— Зійди мені з дороги, хоробрий вікінгу! — сказала.— Не стояти мені з тобою на вулиці. Це не принесе честі найзнатнішому борцеві конунга Володимира!

Не знати чому, при останніх словах підняла дівчина очі. Свен відступився і пропустив дівчину.

— Сьогодні ввечері я буду у твого батька, Мирославо! — крикнув.— Не забудь зладити мені рога з медом, солодшим від твоїх уст.

Дівчина втікала до хати. Добігши, упала на долівку і потонула в задумі. До відрази, якою наповняла її вся поява несамовитого мужа, домішувалося ще щось інше, неозначене, дивне. З кожного його руху та кожного погляду промовляла до неї якась недобра, злюща сила.

— Чи надовго пустила тебе княгиня? — спитав її старий Козняк.

— На два тижні! Вона сама виїхала у Вишгород, то й не потребує тепер мене.

Батько сидів пригноблений і зітхав.

— Чого вам, батечку?

— Чого — питаєш? Відомо чого. Чи ти не знаєш ще, чим-то стає батькові син одинак? Що ж мені, старому? Я найшов би ще, може, силу до помсти, та що ж? Князь перешкодив мені у цьому, бо винуватця взяв зі собою у далеку сонячну Грецію.

— Як-то, батечку, то ви знаєте, хто вбив Доброгоста?

Старий устав із лави і витягнув п'ястуки перед себе.

— Знаю, ох! Знаю. І скільки разів гляну на його обличчя, стільки разів виповзає з мого серця якась потвора скаженої злості.

— І хто ж це, той вбивник? — питала дівчина.

— Хто? Ти питаєш, хто? А хто ж би, як не Олешич. Цей облесний, хрестиками обвішаний княжий лаполиз!

— Батьку! — скрикнула Мирослава. — Що ви говорите? Як це можливо? Хто кинув такий страшний наклеп на Романа?

— Так, доню, Олешич убив Доброгоста, щоб за тобою узяти все надбане мною добро. Його, сама ти знаєш, у тебе чимало. Ти ж знаєш теж, що при смерті Доброгоста було два свідки: Олешич і Станко Збранич. Тільки один Роман вернувся з тієї трійки. Станко в неволі, Доброгост... у мандрівці.

— Тату! — сказала дівчина. — Станко вернувся з неволі...

— Що ти кажеш?

— І надвечір буде тут. Він розкаже тобі усе, що знає.

— І що ж, що ж він говорить? — лебедів Козняк.

— З його слів виходить, що було справді двох свідків при смерті Доброгоста, але другий був не Олешич, а Свен.

Іскорка погасла в очах старого.

— Свен, Свен? — промимрив. — Ні! Це неможливо, це брехня!

Скрипнули двері, і у світлицю ввійшли боярин з Мошаниці, Лелітка і Станко. Молодець низенько поклонився бояринові і нагадав йому, що товаришував із Доброгостом. Оживився старий, зараз казав принести меду, а там і спитав про пригоди Станка за ці два роки. Мав про що розказувати Станко, і старий Козняк стежив пильно за кожним його словом. Його очі, як колись очі Гордія Олешича, бажали добути із грудей серце молодця, щоб віднайти у ньому правду. Та коли Станко згадав ім'я Свена, старий помертвів.

— Спасибі тобі, сину, за правду. Я рад би повірити тобі, та бачиш, мені розказували про смерть Доброгоста інакше. Убивником мав бути Олешич, а не Свен, і я бачу причину, задля якої міг скривити душею Олешич, але не бачу такої причини у Свена.

— Може, і в нього найшлася б вона! — вмішалась Мирослава.

— Яка саме? — швидко спитав батько.

Одначе Мирослава не встигла відповісти. Широко розпахнулися двері, і у світлицю саме вступив, побрязкуючи довгим мечем, Свен. Із-під кінчастого блискучого шолома гордо дивились його глибоко осаджені очі. Він не помітив Станка і звернувся з поклоном до боярина.

— Привіт тобі, світлий боярине! Як із святого перстень Одіна щоніч відділяються вісім золотих перстенів, так



нехай помножуються щоніч твої гаразди, достойний! Хай цвіте весна на лиці твоєї дочки, а Фріг, опікунка подружньої радості, нехай наділиться її рукою і силою вибранця богів — героя.

— Привіт і тобі, хоробрий воеводо! Саме в добрий час поспів ти з своїми бажаннями. Бо ми, згадуючи смерть нашого нещасного Доброгоста, журимося долею тої дівчини, яку ти привітав.

Легка тінь промайнула на лиці варяга.

— Чому зовете нещасним вашого сина? — спитав і сів на лаву, спиною до Станка й Лелітки. — Нещастя, сором, кара богів упаде тільки на його вбивника. Його самого синьооки валькірії приймуть у Вальгалі величаво.

І Свен похилив повагом голову, згадуючи покійного товариша.

Увесь час стежив старий Козняк за грою варяга. Не промайнула непомітно для нього тінь на лиці Свена при згадці Доброгоста. Мирослава не бачила того, що бачив її батько. Вона подала поважно гостеві чарку меду. Жваво звернувся до неї Свен:

— Ні, не так у нас на далекій півночі вітають гостя. Приложи, красуне, свої коралові уста і випий кілька крапель. Як хмель додає сили напиткові, так і твої уста додадуть йому солодоців.

Мирослава подалася взад, і батько зрозумів її нехіть.

— Зятя бажаєш мені, достойний воеводо? — заговорив спроквола. — Це гарне бажання, і як бачу — щире. Одначе як довго крові мого сина не змила з нашого серця кров убивці, так довго не буде радості для гостей під моєю стріхою!

— Ваша вина, достойний! — відповів варяг. — Недавно був конунг перед вашим дворищем. Треба було домагатися від нього кари на злочинця. Якщо в тебе нема сили і спроможності самому вдарити мечем, якщо нема в тебе ні сина, ні зятя, месником повинен стати конунг. Ти ж бояриң його, дружинник. Ти був колись йому мечем та щитом, нехай же тепер він постоїть за твою кривду. Це основа співжиття героїв — товаришів во ім'я Гільди.

— Я прохав князя заступитися за мене, одначе він не повірив моїм словам і зажадав доказів.

— Доказів?.. А мое свідчення?

— На нього я не покликувався і добре зробив, бо ось знову заговорили люди про смерть Доброгоста.

— Заговорили, кажеш, а що саме? — спитав поривисто.

— Всіляке! Але ймення вбивці, яке я почув, не було те саме, що я почув від тебе.

Варяг устав з лави і випрямився на весь ріст.

— Ха! ха! — засміявся.— Восьминогий кінь розтросить брехунів, наче молот Тора череп велетня. Ось я, Свен Герюльфсон, заявляю, що вбивцею Доброгоста є Роман Олешич, який зрадив його печенігам.

— Це брехня! — гукнув голос із кута світлиці.— Убивцею був ти, а Олешича навіть не було при цьому...

Наче герой, влучений мечем, підкинувся Свен на місці і став лицем проти Станка. Блідий, мов полотно, молодець тремтів на всьому тілі, але затиснені уста вказували на рішучу волю боротися за правду.

Настала гнітюча мовчанка. Мирослава дивилася пильно на Станка, і в її погляді швидко проявилася погорда до боягуза чи брехуна. Старий Козняк, який краще знав людські серця, зараз догадався, що між Станком і Свенном є якийсь невидний зв'язок, а його оцінка не випала на користь воеводи.

— Хоробрий воеводо! — сказав поважно.— Цей молодець був при смерті мого сина. Він єдиний свідок...

— Він брехун,— гукнув Свен, перебиваючи старого.— Глянь мені в очі, боягузе,— накинувся на молодця, а його бліде лице посиніло з обурення.

— Повтори ще раз сказані слова! — кричав Свен.— Як ні, то всі побачать, що ти тільки гадюка, яка кусає п'яту людини, але лица її боїться!

Станко мовчав, але під сталевим поглядом захитався. Насилу підтримала його Лелітка.

Свен кинувся до нього.

— Ах, ти тварюко! — хрипів скажений.— Твою брехню виплюєш із кров'ю...

— Пождіть,— вмшався старий Козняк і сказав нишком кілька слів до боярина з Мощаниці. Підійшов до Станка і, відвернувши його до вікна, подав йому чарку меду. В цю мить побачив у очах молодця... дві сльози. Брехун не плаче! І ніхто не силував його обзиватись у такій прикрій хвилині.

Свен глузував немилосердно з приниженого противника.

— Ха! ха! Дивуєтесь, чому він на героя бреше, наче собака на місяць? Бо він бачив, як поганці вбивали Доброгоста, але не було в нього відваги оборонити своїм тілом друга від загибелі або згинуті з ним разом.

Тимчасом старий і Лелітка заспокоїли Станка.

— Станку! — говорила нишком Лелітка, — потверди ще раз свої слова, бо ось батько Козняк конче бажає знати правду!

— Скажи, сину, не бійся! Під моєю стріхою нічого тобі не станеться. Ось глянь — ми вже не самі!

За той час прикликана Славомирою двірська служба наповнила світлицю. Топори, рогатини, ножі, цвяхами набивані аплюги виднілись в їх руках. Хто що захопив дома, з цим і біг боронити господаря, бо у полян вбивали, наче скаженого собаку, нахабного напасника.

Станко підбадьорений спаленів.

— Боярине, Лелітко, Мирославо, боже! — закликав. — Зрозумійте ж мене. Я не його боюся, а тільки його очей... ух! Вони такі страшні, так і душу тягнуть із мене... Але він убивця Доброгоста, клянуся могилою батьків.

Не скінчив клятьби. Сильна рука варяга вхопила його за обшивку каптана і потягла на середину кімнати. Навіпритомним молодець вихопив меч із піхов, та ледве підняв його, коли блискавкою майнув над його головою меч Свена. Задзвеніли вістря, вдаривши об себе, Станкова рука затремтіла, меч вилетів із задеревенілих пальців, а меч Свена впав на череп молодця. З стогоном звалився Станко на долівку, в один голос закричали всі присутні, а крик Лелітки вирізнявся з-посеред гамору, наче крик чайки. Рівночасно підняв Свен руку до другого удару, бо чув, що його меч тільки ранив Станка, але не розтросив його. У цю мить старий Козняк переступив тіло молодця і обидві руки простягнув до варяга. Юрба парубків вбилася між противників галасливою хвилею і розділила їх. Свен відступив під двері і хвилину завагався, що йому робити. Мимохіть подалися найближчі назад, а гордий сміх промайнув по чорнявому лиці варяга.

— Тремтять, — сміявся, — бо знають, що цей меч одним ударом пробиває у скелі глибоке провалля. Цим разом залишаю вас у мирі! — зеленим огником очей зупинився на Мирославі і Кознякові, — бо меч героя щадить сивий волос на святій голові старця. Потоки крові і стогони — це погана музика у святині золотої Сієфни.

І схиливши голову перед Мирославою, сховав меч у піхви і вийшов.

## ЗА ЛАСКУ ЦАРІВНИ

Легенький східний вітерець ніс на своєму м'якенькому крилі хвилю пахощів. Вони плили, наче із кадильниць,

які стоять по боках престолу імператора і нагадують усім, що вони не у звичайній хаті, а у святині, у церкві, де пробуває єдиний заступник Христа на землі — цар ромеїв...

Вони плили з Колхіди, з-над глибокого Ріону, з розкішних садів Лазіки, із цвітників Сезаму і Синопу, з фігових гаїв Нікеї, з-над озер Бітинії та з її буйних лісів. Короткі, низькі хвилі Лукомор'я тихо плескали об скелясті береги Гелеспонту, пливучи за течією на захід, туди, де у кривавій заграві за скелями Сесту рожеве світло обливало пустий скелястий берег Херсонесу, який відбивався під буйною рослинністю вкритого азійського узбережжя. Все було тихе, спокійне, наче півсонне, скелі й вода дихали рослинними пахощами.

Біля устя почався рух. Довгим рядом стояли тут чималі темні човни з носами, подібними до страховинних пащ казкових звірів. По боках виднілись два ряди круглих щитів, з-поміж яких виступали довгі важкі весла. Посередині підіймалася невисока щогла зі звиненим вітрилом. З лавок, яких у човнах було поверх двадцяти, підіймалися високі струнки постаті мужів. Мало не у всіх були на головах кінчасті шоломи, у декого навіть із крилами, але без наличників. Так як крижані гори оточують самотній фіорд, так обсіли варяги берег та чорні човни. Тіні ночі, які звільна опускалися на них, ставали для них якби дібраним тлом. Мовчали варяги, доки не докинено знову дров на вигорілі ватри, а у роги не поплив темний, важкий мед. Аж тоді стали падати слова — короткі, скрепітливі, незрозумілі для залюблених у повних, гармонійних звуках еллінів. На кінці довгого ряду човнів, де під високою скелею стояло п'ять високих, але плитко будованих візантійських нав, чути було оклики веселої виспаної та ситої гридні. Слов'янський говір лунав відсіля, а час від часу проривалися і грецькі оклики.

На палубі найбільшої нави на вузькій лавці сиділи три мужі: полковник варягів Ляйфр Ульфргоче, старий Скілос та одягнутий простим гриднем Володимир. Перед ними стояв середнього росту худий чорнявий грек у заязненій туніці та короткій нагортці — видно, якась незначна особа. Одначе Скілос говорив із ним свobodно і не згорда, не додаючи собі поваги, видно, знав його добре уже здавна.

— І не гадав я тебе тут стрінуги, Анастасе! — говорив патрицій. — Я здогадувався, що тебе або відіслали додо-

му на таврійський Херсон або... Відомо ж, покійна цариця Теофано вміла таке зробити не з одним...

Анастас перехрестився.

— Всевишній спас мене й мою сестру від нещастя,— відповів,— і ми осіли тут недалеко. Я ловлю рибу, торгую, чим попаде, між Сестом і Абідом — то якось живемо.

— Бачу, Анастасе,— сказав Скілос буцімто байдуже,— що ти не тільки ловиш рибу, але і вістки... Багато дечого знаєш.

Анастас усміхнувся...

— Світлий патриціє! Рибу ловлять не тільки у Лукомор'ї та Понті, але й на Русі, а навіть у Архіпелазі. Коли хто постить, то чи ж невільно йому знати, де купують м'ясо ті, що не постять?

— Замудрі твої слова, Анастасе! Якщо хочеш бути рибалкою, то не сперечайся з достойниками, а як ні, то скинь з себе заялозену туніку і кажи відверто, що гадаєш.

Анастас похилився до колін старого.

— Я справді тільки рибалка, але бажаю послужити справі правовірних імператорів. Адже до Варди Фоки мені ще ближче, ніж до вас. Я міг би йому вказати вам дорогу до вас і вказати вам дорогу до нього, не за гріш, ні за уряд, а з любові для божеського македонського роду.

Рибалка поцілував кінці пальців князя і діткнув ними землі. З недовір'ям приглядався до нього Скілос, а Володимир зрозумів, що цей чоловік бажає в першій мірі зблизитися з ним.

Тимчасом Ляйфр розпитував грека про флот Варди Фоки, внука Никифсра, що свого часу був втягнув Святослава у нещасний болгарський похід.

— Ми не поб'ємо бунтівників і не переможемо їх, доки не відженемо їх від моря,— пояснював Скілосові.— Вони мають зв'язок з морськими розбишаками Килікії та Архіпелагу, кораблі привозять їм добровольців звідусіль.

— Відкіля ти знаєш те все? — легковажно питав Скілос.— Невже Варда Фока висповідався перед тобою?

Рибалка гнівно стягнув брови і зробив рух, начеб бажав відійти. Один погляд Володимира спинив його, і він з зневажливим усміхом на лиці покірно поклонився до ніг патриція.

— Мені, як простолюдинові,— відповів,— не раз доводилось бути в таборі Фоки. А що я був свого часу пе-

рекладачем і розумію різні мови, то й підхопив багато дечого. Там теж мене розпитували про імператорське військо, та при цьому дізнався дещо такого, чого не знав.

З похиленою головою стояв Анастас непорушно, бо знав, що один рух чи погляд його самого або Володимира може зрадити прехитрому патрицієві його наміри. Аж ось заговорив Володимир.

— Отже, їдь у Царгород і звісти боголюбивих імператорів, що завтра опівдні не буде флоту Варди Фоки на водах Гелеспонту. За тиждень збереться й сухопутне військо на Арктонезі, де можна буде його доповнити і відновити. Після битви приїду і я у Царгород, а тоді побалакаємо як слід про все інше.

Скілос покликав слуг, а ті спровадили старого по драбинці у човен, який мав відвезти його на другий корабель. За ним пішов і Ляйфр видати потрібні розпорядження щодо походу. Володимир і Анастас залишилися самі.

Настала ніч. Місяця ще не було, а що надвечір наплило дещо мряки з-над Понту, то й зірок не знати було на темному небозводі.

У таборі було тихо. Видко, накази Ляйфра не вивели з рівноваги навиклих до боротьби варягів.

— Поклін тобі, великий князю усїєї Русї! — перебив Анастас задуму князя.

Цей швидко підніс голову і зустрів блискучий, палкий погляд грека.

— Ти знаєш мене! — спитав. — Звідкіля?

— Я корсунянин, милостивий князю, а ти не раз бував у Корсуні...

— То правда, але вже чимало років тому.

— Хто раз тебе побачить, милостивий, пізнає тебе завсіди і всюди. Людей, вроджених для влади, можна пізнати від першого погляду і забути їх не можна.

— Ти до мене прийшов, правда?

— До тебе, володарю! Яке мені діло до інших! Імператорам я вже відслужив своє... І вони заплатили мені по заслугі за мою службу.

— Гіркота говорить за тебе, Анастасе! Невже ж вони скривдили тебе?

— Ні, вони були тільки рукою божої справедливості, але я тільки людина, і сам мушу постояти за себе та своє.

— Говори сміло!

Чути було, як двадцять човнів відчалило від берега і поплило у сторону Сесту. Голосний оклик залишених ва-

рягів прощав подорожників. По драбині, куди зліз раніше Скілос, виліз на палубу озброєний муж і рівним, пружним кроком наближався до Володимира. Анастас відвернувся з острахом.

— Не бійся! — успокоїв його князь.— Це Роман Олешич, мій приборчик.

— Християнин?

— Так!

— Не вір, князю, новим християнам! Вони забули за давню поганську вірність та погорду смерті, а не втягли ще в душу розуміння високого прикладу спасителя, його правди та благородності.

— Не бійся, Анастасе! — повторив князь.— Я не дитина і знаю людей, яким довіряю. Ручусь тобі, що більше у цього молодця Христової правди, ніж у твоїх словах!

Роман прийшов близько і став побіч, біля грека, який почав оповідати:

— Ти чував, милостивий князю, про царицю Теофано, жінку імператора Романа? О так, певно! Хто ж не знав її? Її краса була, як той адський вогонь, що пожирає душу грішника. Двадцятилітнім хлопцем я бачив її раз у гіподромі і з того часу зайнялася моя душа нечистим полум'ям. Я покинув купецтво, яким займалися мої батьки, і переселився з Корсуня у Царгород. Раз увечері, коли я, розпалений грішними картинами уяви, блукав по під Влахерно, до берега Золотого Рога причалив човен, а з нього вийшла... вона! Що привело її туди, у ту славлену дільницю, бог знає. А й мені було це байдуже. Раз вона тут — увесь світ перестав існувати для мене. Бували ж,— я мріяв тоді,— у Римі та Візантії цариці, які не нехтували простими легіонерами або й погоничами мулів, коли їх око зупинялося на них. Я кинувся їй до стіп. Я став членом її приборчної сторожі, довіреним воротарем, безумно закоханим звеличником, дорадником, а потім ворогом — з люті і заздрощів, коли я бачив її невірність щодо всіх. На її дворі її чоловіки та почитувачі гинули та зезали несподівано. Ти сам знаєш, милостивий, що Іван Циміській помер нагло, як імператор Роман, Костянтин порфірородний та багато-багато інших. А між першими, яким загрожувала саме така доля після смерті володаря, був я!... Ось чому ховаюся я ось тут, на острівцях Лукомор'я, і ось чому бажаю загибелі Варді, внукові Никифора! Спитаєш мене напевно, навіщо я приходжу до тебе, князя Русі, поки що союзника моїх ворогів? Тому,

милостивий, що ти не грек, отже, не можеш бути заодно ні з загонистим Васи́лієм, ні з розпусним Костянтином, ні з Вардою! Всі вони пігмеї, а ти — велетень! На твій поклик збирається рать удесятеро більша від полчищ царя франків Оттона, володаря Заходу! Ти один можеш спасти Візантію від нової ворохобні та унаслідити гідно спадщину твого великого батька, перед яким тремтіли колись високі ворота Магнаври. Я бачив це, я бачу теперішнє і...

Анастас зупинився і оглянувся на Романа.

— Иди, Романе, глянь, чи військо готове,— приказав князь.

Роман узяв шолом і щит і відійшов.

— Кажи!

— Вимів Никифор Фока болгар Святославом, вимів Циміській Святослава зрадою, виметуть Фоку Володимиром, а Володимира ласкою царівни. Бо Володимир, може не знає, що чаша з отрутою ближча його уст, ніж уста порфірородної царівни!

Володимир устав з лави, а коли промовив, голос його тремтів.

— Важке слово сказав ти, Анастасе! Знаю я еллінську помсту, але чей же не стануть імператори лукавити переді мною та кривити душею!

— Ні, не стануть, бо чаша з отрутою переб'є твоє слово... Не один варвар не витримує м'якого підсоння Царгорода. Володарю! Я йду з тобою на Русь, у твоїх руках буде моя сестра, і я сам віддаю тобі своє злиденне тіло. Один кивок твоєї руки, і мене не стане. Це запорука правди моїх слів. І я закликаю тебе на все святе: після перемоги не жди, аж твоя дружина у тріумфі вертатиметься у Царгород, бо вона може привезти тебе вже тільки посинілого в домовині. Після битви вертайся на Русь і не поступися від своїх умов ні на волос, але здалека!

Володимир помовчав.

— Як же ж це? — спитав по хвилині.— Як можу я постояти за своє, не сидячи у Візантії, де мечем виковує дружина мою долю?

— Ох, володарю! У морі живе рак, зад якого не має шкаралупи. Тим-то він і ховає його звичайно у чужу черепашку. Ось таким раком є Корсунь, а доступ до цього міста знаю я — тамтешній уродженець.

— Але ж я мушу бачити царівну вже тепер.

— Може й це станеться, але аж тоді, коли судно, що повезе тебе на Русь, буде на Золотому Розі...



Грецькі моряки надбігли від огнів і швидко стали наповняти дромон звичайним воєнним гомоном. Володимир зійшов на берег і сів у один із човнів. З ним сів також і Анастас, який попрохав собі щита і шолома. При світлі смолоскипів його вигляд зовсім змінився. Вправним оком полководця пізнав Володимир, що в цьому рибалці живе також відвага, і ця гадка розвіяла його останні сумніви.

Передом поїхали дромони — плоскодонні, але високі галери із двома рядами весел. Високий зад корабля підіймався до третини висоти щогли, на якій розів'яли моряки велике вітрило. Напереді підіймався понад помостом чердак, обведений сильними баясами, але не такий високий, як корма. Там стояли по дві метавки на каміння та два дула, що викидали вогонь. Гридні у легких панцирах або тільки в караценах, шкіряних каптанах і варязьких кольчугах стояли готові з топорами та мечами при боці, з луками у руках. Ніс корабля переходив у довгий залізом кований клюв, яким можна було й потопити вороже судно, вдаривши з розгоном у бік. За дромонами довгою низкою поплили зміїні судна варягів. Крім малого помосту спереду і ззаду, були вони відкриті, низькі і не широкі, а рухалися здебільшого на важких довгих веслах. Ручки весел, вилиті оловом, легко подавалися під руками гребців. Хоч непоказні варязькі судна не боялися бурі, візантійські чи арабські судна мусили тікати перед розшалілою стихією у безпечні пристані, бо вітер перевертав їх, як коробки. Зате варязькі човни будували майстри на гострому днищі, обшиваючи їх боки очеретом, так що навіть коли мали повно води, то не потопали. Зміїні судна варягів стали пострахом усїєї Європи, тим-то й тепер варяги не були ласі на грецькі кораблі, хоч чимало їх стояло у Золотому Розі, в Синопі, Трапезунті, Корсуні, а навіть у поблизькому Лампсаку.

Великий князь Володимир сидів у останньому човні на кормі, а біля нього полководець-гетеріарх Ляйфр. Варяг не завжди розумів поведінку конунга: Володимир, одержавши обіцянку, що його бажання шануватимуть, пірнув у сіру юрбу варягів, і тепер не знати, нащо наражує своє життя у не своїй справі. Раз у раз поглядав на поважне задумане обличчя володаря, але не міг відчитати з нього відповіді ні на одне питання. А Володимир перемірковував усі події та слова, які бачив та чув на своєму шляху у Візантію. Зразу дивним йому видалося, що християнський світ, в який ось він увійшов, зовсім не різниться від того давнього, що залишався там далеко, на

київських горах. І тут і там розуміння, якого домагався від нього старець Олексій, було тільки у вибранців. Прибувши у Царгород, він потайки від усіх своїх-gridнів пішов був у церкву святого Мама, до славного своєю мудрістю інока Антимія. Володимир відкрив йому, що він — князь, який бажає охреститися, хоч не відчув іще всієї глибини нової віри. Слова, які почув там, доповнили йому повчання Олексія. Уперше, відколи виринули в нього сумніви щодо майбутнього, почув себе чимось більшим, як звичайним господарем, який наказує слугам, почув себе заступником бога. Він тільки сліпе зняряддя провидіння.

Ось тепер іде він у бій! За що? За ласку царівни? Чи мало-то жінок ждало на Русі його повороту з походів? Ні! Царівна — це для його народу ідол признаної володарем світу богом даної влади усього роду Рюриковичів над усім народом. А чим вона буде для нього, це покаже майбутнє. Бо поки що у нього є ще інша причина добувати меч у боротьбі...

— Вибачте, милостивий конунгу! — заговорив Ляйфр.— Ми, дружина, добудемо тобі слави й без тебе! Навіщо ж ти везеш свою дорогу голову у бій? Ти ж не дружинник імператора, плати тобі не буде за подвиги хоробрості! А хто заплатить нам, якщо Валькіра подасть тобі жереб смерті?

Володимир усміхнувся.

— Плати не буде, але може бути щось більше! — відповів.

Ці слова заспокоїли варяга і пояснили рішення князя, який не як князь, а як той герой бажав показати усьому світу чи тільки своїй вибраній — свою відвагу і силу.

## БИТВА

На кормі останньої гостродонної чайки сидів великий князь і вдивлявся у срібну смугу, яку стелив місяць на водах Пропонтиди. Човни плили наче по розтопленому металі. Порухи весел розбризували те сяйво у тисячні клаптики, смужки, краплини, які верталися вниз перлестим дощем. Хвилювалося сяйво, гнулося, пружилося і сліпило зір переливами блисків. Мовчало довкола все, тільки ритмічний шум весел переривав тишу. Швидко цей гомін злився з тишею в одну гармонійну цілість.

— Ти чув мою розмову з Анастасом? — спитав князь Романа Олешича.— Він остерігає мене перед скритовбивцями. А коли він правду каже, то де дівається Христова віра кесарів? Видко, закони життя зовсім не те, що правда іноків!

Наче зі сну, підняв голову Роман.

— Твоя правда, о, великий і премудрий! Життя кланяється ідолам, а ідолів треба нищити топором.

Мряка густіла щораз більше, а коли зарожевілося на сході небо, човни плили вже тільки за східним вітром. Тоді велів Володимир грядням випередити всі човни і поплив попереду.

Світало.

Саме у тому місці неба, звідки повівав свіжий, ранішній вітрець, підіймалося понад обрій сонце. Його велична, кривавочервона куля просвітлила відразу густу мряку. З берегів стали хмарами здійматися ключі водяної птиці. Усе море було пухляке: сусідство обох флотів відстрашило купців та корабельників. Вони не знали, кому треба буде приносити після битви чолобитну за свобідний проїзд Гелеспонтом, але знали, що перед битвою ні один із противників не пощадить чужого майна та життя безборонних. У віддалі засиніли береги і щораз виразніше виступали скелисті обриви Херсонесу. Мряка рідшала, клубилася, йшла вгору, шезала на очах. Нагло з шести тисяч грудей залунав голосний оклик радості. З вузини між Сестом і Абідом плила громада дромонів у віддалі якоїсь милі. Маючи сонце за собою, ясно бачили варяги на кожному по дві щогли з довгими реями та поприв'язуваними до них згорнутими вітрилами. Бо вітер дув супротивний, тому і дромони йшли на веслах. Над щоглами та реями маяли прапори, деякі незвичайно барвисті, і лише хвилинами вискакували з-поза вітрил.

Та ворохобники не бачили ще варягів. Сонце, якому назустріч ішов їх флот, сліпило їх, а у щедро розливаних відблисках губилися низькі човни Володимирової раті. Та за цими човнами пліло ще кілька цісарських дромонів. Були це монери з одним рядом весел, із одною щоголою та великим трикутним вітрилом. Вітрила вітер видував у великі череваті бані. Ворохобники мусили їх бачити, одначе непомітно було між їх кораблями якогось пожвавлення. Невеличка кількість цісарських монер непокоїла ворога, який, певно, гадав, що це тільки ескорта якогось посла або втікачі з цісарського флоту. Отак доплили з обох боків на віддаль яких п'ятсот сажнів.

На даний знак піднялися вгору весла дромонів, і вони зупинилися на місці та стали швидко уставлятися у два ряди. Посередині найбільші, менші по боках. П'ять монер ішло ззаду, наче допоміжний відділ. Видко, вождь ворохобників знав, з ким буде мати діло. Низенькі човни бували тільки у тавроскитів, які недавно ще загрожували престолові імператора. Завзяття їх було страшне. Навіть очевидна смерть від води чи грецького вогню не спинювала їхньої загонистості, і вони з першого розгону здобували всяке судно.

Пограбувати Царгород було мрією кожного тавроскита. Про золотоверхі палати, поволоки, дукачі та самоцвіти співали наддніпрянські матері немовлятам уже у колисці.

Ляйфр пересів на іншу чайку і з половиною варязьких суден переплив на праву сторону імператорських дромонів. Володимир упорядкував свої човни на лівому боці, а дромони мали творити осередок бойової лінії. І так плили обидва флоти, доки не були так близько, що вже можна було перекликнутися. З-поміж греків швидко понеслися образливі слова, якими визивали противника до бою. Їх голоси звучали пронизливо, як крики журавлів, що збираються летіти у вирій. Бралися греки визивати і тавроскитів своєю та їхньою мовою, одначе тавроскити проти свого звичаю мовчали.

Вкінці загуділи на ворожому флоті сурми, і струнка лінія високих дромонів, наче пересувана одною рукою, поплила назустріч варязьким зміям. І ось зацвіли на чердаках клуби чорного диму, а вогнисті клубки чи кулі стали летіти на напасників. Але віддаль була завелика, і вони попадали на воду, де й горіли далі невгасним полум'ям. Цей пливкий «грецький вогонь» поширювався поверх хвиль і горів, як німа погроза напасникові. Ось уже зміїні паші човнів між цими озерцями живого вогню... Ось весло зачепило об одно із них і вмить загорілося, наче смолоскип.

— Очепи в руки! — закричав Ляйфр у цю мить. — Вітрила вниз! Вперед, кому миле життя. Льогі! Льогі!

— Льогі! Льогі! — закричали варяги і з усіх сил налягли на весла. Стрілою понеслися човни вперед, аж від гострих носів хвиля зашуміла і білими бризками піни охляпала чердак ватажків.

А тоді вдруге загуділи лиховісні дула, а клубки полетіли у човни. Вмить загорілися лавки та шогли, весла, облавки, днища. Та не це було найстрашніше. У кожно-

му човні стояли готові мішки піску, яким засипувано місце, де падав клубок, і страшне полум'я вмить загасало. Зате страшна доля була тих, чие тіло зіткнулося з цим диявольським винаходом. Жива людина горіла живим вогнем і хоч скочила у воду, то без небезпечного попарення не виходив ніхто. Не було випадку, щоб навіть легша рана загоїлася на кому-небудь.

Зойки почувися з кільканадцятьох човнів, та досвідні варяги знали, що, хто доторкнеться пораженого, той загориться і сам, і в тій хвилині викидали за облавок усіх влучених вогнем, самі ж плили далі. Градом посипалися у човни стріли, кулі із пращ та свистали камені з метавок, але це був для варягів, буденний хліб. Одно судно швидко вискочило поперед інших, а два гридні, що стояли напереді, довгими очепами причепилися до самого середнього дромона у бойовій лінії ворога. Закричали одним голосом варяги, а Ляйфр, здавалося, скочить у воду, щоб швидше доплисти до ворога.

— Конунг уперед, конунг перший між нами! — кричав, як божевільний. — Сором нам усім! Ге-я!

Глухо стукнули об себе судна і вмить, наче мурашки по дні дерева, повозли варяги по стрімких стінах угору. Чимало їх попадало назад у човни, спихані списками, мечами, ранені стрілами, ратищами, каменяками. Та вистачило одному з тих страшних синів далекої півночі досягти чердака, як пропадало все. Не під силу було грекам, вірменам або хоч би ізаврійцям боротися з варягами або тавроскитами на мечі і топори. Вояки Варди Фоки гинули десятками від швидких несподіваних ударів північного варвара. Та найзавзятіший бій був на найбільшому, середньому дромоні, куди вдерся сам Володимир. Він скинув з плеча варязький плащ, і, ослонивши себе щитом, кинувся тигром на задубілих грецьких вояків. Кілька ратищ застрягло у щиті князя, одне з них ударило об його шолом, який із брязкотом покотився на чердак дромона. Темнорусява чуприна, ніби левяча грива, замаяла високо-високо, вище всіх крилатих чи чубатих голів.

— Конунг! Конунг! — кричали варяги.

— Слава, слава князеві! — кричали й собі русичі, та з таким нестримним розмахом кинулися на судна, що ні один із дромонів не оборонився.

Одним махом меча розчерепив князь голову найближчого ворога, за цим повалив другого, третього, вкінці, побачивши здалека на помості наварха у золотистій зброї

та червоному плащі, з окликом радості кинувся на поміст, який лучив чердак з помостом. У панічному переполосі тікали перед ним останні оборонці чердака, а він гонив їх, не дивлячись, чи хто йде за ним, чи ні. Але вірний Роман не відступав від князя ні на крок. Він підняв його шолом і щитом та мечем ослонював боки від направлених на геройську стать ратищ і стріл. Його самого у двох місцях влучили злегка стріли ворога, та він не звертав на це уваги і коли побачив, як наварх звелів з помосту кинути на напасників горшки з грецьким вогнем, ухопив Володимира і відтягнув його назад.

— Що ти.. поганче? Пусти, бо вб'ю! — рвався князь до ворога.

— Хвилинку, милостивий князю! — відповів молодець. — Ось вони там кидають вогонь...

І швидким рухом накрив голову Володимира. Тимчасом дружинники випередили князя і заповнили собою поміст. Голосні крики радості почулися з уст невольників, яких приковували до лавок, найняті свобідні гребці зривалися та тікали і собі на поміст, але на них кинулися варяги, і вмить почалася різня.

Тимчасом Анастас, який нарівні з варягами йшов уперед, побачив те, чого не виділи очі переможців. Кілька дромонів, які досі не брали участі у бою, стали на веслах під'їздити щораз ближче, а рівночасно за ними, між низкими гребенями хвиль, появилася двадцять зміїв, які був вислав Володимир під Сест ще звечора. Досвідний грек зміркував швидко, що поки варяги допливуть, допоміжні запасні дромони зможуть наробити чимало бешкету, а навіть полонити, зранити чи попарити князя. Тому скочив між гребців, і, зайнявши місце впорядника, словами звичайної команди кидав накази, як гребти веслами. Всі приковані раби машинально послухались, тим радше, що бачили команду в руках противників. Анастас мечем вибивав такт на мідяній блясі впорядника і на велике зачудування всіх — дромон, де лунали крики, стогони, падали трупи, плив на веслах поза лінію варязьких зміїв, наче тікав від тих, що бажали його врятувати.

Наварх побачив те диво й опустив руки. Він стояв хвилину між своїми, наче викована з бронзи статуя, а там і кинув меч до стіп Володимира та прикляк на скривавленій палубі, здіймаючи з голови золотистий шолом.

— Піддаюся, достойний, твоїй ласці! — сказав голосно, а хором повторили за ним ці слова всі оборонці. Із глухим стуком падали на палубу мечі, щити, напівпорожні

сагайдаки, ратища, луки. Здавалося зразу, що розлючені варяги не пощаждать бранців, та один кивок князя спинив їх. Їх пов'язали, повели під поміст судна, а біля люків поставили варту.

Тимчасом на інших дромонах кипіла ще боротьба. Деякі піддавалися швидко, зате інші боронилися завзято до останньої стріли, до останньої краплі крові. Уперше малоазійські та грецькі пірати, сарацени та ізаврійці зустрілися з варягами, і виявилось, що ні їх вправа у морському ділі, ні воєнні машини не дорівнюють варязькій хоробрості. Погляд страшних сіро-синіх варварських очей, небуденні біляві постаті героїв півночі вже самою своєю появою тривожили середземноморців. Не один із греків пам'ятав тавроскитів і варягів із давніших літ, та тоді за ними стояли могутні стіни Царгорода, величезний флот дромонів, сотні дул із грецьким вогнем, а головно святій омофор імператора. Тут усе було навпаки. Вони поборювали саме тих імператорів, і то не на те, щоб знівечити безсмертний символ божої влади на землі, а щоб вінок її вкрасти від правих власників, а накласти на нечестиву голову Фоки...

Гордо дивився Володимир із помосту дромона на перемогу, та раптом занепокоївся. Шість запасних суден Фоки уже доплили до бойової лінії, ось уже загорівся один із забраних кораблів, і видко було, як варяги скачуть з високого судна у свою низеньку чайку.

Та в цю мить десь з-поза суден напасників виринули нові змії, а оклик із тисячі уст вітав допомогу.

Круто повернули останні дромони ворога. Перед ними була бойова лінія, з-поза неї загрожували їм судна імператорів, які не брали ще зовсім участі у битві, — за ними двадцять зміїв. Загибель була неминуча. Останні дромони повстанців, користуючись вітром і течією, чим дужче помчали назад за закрут берега біля Абиду. Швидко сховалися судна за скелями, а вслід за ними двадцять варязьких зміїв під проводом Ляйфра попливло навздогін. Ляйфр мав наказ вистежити стан головної сили Фоки та відрізати його, коли можливо, від моря.

Битва закінчилася.

З розгорнутими прапорами уставилися рядом дромони Володимира, а Сікопулос, заступник Скіллоса, вичепурений у всі зверхні відзнаки свого становища, вступив на поміст здобутого Володимиром дромона. За ним у барвистій туніки зодягнені слуги несли повні мішки, зброю та завинений у чорне сукно чималий звиток.

— Світліший князю,— промовив Сікопулос так, що чули його всі,— очевидна благодать господа зійшла на голови боголюбивих імператорів Василя і Костянтина. Вона то просвітила їх і казала їм вибрати полководцем саме тебе! Твоя хоробрість світитиме по всі дні прикладом для нащадків. Ти багатий, ти могутній, тож не дарують тобі милостиві ні земель, ні золота, тільки зодягають тебе ризою патриція, яка рівняє тебе з найпершими в імперії.

Сікопулос витягнув з-за пазухи запечатаний звиток пергаменту з великою печаткою імператорів, поцілував її, зламав печатку і, розгорнувши, прочитав, що боголюбиві імператори дозволяють великому князеві на тріумфальний в'їзд у Царгород і просять його за десять днів на урочистий банкет у хризотрикліні.

— Велика дяка боголюбивим імператорам за їх щедрість. Хай бог стократно відплатить їм за все, що вони дарують нам!

Сказавши це, великий князь сів у човен і пересів на дромон, на якому прибув в Пропонтиду. З ним їхали Сікопулос, Анастас і молодий варязький сотник Оляф Бріксон. Кораблі завернули на місці і поплили назад до піскових лав при усті річки Практія.

Князь наказав після обіду підняти весла, і швидко глибокий спокій огорнув увесь флот. Володимир ліг спати у кормовій каюті, а молодий Оляф вклався поперек входу на долівці, щоб власним тілом берегти його спокій.

Було пізно, як Роман вискочив на чердак і швидким кроком ішов на корму.

— Де князь?— спитав схвильовано Оляф.

— Що таке сталося, достойний воеводо?— спитав Анастас, підступаючи.

— Бранці вирізані!

Руки Романа тремтіли.

Та Оляф потягнувся ліниво і засміявся сухо, зневажливо.

— Велике свято! Який дурень стане годувати ворогів!

— Чого ж ти бажаєш, хлопче, від князя?— спитав Анастас.

— Кари, Анастасе, лютої кари за злочин. Князь наказав бранців нагодувати і напоїти, а вони... Ах, щоб їм стільки літ довелось конати, скільки я чув смертних криків. Брр!



— Як-то, капітани не послухали князя? Не нагодували бранців? А, як так...

Тут Анастас пустився сам іти до одвірка, та в цей мент високе чоло ота веселе лице великого князя виглянуло крізь двері.

Він швидко розглянувся.

— А, Олешич? Що там? Бранців відвів, нагодував?

— Так, милостивий князю! Наказ я сповнив, бранців віддав і при мені дали їм хліба, риби і по чарці вина, та раптом кинулася на них озброєна залога дромонів та вірменські піхотинці, які були в таборі, і... душа здригається від спогаду! Вимордували їх за два отченаші. Опісля вкинули трупи у річку, яка винесла їх у море.

Володимир слухав, якби вражений громом. Його очі потемніли і над чолом нависли зморшки.

— За десять днів мав ти, милостивий володарю, відбувати тріумф. І ось Сікопулос вислав бранців наперед,— почувся тихий голос Анастаса.

Мов гадюкою вжалений, кинувся Володимир усім тілом.

— Ах!

Він рукою вхопився за горло, наче душила його злоба. Море шуміло, білі гребні піни відколювалися по обох боках острого корабельного носа, а вітер свистів у линвах та лопотів вітрилом. Довгу хвилину мовчав Володимир, а там і спитав спокійно, тихим голосом зовсім зрівноваженої людини:

— Що ж ти сказав на це, Олешич?

— Я... Я скаженів із розпуки та ганьби, але тоді показали мені писаний наказ Сікопулоса, який поступив за розпорядженням імператорів — вимордувати всіх бранців без суду для прикладу!

Глибоко відсапнув Володимир.

— Значить, наказ імператорів? — спитав.

— Так, милостивий князю, і ти один можеш їх покарати за звірство. Гей, воювали ми з вятичами, печенігами, ляхами, товкли собою по всіх усюдах, бачили не одну погань, не один злочин, але такого, їй-богу, ще ні. Мордувати бідних моряків, які, певно, шукали при флоті Фоки хліба.

— Покинь це, Олешич! Тут нема кого карати, а до імператорів нам зависоко і задалеко. Не наше діло. Залишть мене самого.

Анастас з Оляфом ступали наостанку.

— Залишися, Романе, тут. Я пришлю тобі ще декого до товариства. Недобре, щоб князь залишався без сторожі,— прошепотів грек Олешичеві.

## ХРЕСТОВИЙ ЗНАК

Злочин відносно безборонних бранців сильно зажурило Володимира. Не одну криваву картину бачили очі його пам'яті з воєнних років після смерті великого Святослава. Масове убивство траплялося не раз: убивали колись поляни рабів, жінок та дітей при похороні або тризні, убивали і тепер часами при жертвах Перунові на київських горах. Не одну сотню половлених печенігів та вятичів велів князь вішати за грабіж або зраду, але все це була кара за злочини. Все ж за десять років не видав князь на всіх землях просторого східного низу стільки засудів, скільки їх тепер виконано під його боком на основі паперу, підписаного імператорами. Бистрим поглядом державного мужа збагнув великий князь Києва відразу, що вина за ворохобні паде на самих імператорів та їх державний лад, і саме тому різня бранців видавалася йому різнею невинних людей, яким скоріше треба було дати шматок хліба та грядку власної землі. Але найбільшим болем наповняло серце князя те, що такий засуд ішов всупереч із Христовою вірою. Довго томився великий князь, ходячи по каюті, та слухав свисту західного вихру в корабельних линвах. З моря надбігали гребенясті вали і з плюскотом розбивалися об кіль дромона та далеко вдиралися у пісок пристані, мішаючи свої солоні води з солодкою отрутою Практія.

Потер чоло рукою і, взявши плащ, насунув на голову каптур, а там і вийшов з каюти. Князь перейшов на берег, не зустрівши нікого. Гамір раті, яка бенкетувала в таборі, змусив його завернути з прямої дороги, і він пішов узбережжям, де стояли човни варягів. На віддалі яких двадцяти кроків, наче тінь, ступав за ним Роман. Раптом князь зупинився. Находився саме біля шатра, яке велів розбити для себе ще попередньої днини. І князь почув виразно людський голос, який у розмові вимовив його ймення. Мимохіть став наслухувати; пізнав по хвилині, що це голоси Анастаса і Сікопулоса.

— Надумайся добре, достойний! — говорив заступник Скіллоса.— Мантия патриція, повернення усіх урядів і майна, корсунське намісництво. Мало тобі, так домагай-

ся більше. А за це вистачить влити у вино чи страву кілька краплин із цієї пляшечки. Це варвар, поганин, ворог і до того небезпечний ворог!

— На таку приману ти мене не зловиш. Є дві причини, через які не можу тобі приобіцяти нічого. Перша це те, що я справді не бажаю від життя нічого, крім спокою. А такий мир найду тепер тільки під широкими крилами володаря Русі.

— А друга?..

— Що я люблю його, достойний домеснику, і поважаю. Це лев та орел в одній особі.

— Отже, ні!

— Ні!

— Так бувай здоров! Не бійся, знайдеться ще такий, що візьме нагороду. А тям свою присягу, під якою ми почали розмову.

Князь віддалився скоро від пристані і знову почув гамір вояків, що бенкетували, а там і голосний оклик «слава», який підняла рать при його появі. Він з ласкавим усміхом увійшов між варягів, випив чарку вина, вийняв ніж, відрізав собі від цілого печеного вола шматок м'яса і спокійно почав їсти, гуторячи з ватажками човнів. Романові казав приготувати для себе плящину вина і самому її берегти, а коли той здивувався, додав шепотом:

— Не забудь, що після бенкету приходить часто меч або отрута. Меч у наших руках, але отрута ні.

Поблід Роман, затривожився і пильно беріг вино, яке мав пити князь.

Тимчасом від моря чути було звук рога, добре знаний кожному варягові чи полянинові, а вслід за тим заблимали у чорній ночі червоनावі вогниці.

— Ляйфр вернувся, Ляйфр!

— Ба, везе і дромони, — викрикували підпилі вже варяги.

— Га-я! Слава переможцеві! — гукали і хвилею пливли до пристані вітати переможця.

Ляйфр не втратив жодного гридня, жодного човна, а привіз з собою кільканадцять суден з устя річки Родія, над якою був табір Варди Фоки. На хвилину опустів майдан табору, де стояли столи з вечерею, і тільки великий князь залишився на своєму місці у товаристві прибічників.

Саме тоді, коли від пристані приходили варяги, з півми виринув Сікопулос у парадному одязі, оточений службою, а за ним ступав Анастас.

— Спізнюєшся, достойний,— засміявся приязно великий князь.— Певно, знову бігав ти на свій дромон за наказами боголюбивих імператорів. Але я,— тут підніс сильно голос,— я наказую убивати бранців і кожний, хто це вчинить, умре!

Наче вертепна кукла грецьких скоморохів, зігнувся domestik царя аж до землі.

— Бачу, князю, що ти прогнівався на твого раба за те, що він виконав волю порфірородних володарів. Я гадав, що не слід мені непокоїти тебе справою, яку ти, певно, порішив з імператорами у золотокованій палаті ще до твого виїзду.

Облесний та zarazом злобний усміх викривив уста domestика у відразливу маску хитруна.

У цій хвилині ввійшов Ляйфр, і Володимир, відвернувшись зневажливо від Сікопулоса, підняв чарку догори:

— Ось справжній переможець! Сюди до мене, любий герою, і заки одержиш дари від тих, що цінять твою перемогу, приймай цю чарку з рук того, хто цінить твою хобристь.

Випив ущерть, а там і подав налиту чарку Ляйфрові. Той узяв її, випив і відповів:

— За твоїм прикладом, конунгу, наче за ясним Бальдуром, ішли ми у святий бій, на твоїх очах згинули герої, яким Валькіра подала щасливий жереб смерті. Слава їм за це! Слава князеві!

— Слава! слава! — кричали варяги, захоплені словами князя, який відступав перемогу Ляйфрові, хоч сам її виборов.

Усі розсілися за столом і вже не звертали уваги на золото, яке передав Ляйфрові Сікопулос, та на похвальне слово, яке при цьому виголосив. Ляйфр також кивнув тільки головою. згорнув золото у мішок, а там покvapно зайняв місце праворуч Володимира. Під час загальної розмови, коли шум запанував над столом, Володимир нахилився до свого сусіда і сказав до нього тихцем:

— Затям собі того грека, що давав тобі дарунок від імператора. Цей чоловік бажає отруїти мене і має для цього при собі маленьку пляшечку з отрутою. На всіх богів Вальгалі та Ніфльгайму, не гляди на нього, Ляйфре, бо погляд твій зрадить тебе і мене. Схопиш його сьогодні і перетрусиш його одяг. Якщо не знайдеться пляшчина, так скажеш, що при його розмові з Анастасом був ще хтось третій, і цей третій переказує йому, що деколи на

варварській півночі поруч ведмедів та кабанів виводяться полози і лисиці. Його самого пустиш на волю і будь певний, що він ні словечка не згадає нікому про свою халепу. Зрозумів?

Спокійно встав великий князь із-за столу, кивнув на Романа й Анастаса, і по хвилині всі три ступали темною доріжкою до ряду кораблів при березі.

— Анастасе! Чи ти готов їхати зі мною?

— Я те саме бажав тобі порадити, милостивий! Не жди на військо, а їдь!

— Чому ж то? При війську завжди безпечніше!

— У нас ні! — усміхнувся Анастас. — У війську багато мечів, ножів та на все готових горлорізів.

— Меч та ніж не лякають мене, тільки те, чого ти не сказав, хоч і мав на думці.

— Возьми, князю, гребців із дромонів. Між ними багато полян та болгар, а болгари радо послужать тобі.

— Не гребли б сліпі веслами, якби не месть видющих. Не поневолило б їх плем'я Святослава. А так...

— А так освободить їх рука Святославича! — закінчив Анастас.

\* \* \*

Третього ранку після кривавого розгрому Варди Фоки низький та довгий човен опливав царгородський Фарос при в'їзді у Золотий Ріг. Якби не те, що на переді судна не було зміїної голови, кожний пізнав би вмить, що це варязький човен.

Плавці залишили за собою Буколеон, Порфіреон, Софію, Гіподром, Фарос, і човен в'їхав у Золотий Ріг. Тут було гамірніше, бо з передміських садів і хуторів їхали у вічний город цілі валки возів, візків, теліг, в'ючних тварин, та цілі полки навантажених мішками людей. Вони везли і несли м'ясо, хліб, городину, рибу та всіляку поживу, якої потребує щодня велике місто. У двох місцях Золотого Рога два великі пороми перевозили приїжджих на той бік, а дві брами стояли настіж. На узбережжі вартові в кольчугах, круглих римських шоломах, з великими щитами, та не надто довгими списами берегли ворота. Та ні залога, ні перекупні, ні приворітники не звертали уваги на судно Володимира. Всі гадали, що хтось з руських гречників їздив на ніч ловити рибу у Боспор і тепер вертається. Без перешкоди допливли до Влахер-

ну, якого копули й тераси в освітленні ранку видавалися казковими замками арабських оповідачів. Вкінці очам плавців показалися потрійні стіни «кесаря Теодосія», а за ними передмістя святого Мама, де була церква ієромонаха Анфімія.

День і ніч хильцем-нишком крутилися у пристані простоволосі, у мужицькі нагортки одіті греки з хитрим поглядом чорних очей і швидкими рухами. У кожного за пазухою був свисток, звук якого доходив до городських воріт. Були це військові урядовці, які стежили за кожним підозрілим рухом між гістьми та остерігали залогу столиці.

— Закрий, лице, князю! — сказав Анастас, показуючи на них.

— Навіщо? — здивувався князь.

— Ті люди на березі — це агенти префекта.

Анастас видобув із-за туніки дві вузенькі наліпки, помазані риб'ячим клеєм. Звогчив їх, підтягнув у двох місцях шкіру лица і приклеїв наліпками так, що все лице змінило вигляд. З кругловидого стало подовгасте, малі повні уста розтягнулися від уха до уха та стали тонкі, наче у старого скнари. Опісля зачесав волосся на скроні, щоб закрити наліпки, і глибоко насунув на очі повстяний капелюх.

— Аж, у такій подобі я зможу бути там, де схочу?

— Так! Будеш і побачиш усе, та напхай ще собі щелепи ганчіркою, підв'яжи голову і насунь на чоло ось це. Тут подав йому плетену з вовни шапку, грибуватий верх якої нависав на лице, ніби окап шолома.

— А ти, Романе, кинь шолом і спис, розв'яжи волосся, меч заховай під плащем звичайного гребця та бери в руки весло.

За хвилину всі, наче гурт скромних купців, попрямували у церкву святого Мама. Люди префекта гляділи на них хвилину, але не помітили на них нічого незвичайного. Коли ті «роси» йшли до церкви, то це доказ, що були Христової віри, отже, не були небезпечні.

## АННА

Володимир увійшов у Царгород як купець-гречник із помічниками та посередником-греком і одержав на це при брамі значок. Від часу Святославових воєн годі було крадькома перелізти через потрійні заборона Теодозія, бо

всі шерби у стінах направлено, а біля всіх воріт і хвірток на вежах стояли варти. Ціла юрба провідників накинулася на прибулих, як тільки вони перейшли третю лінію укріплень. Одні допитувалися, що купець має на продаж, другі, що бажає купити, інші викрикували ціну шкір, меду, воску, риби, челяді, поволок, вина, зброї та сукна.

Зразу повернули всі три мужі ліворуч, де у напівкруглому виступі здіймалася церква Влахеронської богородиці, за нею палата, а при самих укріпленнях та над Золотим Рогом чудові сади. У півтіні церкви серед хмар кадила Анастас залишив обох товаришів, а сам вийшов на площу, де всілякі перекупні продавали пражений біб, горох, дрібну рибу, коржі з медом та овочі. Ще вночі наспіла сюди вістка про розгром Варди Фоки між Сестом та Абідом, і захоплені оклики зустрічали герольдів городського префекта, які звіщали народові, що за наказом боголюбивих імператорів дружина князя тавроскитів розбила ворохобників.

Коли тільки втихли окличники, почались розмови. Перший голос мали прихильники македонського дому, які прославляли премудрість «панів світу», царів Сходу і Заходу, що зуміли недавнього ворога повернути у вірного союзника. Саме підійшов Анастас до нестарого ще продавця сиру.

— А чи ти не гадаєш, поважаний, що перемога ця дісталася імператорам надто дорогою ціною? — спитав Анастас продавця і набрав вигляду дармоїда, який вештається ранком на базарі, щоб дещо «розправити язик».

— Як-то? — зневажливо спитав крамар.

— Так ти, певно, чув, що Володимир бажає руки порфіродної царівни Анни...

— Ах, тріс би клятий поганин! Налякала мене страшно ця швидка перемога, — говорив. — Ми всі гадали, що Володимир поволоводиться з ворохобниками хоч два-три місяці, а за цей час можна буде віддати царівну за когось іншого. А тут маєш!

— Врубай мені козячого сиру так на півдрахми! — прохав Анастас.

Крамар усміхався весело.

— Так, так! — говорив, краючи сир. — Ми тут у Царгороді добре чуємо, як росте трава та як витоплюється з комара сало. Ось тобі і сир на два пінязі.

Анастас узяв сир, вийняв дві тоненькі срібні монети, а там, наче нагадуючи собі щось, спитав:

— А чи нема страху, щоб цей варвар не взяв Анни силою?

— Не бійся, друже! Царівна тут, у Влахерні. Навіть і так не найшли б її варяги. Вони гляділи б її у Магнаврі, Буколеоні, та ніколи тут, під боком варягоруської пристані. Ніхто не пройде Теодозія, ніхто не перелізе через високі заборони укріплень палати.

— Так спасибі за вісточку та за потіху! Треба йти у церкву подякувати за ласку всевишнього до нас грішних.

Анастас відійшов лінивим кроком дармоїда, та коли крамар з сиром залишився далеко, підтягнув на собі туніку і побіг у церкву.

— Де ти подівся? — спитав князь.

— Дякуй богу, милостивий, твоя мрія готова здійснитися швидко. Ходи.

Саме скінчилась відправа. Анастас вийшов на східці, які вели на хори, а Володимир і Роман ішли за ним. З подивом придивлявся великий князь до різьби, яка зображала виноградне листя, спілі грона, голови та крила ангелів — усе те пов'язане у мистецькі викрутаси, нібито безладні, а такі гармонійні, наче пісня, співана на вісім голосів. На хорах не було нікого. Запах копоті та воску був сильніший, ніж унизу, а скрізь на скісних пультах лежали фоліанти з напівами.

Пильно розглянувся Анастас довкола, а там і приступив до одного з чималих свічників, що були вмуровані у стіни за стовпи.

— Дивіться пильно на східці, чи не підходить хто чужий! — сказав шепотом і з усієї сили натиснув знизу одне з рамен свічника.

І вмить безшумно відчинилася бічниця грубого стовпа, на якому спочивало синьо-золоте склепіння церкви.

— Живо за мною! — квапив.

І, наче привиди, зсезли всі три у стовпі. Тихо замкнулася за ними стіна, й огорнула їх пільма.

— Обережно! Тут східці! — сказав Анастас і поліз уперед.

— Чому тремтить твій голос? — спитав князь.

— Це спомини, князю, гіркі та солодкі, гарні і погані. А є між ними такі осоружні і чорні, мов та ніч...

Мовчки лізли вниз, наче в пекло. У закопі ставало щораз душніше та темніше, доки Анастас не ступив на рівну землю.

— Чи не подушимосся? — запитав Роман.



— Зараз стане холодно, а навіть вогко. Тут направо гроби, а ліворуч відплив води.

І справді, почувся десь у темряві тихий шум води, яка текла.

Довго ступали так у пітьмі, вкінці грек викресав вогонь.

— Слава всевишньому! — сказав радісно. — Велике твоє щастя, деспота, і я, грішний, не гадав, що все піде так гарно та гладко.

— Ми, здається, в якійсь кімнаті, — здогадувався Роман, обмацуючи вогкі стіни, які у цьому місці розступались.

— Так! Бачу, що від останнього разу, як я тут був, тобто дванадцяти літ, не проходила туди жива людина.

Викресав вогню удруге і запалив грудочку губки. При її слабенькому світлі вказав у заглибині стіни на якісь тріски.

— Ось бачите, це смолоскипи, які приніс я востанне. Вони вогкі, але біля них лежить ще золота коробочка з губкою та кресалом.

— Бачу тут якісь сходи! — замітив князь, якого вся мандрівка стала вже сама собою займати.

— Цими сходами підемо, — сказав грек, — але ще не швидко. Поки що мусимо ще одне полагодити, а для цього треба нам світла.

— Ба! Де ж його взяти? Смолоскипи, кажеш, вогкі! — відповів Роман. — Хіба пожди! У мене є дерев'яна дощина у піхвах меча.

Видобув ніж, протяв шкіру і здер її враз із срібним окуттям. Показалися дві тонкі дощини. Опісля вирвав з шапки вовняну підшивку, постругав дерево ножиком і швидко у виступі стіни розложив маленьку ватру. При димному світлі побачили мандрівники, що знаходяться у невеликій кімнаті. Перед ними був у стіні чотирикутний отвір, у якому виднілися нові східці.

— За мною сюди! — показав Анастас ліворуч.

— Там теж нічого нема!

— Ба, побачиш!

І справді, коли підійшли, помітив Володимир, що це не одноціла стіна, а дві, які заходять одна за одну і залишають вузький прохід десь униз.

— Бачите, це перехід. Він веде глибоко, глибоко вниз, аж до рівня Золотого Рога. Морська вода доходить аж сюди, а над нею ще на яких два лікті склепіння. Під ним можна було виплисти на затоку, та тепер її нема. Та мож-

на перейти вбід, бо води всього на лікоть або півтора. Досі все йде гаразд. Може бути, що при повороті не можна буде перейти через церкву, а тоді тобі, князю, придасться цей перехід.

По хвилині опинилися всі наверху у комірчині, де панувала сутінь. Комірчина ця була, видно, складовою частиною стіни самої палати або огорожі саду. Каміння, з якого збудована була стіна, не приставало щільно, тому через шпарки падало туди світло дня. Анастас надавив шось у стіні, гейби свічник у церкві. І ось стіна розступилася, заскрипіли заржавілі завіси, а Анастас покрутив головою.

— Таки справді не було тут нікого ще з того часу. Тоді Теофано наказала намастити двері,— сказав.

Повними грудьми вдихали Володимир і його товариші чисте повітря після духоти підземелля. Вони були у густо оброслій виноградом альтані, посередині якої стояв стіл із полірованого граніту. Довкола були зручні широкі камінні лежанки. І стіл, і лежанки покривав грубий шар торішнього листя, пороху, просохлого болота, нав'язного піску.

— А тепер ти, Романе, залишися тут,— сказав грек,— і якщо хто надійте і побачить тебе, то ти не гайся — чуеш? — і вбий його! Убий його без огляду на те чи це жінка, чи муж, старий чи молодий, цар чи помивач.

— Убити? Як-то? — почервонів Роман.

— Уб'еш, кажу! — зашипів грек.— Кров ця впаде на мене і на князя, коли ти не хочеш брати її на свою совість. Це ж не Дніпро, не Київ, це Візантія і Золотий Ріг, а ми граємо високу гру, гру за життя.

— Анастасе! — втрутився князь.— Я не хочу, щоб за мною у Влахерні падали трупи. У тебе є ріг, Романе. Задуй у нього, коли тебе відкриють. Не забувай, Анастасе, що ми обидва не греки, ані не варяги!

— Як-то, то ми й боронитися не будемо? — хвилювався грек.

Князь засміявся.

— Друге діло оборона.

— Заждемо, аж царівна вийде у сад. Чудова пора для проходу.

Царівна?!

Та мандрівка була така дивна, що ніяка вістка не здивувала б тепер князя.

Імператорський сад на Влахерні займав собою півколо, що виступало вперед у місці, де стіна Теодосія підхо-

дила до Золотого Рога. Третя лінія укріплень служила вже за огорожу для самого саду, а вершки веж виглядали, наче високі альтани з кам'яними балюсами. Вершок горбка вирівнювали цісарські будинки в одностайну площу, посередині якої містився доволі великий збірник води. Серед нього на штучній скелі виднівся якийсь поганський божок, що виливав воду з амфори. Водяні лілії, клещінець і коситні росли довкола, а далі від збірника води насадили садівники колом пальми, рожі, жасмин, під якими стояли лавочки для відпочинку. Наче промені, від цього осередку розбігалось дванадцять довгих трикутних грядок, засаджених різнобарвними цвітами. Довкола збірника бігла широка стежка, посипана пісочком. Грядки перепліталися та губилися між групами чинар, лаврів, кипарисів, тінистими альтанами або штучними печерами з вапняка та строкатого зліпняка. Статуетки Ероса, німф та сатирів раз у раз виринали з-поміж зеленого гілля, ніби боялися золотистої бані і високого хребта влахернської церкви. Тому, що імператори здебільшого жили у Магнаврі, Порфіреоні або Буколеоні, божкарі-фанатики патріаршого двора забули про віддалений Влахерн, який любила колись Теофано, а тепер Анна.

Хто перейшов добре стережені ворота, які вели з церковної огради у палату, той опинявся наче в старовинному Елізіумі, де збереглися ще останки казкового світу класичної краси.

І ось за плечима чорноризця, наче за полум'яними безоднями Флягетону та за тихою течією Лети, розвернувся зразок цього забутого раю. У Володимира підіймалися груди, ніби при їзді верхи безмежними степами Подніпров'я. Якесь чудове повітря повіяло цілющим струменем. Ось тут находив він вимріяну волю людини, втілену у творах мистецтва за плечима чорноризої облуди.

Роман і Анастас відступили, бо гадали, що Володимир бажає залишитись сам один з своїми гадками. І вони не помилялися. Вони заховалися за густі куші жасмину, які закривали собою таємний вхід у сад Влахерну, і стежили пильно, чи доріжками від церкви або палати не йдуть люди. У саду не було ні живої душі. І не зчувся володар сходу Європи, як дух його полетів у незнану країну вимріяного щастя.

Стояв, сидів і роздумував довго, поки його думки не розвіяла жива постать.

Перед ним, вийшовши з-поза групи старовинних різьб, стояла дівчина. Синя, золотом тканина туніка обіймала чу-

дові форми молодого, наче з рожевого мармуру витесаного тіла. Из-під чорних, гладко у вузол зав'язаних жіс та темних, мов крила крука, брів, гляділи очі. Легесенький серпанок обгортав голову та шию дівчини. Один кінець спливав зліва вздовж тіла, другий підтримувала піднесена права рука, оголена вище ліктя. У відкритих устах блищали двома рядами перлів непорочно білі зуби. З усієї постаті бив маєстат свідомої себе краси, не холодної, не недоступної, а палкої, земної, хоча високої та світлої, як чар Афродити.

І ось Афродита підняла руку з серпанком ще вище і звучним голосом спитала:

— Хто ти?

Вмить отямився Володимир, і його очі заблищали. Зсунув з плечей нагортку грідня, підступив до чудової постаті і задивився на неї.

— Хто ти і відкіля тут узявся? — спитала дівчина удруге.

Вона не зрушила з місця, на якому стояла, в її голосі відчувся гнів.

— Ти, Анна, сестра імператорів? — спитав спокійним, рівним, певним відповіді тоном володаря. Його голос був низький, глибокий, та звучала в ньому нота незвичайної поваги та тепла, яка звучить у розмові з любою дружиною або дитиною.

— Увесь Царгород знає мене. А ти?

— Я Володимир — великий князь росів...

— Ах!

Личко дівчини злегка зблідло.

— Чи знаєш ти, що жде того, хто сюди закрався? — тут її голос затремтів.

— У майбутньому жде мене твоя ласка, царівно! За неї я мечем боровся з супостатами твоїх братів, по неї і прийшов!

Похилив голову у поклоні.

— Хто зайде сюди без дозволу, над тим повис засуд смерті.

— Невже ж ти наказала б убити твого судженого?

— Ох, судженого! — відповіла глумливо.

— Так, судженого, Анно. Аж до цієї хвилини не знав я цього, та тепер знаю вже. За цим я сюди й прийшов, щоб дізнатися, чи знайду тільки сестру порфірородних для моєї держави, чи, може, когось для мене самого. Тебе бачу ось перед собою, наче весняну квітку після лютої зими, за якою тужить людина у довгі холодні вечори та

ночі. Тепер знаю, що тебе виглядала туга моїх диких молодечих літ...

Поступив два кроки, ніби хотів її доторкнутись.

— Стій, божевільний! Не торкайся до мене. Я ще не твоя. Невже ти гадаєш, що християнські володарі віддали б сестру за поганина?

— Бог свідком мені, що більше в мене розуміння Христової правди, ніж у не одного з висохлих черців та намазаних дияконів патріарха.

— Ох, це може бути,— зневажливо кинула дівчина,— та немає на тобі знам'я хреста, яке бачили б очі.

— Очі? Хрест про око на мені є, а навіть записаний я у книгах святого Мами...

— Справді? — скрикнула Анна й мимохіть поступила крок наперед.— То ти, володарю росів, охрестився? Ти гадаєш, охрестити всі землі тавроскитів і привести їх по послуху боголюбивим? О, вчини це, вчини! Ромейська імперія прожене тоді агарян у піски східної пустині та покорить західних варвар, як за царя Юстиніана...

— Згадай, Анно, про ці мільйони нових християн на сході та півночі, а тоді шойно думай про нові завоювання.

Схилила голівку.

— Вибач! — сказала.— Ти правду сказав, що в тебе більше розуміння Христової віри, ніж у нас.

Вона ніколи досі не мала нагоди зустрічати людей цього типу. Хоч не мала великої освіти та досвіду, вона збагнула, що умом не доросла до нього та що його розмах та сила поривають її за собою. Ні, такої сили не було в нікого з мужів македонського дому, у нікого з придворних вельмож, ні з приїжджих князів. З якоюсь дивною самозарозумілістю він сягав по неї і то не рукою, словом, підхлібством, усміхом, чуйною поведінкою, а всією появою. Ні, при боці такої людини вона не затужить за Золотим Рогом. А все ж дратувала її його мужеська самовпевненість.

— Великий князю, яку вагу мають наші слова? Моя доля в руках імператорів.

— Я не хотів тебе образити, Анно, звертаючись до них, коли йдеться про тебе. Ось чому не з'явився я у хризотрикліній, ні у Магнавру, а у Влахерн, бо ж мені йшло тільки про тебе, Анно. Будь ти тільки звичайна собі жінка, яких є тисячі по світу, то я, певно, вдоволився б якою-небудь грекинею з руки імператорів, якщо за нею йшов би княжий вінок, скіпетр та влада. Але спершу я хотів побачити тебе, тільки тебе і забути про все інше.

— Ох, ті жінки, яких у тебе так багато! — спалахнула царівна зовсім по-жіночому.

Володимир засміявся:

— Хто кланявся ідолам і прозрів, цей покине їх для хреста! Хто тебе пізнав, Анно, для того нема інших жінок у світі.

З-поза кущів показався Анастас і зігнувся у земному поклоні перед царівною.

— Служба йде з палати за тобою, милостива княжно! — сказав.

— Ох, як я забарилася! Відійди, Володимире, щоб тебе ще не знайшли.

І рожі зацвіли на личку царівни.

## ЛЕВИ Й ГАДЮКИ

Від пристані до касарні катафрактів недалеко гіподому тісними вуличками портової дільниці ступав величавий похід. Попереду йшли дві сотні варягів у кінчастих шоломах, з довгими мечами та круглими й овальними щитами. Шкіряні каптани, кожухи та півпанцирі різної форми та походження мали чимало дір, сліди недавнього бою. Ніякі шовкові, ні вовняні нагортки не закривали зброї, як це було звичаєм того часу. Тільки два ватажки мали поверх кольчуги скромно шиті червоні сорочки з золотистим галуном. Крім мечів, були ще в кожного спис або топір, а в декого молот на короткій ручці. Не видно було сагайдаків та луків, зброї, яку носили отроки, джури, а не гридні. За обома сотнями несли у відкритій лектиці Глікона, секретаря Сікопулоса. По обох боках лектики несли прислужники скриньки з паперами, кілька інших — мішки з грішми, а кількадесят дібраних молодців на довгих жердках прапори суден, знищених у Гелеспонті. Виткані за них змії подув вітру видував у всякі казкові потвори. Тим краще виглядали при них усміхнені білі лица молодців, які їх несли. Золоті кучері виглядали свавільно з-під шоломів, правильні риси обличчя приковували до себе зір карооких дівчат та жінок, а сила струнких жилавих тіл розбуджувала зависть у миршавеньких візантійців.

За ними кількох пафнягонів несло на марах покриту багром жалоби домовину з великим срібним хрестом, нашитим на сукні. Хор та попи з монастиря св. Димитрія

проводжали домовину церковним співом та пахощами кадила.

За домовиною ступав сам Ляйфр у святковому одязі гетеріарха, у золотистій зброї, шоломі, грецькій мантиї та м'яких жовтих сап'янцях. Усе це були дарунки імператорів, і тільки варязький меч та важкий топір були власні. Біля Ляйфра ніс високий плечистий тавроскит на жердці позолочений ідол Перуна, як княжого бога, а два кроки за ним ступав варяг із знаком кабана — прапором дружини Ляйфра. Вкінці четвірками йшла тисяча варягів, яка дістала доступ до міста і мала замешкати у старій казармі біля гіподрому. Останні п'ять тисяч залишилися на пристані.

З подивом товпилися греки: вперше побачили те нове військо зблизька — не як ворогів, а як союзників, і славили під небеса премудрість порфірородних, які зуміли приєднати для себе таких страшних мужів. Греки звикли були здавна до золота, срібла, бронзи, багру, до блискучих одягів, парчі, вишивок, сап'яну та гладженої або фарбованої сталі. Тим-то аж холод проймав їх серця на вид вовчих та ведмежих шкір, рогатих та крилатих шоломів, темних широких, ніби катівських, топорів та мечів. Не було тут ні легкості арабських їздців, ні строкатості сельджуцько-турецьких беків, не було прикрас, дзвіночків, музики, дивовижних тварин, ані казкових коней пустині, тільки поважний понурий похід варварів, закоханих у розлив крові, бурях, небезпеках, муках, яким чужа була м'якість і людяність.

На тих, що входили до міста, дощем спадали квіти та похвальні слова. Часом чути було навіть оклики на їх честь, але замовкали швидко. Домовина, пахощі ладану та опохоронний спів черців пригноблював всі голосніші вияви радості, і тільки юрба цікавих більшала. Та ось надбігли справа кінні гінці на чолі з префектом города. Голосним покликом стримали похід, і префект запитав двох варязьких ватажків, які йшли попереду, про начальника. Вони відправили його до Ляйфра, який надійшов, оточений полковниками.

— З перемогою вітаю вас, герої! Хоча вона не обійшлась без важкої болючої жертви, то таки новим світлом вкрила пурпуру імператорів та ваші геройські чола! Порфірородні імператори веліли тобі, світлий герою, ввійти у Магнавру, а домовину відвести в гіподром, де відбудеться завтра свято перемоги для народу та вас.

— Іс полла ети! <sup>1</sup> — закричала юрба, і профект велів Ляйфрові та товаришам підвести чудові кападокійські верхові коні. За ними завернули зразу вправо молодці з прапорами, але префект відправив їх у казарму. Між стінами вулиць згубився спів похоронної пісні, а префект і Ляйфр поїхали далі.

У Магнаврі приймали переможців-полковників. Вони їхали верхи аж до Хальке, де прийняли їх сторожі у золотистій зброї та цісарські одягальники-вестіярії. Як перший дарунок імператорів, полковники дістали дорогоцінні барвисті парчеві назбройники, нашивані золотим позументом та самоцвітами. Аж ахнули варяги, побачивши себе в таких пишних одягах. Геройські постаті витязів вирости, змужніли та проясніли, наче щойно зійшли з престолу. Та коли нові одяги покрили плечі героїв, очі всіх звернулися на Володимира. Вправні придворники вмить відчували небуденну людину, володаря.

Тимчасом вступили у престольну залу. Вона була розмальована у золотистосині узорі, а в золотих арабесках, пов'язаних у круги, еліпси та правильні прямокутники, скрізь ясніли першими митцями столиці зображені ікони Христа-царя, Панагії, святого Димитрія, Василя Великого, Костянтина та Івана Золотоустого. Вони мінялися з портретами імператорів та блискучими орнаментами з перламутру, лазуровика, бронзи. Дорогоцінні завіси, ткані або вишивані змії та орли відділювали частинно залу від апсиди, ніби вівтар від нави. В апсиді на високому престолі засів імператор Василій, а біля нього на давньому престолі Костянтина брат Василя Костянтин VIII.

Із-під білого імператорського чільця добувалося сиваве уже волосся, яке рамою обхоплювало виразні риси. З обличчя промовляла повага й маєстат; затиснені уста, широкі вилиці та вузькі нервові ніздрі вказували на жорстоку вдачу. Малі, колючі, глибоко посаджені очі дивились з-під насуплених широких брів. Простими фалдами спадала вздовж худорлявого та жилявого тіла казково дорога цісарська риза. Пурпур, золото та безліч діамантів, смарагдів, рубінів та топазів били надзвичайною ясністю. У руці держав імператор довгий скиптр Костянтина зі скісним хрестом та монограмою спасителя. Він сидів по правому боці, видко, у цій небувалій у державах цього часу спілці, він був перший із двох. Другий був брат Костянтин, який уже на перший погляд виглядав повною протилежністю Василя. Багрянниця висіла на ньому, мов на вішалі, як дивно було, де серед безлічі прос-



тих грубих фалдів ділося тіло людини. Лице було в нього мале, висохле, як у виснаженого розпусника. Широка нижня губа звисла вниз, каправі очі ледве гляділи крізь шпарочки на сяйво прикрас та дорогоцінностей, від яких горіла вся зала. По боках престолів півколом стояли духовні та світські достойники, почавши від патріарха, великого гетеріарха, до протоспатаріїв, протовестарія, протостратора, орфанотрофа тощо. Доместики обох царів, логофети та сторожі у золотій зброї виповнювали всю залу згідно з окремим уставом Костянтина VII порфірородного, який так доцільно доповнив був церемоніал Юстиніана. Та найбільший подив у варягів розбуджували два велетенські золоті леви, що лежали по обох боках підвищення, де стояли престоли. Дальше поза ними стояли чудові платани, якби виростали із землі, а в їх гіллі аж роїлося від усяких строкатих і кольорових птахів. Серед диму кадильниць в апотеозі виглядали імператори на подвійному престолі зовсім як по-мистецьки виконані ідоли, що своїми самоцвітами та золотом закривають дійсні предмети.

Василій — євнух-канцлер, привітав варягів гарною промовою, яку драгоман зараз перекладав півголосом на тверді звуки північної мови. Канцлер говорив поволі, щоб дати перекладачеві час запам'ятати всі слова. Він величав у першу чергу божеське натхнення порфірородних імператорів, яке надихнуло їх приєднати для своєї справи та справи божої князя далеких раусеїв. Той князь, наче орел царського скиптра, упав громом на ворогів і повалив їх під ноги, бо за перемогу надіявся одержати від них світло єдино спасенної віри. На жаль, він не добився того щастя за життя, але його смерть у службі заступників божих на землі — це також велика ласка.

Та тут швидко звернувся до перекладача Ляйфр і тріпнув пальцями:

— На Одіна! — сказав голосно. — Про що він говорить? Князь не згинув: він живий більше, ніж усі ми.

Канцлер змовк у своїй красномовності, почервонів, мов грань, і така мертвецька тиша запанувала у Магнаррі, що тільки кадило тріщало стиха у кадильницях.

— Як-то, що-то? — зашепотів гадючим сиком препозит Михаїл. — Чию ж то домовину тягли ви через місто?

— Сікопулоса!

Володимир тішився у цій хвилині, що всі вважали його за представника княжого почту, і міг свобідно бачити цю сцену. Імператор Василій ще грішніше зморщив

чоло і стиснув губи. Та тут не витримав Ляйфр і засміявся.

— Мовчи, нещасний! — гукнув на нього великий домestik. — Перед порфірородним стоїш!

— А хоч би й перед Одіном! Князь живий, а Сікопулоса вбив один із бранців, що врятувався від погрому, який ви підготували, всупереч волі Володимира...

Слова ці різко прозвучали під склепінням палати, та ніхто тут не розумів варязького говору. Але як тільки перекладач переклав слова Ляйфра канцлерові, а почули це найближчі, в залі зчинився шум, доки препозит не стукнув палицею об долівку.

— Тихо, його світлість канцлер хоче скінчити промову!

Згаданий достойник почервонів ще більше, але опанував себе і так кінчив:

— І так наш герой півночі добився Христової віри і хоч тут неприявний, то, певно, разом із нами кличе святому македонському домові: Ніка!

— Ніка! Ніка! Ніка! — повторили всі тричі оклик і поклонилися маестатові.

Тут уперше права рука імператора Василя порушилася дещо ласкавішим рухом та і похилилася його голова з білою опаскою. Кожний полковник одержав посудину із золотом, а Володимир кольчугу, шолом і меч.

Після цього препозит наказав усім з'явитися на обід у Хальше, і прийом було скінчено. Всі поклонилися і вийшли серед щебету птиць, реву левів і співу, який почали двірські співаки на 12 голосів у честь імператорів.

За обідом посадили варязьких ватажків за почесним столом, де сідали найвищі достойники держави. Володимир сидів, як Оляф, такий змінений на вигляд, що ніхто і не догадався підозрівати в ньому князя. Йому визначили одно з найвищих місць недалеко патріарха, як героєві, що один із перших причинився до великої перемоги.

З розмови за столом пізнати було надзвичайне збентеження у найвищих колах Візантії. Ніхто не знав, що сталося з князем — чи він крадькома від'їхав, чи справді згинув від якоїсь зрадницької руки, чи шукає помсти за змову, про яку міг довідатися вчасно від своїх шпигунів.

Володимир, слухаючи безладні фрази, жалів, що нема при ньому Анастаса, який роз'яснив би йому точно зміст усіх сказаних слів, бо тонкощі грецької мови були йому недоступні. Все ж він знаменито зрозумів, якою

злобою дишуть на нього всі ті позолочені достойники. Серед величі візантійського церемоніалу він почував себе ніяково і непевно, головню з огляду на свою подвійну гру. Його геройська вдача домагалася від нього відвертого виступу.

— Устань! — нашіптувало йому геройство.— Пересунь меч ручкою наперед, гукни на Ляйфра, Гальфдана... Гей! Тут здався б Свен... Ні,— здригнувся.— Пив вино і потонув у задумі.

Так, без сумніву... Його варяги могли за годину опанувати Царгородом та посадити його на тому самому престолі, перед яким щойно клонилася його голова. Здійснилась би мрія великого Святослава — Руська земля стала б ногами на Боспорі і Кавказі, а руками могла б сягнути по вінок Оттонів. Та, на жаль, не було у нього під рукою сили утримати здобуте. Шість тисяч варягів — це була сила, яка могла на човнах побити кожний флот греків, а на суходолі розбити кожне піше чи кінне військо імператорів. Та він не самої пустої слави шукає, не чужих земель, а тільки добра для своєї рідної...

Раптом почув, що хтось кладе йому руку на плече. Підняв очі і зустрів погляд препозита Михаїла.

— Вибачай, деспота, — сказав препозит, — час перейти у сади порфірородних. Наповни пахощами своє серце й ходи!

Тут вказав йому на двох хлопців, з яких один подавав гостям воду та рушники, а другий обносив на золотій гаці пахощі: фіалки, амбру, нард та пижмс.

Володимир устав, вийшов з триклінію у сад і розглянувся. Імператори вийшли були вже раніше, і їх було видно обох у відкритій альтані під двома великими кипарисами. Близько них, наче з позолоченої бронзи, стояли чотири прибічники, а при столику біля цісарів сидів патріарх. Очі всіх трьох спочивали на ньому, і Володимир почув, як мимохить кров напливає йому на обличчя. Відколи ступив уперше на гарячу землю ромейської столиці, не мав він ще ні одної нагоди переступити порога двірських церемоній, якими оточували себе імператори. Нагадав собі слова остороги Анастаса:

«Не забудь, що ти, княже, у Візантії, де навіть у лева буває гадюча їдь, де між устами і чаркою чаїться смерть». — Ось тепер уперше бачить, що Василій та Костянтин розмовляють, п'ють вино, усміхаються, словом, показують людське лице.

— Чому ти, всесвітлий князю, не йдеш зложити чолобитні імператорам? Ось тепер після обіду можна тобі, як князеві крові, підійти до них і прохати собі якоїсь ласки.

Слова ці сказав препозит, беручи Володимира під руку.

— Я у службі великого князя полян-русів, чи як ви кажете, раусеїв. Від нього мені й ласка і гнів...

Препозит засміявся стиха...

— До цього я й говорю! Від тебе може залежати доля твоя та всіх твоїх товаришів, як тільки захочеш. Одне слово порфірородних може тобі дати провід над усіма варягами, мантию і меч великого гетеріарха та вдєсятеро більшу плату для гріднів та начальників...

— Як-то? Ми ж служимо Володимирові, а поки що його заступає Ляйфр.

— Князя нема, одним почерком пера канцлер виставить вам грамоту найму, а одне слово імператорів, може, як захочеш, передати тобі провід. Тепер ми — союзники. Грамота може бути навіть на твоє ймення. Невідомо, коли сам князь з'явиться, і тоді може бути вже запізно...

Володимир мусив силою волі стримати приплив крові до голови від гніву. Та він умить зрозумів, що трапляється рідка нагода і треба її використати як слід.

— Пробі! — закликав.— Ніколи я не впав би сам на таку гадку. Це справді хвилина, коли можна перемогу чужого князя вчинити своєю. Чи це ти від себе чи від імператорів? — спитав швидко Володимир.— Чи вони тебе послали?

Препозит зам'явся і почервонів. Він зрозумів, що зрадив задушевні бажання імператорів, про які Оляф міг, а навіть повинен був повідомити Володимира.

— Хрань боже! — жажнувся, наче наскочив на гадюку.— Я тільки бачу можливість вивищити хороброго мужа королівської крові, до якого схиляє мене серце, з другого ж боку, я знаю, що саме гнітить і займає високі уми порфірородних...

— То ходім.

Швидким пружним кроком пішов стежкою серед саду. Йому назустріч вийшов патріарх поважною ходою найвищого достойника держави. Володимир, який бачив уже, як поводитися інші супроти патріарха, уступив йому з дороги і похилив голову. Патріарх назначив над нею у повітрі хрест і пішов повагом далі. Володимир став віч-на-віч з імператорами.

Довгу хвилину дивились одна на одну три пари очей зовсім не схожі, як не схожі були їх вдачі та обличчя.

Імператор Василій прибрав свій жорстокий вигляд усміхом і сказав:

— Вітаємо тебе, хоробрий герою півночі. Твоя заслуга зробила нас твоїми довжниками, а не дай, боже, щоб намісники Христа-спасителя, царя світу, мали вірителів на землі. Нашим вірителем може бути тільки всевишній, тому кажи, якої нагороди бажаєш собі, а все дамо тобі. Твоя поява полонила наші серця, а ласка наша над тобою.

Володимир злегка похилив голову.

— Дяка вам, порфірородні, за ласку, якої вагу з'ясував мені уже препозит Михаїл. Він говорив мені про провід над варягами та службу у вас.

— О, як тільки цього бажаєш...— підняв руку імператор Василій,— то само собою...

— Так, але маю ще прохання,— докінчив князь, не зводячи очей із імператора. Цей спитав тоном перекупня — швидко й поривисто:

— Що ж таке?

— Щоб ви, о, володарі Сходу й Заходу, імператори ромеїв, заступники бога на землі, додержали мені умови!

Слова ці впали, ніби удар молота на мармуровий стіл алтани. Василій видивився тупо на велику статть войовника. Костянтин здригнувся і безпомічно оглядався по боках, уникаючи погляду Володимира.

— Умови? Якої умови? Ми уперше чуємо твоє імення, Оляфе, сину Еріха!

Легенький усміх промайнув по правильному лиці князя, так що затремтіли тільки кутики його уст.

— Умови, яку вклав Калокир чи, точніше, Скіллос на Берестовому у Києві!..

Василій стріпнув неперпляче пальцями.

— Видко, препозит не вияснив йому як слід усієї справи,— сказав, звертаючись до брата Костянтина.

— Калокир? При чому тут Калокир? Калокир був при Святославі...

— Навпаки, він усе вияснив як слід! — відповів Володимир.— Важко було мені дещо зрозуміти, але після різні, яку ви підготували на флоті, всупереч волі переможця,— я мушу пригадати вам домагання: виконайте умову, якою зв'язали себе зі мною.

— З тобою? — кинувся Василій, а лице його посиніло вмиль...— молодче... що тобі?!

Спокійний досі, поважний князь півночі вхопив руку імператора, що лежала на столі, і здавив її так сильно, що поклик завмер на устах зляканого. Ніхто не важився досі на таке супроти імператора.

— Так, зі мною, боголюбиві, зі мною,— говорив, усміхаючись, Володимир,— бо Оляф Еріксон, якого згадуєте, це тільки один із моїх полковників-тисяцьких, а я сам...

— Ти сам? — запищав смертельно зляканий, блідий, мов стіна, Костянтин.

— Я Володимир, князь раусеїв, якого цей Оляф у спілці з вами мав ошукати. Я той, від кого ви бажали відібрати владу над дружиною разом із життям. Я тут перед вами, і моє домагання так само оправдане, як і мої закиди!

Те кажучи, видобув із-за пояса плящину Скіллоса і поклав її на стіл.

Імператор Василій зблід, а руки його тремтіли від надмірного схвилювання.

— Вибачай, достойний князю та хоробрий союзнику! — сказав ніби спокійно.— Ми не знали, що ти тут і, певно, зрозумієш, що ми не могли залишити цілого війська варягів під мурами міста без проводу з нашої руки. А щодо цієї плящини, то, будь ласка, поясни нам, що вона властиво значить. Скажи теж, хто посмів посягнути на твоє дороге життя, а строга кара впаде на нього!..

— Не оправдуйте себе, ані не карайте інших, порфірородні,— махнув зневажливо рукою Володимир.— Не я буду вашим суддею. У мене тільки з вами умова, і я бажаю, щоб ви її виконали. Провід варягів іще в моїх руках!..

У тих словах звучала страшна погроза, й тількі лягла вмить на лиця імператорів.

— Умови ми дотримаємо! — сказав Василій глухо.— З наших уст пливе тільки правда і добро, а ти, князю, сам переконаєшся в цьому.

— Чи не забагато обіцяєш, брате?— вмішався Костянтин.— Чуєш, що Володимир держить провід у своїх руках, а мав віддати його нам? Далі подумай, що наш народ заступає на землі спасителя, а Володимир поганин.

— А чи Скіллос питав мене про мою віру, коли прохав допомоги? — спитав Володимир, і його брови піднялися.

— Ні, він не питав,— підхопив Василій,— не питав, але рішуче заявив, що сестра порфірородних ніколи не стане жінкою поганина. Ти знав про це і...

— І вчинив усе, чого ви бажали. Ще сьогодні я готов передати кому треба провід над варягами.

— Маніякесові, великому гетеріархові?

— А хоч би й писареві Сікопулоса, що продавав неспілі фіги...

Здавалося, що кров залле почервоніле від досади обличчя Василія. Та він пригриз верхню губу, аж побіліла.

— Знайте теж,— говорив далі Володимир,— що знам'я святого хреста, яким чванитеся ви і ваш народ, є і на мені, а записане воно праведником Анфімієм у церкві святого Мами.

Якби грім ударив у мармуровий стіл перед імператорами, то враження не було б більше. Василій устав, поблід і здавалося, що всім тілом кинеться на Володимира. Зате Костянтин відкинувся назад на перламутром викладений оплічник крісла та розвів руками. Довгу хвилину обидва мовчали. Тимчасом Володимир вийняв із-під верхньої одежі хрест та пересунув його так, що святе знам'я повисло саме насередині його широких грудей.

Та ось у злющих очах Василія заблимав огник, і квасний усміх викривив його вузькі уста:

— Як так, то зведемо тебе з Анною і заручимо, а до весни повинчаємо вас по закону. Бач, патріарх може мати сумніви...

— Не патріарх, а ви, не його, а ваша воля є перша у світі. Можете не відкладати вінчання, боголюбиві, ви ж знаєте, що моя земля велика, країв і народів у ній багато, а всім їм треба бачити лице володаря, бо від цього залежить у ній лад, гаразд і згода. Я ждати не можу! Вже завтра або післязавтра мої полянські гридні візьмуть весла в руки... Погадайте, що так само, як ваша воля є волею бога над Боспором, так і я наказую варягам і ще завжди можу кинути їх геройську силу, куди захочу.

— Ох, як можеш, могутній князю, погрожувати власним шуринам?— почав облесно Василій, а його лице вкрилося відразливою маскою облуди.— Зрозумій, що дочка та сестра порфірородних, майбутня мати могутніх володарів Тавроскитії, не може йти заміж, як дочка ри-

балки з-під Влахерну. Для неї треба приладити двір і придане.

— Не приданого я хочу від вас,— відрубав Володимир нетерпляче.— Анна може й у Києві знайти двір, якого тільки забагне. Є в мене греки, араби, вірмени, євреї, варяги, степовики, а всі вони віддадуть на будову двора свої найкращі сили, як тільки їм накаже князь... Це знаєте і ви й вона...

— Ні,— різко заявив Василій.— Та хіба не розумієш, що це значить візантійська, ромейська царівна. Один тільки король франків, який називає себе цісарем Риму, удостоїться честі стати свояком македонського дому, та й то Теофано не рівня Анні... Що сказав би цілий світ: «Ось як віддавали порфірородні володарі Сходу й Заходу, імператори ромеїв, свою сестру!». У нас нема в цій хвилині скарбів, за які збудовано святу Софію... Тому зажди хоч кілька тижнів у Буколеоні, де тобі та твоїм товаришам відведена домівка, а як не можеш, то вертайся у мирі на Русь, а з першою весною стане твоя суджена у Корсуні з належним віном та почетом.

Костянтин притакував повагом братові.

— Так, так, а завтра зробимо заручини.

Володимир зрозумів, що пробути кільканадцять днів у Візантії — це була певна загибель. Тут гинули від отрути й ножа навіть імператори. У всякому разі його союзники бажали його обманути, а чи він мав заплатити життям, чи тільки втратити обіцяну невісту, це мало показати щойно майбутнє. Глянув ясным, відвертим поглядом у лице Василя.

— Добре,— сказав.— Я зажду на Анну до весни, але в Києві, не тут, і вірю, що ви дотримаєте умови так, як я її дотримав. Ви заодно відкликаєтеся до величі македонського дому, а я, варвар з півночі, знаю тільки, ціню і шаную честь героя. Вона у мене вартніша від усього, навіть життя.

— І за те ми шануємо тебе,— усміхнувся холодно Василій.— Та все від бога! Тим-то я ім'ям його благословлю тебе на завтрашні заручини.

Він простягнув руку, складаючи пальці у формі початкових букв Христа, і позначив ними хрест над чолом князя. Володимир похилив голову, але, всупереч і грецькому і руському звичаєві, не кляк. Коліна чомусь не зігнулися під ним і серце не чуло тої величі, яку бачило довкола око.



Володимир пішов до своїх кімнат у лівому крилі будівлі. Надворі западав вечір, і слуги стали запалювати численні лампади у всій палаті. Лагідне та доволі ясне світло наповнило склеплені кімнати. Багаті, барвисто золочені узори та малюнки виступали куди краще, ніж удень, бо неповне освітлення надавало мальованим лицам ознак життя. Здавалося, ці цісарі та святці ось-ось і повиступають із стін та склепінь і засядуть до столу враз із живими. Володимир не бачив ще ніколи так велично та точно зображеної життєвої правди, й вона куди більше захоплювала його, ніж технічне мистецтво Магнаври. Фрески Буколеону походили з найкращої доби греко-візантійського мистецтва — ситі, повні барви відповідали дійсності, різьба орнаменту передавала точно, бездоганно, педантично виноградне листя, грона та аканти. А проте було у цій красі щось чуже, наче маєстат деспота величний та холодний. Хижиш перед нею чоло, пошана наповняє душу, та серце не б'ється до неї, не простягаються за нею руки дитини, не усміхаються дівочі уста. Ні, це не те, що у Влахерні. Там куди ближчі людині кам'яні боги. Володимир сам зрозумів, що відчуває мистецтво ще як поганин, не може звикнути до новини.

Що значили останні слова Василя? Він благословив його на заручини з Анною і брався звести їх разом завтра. У тому мусив ховатися якийсь підступ. З усієї його поведінки, хитрої, облесної та холодної, видно було, що щось недобре задумують імператори. Їх чемність була занадто прибільшена, аж неприродна. Протягнувся, щоб розправити здорові м'язи дужого тіла, а почуття великої сили обхопило його, мов послум'я. Зневажливий погляд обкинув блискучу від золота, лазурі та пурпуру обстанову, встав із різьбленого крісла і вийшов на терасу. Надворі було дуже темно, тим більше, що з південного заходу надвигалися хмари. Вони закрили собою вже половину неба, і тільки там, куди йшов шлях на північ та схід, зоріли світла довкола престолу, всевишнього. Так, це бог показував йому шлях додому, а Великий Віз — провідник моряка на безмежному морі, світив саме над Влахерном.

У цей момент затупотіли чийсь кроки у кімнаті. Не радий гостеві, відвернувся Володимир, але зрадів, побачивши Романа.

— Це ти, Олешич? — спитав. — Чи вечеря готова?

— Дружина жде на тебе, милостивий, а я приношу тобі ось що!

Тут подав князеві китичку фіалок.

— Фіалки в цій порі? Звідкіля це?

— Із Влахерну,— шепотом відповів молодець.

— Ах! Яким чином?

Роман знизав плечима: «Бог один знає! Як тільки ми вийшли з Буколеону, зачепила нас якась дівчина. «Чи ви з дружини князя раусеїв?» — спитала. Я потвердив, а тоді вона передала мені китичку зі словами: «Це для вашого князя від друга із Влахерну. Перекажи, щоб князь спав цієї ночі між дружиною, а не у себе, бо в кімнатах покутують нечисті духи, отже, небезпечно!» Я відразу зрозумів, що знову ладять щось недобре, про що знає царівна та остерігає тебе. Тому я сказав: «Дяка твоєму панові чи пані, і перекажи, що за цю китичку князь визвав би у бій не то чорта, а й самого патріарха».

— Ха, ха, то ти добре сказав, Романе, сказав ширу правду. Ну, ходімо вечеряти.

## ОСТАННЯ НІЧ НАД БОСПОРОМ

Вони засіли до вечері біля багато заставлених столів у просторому мозаїковому вестибюлі старої палати Теодозія II. Імператор Василій бажав, очевидно, на всі лади приєднувати собі варягів, бо бенкет був неабиякий. Уся посуда була срібна, а то й позолочена, дорогі таці, обруси, рушники, квіти та штучні пахощі захоплювали і запаморочували дружинників великого князя. Хоч у кивській гридниці теж було доволі достатків, але й у сні не бачив із них ніхто стільки скарбів, що тут при вояцькому бенкеті. Скільки ж мусило їх бути в осідку імператорів? Варяги порівнювали мимохіть свою подвоєну платню з безцінною обстановкою, і їх жадоба наживи росла від цього. Заговорили про золото, здобич, війну, про вбогість своєї холодної батьківщини та дотеперішні заробітки. Зате полянські гридні гордилися тим, що князь бере наречену з такого багатого роду, і вважали ці достатки вже подекуди своїми.

Роман і більше тямущі між гриднями зрозуміли, що ці багатства можливі тільки у підсонні Візантії та при її положенню на перехресті найважливіших торгових шляхів світу. У Києві, де жило так багато вельми засібних

греків, цього всього не було. Більшу половину року люди не скидали з себе тяжкого кожуха, а часті дощі та бурі приневолювали втікати перед світлом і повітрям до душних, темних, але теплих і захисних хат. Вояки обговорювали вигляди на здобич при найближчому поході, обчислювали майбутню висоту плати та дарунків, викупу за бранців, здобич з боїв та грабунків.

— А чи прирівняли ви, товариші,— озвався Роман,— те, що бачите, до сум, які дістав кожний з вас? Ви радієте грошам, а не бачите, що ви дешевші золотого глека на вино або вази, повної нарди чи амбру? Пробі! Більше давав вам руський князь, бо давав тільки те, що мав сам, і ділився з вами усім. Ану, поспитайте, чи заплатили б вам імператори за вашу службу половиною свого майна!

Замовкли варяги, вражені і збентежені словами Романа. Кожний почув правду цих гірких слів. Коржик з березової кори під час голоду з рук убогого пастуха скандинавських фельдів, це дар більший від багато заставленого стола багача або мошонки золотих монет із рук кесаря. Убога була дяка імператорів у порівнянні з наділом землі, якими міг оплатити їх службу князь Києва. Володимир приймав їх у склад свого боярства, забезпечував їм хліб на випадок недуги, а нащадкам відумерщину по батькові до смерті. А тут за рани, кров, за смерть — багач кидав їм тільки жменю золота з свого невичерпного скарбу як милостину.

Коли холодом повіяло від цих слів на веселих гостей, саме тоді відчинилися двері, і з лівого крила палати вибіг гурток штукарів у рябих одягах. Один брав та їв живий вогонь, другий проковтнув на закуску кілька ножів та довгий меч, інші підкидали кількома м'ячиками. Таких штук не знали скоморохи заходу та півночі. Водночас підчашії стали підливати всім немішаного солодкого вина з Хіосу, а за якийсь час між штукарями появились і гарно вичепурені дівчата.

Тоді Володимир устав і вийшов у свою кімнату на правому крилі палати, а за ним висунувся хильцем і Анастас.

— Князю,— сказав,— я не знаю твоїх намірів, але моя рада, вертаймося на Русь, і то негайно...

— А це чому?

— Забагато тут чигає на твою голову. Я радив би провести ніч у човнах, а завтра вдосвіта їхати. У Буколеоні безумовно крутиться таки забагато знайомих лю-

дей. У кожного з них може бути за пазухою отруений ніж. Є три прикмети доброго вояка: відвага, хоробрість та обережність. Із тих трьох у нас, греків, є тільки ця остання, а у вас саме її нема.

— Ха! Ха! Ха! Це правда!

— А проте в мене, як у херсоніта, не бракує часом і двох перших. Нема їх стільки, як у варягів або у вас, але в потребі знайдеться і в мене. Я додержу товариства князеві.

— Знаю! — перепинив його князь. — Знаю і розумію твій жах перед невідомим, перед ненадійною погубою, проти якої не боронить героя ні панцир, ні меч. Почуваю і я, як нагрівається мені під ногами свята земля. Але боятися, а показувати страх, це не одне! Вільно шкірі терпнути, але не бліднути. І мене вже остерегли, що цієї ночі будуть у мене гості.

— Остерегли? Хто остеріг? — поспитав Анастас по-ривисто.

— Остерегла мене людина, якій справа хреста на Сході лежить на серці не менше, як мені добро Руської землі. Та я не можу сам перед цією людиною показати, що лякає мене злоба імператорських посіпак. Ось що!

Підняв гордо голову, відкинув довге волосся, покучерявлене від волоків, якими зв'язував його під шоломом, а рука його владним рухом висунулася із-під плаща.

— Ось тут я заступаю не тільки свій рід та владу, але і всю Руську землю, на якій князь не ховається від людей поза плечі прибічників, але сам іде на всенародне віче чи на бенкет із останнім з-поміж gridнів, кметями, боярами, огнищанами. Тому не слід мені тікати, наче злодієві. Тому, що бачу нещирість імператорів та їх нехоть до себе, хочу вернутися на Русь, але зроблю це відверто, на очах всіх. Поклич мені сюди Романа і Оляфа.

За хвилину обидва молодці стали перед князем. Володимир видав наказ gridням кінчити банкет і йти спати. Отроки під проводом Путятича мали приладити чотири змії, завантажити їх поживою та напитком на дорогу. На даний знак Ляйфр устав від бенкету і, випивши останню чарку на прощання руських товаришів, покинув Буколеон у супроводі полковників та прибічних gridнів. Разом з ними у лектиках та на возах від'їхали грецькі господарі з дорогою посудом, службою, скоморохами та дівчатами. Довго ще лунав їх регіт та крик вулицями міста і замовкав у стороні Августеону.

Роман та Оляф мали спати в кімнаті Володимира, тому поклялися біля дверей на підстелених килимах. Володимир глянув на багате, пурпуром вкрите ложе під стіною, над яким нависав величавий намет із дорогої парчі. Біля ложа виднівсь на стіні мальований образ Костянтина Великого.

Не знати, що сказали Володимирові очі Костянтина, але князь зібрав з ложа два вовняні покривала, одне з них звинив у валок і лишив на ліжку, накривши килимом, ніби людину у сні, а друге постелив собі на долівці між обома молодцями. Там і ліг сам, накрившись плащем. Світло погасили, тільки у кутку горіла мала лампада перед іконою богоматері. Світло, пропущене крізь червоне скло, кидало криваві рефлекси на золоту ризу ікони і наповняло цілу спочивальню темною фантастичною сутінню.

Швидко почув Роман, що хоч робить велике зусилля, та опертися дрімоті не може. І снилося йому, що брови кесаря стягнулися німою погрозою, права рука стиснулась у кулак, лябарум змінилось у широкий спис, спис змінився в широкий обосічний топір і що з ним темна мала постать хильцем підходила до пурпурового ложа. А тимчасом за кесарем стали виходити дальші темні постаті, одна, дві, три...

Швидко простягнув руку і намацав ручку меча. Ось-ось мав крикнути, коли раптом дістав здорового штовханця в бік та почув шепіт:

— Цить і будь наготові!

Тоді збагнув, що все те, що вважав сном, було дійсністю. З таємного проходу вийшли було справді шість мужів з добутими довгими мечами, а перший із них мав у руках топір. Він підійшов до ложа, а за ним півколом ступали товариші. Було очевидно, що вони бажають відтягти князеві всі дороги до втечі, коли не зможуть убити його відразу топором.

Володимир не спав і, стримуючи віддих, стежив теж за рухами убивців.

Не спав і Оляф.

Ось топірник розбігся по східцях, які вели до ложа, його велетенська постать відхилилася назад і зі страшним розмахом впав топір на ложе. Як один, кинулися інші дошогуби вперед, рвучи шовкове покривало ліжка.

Раптом залунав сміх, щирий сміх ситої людини.

— Вдаряй мечем, усі враз!

Три постаті зірвалися з долівки і кинулися на неприготовлених напасників. Три удари мечів, завдані з усієї сили, повалили трьох. Топірник кинувся назад, а з ложа впали удари на нього та його товаришів.

Заки Володимир, Роман та Оляф встигли вдруге підняти мечі, він скочив між них зі своїм важким топором. І, мов перцем, розмахував ним, а нападні відступали назад, знаючи, що без щитів ніхто не зможе у темряві обчислити рухів тіла та меча. Успіх наступу додав відваги і двом іншим душогубам. Вони повтікали були зразу аж під стіни, та тепер знову стали відходити до князя. Оляф та Роман мусили повернутися на боки, Володимир залишився сам проти велетня.

Оляф з усім завзяттям варяга кинувся на свого противника, якогось високого вірменина. Забряжчали мечі. Невишколений, але куди дужчий варяг мав у тісній кімнаті рішучу перевагу. Меч Оляфа з усього розмаху впав на передрам'я противника і гладко відтяв його від рам'я. З брязкотом покотився меч разом із рукою на долівку, і нелюдський крик потряс склепіння княжої спальні. Швидко кинувся на допомогу ізаврійський топірник, і в цю хвилину зашумів топір над головою Оляфа. Молодець присів, щоб ударити його знизу, але вістря топора, зачепивши його, протяло шкіру на черепі, і обидва тіла упали на долівку. З окликом тріумфу повернувся ізаврієць до Володимира та Романа. Тоді світло лампади освітило його так, що Володимир пізнав його: це був відомий ватажок ізаврійської гвардії, протоспатар Бессас, якого Володимир бачив під час обіду. Був це муж великої відваги і страшної сили, який одним ударом відрубав голову бикові. Тим-то у бій ішов більш охоче з топором, ніж із мечем.

Князь мав уже час приготуватись до оборони. Нелегко було велетенському ізаврійцеві важким топором відбивати блискавичні удари меча. Топір, зударившись з мечем, розтросив його на кусні. В руках у князя залишилась тільки ручка. Він кинув з усією силою в лице противника, а сам відскочив взад, туди, де лежав Оляф, і вмить підняв з долівки скривавлений меч варяга. Ухопив викладаний золотом та перламутром підніжок і кинув ним у ізаврійця. Цим разом удар був влучніший. Важкий стільчик ударив убивцю у груди.

Роман скористався з того, що його противник посковзнувся у крові на долівці, вихопив із-за пояса ніж і встромив його в нахилене над ним черево противника,

який з харчінням повалився знову на землю. Роман мав коло себе покривала, на яких лежав перед нападом Володимир; він спохив їх швидким рухом і накинув на голову ізаврійця. Могутній розмах руки із топором заплутався у м'які фалди пушистої тканини. Ізаврієць зірвав рукою з голови покривало, та вже було запізно. Князь мав час використати свій меч: із розтровошеною головою повалився посіпака на землю.

— Спасибі за допомогу! — сказав князь. — Не забуду її тобі ніколи, хлопче.

— Богу дякуй, милостивий князю, — відповів Роман. — Від нього йде сила тіла й духу. Він то піддав мені спасенну гадку. Якби ми були мали щити...

— Будь у мене щит, я і з ножем не побоявся б цього ката!

Роман швидко позапалював лампади. Аж тоді обидва розглянули сліди зведеного бою. Шість трупів валялося на долівці з розрубаними головами. З цього три біля самого ложа, по одному справа і зліва і біля дверей труп Бессаса. З облич пізнати було, хто вони: печеніги, вірмени, ізаврійці — всі здоровенні та кремезні.

— Води і вина! — наказав князь. — Поклич Анастаса.

Грек при вигляді такої різни вхопився за серце.

— Господи! Матінко Христова! — захрипів.

— Не м'явкай, а принеси мершій води і сильного грецького вина. Але сам, щоб ніхто не дізнався передчасно, що тут трапилось.

Володимир і Роман промили рану на голові варяга. заліпили її й перев'язали, як навчив їх довголітній досвід, а коли влили йому в уста сильного вина, він розплющив очі. Пізнав князя і Романа й усміхнувся та простяг руку.

— Перемога за нами! — сказав. — Темно тут, холодно і в голові шумить.

— Від топора, брате! Завтра пройде, а полежиш два тижні, та й устанеш здоровий, як риба!

Князь і Роман перенесли Оляфа аж у сні, де спала дружина. Звідсіля шість парубків понесли Оляфа у місто. Вів їх Анастас у плащі з каптуром. Князь не дозволив нічого рухати в кімнаті.

— Хай бачать висланники імператора, що тут сталося, — сказав. — Заждемо до досвітку і поїдемо. Але раніше поступимо у Влахерн; щоб подякувати за китичку, — усміхнувся, якби і не бачив страшних окривавлених масок довкола себе.

Надворі вже зазоріло, від Лукомор'я в Евксин пливли хмари. Володимир скочив у човен.

— Всі є? — спитав Путятича.

— Всі.

— То відчалюйте і пливіть вліво вздовж берега!

А до Анастаса сказав:

— Вкажи й мені вхід до підземного каналу!

## ЦАРІВНА

До царівни Анни зайшов увечері її брат Василій.

— Я прийшов прохати тебе, щоб ти висловилася про своє подружжя. Ти забезпечиш себе найкраще, віддаючись ще цього року. Володимир дістане якусь своячку, а не тебе...

— Даремно ви мене заспокоювали, що не боїтеся Володимира. Невже ж ви у вічному городі серед найкращої дружини не зовсім безпечні перед ним?

У голосі царівни звучала злоба. З острахом глянув на неї Василій.

— Подумав би хтось, що ти радієш нашою скру-

— Як я можу вірити у вашу перемогу, коли я маю бути ціною рятунку імператорської влади, при македонському домі. Коли ви хочете викрутитися від договору, то мусите найти силу, ще більшу від Володимирової.

— А чого ж ти властиво бажаєш?

— Правди, брате! Ясної правди, без викрутів та промовчувань! Чому ти думаєш за мене і хочеш віддати мене заміж? Як стоїть справа з договором? Скажи, ви виманили у Володимира допомогу, дружину, і за те мусили обіцяти мене, правда?

— Так, ми обіцjali на завтра заручини, а весілля щойно за півроку або й за рік!

— Затягаєте, хитруєте, а він?

— Він! Нічого!

— Нічого? То нехай завтра їде додому. Ти можеш примусити його, напустивши на нього його власних варяг.

— Ба, коли вони застерегли собі вірність цьому клятому варварові.

— Бачу, що Володимир перехитрив вас, не ви його. Сьогодні він відступив вам шість тисяч варягів, завтра



може їх привести двадцять тисяч. Що ж буде, коли ваші варяги відмовляться слухатись?

— Варяги не відмовляться! Ти їх не знаєш! Володимир теж не зламає слова!

— Видно, що поза варягами є в нього ще інше військо і то сильніше.

— Я його досі не можу розгадати.

— А я бачу в ньому щось більше, як звичайного варвара.

— Я для певності придумав ще інший спосіб. Цієї ночі нападе на нього Бессас.

— Цей горлоріз? То ви вже не мали ніжнішого способу?

— Другого способу нема! — сказав по хвилині. — Він не приймає від нас ні ложки страви, ні чарки вина, хіба... Хіба б із твоїх рук, Анно, як чарку при заручинах...

— Хіба бог простить тобі, Василю! Невже ж ти бажаєш, щоб твоя сестра стала отруйницею?

— Для добра держави, царства божого на землі, македонського дому...

— Ха! Ха! Ха! Як так, то краще вже для Христової віри стати жінкою варвара!

Василій зірвався з місця.

— То яку ти відповідь мені даси?

— Ніяку! Пробуй і роби, що знаєш. Одно тільки зятям собі: Анна, сестра імператорів, краще в монастирі доконає свого віку, ніж для дикого пересуду стане жінкою якоїсь фізичної чи духовної потвори. Зате я не заважаюся перед нічим, коли цього вимагатиме добро держави або церкви...

— Досить темна відповідь!

Василій, все життя якого було обмотане хитрощами та облудою, став перед загадкою — не розумів: чого бажала Анна, на що годилася і чого не хотіла.

Коли вийшов імператор, Анна шукала схвильована для себе слова, щоб пояснити своє зворушення. Поява князя, його гарне, спокійне та благородне лице, його первісна сила, яка була з усієї його постаті, залишила на дівчині незгладне враження. Із слів брата вона ще виразніше відчула, що не тільки хоробрість та відвага кермували ділами князя, але і розум, не гірший, як у вихованих тисячолітньою культурою греків. Він на диво сам зрозумів, що для царгородян він тільки варвар, якого вважають за ловецького собаку та з яким ніхто не дружить. І ось появився він у неї, щоб показати їй, що він

не варвар, а людина, покликана до звеличання святого хреста, може, не рівна їй знанням, зате рівна серцем і куди вища силою тіла та волі. З його поведінки вона відчула ніжність, цю чарівну ніжність сильної людини у відношенні до слабших. Він не давав себе обманути, беріг своє життя, обстоював свої бажання, як слід, хоч міг був узяти її, Анну, збройною силою, ограбувати город, а морську ліхтарню Буколеону прибрати трупами її обох злочинних братів... Усміхнулася, а вираз гордощів промайнув по її лиці.

— Проби! Якщо така воля божа, я буду Егерією цього Нуми,— сказала до себе.

Западав вечір. На тлі червоних хмарок чорніло сім веж Гептапіргіону, а на Золотий Ріг падали криваві відблиски. І в ту мить згадала Анна погрозу Василя. Тоді передала своїй довіреній служанці китичку, яку мала на грудях, і казала їй квіти враз із осторогою передати комусь із прибічників князя.

Володимир мав час скористатись з остороги.

Палати візантійських кесарів стояли на самому півострівці між Золотим Рогом і Лукомор'ям і не творили одної будівлі, ані цілості: Магнавра і Хальке, Дефне, Порфіреон та Буколеон складалися з безлічі менших палаток, літнівок, альтан, садів, квітників, гаїв, травників, водограїв, портиків і колонад. Явні та криті над- і підземельні проходи сполучали ці частини із собою, з церквою св. Софії, гіподромом та пристанню. Кожний куток мав тут свою історію, часто навіть криваву, мав і свої таємниці. Розгарячкова на уява царівни наповняла тепер все те убивцями, які напосідалися на життя її героя.

На сході почервоніло небо, кров залила фіолет досвітів, а на їх тлі з темряви кущів виринув велетень, який вільним кроком наближався до неї.

«Це Бассас! — майнула думка у першій хвилині.— Ось він прийде і кине мені до ніг відрубану дорогу голову. Але ні! Це не ведмежі кроки ізаврійця, це тихий рівний хід... хід його... Ах, так! Це він!»

Зірвалася з лавочки біля Психеї і підбігла до Володимира. Цим разом з його плечей спадала пурпурова, соболем облямована мантия, на голові блищав крилатий шолом, на грудях золотистий панцир та самоцвітами саджений хрест. Тільки очі, добрі очі батька, в яких хвилинами займалися вогники палкого почування, тільки вони залишилися ті самі...

— Ти живий, здоров? — зірвалося з уст швидко, поривисте питання. Він не відповідав, тільки могутньою рукою пригорнув до широких грудей струнку дівочу стать.

— Здоров, завдяки тобі, Анно. Гостинна спальня Буколеону сплила кров'ю.... Та не моєю...

— Ох, то ти не послухав остороги?

— Навпаки, послухав, але невже ж я мав тікати перед душогубами, маючи в руці меч? Не варт життя той, хто не вміє його боронити. Не варт бути володарем, хто не має сили і спромоги покарати злочин.

Звільна нахилився до спаленілого личка царівни, доки уста його не діткнули білого чола.

— Отак,— додав,— не варт цілунку той, хто не вмів знайти шляху до своєї вибраної.

Анна здригнулась злегка під цим дотиком, але не вивалась із обіймів.

Йй здавалося, що ці обійми саме створені на те, щоб вона мала безпечну охорону. Довгу хвилину вдивлялися в себе, вкінці заговорила вона:

— Ти не повинен був наражати себе, раз я остерегла тебе. Це ж був знак, що мені залежить на тобі. Там був Бессас, це страшний чоловік, якого бояться навіть...

— Боялися, дитино,— поправив жартом Володимир.— Бог покарав його оцією рукою. Твої брати матимуть нагоду відправити другі похорони...

— Ах!— скрикнула Анна, а її очі засміялися.— Ти страшний чоловік, Володимире, і даром бояться тебе у світі.

— Чи й ти боїшся, Анно?

— Я? Ні! Я боюся тільки за тебе!

— Не бійся, дитино, життя одне і смерть одна у світі.

— І любов одна, принаймні у жінки!

— Невже ж ти любиш мене, Анно? — спитав.

— Не знаю! Нема у мене матері, ні повірниць-опікунки, а у братів моїх нема зрозуміння для мого серця. Цієї ночі я не могла спати, а жура про тебе томила мене зморюю. Тепер я радію, що ти тут, і вже нічого не боюся...

— Це любов, Анно! — і він поцілував її в уста.

## КНИГА II

### ЗЕМСЬКЕ ТА ДРУЖИННЕ БОЯРСТВО

Відсутність великого князя небагато змінила у зовнішньому вигляді Києва. Як і досі, крутими вулицями города пропливала безконечна течія людей, піших та верхи, підводами, а на Подолі через руки купців перепливали достатки. День у день горіли на Берестовому жертовні вогні та запашні дими обгортали золоту голову Перуна під капищем. Сотні та тисячі народу приносили свої жертви княжим богам на те, щоб вони опікувалися землею, скотом, ріднею, оберігали їх від наїздів, вогню, пошесті, повені та щоб своїм покровом берегли сонця Руської землі — князя!

Не було вже варязької дружини, та цю недостачу відчували тільки їх власні земляки. У киян небагато було діла з заморськими купцями, і серед велелюдного города вони зовсім губилися. Доми на Берестовому, де вони жили раніше, не стояли порожні. Мстислав, за порадою Добрині; покликав молоде боярство під стяг князя і то не тільки з дружинних, але й земських бояр, яких досі не кликав ще ніхто, хіба в ополчення проти поганих або ятвягів. Окличники пояснили боярам, що для оборони княжої влади та рубезів Руської землі треба дружини, яка була б тим самим, чим була колись варязька. Навіщо ж витрачувати зібране з волостей полюддя на чужинців? Поклик княжих воевод зустріло навіть земське боярство здебільшого з захопленням, і місце варягів зайняли сини найстарших, найбагатших полянських, сіверських, тиверських та червоноруських родів. Вони приїздили озброєні найкращою зброєю батьків на баских конях, зі збройною службою та повними гаманцями. Сірі плащі шили їм кравці з найдорожчого сукна, а багрова лямівка була з найкращого шовку. Суворе службове життя дружинно-боярської молоді вражало тільки декого. Більшість же знуджених безділлям

хлопців за кілька днів звикала до військового ладу, а широке подвір'я княжого двора гомоніло весь день від брязку зброї, тупоту коней, свисту стріл та ратищ. Батьки недовірливо споглядали на це, але молодь була за князем та дружинною службою.

Рівночасно проводив Добриня з Путятю виміну кун, соболів, білок та всяке майно княжої скарбниці на срібло. Ще ніколи не мали грецькі та арабські купці нагоди купити стільки хутр. На торзі відразу впали ціни і вмить зареїлося торговище від перекупнів, які намагалися за дешеві гроші викупити вартісніший товар. Та тоді Добриня замкнув на два дні княжі склади і проголосив, що князь міняє куни по волі, а не по неволі і тільки за повну ціну. Путята, Олешич і Мстислав були колись купцями і знали, як вести виміну, не обезцінюючи гроша.

Коли вже почалося жниво, наспіли з Корсуня купці, які привезли дві вістки. Одна з них звичайна та буденна від того часу, коли Володимир засів на київському столі — вістка про перемогу та відзначення князя у Візантії, про вінок, мантию, скиптр-яблуко та царівну Анну. Ніхто з тих, що знали князя, не сподівався нічого іншого. Хотів, рішив, поїхав — і мусив добитися свого. Та друга вістка виповзала десь із південного овиду, наче запона чорних хмар, з яких може вийти ясна погода, а може прийти і хуртовина, — вістка про те, що князь прийняв з рук порфірородних імператорів враз із вінцем — хрест!

Обидва купці, які її привезли, мали й письмо князя до Добрині. У GRIDNICI на Берестовому ще тої самої днини зібралися визначніші бояри Києва.

Відразу пізнати було, що тут зустрічалися з собою дві різні верстви, дружинне та земське боярство. Уже зовнішньо вони чимало різнилися від себе виглядом, строем, поведінкою, мовою. Дружинні бояри або ще самі сідали на коня чи в човни, або мали за собою життя, повне трудів, небезпек, боїв. Стать їх була стрункіша, їх груди подавалися вперед і голова гордо відхилювалася назад. В їх ноші переважали короткі каптани, візантійські плащі з запинкою на плечах та тугі чревії; на головах у багатьох виднілись гострокінчасті шоломи, і ні один не був без доброго меча при боці. Деякі мали ще чекани, довгочеренні топори, а то й рогатини. Зате земські бояри походжали у довгих, ємушками лямованих киреях та в клепанях. Зброї не мали, хіба гарно брон-

зою та сріблом ковани палиці, а дехто ніж у багатій оправі. Поведінка їх була поважна, спокійна, хід та рухи повільні, бесіда стримана, багата словами та вбога змістом. Дружинні бояри при розмові шукали очей співбесідника та зі звички швидко і влучно підшукували відповіді; земські бояри шукали тільки слів для власної гадки, до якої дійшли десь у самоті дворища, загубленого у безмежжі лісів. Вони не мали часу, ні охоти стежити за ходом чужих думок.

Не зразу почалася загальна розмова. Найперше почали дружинні бояри обговорювати справу.

— Про правду вістки годі сумніватися, — говорив Олешич. — Вінка із престола св. Софії не дістане ніяким чином нехристиянин. На ньому є хрест, так як на мантиї, яблуку, черевиках, рукавицях та скиптрі. Це відзнака богом даної влади...

— Невже ж боги були ворогами Володимирові? — спитав Мощанин. — Чи вони не вели його до перемоги? Чи не дали йому величі, сили та слави?

— Я гадаю, що він узяв собі все те сам, а у дечому помогли ми! — засміявся молодий чорнявий боярин Стронята.

— Так, але ні ви, ні боги не дали йому кесарського вінка! — відповів Олешич.

— Так! — вмшався Мстислав. — Навіть кесар франків має його з Візантії. Це очевидний доказ, що бог кесаря є богом світу!

— Значить, віра наших батьків, наші боги, волхви, обряди — все те не має сили, все те омана? — закричав волхв, розмахуючи руками. — Перуне! Вдар громом у цю GRIDницю, спали на попіл дворище, убий відступників!

Грובה мовчанка запанувала у зборі. Так не дивився на цю справу ніхто. Відступництво? При чому воно? Хто покидає капище ідола, той видно найшов собі другого, відповіднішого, кращого. Невже ж мудра Ольга була відступницею?

Неохоче низав плечима старий Путятя.

— Достойний волхве! — сказав. — На твою тімені стільки зим полищило сніг, що й на моєму, а базикаеш, як молодик, який, побачивши скипку, кричить: «Пожежа, люди, я бачив вогонь!...»

— Ха, ха! — сміявся волхв. — Тут молодик правду каже, бо де скипка горить, там вогонь і є! Багато дечого може згоріти від неї!

— Ні, і паки речу, ні!— гримнув Путята і палицею стукнув об долівку.— Якби князь покинув своїх та, приєднавшись до наших ворогів, ішов на нас війною, га, тоді він відступник, і пора нам подумати про другого. Скипа горить на те, щоб розсвітити темряву, а пожежа на те, щоб знівечити людське добро. Хто скипки боїться, той нехай уважає, щоб не мусив світити собі пожежею!

— До чого гнеш, Путято?— спитав їдко жрець.

— До того, що вже від Аскольда є в нас християни і то щораз більше стає їх на нашій землі. Ця нова віра, наче вода у пісок, всякає у народ, і хто тільки з нею зустрінеться, цей схиляється в її бік. Видно, в ній нема нічого противного правді. Я знаю, що між дружиною є вже чимало християн. Дружина, бач, більше з греками вдається...

— О так, так! — обізвалося кількінадцять голосів.

— А чому між нами, земськими, які з діда-прадіда осіли на землях, вірно ховається давній звичай і обичай? — спитав Мощанин.— Ти ж сам, Путято, бережеш їх як слід.

— Так, бережу і берегтиму до смерті, але не я стану перечити моїм дітям, коли забажають нових. Гляди нового, шануй старе, а поживеш! Ось бачу старого Олешича, колись вірного гридня Святослава, сьогодні боярина. Він християнин, а чи він колись хоч на макове зерно відступив від своїх у потребі? Чи пріснопам'ятна княгиня Ольга не дбала про велич київської столиці краще, ніж князь Ігор? Чи не берегла добра Руської землі краще, ніж герой Святослав? Як же ж нам християн називати відступниками?

— Так, бо вони покидають віру батьків та дідів, а кланяються грецькому ідолові. Чим же ж він кращий за наших? — лютував волхв, грізно розмахуючи довгим ціпком.

Досі ні один із них не займався такими питаннями, не бачив і потреби з'ясовувати собі різниці віри. Усяка віра находила місце на широкій вольній землі Дажбога. Коли тепер волхв поставив справу руба — настала довга мовчанка, прикра для всіх. Коли всі мовчали, молодий Стронятич не витерпів і засміявся.

— Переборшуеш, достойний волхве! І я тої віри, що Мстислав. Путята і ти, достойний, тільки бачите, моя жінка молиться у церкві праведника Євзевія. Не знаю, як у вас, але такої жінки, як моя, я не бачив ні в кого! Трудяща, вірна, добряча, справді голубина душа. Вона

каже, що це від молитви, а я бачу, що справді її бог помагає їй, тим самим і мені. Її бог годить мені, мій не карає мене, і я радий обом. Невже ж і я відступник?

— Наші великі боги, це боги всієї землі, боги князя, дружини, а поза цим усякому воля почитати ще добрі духи вод та землі, повітря та вогню або бояться злих. Вони є нашими сусідами, товаришами, помічниками та шкідниками,— повчав волхв.

— Саме до того я і кажу,— швидко підхопив молодий боярин.— Віри не можна нікому накидати чи заборонювати, нікого прозивати відступником. Греки, чехи, ляхове, варяги, в'ятичі, печеніги — всі вони нашим богам не кланяються, а проте ні ми їх богів не тикаємо, ні вони наших.

— Так, бо всякому свої боги правдиві та добрі, а чужі — ворожі. Хто почитає чужих богів, марно згине, покинений своїми.— Треба князя врозумити, як вернеться,— гукнув Мощанин.

Усі замовкли, мов на наказ. Поміж боярством піднявся Мстислав, відкинув назад підв'язаний чуб і грізно глянув довкола.

— Не той відступник, хто для звеличання своєї землі жертвує всім, навіть богами, з якими зрісся змалку, навіть свободою, якою користується у нас князь. Гадав би хто, що тобі, боярине, іде про віру, чи давній звичай. І я люблю своїх богів, і Добриня, і Путята, та не те саме — віра і князь. Князь — влада і держава. Вам іще смакує безладдя, сите і п'яне життя сільських вельмож, князів на малих участках без праці, без спільної цілі! Ось чому невлад тобі князь, який єднає навіть лісовиків у державу, дає всім безпеку, але домагається від усіх полюддя та послуху.

Гострі, рішучі слова Мстислава не залишилися без впливу на зборище. Волхв та земські бояри відчували раптом, що дух неприсутнього князя тут між ними.

Подумали, що гнів ображеного князя впаде на них, що отут на Берестовому у княжій гридниці зважилися назвати князя відступником. Виняткове становище займав Путята, тисяцький Києва. Він походив, правда, з земських бояр, але зжився з дружинним ладом ще з часів княгині Ольги і бачив необхідність розбудови державного життя. Тим-то він завсіди обставав за княжою владою, як тільки вона опікувалася землею, а не витрачувала її сил на непотрібні подвиги для пустої слави чи для гроша. Ось і тепер узявся він заглядати цей надто



різкий вибух споконвічної ворожнечі між місцевим боярством удільних земель і дружинниками, на яких опиралася влада великого князя.

— Правду сказав ти, воєводо,— заговорив серед загальної мовчанки,— що віра і влада — це не одне. Віра може бути у кожного різна, влада мусить бути одна! Волость тільки собою вміє правити, та й то не завсіди так, як треба, землею може правити тільки дружина з своєю головою, якою є князь. Його сила і воля по всій землі, а його боги будуть завсіди богами держави, раз він у них повірив. Тут, гадаю, ніхто не стане протиставитись, хіба який загорілий шибайголова, з якого буде більше потіхи, ніж клопоту. Тому гадаю, що ти, воєводо, пішов з ратищем на комаря. Є по загублених безвістях наших лісів люди, про яких ти ось говорив, але це далеко не всі люди, про яких ти ось говорив, але це далеко не всі!

У цей момент виступив Добриня насередину гридниці. В його руках був пергаментний звиток.

— Достойні бояри,— сказав він,— князь Володимир Святославич велить збирати охочих на рать по всіх землях Русі. Ідемо на Корсунь або на печенігів, ще не знати. Воєвода Мстислав має рушити зараз у Волинську волость та перебалакати з Святополком, а там і привезти на зиму рать у Київ. Путятя подбає про харчі. А тепер раді кінець і князеві слава!

— Слава! — понеслося громом по гридниці, а там і стали всі виходити. З Добриною залишилися тільки Мстислав, Путятя і Олешич на тіснішу нараду. Олешич і Добриня читали ще раз письмо, і Мстислав як завсіди, так і тепер з подивом дивився на цю незрівняну річ куснем ягнячої шкіри передавати вісті, накази, поради, поклони. З якимсь жахом приглядався до чорненьких закарлючок на жовтавому листкові і був гордий із мудрості свого князя. Не вмів письма і Путятя, але розумів газрад, до чого воно, і знав підпис володаря. Вони радилися довго й розійшлися щойно надвечір.

Тимчасом швидким кроком вертався боярин із Мощаниці додому. Його ранішня сутичка з Мстиславом огірчила його до решти. Не що інше як бажання майна та почесей знадило його, як і різних земських бояр, у Київ. Він добився вже тієї честі, що засідав при столі найближчих дорадників; він був ніби відпоручником Волинської волості, і в усяких справах, які торкалися цієї землі, його гадка мала чималу вагу у князя. Тепер після сутички з Мстиславом він не посміє вже стати Володи-

мирові до очей. Якщо правда, що князь прийняв Христову віру, то підуть угору Олешичі і Збраничі. А там правду каже Стронятч, можна почитати своїх богів, шануючи чужих... хоч би про око. Бо й яке діло йому до християн чи їх ідола?

Усю рідню застав перед хатою саме при полуденку. З тихою радістю на лиці привітала його Славомира, голосним покликом челядь. Чимала діжа пива, яка стояла під в'язом на подвір'ї, пояснила йому вдоволення служби. На високому порозі сидів Станко та перекидався словом із Леліткою, яка поралася у сніях. Після довшої недуги лице його було ще бліде, а широка червона згоїна на лівому виску вказувала на місце, на якому обсунувся меч Свена.

— Ти чув новину? — спитала його Славомира.

— Яку саме?

— Про перемогу князя?

— Так, говорили сьогодні про це на раді. Але розказували теж, що буцімто князь прийняв грецьку віру.

— Праведник Євзевій казав, що це правда! — відгукнулась з сіней Лелітка. — А ми страшно тішимося, ніхто не стане нам уже забороняти віру!

З-під ока дивилась на чоловіка Славомира, ждучи гострої догани, а то й ще чогось гіршого. Та, на превелике диво, Мощанин примостився вигідно біля низького столу і сягнув за їдою.

— Я й сам рад! — сказав спокійно та погідно. — Хто бажає дійти до значення та влади, мусить годити сильним цього світу, як болячці. Поклін небагато коштує, а за нього можна часом купити багато! Правда, Станку!

— Не завсіди, достойний боярине!

— Як-то? — жартом спитав Мощанин.

— А так, що я кланяюся, відколи приїхав, та якось не могу нічого дістати.

Боярин засміявся ласкаво.

— А чи гадаєш, що я терпів би тебе тут, якби сам не хотів тебе бачити?

— Батечку! — припав Станко до руки боярина. Челядь загула в один голос «Слава!». Лелітка втікла в комору. Славомира побігла за свіжим питвом, настав гамір та регіт так, що ніхто не помітив приходу молодого парубка. Був це бирич воеводи Мстислава, який взивав Станка повертатися до служби на Берестово. Червоний, мов грань, Станко зірвався і збентежився чимало, але Мощанин поклав йому руку на плече і сказав:

— Це й краще, хлопче, що тебе тут не буде. Ти вже видужав, та сили в тебе ще небагато. А там поправишся, окріпнеш, то тоді й вернешся.

— Ох, так! Свен...

Враз поблідло лице молодця... Вираз дикої ненависті появився на ньому.

— Саме тому й я рад, що ти покинеш Київ, а то ще дочекався б смерті з його рук.

— Або він з моєї! — кинув крізь зуби Станко. — Лелітка — це моє щастя, помста над Свеном — це моя честь. Я негідний буду назвати Лелітки моєю, якщо пристане до мене тавро брехуна.

— Дурниці верзеш, сину! Невже ж гадаєш, що смертю Свена або своєю докажеш про свою невинність перед Козняками? Впадеш ти, то поховають неславу разом із тобою, а впаде він, то скинуть її на твою голову. Мертвому годі доказати вину.

— Ох, він мусить, вмираючи, дати свідчення про правду!

— Гадаєш? А я кажу тобі, що швидше з каменя видавиш воду, ніж слово жалю або признання з варяга, хоч би й перед загрозою смерті.

— Ох, ні! — кинувся Станко. — Я осуджу й покараю його, я сам! Чуєте?

— Хай буде по-твому! — згодився боярин.

Збранич повинувся і тієї самої днини був уже на Берестовому між прибічниками воєводи Мстислава.

## ДУХ КОВАЛЯ ВЕЛАНДА

Понад покрівлі міських хат піднялися під небо дими вогнів, біля яких варили вечерю. На базарах був ще рух, глота, може, ще більше, ніж у днину, бо саме починався відплив життєвого моря у городі.

Понуривши голову, протискався крізь глоту Свен. Він не забув бойовий каптан, викладений металевими плитками, та довгий широкий меч з великим карнеолем на ручці. Ішов сам один, колихаючись на довгих, мов сталь, тугих ногах, сплетених ременями, а низько спущений дашок крилатого шолома ослонював горішню частину лица.

Добився до задніх воріт княжого дворища, звідки непомітно можна було дійти до терему Рогніди.

Тут зустрів його старий Снорре з поклоном.

— Княгиня дома? — спитав варяг.

— Дома, хоробрий воєводо! На Одіна! У ній живе віщий дух. Недальше, як сьогодні, вона сказала мені: «Герой Свен зайде ввечері до мене. Приведеш його і виведеш його так, щоб ніхто не знав, що він був у мене». Сьогодні щось не добром повіяло по господі. Бояри раділись ввесь ранок. Княгиня плакала...

— Плакала? — аж зупинився Свен і видивився на старого.

Постояв довгу хвилину.

— Як так, то краще, може, було б не заходити. Плакала? — повторив. — Ох, я надіявся чого іншого! Ну жди мене при воротях. Дальше потраплю сам!

Швидким кроком переступив східці, які вели в одрину та світлицю княгині. Біля вікна, того самого, крізь яке дивилась колись Рогніда, сиділа вона й тепер, задивлена у широкорозлитий Дніпро. Чудове її личко опоганювала глибока зморшка на білому чолі.

— Привіт дочці Рогвол... чи пак, жінці руського князя! — сказав, сідаючи біля неї на ослоні.

— Чому вагаєшся у словах? Невже ж ти не знаєш, що я перше була дочкою, ніж жінкою, та що жінкою властиво й не була?

Її голос тремтів, якби від стримуваного гніву.

— Ба, це перше і друге — ніяка заслуга, а це третє — звичайна жіноча брехня!

— Свен!

— Ха, ха! Я й сам знаю, що я Свен, та не знаю, хто ти!

— Як-то?

— Ти плакала?

В очах Рогніди вмить загорівся вогонь ненависті та злоби.

— Так... із злості!

— Із злості? Я гадав досі, що наш рід у злості не плаче, а вдаряє мечем чи ножом, а хоч би кігтями та зубами. Ми вовче плем'я Одіна!

— Не глузуй, а говори, з чим ти прийшов.

— Так скажу тобі саме те, що мав сказати після останньої нашої розмови, і гадаю, що ти краще, як тоді, зрозумієш мене тепер.

— О, так! — закликала Рогніда з палаючим лицем. — Я розумію тебе, тепер, розумію дуже добре.

— Ба, пізно вже і мені. Треба було покликати тоді у спальню князя... мене! Нагода минула. Всяка принада

не приманить його, раз він бачив у твоїх руках ніж. Нам залишається тільки один шлях — змова!

— Змова? Навіщо змови? Один удар, і хай увесь світ пропаде! Навіщо змови? Від змовників багато слів та крику, а діла мало.

Говорила короткими реченнями, швидко, задихаючись. Свен покрутив головою.

— Рогнідо, хто бажає успіху, то мусить приготувати його зрілою надумою, холодним міркуванням, а не пристрасно випльовувати із себе слова ненависті, злоби, завзяття. Зрілий герой замахується рідко, але завсіди доцільно.

— Легко тобі радити, де йде діло тільки про вражену честь мужа. Ти можеш поглядіти собі слави скрізь, перед тобою весь світ від Візантії по далекий Вінланд. Але ж?.. Мое все життя зв'язане з тією проклятою землею, якою править він, той сам, що оце покидає мене як рабиню, і шукає блиску царського вінка, золотої дочки володаря світу. Ах, ти ніколи не зрозумієш мене...

— Навпаки! Я дуже добре розумію, що ти любиш Володимира, і не смерть батька чи братів, а ця друга жінка доводить тебе до розпуки. Ти заздрісна, Рогнідо, як кожна дочка Фрігги.

Червона, мов грань, скочила Рогніда з місця і випрямилася на весь ріст.

— Як можеш кидати в очі жінці таку образу? — спитала, і нігті пальців її глибоко впилися в долоні.

— Це не образа, Рогнідо, а правда. Подумай, поміркуй, а сама найдеш у собі те, що ось впало з моїх уст. Тобі видається, що ненавидиш його, а я певний, що ти цілувала б рани вбитого, і хто знає, чи не лягла б при ньому, як Брунгільда на костер Зігурда.

— Хай і так! Отже, на доказ я готова подати руку кому-небудь, хоч би й тобі, але шлях до мене веде через його труп!..

— Слово це, Рогнідо, рішає діло! — сказав. — Хоч, як відгомін у лісі, звучить у ньому жаль, але це байдуже! Я знайду союзників, позбираю варягів, яких тут доволі, ще й тепер, коли там на півночі виріс римський хрест. Якщо тобі не вдасться восени, то вдаримо на дворище.

— Що таке не вдасться? — спитала княгиня.

— А ось це!

Тут подав Рогніді маленьку золоту дудочку, наче пряжку, де лежала тоненька шпилька.

— Ось це дістав я сьогодні від Ібн Дадуда. Вколи його тільки так, як голкою вколуються дівчина, і володар усіх земель від Балтики та Вісли по Руське море не діжде ранку!

— Ах, отрута! — крикнула і всім тілом кинулася назад.

— Так, отрута! Брехня і отрута — це тільки для сильних злочин; для безсильних — це єдина зброя, якою можна знищити всесильного переможця.

— Ох! Гадюча їдь — це витвір Альбів і Ніфлюнгів. Не нам, нащадкам азів...

— А чи він, їдучи у Грецію, питав про наших світлих предків? Чи вагався вбивати Рогволода?

— Він не вживав ні отрути, ні брехні!

— Бо мав силу, дитино, якої нема в нас. Ніхто у світі не осудить нас за такий учинок. Як нам добитися помсти, коли між нею і нами престол великого князя і безліч озброєної раті? Коли безвільне, придушене плем'я хапається за змову — воно тільки борониться. Це рука долі! Що кому випраде Норма, це й здійсниться.

Вийшов, та як тільки його кроки притихли, Рогніда прошепотіла: «Тобі сниться Аскольдів престол мого сина? Ха, ха! Не тобі надити мене обіймами після Володимира. Ох, затямте ви всі руку Рогніди. Помста Ольги була іграшкою супроти моєї!»

Потонувши у думках, ступав Свен через базар та опустілі вже вулиці. Довгі тіні будинків та дерев заповнювали їх. Було спокійно, тільки з-поза плотів та воріт невиразно доходив гамір людей, які вечеряли.

Біля капища Свен спинився і кинув оком у просторе подвір'я. Звичайно при заході сонця було воно повне бояр та огнищан, які дякували богам за опіку над князем і землею, за справедливість княжого суду, а при цій нагоді обговорювали події дня. Мало не щоднини прибігали гінці з Новгороду, Овруча, Перемишля, Теробовлі, Червоного Города та купці з далекої чужини з товаром — звістки приходили тут з усіх усюдів. Всі громадські справи були теж темою вечірніх розмов біля капища. Та сьогодні тільки один отрок у білій одежі стояв біля воріт, і диму вечірнього кадила перед головним ідолом не нюхав ніхто. Свен покрутив головою.

— Де волхв? — спитав.

— Пішов до боярина Козняка! — відповів отрок.

— То вечірня жертва вже скінчена?

— Сьогодні не було сходин.

— Що ж таке сталося?

— Кажуть, що князь найшов собі у Греції другого бога, того самого, якому колись поклонялася мудра Ольга. Тому нікому не спішно до капища. Старому наче хто вуса дьогтем вимастив. На яких десять гривень приносів урвалося. Ха! ха!

— То ти рад цьому? Може, й ти грецької віри?

— Я? Що вам таке? Я слуга Перуна! Якщо Перун князя не покарає, значить, той новий бог за нього дужчий.

Свен мусив визнати, що устами отрока промовляє більшість народу. Він зрозумів, що замість необмеженої самоволі вікінгів, на місці гніту загалу в користь одиниць з'являється тверда рука влади над усіма і для всіх.

При великому столі у грідниці Козняка сиділи Козняк, волхв і Мощанин. Волхв розказував, що було на раді, і аж волосся рвав на голові при згадці про вечірню жертву.

— Ось недавно мій єдиний син помер від злої гарячки... Ні я, ні мій брат не слабували на таке ніколи. Так покинули давні, добрі боги князя і його землю.

— А що я маю казати?— потряс головою Козняк.— Коли мені, старому, сина зрадою вбили у степах, а дочка в'яне під хустиною Володимира?

— А хто віддасть мені втрачені почесті? — докинув Мощанин.

Замовкли. Свен переклав меч між коліна та спер борсду на рукоять.

— Саме з цієї причини і я покинув колись рідну землю,— почав тихим голосом,— і радів, що не бачу довкола себе хрестів та чорноризців. І клянусь сам на Ерцсу та меч,— тільки смерть відступника перепинить лихо...

— Душогубство? — вжахнувся Козняк.

Ніхто не відповів. Скритовбивство було у полян чимось небувалим. Убивали явно, відверто, у суперечці, двобою чи бійці, та крадькома не вбивав ніхто. Хіба весняна Лада, зведена чарами купальної ночі, позичала часом у темної Морани її блідного лиця... Та тоді вбивала зависть, розпука, невтишена любовна жага, а не холодна надума здорової людини. Козняк похилив голову, Мощанин закрив очі рукою, волхв неспокійно крутився на місці.

Зневажливим поглядом обкинув Свен усю трійцю.

— У ніякого народу я не бачив стільки кислого добросерця, як у вас! Як так, то йдіть до Євзевія на Поділ і

повішайте собі хрест, який впрягає вас у колісницю нового царя.

— Як ти це розумієш? — підняв голову волхв Ярослав.

— Що має спільного віра князя з вольностями бояр? — спитав Козняк.

— Ба, воля — це наше споконвічне право. Воля князеві, воля і нам! — заявив волхв. — У нас поправді землю править віче, а князь тільки проводить дружиною!

— Воля, віче, дружина... ха, ха, ха! — зареготався Свен. — Володимир не з тих. Ні одна дівчина не сміє віддатися без його відома, ні один човен не може поплисти у Вітачів без його опіки. Він один розуміє, що таке воля, і знає, що її не сміє бути ні в кого, раз вона є в нього. Запізно буде вам ждати, аж нахабна рука знівечить ваше споконвічне добро, а треба її відтягти, заки до нього простягнеться.

— Як так, — відповів по хвилині надуми Козняк, — та воля, яку нам так гарно описуєш, дуже схожа на насилу, від якої хочеш саме нас берегти.

— А хіба ж ти не знаєш, достойний боярине, що все життя людини — це боротьба за спромогу накидати свою волю іншим? Скрізь говорять про право, закон, віру, обов'язок, а в дійсності закон стоїть завжди по стороні сили, бо воля дає право на все!

Старий Козняк потряс головою і сказав стиха:

— Ні, Свене, сила чи насила не завжди рішає у світі. Поза нами є ще інші люди, а в них теж саме право, що в нас.

— Ніхто цьому не перечить, — відповів самовпевнено Свен, — боротьба йде тільки про те, чие право дужче. Ха, ха!

— Дужче воно в того, за ким правда, а правда завжди за тим, хто у другій людині шукає себе, а в собі другого. Як усі однаково прийшли на світ, як усі з нього сходять, так і в усіх однакове право на життя.

У цю мить спам'ятався Свен, що сказав забагато, що праведність, яка вросла здавна в душу полян, може злякатися безоглядності варяга. Він простягнув руку, якби хотів примиритися з ним:

— Всяке твоє слово, батьку, Козняче, святе! Може, ти мене не зрозумів, як слід, бо поряд сили рук є ще інші сили, як розум і досвід, хитрощі. Подумай! Коли справді в кожного те саме право до життя, то чому Володимир не залишається при давніх богах та звичаях, не йде слі-



дами батька, а слідами княгині Ольги? Самі знаєте, що будь вона довше княжною, пропало б було значення княжної ради, пропали б були вже тоді племінні князі, а її внук був би тепер самодержцем, як кесарь ромеїв. Князь, який мав вінок із святої Софії та скиптр із рук кесаря — це не перший-ліпший варязький ватажок. Він єдиний наказує, а всі мусять слухати. Він пообсаджує своїми синами удільні, племінні столи, поб'є мечем князів, що вирости з земського боярства. Святослав поділив усі землі між синів. А Володимир? Він покличе народ поклонитися новому богові, набере собі в нього дружину, а там і винищить останки старобоярських вольностей.

— Народ не піде за боярами на князя, — сказав на те Мощанин. — Князь заслonya простолюддя перед нами. Дружинне боярство не оглядається на драчки із смердів, через те вони його й люблять, а ненавидять нас!

— То зберімо гроші, накупімо краму, понаймаємо ятвягів, зворохобимо печенігів, і поки Володимир стане в Києві, ми будемо панами земель від Востока по Дон.

— Гроші, гроші... — задумливо говорив волхв. — Звідкіля їх узяти та кому повірити? У мене є заслуженина довгих літ, у храмі Перуна назбиралося теж чимало добра, поки що цього й вистачить, а чого бракуватиме, то найдеться у княжій скарбниці, яку зразу захопимо.

— А якщо не добудемо її? — питав Мощанин, пильно вдивляючись у бесідника.

— Тоді і нас уже не буде! — спокійно відповів Свен. — Перемоги Володимира не переживе ні один із нас.

У цю мить у гридницю ввійшла Мирослава, й розмова припинилася. Аж після вечері при чарці Мощанин повів далі розмову.

— Ти, хоробрий воеводо, сказав правду. На наші голови йде люте врем'я самодержавності, та в ім'я держави ми маємо зняти ворохобню? Якщо має розпастися держава Рюриковичів, то що повинно стати на її місце?

— Воля!

— Ба, такої волі, яку ти нам змальовував, не захоче ніхто! Така воля — це поворот до давніх осель у лісах, де людина стає людині вовком. Відколи Кий, Щек та Хорив осіли на наших горах, це минулося й не вернеться, мабуть, ніколи. Ми мусимо зберегти лад і когось народ мусить слухати. Можна скинути князя, та зараз треба поставити другого, щоб дбав про дружину, про оборону гречника та залозника, про деревлянські, волинські та червоноруські окраїни.

— Владу над народом віддамо вічу! — докинув Козняк.

— Або богам! — вмшався Ярослав.

— Ага, богам, значить волхвам і вічу, значить, боярам і їх слугам, бо вони найближчі до городів та шляхів,— закликав Мощанин.— Ось куди ви гнете! Нехай Свен скаже, кому віддати провід.

— Це неважно, мені або тобі! — відповів холодно Свен, згортаючи руки на груди.— Я був би тут найкращим ватажком, бо я воєнне діло знаю, як ніхто з вас... Але...

— Але?..— наставився волхв.

— Але князем я не буду! Я не посягну по Аскольдову владу, щоб не дожити до його долі. Князем може бути тільки хтось із княжого роду, ось хоч би син Рогніди або хтось із земських бояр.

— Мій син, моя остання потіха вже в могилі! — заклипав **стиха** волхв.

— Мій теж! — зітхнув Козняк.

— У мене ніколи не було сина! — з нещирим жалем у голосі заявив боярин із Мощаниці.

— Не забувайте,— продовжував Свен,— Рогніди, яка, безумовно, буде з нами. Її син міг би унаслідити престол батька, якби землі та дружина не прийняли князя з-поміж нас. Тому раджу признати майбутнім князем або малого Ізяслава, якщо Рогніда нам допоможе, або майбутнього чоловіка Мирослави, якщо він буде з нами. Згода?

— Згода, згода! — кликнули Мощанин і волхв.

— То випиймо на славу майбутнього князя! Хай пропаде самодержець та його грецький хрест! — піднявся Ярослав із чаркою в руці.

— Хреста не тикаймо,— усміхнувся Свен,— тим більше, що значна частина союзників у Києві буде з-поміж християн.

— Як-то? Хто?

— Хто, питаєшся? Звісно, хто! Варяги, франки, ляхи, чехи тощо. Всі вони споглядають заздрим оком на велич княжого стола та радо допоможуть її притемнити.

На жовте старече лице Козняка завітав давно невиданий рум'янець.

— Честь вам, гості, що в моєму горі осолоджуєте мені гірку долю. Усі мої святощі споневірів князь, ви віддаєте мені їх! Чи князем буде син Рогніди, чи мій зять — це не важливо! Важливим є те, що тепер тут між нами

ми заперечуємо Володимирове право рішати про вінок Мирослави та її долю. Ми,— тут старий вдарив себе кулаками у груди,— ми теж княжого роду! А це для мене найважливіше! Тому знайте: усе майно, яке набув я колись гречником та зложив у витичівських та овруцьких складах, передаю вам. Орудуйте ним, як ваша воля. Продайте навіть товар із пасовиськ на Пороссі і човни на Дніпрі та Прип'яті, тільки цю хату та огороди залишіть мені. При свідках кажу тобі про це, Свене, бо ти маєш бути в усьому мені провідником.

— Очевидно, що Свен поведе усю справу,— підхопив Мощанин.— Волхв Ярослав розбурхає народ словом та грошима із Дажбогової скарбниці, я збиратиму вістки з-поміж боярства на Берестовому, а Свен повезе гроші на захід...

Рада, яку відбували бояри з Свеном, затягнулася до пізньої ночі. Вже сіріло на сході небо, коли випало рішення, що за три дні має з Києва вирушити на Волинь у Мощаниню валка возів із достатками Козняка під проводом Свена.

## ПОДВІЙНА ЗРАДА

Вже з першим світанком старий Козняк виїхав у Витичів приладити до вивозу свої багатства. Він головню хотів якнайскоріше виміняти боброві та куничні шкірки на метал чи сукно, і жура про те не давала йому спати. Мирослава сама залишилася дома, і коли прокинулася, не знала, яка це пора. Кликнула за служницею, та на поклик не з'явився ніхто. Вся служба спала, втомлена підготовкою до вчорашньої вечері. Мирослава сама почала чистити чаші та чарки. Згадала при одній із них, як пила з неї востаннє з Романом Олешичем. Руки опустила вниз, якби якась кривава завіса вкрила її зір. Не зміла опанувати невимовного жаху, а коли підвела очі — перед нею в повному світлі дня стояв Свен.

На ньому була яснозелена, у темні квіти витискана туніка з золотою лямівкою, на якій було понашивано червоні, мов кров, карбункули. З плеча звисав темний, соболями рамований плащ. Грубий плетений золотий шнур притримував його під правою пахвою, а від лівого бедра звисав у дорогоцінній піхві широкий варязький меч. Замість крилатого шолома, мав на голові круглу оксамитову шапочку, підбігу сталевую плетінкою. Жов-

ті сап'янці, нашивані золотом, доповнювали його величавий одяг. Свен злегка схилив голову перед дівчиною і сів на ослоні напроти неї.

— Привіт тобі, боярське дитя! Чи є в тебе охота вислухати моїх слів?

Мирослава не знала, що відповідати.

— Не знаю,— відповіла непевно,— не знаю, чи ялося мені слухати слів чужого мужа в неприязні батька. І так моя відповідь не матиме ваги без його слова. Тому краще зажди, аж батько вернеться з Витичева.

— Ні, дівчино! — усміхнувся Свен.— Я не випадково зайшов до тебе в таку пору. Здавна, вже від кількох літ, стежить моє око за розквітом твоєї краси. Ти знаєш, а як не знаєш, то я тобі скажу під порукою честі вікінга, що велике діло затіяли тямущі мужі цієї землі, а між ними є твій батько та верховний волхв Перуна. Кров залле всю землю, а ясні мечі притемнять блиск золотого царською вінка, який везе з Візантії Володимир. Палкі обійми коханої — це найвища насолода, яку може дати мужеві життя, і після неї не страшна вже нікому смерть у бою. Тож не дивуйся, що і я, втомлений боями та незаспокоєний у своєму бажанні, йду за весняним поривом. Чи ти зрозуміла, дівчино?

Швидко забилося серце в Мирослави. У цього варяга виявилось цілком все те, чого недоставало Романові, а все ж слівце завмирало на її устах. З глибоко посаджених очей Свена ішов на неї жах перед його безоглядним самолюбством. Чи вона, дочка боярина, є тільки даром Льосни для героя? Чи вона не має тих рівних прав, про які так гарно говорив Роман? Роман мав доброту і не сліпив її появою героя, не хвалився хоробрістю, не говорив про насолоди, а про спільне довічне життя. Дівчина підняла очі на Свена і побачила, як самовпевнено дивився він на неї. Це вразило її, і вона відповіла спокійно:

— Знаю я тебе не від сьогодні, хоробрий воеводо, і твоя слава мусить бути привабою для кожної дівчини. Ти підіймаєшся понад усе мечем. Ти можеш жити сам навіть на самотній високій скелі, а я прив'язана до цієї хати. Ось чому не можу дати тобі відповіді, якої бажаєш. По закону, не я, а мій батько є власником моєї руки і віддасть її тому, кому захоче.

— На Фрею! — закликав Свен, збентежений ненадійною відповіддю.— Ти бажаєш мене обманути гладкими словами, як мене вже звела гарним лицем. Та даремний

твій труд. Раз ти зрозуміла мої слова, то зрозумієш і те, що героєві законом є його воля, а не воля інших. Саме того я жду і прийшов до тебе, а не до батька. Він не стане проти моєї волі, якщо вона буде і твоєю.

— Не питай волі людини, яка вже її не має! — відповіла з усміхом Мирослава.

— Як-то?

— Ти знаєш, воеводо, що я вже раз об'явила свою волю і пов'язалася з Романом Олешичем. З того часу в нього є до мене право, і хоч він поїхав у далеку Грецію, проте моє слово чули добрі духи нашого посілля.

— Нехай Олешич сам доходить свого права проти мене. Побачимо, чиє сильніше. Ось тобі і розв'язка.

— Так, але чи ти знаєш, герою, що я пов'язана не тільки словом Олешича, але й хустиною князя? Рука, яка посягне по неї, — всохне, і нема на всій нашій землі сили, яка захистила б її від княжого гніву.

— Дівчино! — гукнув нетерпляче Свен і затиснув ручку меча. — Навіщо ти дратуєш мене, замість словом згоди покласти основу новому княжому роду? Саме того князя, якого ти боїшся, береться звалити ота рука, яку подаю тобі. На всіх богів Гелі й Азгарду — не мудруй і не отягайся!

Гордо піднялася Мирослава з свого місця.

— Вчини це і проголоси своє княже право на місці Володимира, а тоді посягнеш і по хустину, якою він мене пов'язав. Я не рабля, яку можна взяти з нудьги чи з примхи і кинути потім на посміховище. Я — боярська дитина і боярську честь збережу, хоч би мусила шукати помочі у Дніпра та сестриць русалок.

— Подумай, Валькиро моя, що ти була мені завжди краща над усі жінки світу! — заговорив швидко, наче боявся почути образу. — Кращою та милішою, хоч доброго слова не дала ти мені ніколи. Для тебе я кидаю навіть ласку Рогніди, твоєму синові даю престол Києва, а ти мовчиш?

Та в цю хвилину, якби від тону його голосу, промінь осяяв ум дівчини. Вона найшла зв'язок між подіями останніх днів. Хрещення Володимира, ворогування з боку Рогніди та Свена, нарада з волхвом та Мощанином, візд батька... Чи це не зрада?

— Воеводо, я мовчу і жду! — відповіла, опановуючи хвилювання. — Мій дівочий ум не доріс до твоїх високих поривів. Мене надить твоя сила і слава, але мою любов може мати тільки той, хто приєднається до нас, хто вві-

йде у наше життя, як його учасник, віддасться його ладові. Якщо не можеш, то знівеч цей лад, а тоді твоя воля буде рішати про все та у всьому, і тоді я муситиму стати твоєю...

Раптовий гамір у сніях перепинив їх розмову. Хтось викликав Мирославу до сіней. З-поза дверей долітав виразно хриплий голос Снорре,—дворецького Рогніди.

— Княгиня взиває тебе на розмову! — говорив Снорре.

— Піду, як тільки попрощаюсь з гостем,— відповіла дівчина і вернулася у світлицю.

— Чув я про наказ княгині,— зустрів її Свен,— відходжу. На прощання додам тільки, що від твого слова залежатиме, чи Рогніда має наказувати тобі, чи ти їй. Залишайся у гаразді!

Підняв руку, схилив голову і вийшов, а Мирослава впала безсило на лаву, застелену ведмежою шкурою. Як дуже недоставало їй досвідної матері, яка дала б їй щирі поради! Як дуже вона хотіла б помолитися якійсь ласкавій, милостивій богині, яка знала жіноче горе та дівочі журби! Та ні одне божество не журилося такими дрібницями.

Та тут блиснула в неї гадка: «Рогніда!» Так, вона одна могла рішити її сумніви дівчини. Ніхто, як вона, не пережив стільки горя, душевної муки. Як ласкаво дивилась вона на її любов з Романом! Щораз ясніше виступало в неї почування, що Свен не пара їй під ніяким оглядом. Вона не вміла уявити собі життя з чоловіком, якого очі дивились по-вовчому, серце було тверде, як скеля, а дух лукавий і хитрий.

Княгиня привітала її вельми ласкаво і приязно, але Мирослава, перебувши на Берестовому три роки, пізнала вмить, що Рогніду щось томить. Дівчина ненароком звернула розмову на виїзд Козняка у Витичів та на те, що він збирає гроші для майбутньої війни.

— Навіщо ж твоєму батькові війни? Він же сам був заручив тебе з Олешичем за твоєю згодою. Навіщо вам приєднуватися до ворохобні? Навіть як він не бажає собі вже за зятя Олешича, то може на те знайти іншу раду. У ваших безвістях можна сховатися від княжого гніву з усією громадою, не то з одною родиною. Я бажала порадити вам виїхати з Києва, доки не розіграються події найближчих місяців. Восени могли б ви вернутися вже на новий лад, або... Або і на старий, якщо б не далося повалити його силою. Ти завжди радо і щиро слу-

жила мені, а скривдив тебе саме той, що й мене. Тим-то я бажала тобі стати у пригоді. Коли ти все знаєш і без мене, то розкажи, що знаєш, а тоді порадимось обидві, як дві безпомічні жінки.

Мирослава стала розказувати, як вміють розказувати тільки жінки — з усіми подробицями. Не пропустила ні слова.

— І все те, що ти тут кажеш, все те... суцзя правда? — спитала княгиня, дивлячись в очі дівчини.

— На гріб матері, на сиву голову батька!

— А твій батько, гадаєш, знає про задуми Свена?

— Не знаю, що на це відповісти. В усякому разі, гадаю, що був би мені сказав про те, а то і просто віддав мене Свеніві! Видко, у змові між ними і Свенем вирішили вибрати княгиню тебе, достойна, бо сьогодні зранку казав мені ще на від'їзді: «Йди, доню, на Берестово і слухай в усьому княгині. Не забувай, що вона завсіди була ласкава на тебе та на наш рід».

— Можливо, що Свен бажав тобі тільки закрутити голову або з'єднати собі підмогу земського боярства, жєнихаючись до тебе?

— Ні, він ніколи не запобігав моєї ласки ні в цей, ні в інший спосіб, а якщо бажав мати при собі бояр, то навіщо було йому говорити зі мною?

Швидко княгиня підтакнула.

— Він справді зрадив перед тобою один із своїх задумів і прорахувався! Ти дала Свеніві розумну відповідь, що ані не дає йому надії, ані йому її зовсім не відбирає. Я вдячна тобі за слова правди. Нехай боги добрі нагородять тебе за них насолодою та щастям на весь рік! Я готова навіть виректися помсти над зрадником, якщо твоя доля та добро зв'язані з ним.

— Мое добро — доля? Ні, княгине! Якщо боги мають дати мені щастя, то вони й покажуть мені, де його шукати.

— Ти ж обречена з Романом. Йому обіцяла ти себе в подружжя...

Личко Мирослави приблідло злегка.

— Надто багато тіней лягло між нами...

— Хто ж кинув тїнь між тебе та Романа? — спитала Рогніда.

— Свен!

— Як так, то в цьому, певно, ховається якийсь обман або підступ! — вибухнула княгиня.

— Ти гадаєш, достойна?

— На всіх богів Гелі, у цьому мужеві немає правди, його кожний учинок — злочин, а кожне слово — брехня! Ви не вірте йому ні слова, ні ти, ні твій батько. Хто знає відколи забаглося йому твоєї краси, чи твого віна. Ти ж найбагатша дівчина у городі. Доки я гадала, що він і тобі запав у серце, досі я була б вдоволилася наругою над переможеним та обранцем, так смерть жде його, коли вернеться у Київ! Хоч би навіть треба було підняти руку на нового князя!

## ВОРОЖБИТ

Не тільки виправа Свена, але й поїздка Мстислава опізнилася на два тижні через занедужання Добрині. Старий воевода лежав без пам'яті, а лікар, якого покликали до нього, потрясав тільки бородою, мовляв, хтось наврочив недужого. Покликали бабу-шептуху, та всі її заклинні теж були безуспішні: Добриня, перший достойник і заступник князя, доживав, очевидячки, останні години. Ніхто не міг йому допомогти, тільки він сам і сам мусив лікуватися. Пив мед і спав. Аж на другий день міг розказати Мстиславові про причину своєї недуги. А саме він дізнався, що грек Ніканор, варяги, які жили в городі, та деякі бояри затівають ворохобню проти Володимира, як тільки він повернеться із Греції. Азга-хан, печенізький ватажок, має привести рать на Русь і ждати посланця від грека. Ця вістка була така несподівана, що повалила на ложе воеводу після розмови з Ніканором, який йому просто обіцяв княжий вінок від імператора Василя за співучасть у змові. Добриня причинувся у розмові, що годиться, щоб довідатися якнайбільше. Небезпека була поважна. Печенігів можна було ще підстергти на Русі чи хоч би на Стугні, але від власних бояр та варягів загрожувала неминуча загибель. Ніхто не знав ні їх числа, ні доріг, ні засобів, ні часу вибуху.

Аж тепер він з Мстиславом побачили, що не достає їм варязької дружини, яка була б безоглядно вірна князеві та могла триматися якийсь час навіть проти волі народу. Путяти й не питали про раду, бо хоч він сам був відданий князеві, та як земський боярин міг легко вибалакати тайну перед ким-небудь. Врешті після довгої наради рішили покликати ерея Євзевія і спитати його, чи християни Києва не схотіли б у потребі стати в обороні князя. Євзевій згодився радо, пообіцяв поміч, та не хотів



назвати поіменно чільніших мужів нової віри, бо боявся, чи поганські воеводи не бажають вигубити християн у городі ще до приїзду великого князя, який славився своєю справедливістю. Він сказав це зовсім відверто. Тоді Добриня показав ереєві письмо Володимира з Візантії. Єрей прочитав, а там і похилив голову.

— Як так,— сказав і перехрестився,— то я радо покличу всіх вірних розп'ятого, які зможуть мечем заступитися за богом даного князя. Всі вони будуть наготові, і з Витичева швидше ми будемо мати вістку, ніж змовники. На Подолі, на горах, у Вишгороді є наших багато. Навіть між боярською дружиною є більш третини християн. Тільки між земських їх ще небагато, але як зачуваю, вони саме мають бути нашими противниками.

І втішився Добриня у своєму серці, яке від сорока літ билось тільки для єдності й могутності Руської землі та княжого роду. За якийсь час у грідницю вбіг молодий Збранич, блідий та схвильований, перевів дух і обтер спітніле чоло.

— Змова відкрита! На чолі стоять волхв Перуна, Свен, Козняк і ще один боярин. Помагають їм Рогніда і грек Ніканор, який дає гроші. Свен поїхав по полки ятвягів...

— Поволі, хлопче, отямся! Що ти верзеш? — зірвався з місця Мстислав.— Від кого ці вісті?

— Саме від того боярина, четвертого у змові.

— Хто ж це такий?

— А чи це обов'язково виявити його ймення? — зам'явся молодець.

— Так, дитино! — сказав Добриня.— Негарно це зраджувати спільників, хоч би і в поганому ділі, та при ловах на вовків можна не раз послужитися й отрутою. Хто ж це?

— Боярин з Мощаниці.

— Як же ж це? Він же найбільше ворогував на князя й на християн.

— На останній раді треба було навіть погрозами приводити його до мовчанки,— докинув Мстислав.

— Саме тому волхв і Свен втягнули у змову його й Козняка.

— Чому ж ще й Козняка? — питав Добриня.

— Він же ж багач, а й Мирослава...

— Ага! Отже, Мощанин роздумав?

— Не було йому чого роздумувати. Він тому тільки ворогував на християн, що і князь не був їм другом. Раз

князь поклонився хресту святому, то і він приеднується до нього...

— Гм! — покрутив головою воевода.— То Мощанин справив тебе до нас?

— Ні! Просто до князя, як тільки повернеться. Та я погадав собі, що це може бути запізно, тим більше, що мені доведеться їхати на західні окраїни.

— То ти гарно це виміркував, хлопче, і князь, певно, не забуде тобі цього. Одне тільки рад би я знати. Звідкіля у Мощанина таке довір'я до молодика?

— Ох,— почервонів Станко,— його дочка — це моя наречена.

— Таке-то воно?— засміявся воевода.— Ну, тепер уже бачу ясно. Погана це людина, цей твій тесть, препогана. Як та лисиця в казці, що дигає нараз за двома зайцями. Сам тягне руку Свена, але зятеві каже триматися князя. Якщо переможе Свен, то йому припаде участь у добичі, а зять спіймає облизня, коли ж удержиться князь, то зять своєю заслугою заслонить його перед гнівом переможця.

— Достойний воеводо,— заступився за Мощанина Станко,— я християнин і клянуся хрестом, мечем та головами предків, що боярин ні словечком не намагався звести мене з дороги послуху й вірності! Навпаки, він сам клявся на все святе, що тільки мимохить попав у змову.

— Ох, звісно, що ні! — засміявся Мстислав.— Якби ти був теж у змові, то він і не глянув би на тебе, а знайшов жениха, якого йому треба, близького і щиро відданого князеві.

Всі нашвидку склали план дії. Було ясно, що, не привівши із заходу значнішої раті, годі буде оминати поважних заворушень у Києві. Таких дружин було дві. Одна залишена у новозаснованому Володимирі-Волинському, після переможної боротьби з ятвягами, друга у червенських городах. Сам Мстислав міг кожної хвилини з своєї Залісецької волості зібрати яких півтори сотні піших ополченців та до півсотні кінних ратників.

Мстислав з Станком виїхали з Києва. Рівночасно бирічі воеводи підняли все пограниччя проти поганих та ждали тільки приїзду князя на пороги, щоб повідомити його про зраду і змову. У городі збиралося поготівля християн для оборони княжого стола, бо дружина мала теж небавком вирушити на Русь.

Мстислав і Станко їхали тільки удвох з трьома отроками. Один із них віз на в'ючному коневі поживу, якої могло бракувати на волинсько-поліському пограниччі, два другі вели по двоє запасних коней. Зразу їхали краєм багатим, багатолюдним, з широкими протертими шляхами, при яких раз у раз попадалися оселі.

При кінці десятої днини добилися до города Володімира, і тут уперше почув воевода відгуки київських подій. Перед тижнем був тут уже воевода Свен і познайомив з ними волинське боярство. Не забув розказати про змову чільніших огнищан та бояр у надії, що з'єднає декого для своїх задумів. Та ще не зазеленіли пожарища й могили після останнього наїзду ятвягів, не оплакали ще волинські роди побитих мужів, батьків і синів, і не було охоти знову воювати.

Про все інформував Мстислава тисяцький князя Ростислав Соломирич, людина тямуща, метка й відважна.

— Що ж ви на ці вісті Свена? Що ти, боярине? Що інші? — цікавився Мстислав. — Невже ж їм байдуже, якої віри князь і дружина?

Бистро поглянув на воеводу Ростислав.

— Навіщо питаєте? — спитав обережно.

— Від вашої відповіді залежить усе! Я як посланець першого воеводи і заступника князя маю піддержувати і рятувати княжу владу в державі і мушу знати, хто мені в цьому допоможе, хто пошкодить.

Соломирич усміхнувся.

— Ваше питання, воеводу, зайве. Авжеж, що я послухаю вас, як самого князя, якщо ви за ним, а не проти нього... Наші бояри і то не тільки дружинні, але й земські, розуміють добре, що лад і безпека у Дажбоговій землі є безпекою їх самих і то без огляду на те, чи ятвяги війною чи миром перейдуть крізь Волинську волость. Пояза ятвязького полку під Києвом буде причиною погрому закладаної київської дружини та упадку княжого роду. Віра князя тут ні при чому! Якщо князь путящий, то кожний радо поклониться його богам! Тим-то кажемо тобі, Мстиславе, всі заодно: прикажи йменням князя, а до трьох-чотирьох днів вісімсот кінних гриднів та до чотирі тисячі піших ратників піде за тобою, куди захочеш, якщо запевниш їм безпеку волості.

— Не я буду ними проводити, Ростиславе, а ти!

— Я? Як-то? Тебе ж прислали сюди для проводу, гадаю. Ти один знатимеш, куди повести рать, і відповідатимеш за успіх перед князем.

— Ні, Ростиславе, небезпека є більша, ніж гадаєш, князя нема дома, а самої волинської раті не вистачить на те, щоб спасти державу. Червенські городи — надто лакомий кусок, я туди мушу йти сам, щоб підняти тамошнє боярство. Воно горде та неслухняне, але хоробре й вірне кївському князеві. Одначе замість себе залишу вам Станка Збранича. Він змовлений з дочкою дідица Мощаниці, і там його знають... Його тесть теж за нами, хоч і мусить поки що лукавити з Свенном. А щоб не бракло послуху серед боярства, яке мусить слухати воеводи, хоча й не раз не слухає тисяцького, то я ось привіз вам дарунок.

Тут Мстислав устав з лави та видобув з мішка золотистий шолом, чаплину китичку і хутром рамований, багато шитий плащ, який носили воеводи Володимира. Соломирич зблід і не знав зразу, що сказати на таке підвищення. Уряд тисяцького давав право орудувати городом чи дружиною, але не давав ніякої влади над позамісцевим боярством. Слово воеводи було наказом для всіх, — а як був це тямущий та людяний муж — то всі слухали його радо.

Соломирич походив із давнього бужанського роду, який хоч уже за Ігоря перейшов у дружину, але й не розсварився із земськими. Така несподівана почесть залила хвилею радості його серце.

— Невже ж ти, достойний, і не попасеш у нас? — питає, заломивши руки, Соломирич.

— Годі, брате! Немає в мене й одної зайвої днини. З'їсти успію й верхи, поп'ю з баклажки, пересплю під кривлею Дажбога, та й тільки.

## ПРИДАНЕ МИРОСЛАВИ

— Добро з приходом, боярине! — привітає Станка у дворищі Мощанина тивун Албаз. Він був онуком ховарезмійського раба, якого колись дід Мощанина привіз із Ітиля над Волгою. Албаз мав низьке чоло, скісні очі, висунені вилиці, а вся його поява мала в собі щось підлесного та хижачького, наче у тмутороканського барса.

Станко кивнув головою.

Станко кивнув головою, але не відповів. Мощанин остерігав його не раз перед тивуном. Обійстя, мало не буденний вигляд, ні в чому не нагадувало обійстя боярина — хлібороба або купця. Замість стогів та оборогів,

довгим рядом стояли тут стоси мішків з борошном та крупною, покриті від дощу волячими шкірами, бочки з ситою, та киселем, а великі продувні сушні, де сушено звичайно шкіри, льон, коноплі, всяке зілля або садовину, були повні вудженого м'ясива та сушеної риби. Виглядало воно на склад харчів біля княжої гридниці, тим більше, що у повітці біля самого двора, де звичайно переповувано найпотрібніші знадіб'я, вершилися в'язки ратиш, стріл та чималий стіс тугих, шкірами критих щитів. Кільканадцять варягів з щитами на плечах та мечами при боці вешталися по обійсті і кілька з них обступило Збранича при вході. Слова Албаза заспокоїли їх.

— Де товар? — спитав.

— Біля столярні! Тут є всього кілька корів для молока та сиру. Боярин не велів показувати товару ні варягам, ні «тим». Тивун із хитрим усміхом вказав великим пальцем позад себе на північ, відкіля мали надійти ятвяги.

— А від них нема вістей?

— Є, боярине! Вони післязавтра вдосвіта будуть тут. Усміх щез з лиця тивуна, і хмара гніву промайнула по ньому.

«Союзник чи зрадник?» — питав себе молодець, але не находив відповіді. Гра була надто небезпечна, щоб її можна було грати наосліп. Щойно завтра ввечері мала надійти дружина та піша рать, а на ніч ладився наступ на склади в Мощаниці й засідка на Свена. Все те пропадало, якщо в серці тивуна чаїлася зрада.

— Що ж бажав би ти почути від мене? — спитав тивуна з вимушеним усміхом.

— Саме те, що й ти, боярине, ждеш від мене. Боярин з Мощаниці затіяв негарне діло...

— Негарне? Чому?

— У нас були ще до виїзду Свена висланці ятвягів. Я ховався на горищі, коли вони радилися з Свеном у гридниці, і чув усе. Ятвяги цим разом прийдуть з миром, а з поворотом камінь на камені не залишиться після них. Ні одного хвоста у стайні, ні одної білої голови не залишать погані у посіллях дулібів. У Володимирі сяде Арне-Ернзід з Данії на удільному столі. Бояри стануть службниками варязьких гриднів Свена та нових приходнів із півночі, а всю челядь вивезуть у Грецію на торги.

— Ага! Отже, ти бажаєш, щоб я на власну руку пішов всупереч волі боярина?

— Я нічого не хочу! Я підаю все під твою боярську волю.

Станко Збранич удав, що надумується, тер чоло рукою, вкінці кивнув рукою на тивуна і пішов попереду у хату.

Дворище Мощанина було заможне, багате, одначе всі більші достатки були в Києві. У Мощаниці жив тільки тивун, який уживав обширні приміщення на склад шкір, меду та воску. У світлиці повно всякого грецького та східного крамного товару, яким торгував тивун на власну руку, і тут засіли обидва на непокритій лаві, при столі.

— Так! — сказав Станко, пересуваючи меч наперед себе.— В мене є спромога, а навіть охота змінити в дечому рішення боярина...

— Ох, вчини це, боярине, вся земля поклониться тобі за це, князь обдарує ласкою, а сам боярин дякувати тобі буде за це поки віку! А там,— тут знизив голос до шепоту,— у варягів є ще кілька скринь із гривнами, які прийшли з Витичева...

«Ах, тому то ти так дуже побиваєшся за князем!» — погадав молодець і вмить успокоївся щодо вірності тивуна.

Ховарезмієць, без сумніву, готов був зрадити всіх і вся, раз у гру входив гріш. Тому кивнув головою, наче справді погоджувався з ним у поглядах, і спитав:

— Які ж у тебе помічники у наміченому ділі?

— А коли можна надіятися дружини князя? — спитав замість відповіді тивун.

— Мабуть, післязавтра в полудень,— збрехав Станко без надуми,— здається, пізніше, ніж швидше.

— То саме добре! Поб'ємо варягів сьогодні вночі, а завтра з грішми втечемо у Звенигород, Теробовлю або який інший червенський город. При цьому вирядимо й майно боярина у Київ, дружині підішлемо вісточку та провідника, а цей поведе її туди, коли треба. Ні нога не повинна втекти з дворища.

Очі Албаза світилися від захланності, а в кутиках чаїлося лукавство. Так! Це був певний чоловік, одначе...

— Все те гарно! Сам бог напоумив тебе, тивуне, на важке діло, але чи воно вдасться, їй-богу не знаю. В мене є тільки двох ротоків і дві руки.

Албаз засміявся стиха.

— Ха-ха! На торговому ділі стоїть лад Руської землі. Ось цим,— тут показав рукою на розкинену куплю,—

я приєднав собі чимало однодумців. Вони в довгу у мене, а таких, які зовсім не виплатні, буде до тридцяти. Спитаєш, може, чому я даю товар голякам? Саме тому, щоб мати в разі потреби готові мечі й рогатини. Я дарую їм довги, якщо допоможуть мені побити варягів. Сьогодні вночі вони можуть бути тут.

— Ага! Значить, у тебе все готове і рішене. Навіщо ж тобі мене до цього?

— Я раб із рабів, боярине! Війна — не моє діло і за моїм проводом без волі боярина не піде ніхто. Провід може дати тільки боярин. Грішне життя, війна не купля. У бій не підуть за мною, тільки за тобою.

— Гаразд! Поклич людей на завтра перед світанком.

— Чому так пізно? — занепокоївся Албаз.

— Перед світанком сон найтвердіший, а ти не гадай, щоб твої кривобокі голяки справилися з варягами, хоч би їх було і п'ять на одного.

— Вони дужі люди, боярине! Я здохлятини не беру!

— Все одно! Ти не знаєш, що може княжий гридень або варяг у відкритому бою. Їх двох розперіщило б твоїх тридцять ратників, як полову. Ні, Албазе, вели твоїм людям прийти аж над ранком. Де сплять варяги?

— Вони по двох сплять по всьому обійстю, а двоє сторожить постійно біля воріт і в повітці.

— То ти добре розглянься, де вони розклалися на нічліг, а на зорі розбуди мене!

Запала ніч, темна, бурхлива, одна з ночей, які бувають під кінець літа, коли воно змагається з осінню. Не спалося молодцеві. Надто важке рішення впало на його голову і серед нього губилася навіть зоряна поява Лелітки. Збудився, коли світло смолоскипа вразило його зір.

— Час уже, боярине, люди ждуть!

Скочив на рівні ноги Станко, потягнувся, протер очі, і, взявши зброю, пішов за тивуном.

Сіріло. На сході біліло захмарене небо, а відтіля потягав холодний вітер. У природі панувала тиша, як у церкві перед «святая святых»! Нишком прокрадалися обидва змовники попри сторожу в саді. Один варяг дрімав, опертий на щит та довге ратище. Широке вістря списа стирчало над кінчастим шоломом. Вся постать мала в собі щось несамовите. Ніби Одін скандинавської саги над Брунгільдою у сні, стояв варговий варяг на тлі сірого неба, а за ним хильцем чаїлися Албаз і Станко.

— Він не сміє кричати, — сказав тивун, — я скочу й закрию йому рот, а ти, боярине, удариш мечем.

Станко завагався.

— Не вагайся, боярине! — підмовляв Албаз.— Я знаю, що тобі не легко вбивати ворога ззаду, але це оборона проти зради!

— Твоя правда! — відповів по надумі Збранич.— А все ж важко мені вбивати людину, не збудивши її. Тому поміняймося. Я заговорю до нього, а ти зайдеш його ззаду.

— Хай і так! — згодився Албаз.— Я навіть краще справлюся від тебе, боярине. Що ніж, то не меч, ні топір. Ножем дуба не зрубаєш, але і топором меду не підріжеш!

Станко обійшов вартового, а коли найшовся проти нього, пішов просто до саду. Ступав голосно, йдучи швидким рівним кроком. Варяг підняв голову і враз побачив перед собою темну постать. Вмить ухопив ріг, який мав при боці, а правою рукою наставив ратище проти приходня.

— Хто ти? — спитав.

— Я відпоручник боярина, що сьогодні приїхав!

— Ага! Чого тобі тут треба?

— Тивуна! Нема його тут?

— Ні! А ти чого лазиш вночі? Йди спати, а то, на Гель, заснеш навіки!

— Не сердься, герою! Казав Албаз, щоб я його тут ждав. Він, певно, швидко прийде... А ось і він.

В цю мить чорна тінь з-під землі виросла за плечима варяга. Щось засичало, якби хто розпорював шкіряний мішок. Варяг упав, якби його відтягли з мотузка, на якому висів.

Із провалля через частокіл один по одному стали вилізати ратники Албаза. Було їх тридцять шість здорових, широкоплечих мужиків. Напівнагі, мали за поясами тільки ножі, а в руках набивані кременем дубові відземки.

— Ось боярин, зять нашого господина, — представив їм Албаз Збранича.— Він перебрав на себе ваші довги в мене і заплатить кожному ще по дві гривни, якщо допоможете йому опанувати дворище до приходу ятвягів.

— Це княжа служба, хлопці! — сказав Станко.— Моїми устами він наказує вам усім.

Перед дворищем у сутінках ранку ждали ратники Албаза спокійно і тихо, наче жінці на прихід господаря. Перед ними лежали у рівному ряді шістнадцять трупів з порозчереплюваними головами, а з під кожного випливав



потічок темної крові. З чималого шкіряного мішка Албаз виймав гранчасті кусні срібла і виплачував по черзі своїм ратникам. Двоє парубків розпалювало біля нього ватру, а двоє інших тягло здорового бичка на заріз. Коли появилася Збранич, всі крикнули «Слава князеві!», а молодий боярин подякував їм і наказав виточити для них бочку меду з боярської медуші.

Албаз завів Станка у повітку, де на долівці стояло шість чималих кованих скринь.

— Вози маєш?

— Ні, боярине! Я гадав перевезти все в мішках на конях.

— Дурний ти, тивуне! Кожний, хто повезе, знатиме, що в мішках, і позве тебе на суд. Треба конче возів, бодай двох. Візьмеш по шість парубків до кожного, і поїдете.

Спокійна поведінка молодця, в якій не було ні сліду хапловості, ні облуди, заспокоїла ховарезмія зовсім. Він сів уже на коня і поїхав у село за возами. Та як тільки щез у чагарнику, Станко покликав Піснячка й послав його в селище закликати ім'ям боярина людей на рать для оборони від ворога. Рівночасно в тайні від усіх вислав і Грача на володимирський шлях підстерігати дружину. Він мав спровадити якомога найшвидше хоч частину війська. Станко аж тепер довідався від людей, що Албаз, користуючись з ятвязького спустошення, тримав у своїх руках долю мало не всіх бідніших господарів у волості. Він давав їм позички і то так, що поруч харчів та насіння, яких потребували, силував їх брати і всяку куплю, зовсім непотрібну та дуже дорогу. Відсотки забирали цілорічний зарібок, і не було ніякого способу вилізти з довгу, хіба воєнна добыча або грабіж могли допомогти довжникам. Тим-то вони всі ненавиділи баришника, а проте мусили його слухати. Збранич використав їх настрої, і як тільки прийшли з найближчих хат перші кметі на рать, він уклав з ними договір і взяв їх у свою службу. Він уважав себе в праві оплатити їх з грошей Козняка, бо ці гроші і так були призначені для ятвягів.

Збранич наказав на скору руку укріпити дворище. Біля воріт височів величезний припас дерева з недалекого корчунку, і швидко парубки нарубали багато палів. Одні поглиблювали рови, другі підпірали насипи колами, вбивали готові палі і переплітали їх гіллям та терням. Коло полудня вернувся тивун з підводами.

— Що ти згадав, боярине?— крикнув Албаз злякано.

— Завтра вдосвіта прийдуть ятвяги, заки володимирська дружина наспіє опівдні, треба буде обороняти себе до їх приходу!

— Обороняйтесь?— заломив руки тивун.— Змилуйся, боярине, вони нас розіб'ють, рознесуть. Нас тільки сотня, а їх шість тисяч!

Молодець скочив наперед і вхопив тивуна за горло.

— Мовчи, поганий, а то скажу закувати в диби!— гукнув.— Чи ти гадаєш, що я зважився б змінювати самовільно наказ боярина з Мощаниці! Все те, що ти зробив буцімто на мою відповідальність, він наказав перевести в діло мені, але радив при тому остерігатися тебе! Я не бажав твоєї крові і зловив тебе на гроші Козняка. Ти бери достатки боярина й обвантажуй ними вози, та до боротьби не мішайся!

Албаз вийшов із дворища, де йшла розмова, на майдан. Рядом поставили підводи, а парубки стали виносити достатки боярина — в'язки шкірок: кун, лисів, білок, бобрів, соболів, кілька ведмежих та кількадесят гарно виправлених вовчих, звої полотна, величезні балі білої та чорної вовни, баранячі кожухи, турові й оленячі шкури, викочували великі круги воску та плоскі півбочки патоки, риб'ячий зуб та бурштин, мідь та залізо.

Коло полудня з поблизького лісу виїхав на спіненому коні Грач.

— Бачив я чортових синів на шляху!— повідомив він.— Небагато їх, правда, але близько! Виїхали верхом на стежу. І півкопи жита не нажнеш, а будуть тут.

— Виносити скрині!— закричав Албаз на парубків і кинувся туди сам, наче божевільний, забуваючи про все.

Скрині Козняка були великі й незвичайно важкі. Свен і Козняк зміняли були всі гроші та товар на срібні гривні, і тому треба було до кожної скрині щонайменше шість парубків. Зараз перший віз заломився під вагою трьох скринь. Треба було підв'язувати під розвору нову жердку та брати тільки по дві скрині на один віз. Одной підводи не вистачало. З усміхом дивився Станко за Албазом, який забув навіть за гривні, що мав їх виплатити для нових ратників, а тепер спішив, щоб випередити ятвягів та дружину Володимира.

З лісу виїхав чималий відділ комонників, може, півтори сотні людей, і попереду на голові одного з них поблискував золотистий кінчастий шолом. Ніби крила птаха, розвівався на плечах червоний плащ княжого воеводи.

— Стій! Куди?— спитав він Албаза.— Я — Соломирич, володимирський воевода і тисяцький князя. Що везеш?

— Я... я... везу у Володимир гроші боярина Козняка з Києва!— промимрив блідий, мов стіна, тивун.

— Завертай назад! У дворище безпечніше, ніж у городі, де нема воеводи, і сам боярин Станко краще збереже їх від такого хозарського мішкохвата.

Албаз завернув коня й оглянувся за Збраничем, який саме підбігав до воеводи. Він бачив, як обидва віталися й розказували собі всіляке, а там і обидва щиро розсміялися. Тоді почервонів від пересердя, заскреготав зубами, хлиснув коня й кількома скоками найшовся на майдані дворища. Погнав його вскач і за хвилину щез у лісі, на північ від дворища.

## ПОГРОМ

З-над далеких деревлянських багон сховався місяць. Великий, помаранчево-червоний кружок виступав понад ліс і розсипав по ньому добути з підземелля скарби. Вечірня роса перемиювала осінній краєвид і чар купальної ночі. Корони лісових велетнів споглядали на своїх підданих — орішник, терен, калину та трепету. Криваво, наче карбункули, світилися грона рябини, а безліч світлячків спурхувало у повітрі.

Був це саме час, коли дики, виплекавши молодих, починали свої дорічні мандрівки по лісах та полях. Їх хрюкання почувалося скрізь, всуміш з пориком турів з глибин нетрів сонної пущі. Покрик водяної та болотяної птиці підіймався на мокравині. Гайвороння хмарою кружляло понад чималою поляною, та не находило собі затишного місця на нічліг, — вся галява була густо встелена тілами якихось диких створінь. Одні з них були схожі на вовків, інші — на малих ведмедів. Щойно зблизька можна було розпізнати, що це люди. Посередині галяви, на розстеленій ведмежій шкірі, сиділо три мужі. Один із них був у наряді руського боярина, два другі — варяги. Вони належали до полчища ятвягів, які, йдучи найчорнішими нетрями, перейшли уже мало не всю Волинь. У поході ятвяги живилися принесеними припасами, не займали ні поодиноких людей, ні селищ, тому й переходили швидко й непомітно. Аж під Володимиром мали виплисти на хвилях крові й пожежі, а поки що хо-

валися в лісі. Були це тугі мужі, біляві, широкоплечі, синьоокі, худі й костисті, швидкі та пружисті, як пристало на ловців. Мали вони і коні, малі, кудлаті, сильні, на яких їздили легко крізь багна та нетрі. Безпросвітна нужда примушувала ятвягів шукати раз у раз здобичі у землях багатших сусідав. Тому користувались з кожної незгоди між боярами, ворохобні селян або пограничних суперечок і запускали свої загони углиб нещасних земель. Вони шукали головно всяких припасів, брали і бранців — багатших бояр та купців на викуп. Усе, що годі було узяти, — нищили, а відрізнялися від варягів, та печенігів тим, що не були такі кровожадні й воліли, щоб населення від них тікало, замість убивати його.

Втомлені цілоденною мандрівкою, спали ятвяги довкола вогнищ. Три мужі на ведмежій шкурі вели розмову уривково й мляво, попиваючи з турових рогів мед. Були це Свен, Арне та ятвязький кунігас Ланктас.

— Північ уже минула, — сказав Ланктас, — час вислати стежу.

— Навіщо? — спитав Свен. — У Мощаниці сидить уповноважений нашого союзника та двадцять моїх гриднів.

Настала мовчанка. Ятвяг раптом став пильно прислухатись і встав.

— Чую тупіт коня! — показав рукою в сторону оселі. — Ви, варяги, не чуєте, але я, лісовик, чую. Один їздець їде сюди.

Приклав до уст кістляве свистальце і тричі засвистів стиха. Враз прочунали заспані варти, а по хвилині їх голосний поклик звістив, що їздця уже зупинили перед табором. За якийсь час перед трьома ватажками з'явився у супроводі трьох вартових молодий чоловік у довгому подорожньому капоті з блудними скісними очима, весь у дрижаках.

— Албазе, рабе поганій, який Альб чи Ніфбюнг зігнав тебе з соломи у цю останню ніч? — гримнув на нього по-варязьки Свен.

— Ох, воеводо! Нещастя сталося! Дворище опанував Соломирич з двома сотнями людей, а дружина з Володимира вже в дорозі. Завтра опівдні буде тут...

— Завтра вдосвіта дворище буде у наших руках! — сказав на це Арне.

— Де ж ділися мої гридні? Чи не боронилися?

— Не мали коли. Їх напали у сні і вигубили ще минулої ночі.

— Ні один не міг утекти?

— Як бачиш, воеводо, тільки я один врятувався.

— Вони, певно, пиячили всі разом!

— Ні, воеводо,— швидко заперечив Албаз,— вони всі померли на місцях, вказаних тобою.

— Коли так, то була зрада, а зрадником міг бути,— раз ти живий,— тільки ти!— гукнув Свен.

Албаз упав на коліна.

— Клянуся кістками батьків і дідів моїх, клянуся всім, що мені святе, що ні одне слівце з моїх уст не допомогло ворогам у злочині. Така, видно, була воля темних богів.

— Не клянися, рабе! Твоя клятьба не доказ, а правда втонула у крові! Скажи, як могли володимирці дібратися до дворища, коли ще позавчора були далеко на заході?

— Видко, вислали розвідника, а цей прослідив все.

— А ви, як у вас було двадцять пар очей, не бачили його?

— Наша вина, воеводо, не бачили!

— Отже, слуг не було у дворищі під час нападу?— спитав Ланктас.

— Ні, вони зовсім не показувалися туди, бо варяги заповіли, що всякого дуліба, який не приходить від боярина з Мощаниці або від воеводи Свена, уб'ють: мене одного лишили.

— Гридні пропали всі, отже, зрадив їх той, хто залишився,— промовив Свен.

Албаз зірвався; він почув, що пропав, його лице позеленіло.

— Воеводо,— закричав, хапаючись за голову,— чи ж я йшов би сюди, якби був зрадником?

— Так, тебе вислали, щоб ти ще раз повторив свою роботу між нами,— відповів Свен, а його страшні очі уп'ялися в обвинуваченого.— Таке випряли Норми, і я, як вірний син богів, піду назустріч необхідності і дам тобі нагоду оглянути наш табір із вищого місця.

Мов рисі з дерева на молодого оленя, так кинулися на Албаза два вартових і притримали його, а третій ятвяг закинув йому на шию зашморг. Ятвяги перекинули другий кінець зашморгу через гілляку, високої сосни і підтягнули напівбожевільного ховарезмія. Руки його опали, ноги витягнулися, лице зчорніло, тільки язик висунувся з-поміж жовтих зубів, а малі, скісні очі, круглі й мутні, вийшли наверх.

— Світлі Ази наслали нам цього сина п'їтми, щоб розкрити витівки ворогів,— сказав вкінці Свен.— Світле око Одїна спочило ласкаво на його вибранцях. Ідьмо негайно. Якщо прийдемо вчасно, захопимо ще ворога у сні і одним махом можемо закінчити війну за Волинь.

— Волинь — багатий край. Те, що маємо взяти завтра, треба взяти нині.

Уже сіріло на сході, коли ятвяги прийшли у порубані ліси біля Мошаниці. Арне, Свен і Ланктас опинилися на дорозі, якою минулої днини тікав до них Албаз. Від півночі та заходу ліс підходив тут під дворище на два стріли з лука, на схід лежало селище, на південь оброблені поля та сіножаті. Простір між лісом і частоколом був порожній, зарослий тільки низькою травою. На ній паслося або спало кільканадцять коней, а біля них лежало на землі два пастухи. Мовчки виступали з темного лісу громади ятвягів, усіх їх могло бути до двох тисяч, решта залишилася в лісі, розкинена вздовж шляху, а було їх удвое стільки. Четвертина мала коні, інші йшли пішки.

Аж ось із близького озерця понісся крик журавлів. Мов на даний знак, обидва конюхи зірвалися з землі і стали зганяти коні в табун.

— Не сподіваються нас у дворищі!— сказав Ланктас до Свена. Цей кивнув головою:

— Так, але як тільки табун причвалає додому, пробудяться всі. Треба наступати негайно,— відповів.

На даний знак ожив ліс, і з кущів на окраїні лісу, наче хвиля припливу на скалистий берег, хлинули дві тисячі шкірами вкритих мужів. Коли добігли до дворища, тоді з тисячі грудей добувся не крик, а рев, такий страшний і нелюдський, що, здавалося, самі палі частоколу від переляку постеляться мостом на глибокому рові. Та несподівано перші гуртки ятвягів чомусь стрималися. В тиші ранку виразно і ясно почувся дзенькіт та свист стріл. Очевидно, дворище мало досить сильну залогу, до того ще й зблизька замість стріл стали вилітати убивчі ратища.

Свен, досвідчений борець, збагнув у одну мить, що має перед собою приготованого ворога. З верхів остроколу посипалися ратища і стріли. З шляху з розмахом доскочили ятвяги до частоколу і стали його рубати. Даремно намагалися гридні й ополченці списами спинити напасників і разити їх крізь кожну шпару. Швидко попадали поодинокі палі, а вкінці й ворота...

Рев триумфу загримів над дворичем, і на чолі найхоробріших вдерся Арне на майдан.

— Гей, до складів!— кричав він і з усіх сил біг за гріднями, які відперті від частоколу, засіли за мішками та бочками. Вони задалегідь зробили з них друге забороло не гірше першого, і з-поза нього знову стали сипати дощем стріл на ворогів. Найближчі ватаги послуухались Свена, але Ланктас, який ступав за ними, стримався. Десь здалека, від лісу, щораз виразніше долітали якісь вигуки та зойки, ніби відгомін бою. Почувся навіть тупіт коней. Що це було?

— Кунігас! Кунігас!— закричали раптом тривожні голоси.— Ми в засідці! Рятуй себе і нас!

— Назад!— рішив вмиль досвідчений ватажок.— Назад!— гукнув на своїх і вискочив крізь розрубані ворота дворича на пасовище.

А тут побачили його очі цілковитий погром ятвягів. З глибини лісу за його ратниками висипалася ціла юрба руських ополченців. Бояри на конях давали їм лад, а куди краща зброя дулібів ширила між переляканими ворогами заколот. Вмиль догадався Ланктас, що всі волості знали точно про час і місце нападу і задалегідь зібралися на рать. Він нагадав собі, як мало людей бачив він по дорозі сюди і зрозумів, що супроти об'єднаної сили всіх волостей не витримає його ватага.

— Мерешій у ліс!— наказав і сам подався туди, а за ним, наче бджоли за маткою, бігли стривожені ятвяги. Ось уже й ліс та тисячами ніг розтоптана дорога, якою прийшли вони туди. Ось і їх коні...

— Стій! Пошукати князів!— нагадав собі Ланктас. За якийсь час прибіг знесилений Свен.

— Де Арне?— спитав.

— Хай його Перкунас! Хто знає, чи він теж не був у змові. Дивись, що діється!

Справді: ятвяги стовпилися на доріжці біля кунігаса, та більшість їх була ще на галяві у бою з боярами та кметями. Вони ослонювали відворот та падали притому сотнями. Ще більше їх кидало злиденну зброю й піддавалося. Бранців в'язано мотуззям, а переможці бігли далі. Було очевидно, що ще хвилина, і вся ватага піде врозтіч.

— Бігом!— радив Свен.

— Бігом!— гукнув кунігас.— Перед нами свої!

Щодуху бігли ятвяги шляхом, залишаючи все своє добро і награблене.

Коли ось на шляху щось заблищало й замерехкотіло. Глухий гупіт кількох сот коней почувся виразно. Це не гурток, і не сотня, а ціла дружина. Мов буря-громовиця гірським жолобом, котилася шляхом ватага їздців. Попереду горів золотистий шолом та маяв яскравий плащ Соломирича. За ним суцільними рядами бігли гридні в гострокінчастих шоломах і з довгими списами попереду себе. Вістря їх були криваві. Замовкли ятвяги і стали, мов укопані. Раптом якийсь розпачливий голос прозвучав над ними:

— На цих списках кров наших братів. Тікайте, хто може!

Юрба ятвягів розбіглася, розповзлась вмиць, наче всякля в гущавину по обох боках дороги. Тільки небагато лягло їх під копитами коней гриднів Соломирича. Зате на галяві коло дворища лежало поверх тисячі вбитих, а вдвоє стільки пов'язано, як бранців. Рівно половина ворожого загону лягла під Мощаницею. Військо Свена, яке мало у злуці з місцевими варягами опанувати Київ, було знищене, границя держави забезпечена. Одно тільки дратувало переможців, що між побитими не було Свена. Труп Арне знайшли з розбитою головою.

Станко пішов у гридницю, де найшов воеводу, щось допитував ратників та гриднів про хід боротьби і погоні. Йому не вистачало слів для похвали заслуги Станка.

— Наша перемога, це твоє діло, хлопче, і гадаю, що великий князь не забуде тебе. Поки що тобі передаю провід дружини, яку мушу підіслати воеводі Мстиславові. Найдеш його за Сяном або у Перемишлі. Відведеш йому сотню гриднів та все кінне боярство. Не забувай моїх наказів, а щоб ти міг надати своїм словам вагу і найти послух, то призначаю тебе сотником замість вбитого Томира.

Молодець схилився до стіп воеводи.

— Спасибі за честь, яку виявляєш мені, достойний! Я постараюся все сповнити по твоїй волі. Та в мене є ще гроші Козняка, віно його дочки Мирослави, а придане для мого друга Романа, княжого прибічника. Ці гроші хотів Свен роздати між наємників. Боярин із Мощаниці, певно, радо посягнув би по нього.

— Яке ж тобі діло?— засміявся воевода.— Раз ти здобув гроші, то вони твої, а раз ти маєш бути зятем Мощанина, то вони подвійно твої! На ньому нема знаків власника, а гроші, кинені на лихе діло, хай пропадають.



— Ба, ні, воєводо! У мене є заповіді, яких додержується кожний, хто знаменується хрестом, а сьома з них звучить: «Не кради!» Як знаєш, і між гриднями нема ніколи суперечок про моє і твоє, кожний шанує чуже, а тільки славою діляться всі рівно. Так учив нас князь, така поведінка й у варягів. Я не Албаз.

— Ах, правда!— нагадав собі Соломирич.— Ти знаєш, що сталося з Албазом, правда?

— Ні!

— Він із помсти бажав нас усіх зрадити ятвягам, але Свен пронюхав, не знати як, його попередню зраду і наказав повісити на гілляці зрадника. Так його й найшли ратники боярина з Білої, а бранці розказали усю подію.

— Катюзі по заслугі!— махнув рукою Збранич.

— Я рад, що ти хлопче, не посягаєш на чуже добро, як бажав цього він. Однак якщо так, то навіщо журитися? Віддай добро князеві або Добрині!

— На жаль, у князя, якщо вернеться, буде більше діла, ніж займатися чужими грішми, Добриня в Києві. Мощанин сам ласий на гроші, як мало хто, а я не хочу, щоб на нього лягло тавро злодія! Ось чому не можу передати скрині йому! Тільки ти, воєводо, можеш допомогти мені зберегти ці достатки! Я гадав би їх закопати у землю у клуні, поставити сторожу, а шойно після війни перевезти у Київ. Я лишу тут своїх отроків, а ти, достойний, визначи з десяток гриднів із дружини, от хоч би таких, що їх легко ранили в битві.

Соломирич подумав хвилину.

— Справді, так буде найкраще!

## ПІЗНІ КВІТИ

З давніх давен до родини Збраничів належали чималі селища Городниця й Городище, розташовані у закруті Дністра в сусідстві Залісся, від якого ділив їх усього день дороги. Городище лежало на горбку, Городниця над рікою, а по той бік Городища розглялось село Підгороддя. Воно бувало завсіди вдовиним наділом першої жінки боярина або переходило на молодшого її сина. За Дністром лежало друге селище, теж чимале й багате. Називали його Заріччям, а всі чотири разом творили городську волость, яка сягала південною окраїною карпатського підгір'я, а північною підходила під Червоноград

та Залісся. Після смерті старого Збранича Городище й Городниця було посіллям найстаршого сина Станка, у Підгородді сиділа бояриня Ольга, а брат боярина Святополк у Заріччі. Святополк, воевода князя Володимира на все східне підгір'я, мав пильнувати безпеки шляхів, якими купці їхали на Закарпаття, тим-то й не було його звичайно дома цілими місяцями. Населення Покуття й Верховини вважало кожного чужого, що проїжджав туди в першій мірі здобиччу, тому брали з нього, хто що міг. Закон ніяким чином не міг досягнути тих легконогих легінів на вершинах гір. Дружини всіх володарів рівнини не вистачило б на це у краю, де зрубана смерека або кинена каменя могли розтрощити цілу сотню. Важке було завдання Святополка та його сусідів, тисяцьких із західних Карпат, влада яких сягала аж по Дунаєць. Тому князь Володимир посилав на Підгір'я так само, як на степове пограниччя, головні добровольців, яких нагороджував щедро за вірну службу. Але життя в постійній тривозі, серед ненастанних виправ, боїв, оп'янювало, як хмільний напиток. Хто раз у ньому засмакував, той повік не міг від нього відріктися.

Святополк зайшов у літа досить далеко, подумав про сім'ю, а коли подумав, що вже крайній час обзавестися жінкою, було запізно. У його товаришів давно вже підросли цілі гуртки дітвори та молоді, тож самотно, невідрадно, сумно було у Заріччі. Бояриня Ольга, а за нею всі сусіди, привикли вважати його посілля дідицтвом Млада, наймолодшого Збранича. Та не так сталося, як гадалося. З останнього походу вернувся Святополк не один. З ним була невелика ростом чорнява з чудовим личком та очима, чорними, як нічка у Чорногорі. Гарні були дівчата на Русі, чи то в боярських дворах, чи мужицьких хатах, одначе такої кралі не бачив ще ніхто у городській волості. Її то впровадив Святополк у двір та наказав челяді служити їй як боярині. Справді вона схожа була більше на княгиню, бо мала золоте чільце, намісто з грецьких монет і чудові сукні. Зате поведінка її була дивна. Вона не займалася нічим поза вишивками та виправою дорогих шкірок. Ніхто не вмів так виправляти шкірки, як вона. У Заріччі цією працею займалися гарбарі, а жінки мали з варивом та господаркою дуже багато діла, яке займало в них мало не весь час до пізньої ночі. Про все те Живійка не мала поняття. З легким, згрядним усміхом дивилася на забруднені від праці руки жінок та знизувала раменами, бачачи заставлені

столи. Шматок сушеного та вудженого м'яса, сухий коржик з якої-небудь муки, а то і капуста, буряки чи лобода, кришка меду — ось і все, чого треба було їй до життя.

— Пусте, що їсти,— говорила повільно, потягаючись, наче кішка спросонку.— Головне, щоб бути гарною та стрункою.

Даремно говорили їй жінки та дівчата, щоб подбала про хазяйство, про страви, які любить Святополк.

— Що ви?— сміялася вона.— Він же ж до мене приїде, не до миски. Я себе прибору, як тую квітку намальовану, завітчаю гарним зіллям, поцілую черлені губки, аж кров попливе по вусах, руками пригорну, ніжками здавлю, що душа з нього вилетить та сяде мені на плече дивитись в очиці. Або то біла голова, довго молода? Гей! Шкода заходу! Полянуть брови, личко зів'яне. А тоді і всі скарби Візантії не знадять його, не то повна миска!

І справді, добре розуміла боярина Живійка. Він і не запитався, хто готував йому їжу, а насолоджувався тільки красою господині. На всі зауваги братової та бояр відповідав постійно:

— Не молодик я і не хлібороб. Дітей у мене не буде, а ще якби були, то я радше себе й вас убив би та все Заріччя спалив до кореня, ніж покинув би свою квітку намальовану. Поза боротьбою та дружинним побутом княжого гридня одно добро дає життя мужеві — молода, гарна дівчина. У мене люба те саме, що у співця струни. А чи є для співця щось дорожче струн?

Ідучи в останній похід, Святополк скликав рідню та старших кметів з околиці та в їх присутності передав Заріччя жінці, щоб пізніше ніхто не заперечував право вдови на посідання. Та як тільки Святополк від'їхав, братова кинулася підмовляти кметів, щоб не виконували пізніше Святополкову волю, щоб селище перейшло на її молодшого сина. Та відколи Станко пішов між гридні князя Володимира, мати відчула вперше самотність та брак свого первенця. Вона дізналася була, що він ходив у всілякі походи, опісля, що пропав десь у степах, та більше як два роки не чула про нього ні словечка. Тимто й послала Гриву провідати та прохати Станка приїхати у городницьку волость, хоч би на тиждень-два.

У дворищі Мощаниці чималий рух та гамір. Уся рать збиралася на майдані та гомоніла про свіжі вістки. Вони були добрі, тому радісним окликом привітали гридні Збранича.

— Вістки, вістки з Червенської землі прислав воєвода!— гукали.

У світлиці сидів Соломирич при столі, а біля нього старий тивун небіжчика батька — Грива.

— Гриво, дядечку!

Старий зірвався, зблід, а там і впав до ніг молодця.

— Усе добро хай прийде з твоїм приходом, дитино!— гукнув зворушеним голосом.— Хай не ступить твоя нога на темне, погане місце. Боже Дажбоже! Сподобив ти мене, старого, оглядати, ще молоде личко дідица нашої волості. Хвала, хвала тобі, могутній, добрий, а тобі, боярине, поклін!

— Ні, не поклін, дядечку, ні, не при ногах тобі місце!— підняв старого Збранич і обняв Гриву та поцілував його прив'яле, бородате лице.

— Вибачте нам, воєводо, ми не бачилися два роки! Соломирич усміхнувся.

— Не я стану дорікати молодикові, який шанує старого, хоч би цей був тільки тивуном.

— Яким же ти світлом причвалав аж сюди? Що там дома, що мати, стрійко, брати?

— Мене прислав воєвода Мстислав, бо я приїхав був до нього з наказу твоєї матері у справі городницької волості. Тисяцький Святополк та боярин прислали гроші, та не знали, чи ти одержав їх, чи ні. Ярослав і Млад уже обидва у дружині Святополка десь біля Перемишля, та ні йому, ні їм не загрожує небезпека. У Мешка іде тепер завзятуша боротьба на півночі та на заході, він сам старий, сини ворогують між собою та батьком. Словом, боїться! Тим-то воєвода Святополк залишив оборону пограниччя місцевим тисяцьким, а сам подався у своє Залісся. Там пробуде тільки два-три дні, а опісля піде на Київ. По дорозі збере рать з усіх волостей тиверських, деревлянських та полянських, а й тобі велів туди їхати. Зате зимувати будеш уже дома.

Про все те знав Грива, даром увесь вік прослужив при боярській рідні Збраничів. Всі бажання та задуми боярині Ольги, воєводи Святополка та братів Станка були йому відомі куди краще, ніж самому молодцеві, який умиць це зрозумів і спитав:

— То гадаєте, дядечку, що після смерті стрійка мати прожене стрійну з Заріччя?

— Ні!— рішуче заперечив старий.— Вона багато балакає та береться шкодити ненависній свояці, але на таке діло вона не піде. Надто, бач, праведна у неї душа.

— Так, то так,— знизав раменами молодий Збранич,— але де йде про землю та гроші, про владу чи значення, там і богомільний праведник забуває про хрест. Мати любить дитину і бажає їй добра за всяку ціну, це наказує їй навіть віра! Бачиш, Гриво, я вже п'ять літ живу віддалік від батьківського селища, і бачу, що той хрест, про який учила мене мати, не однаковий у всіх...

Неохоче махнув рукою тивун.

— Я знаю, що люди скрізь однакові, чи вони з христичками, чи без. Чи в кого ідол Перуна у божнику, чи яка ікона, чи висить перед ним зілля, чи лампада, душа не змінюється від цього, коли він не живе чесно. І саме тому кажу, що мати Ольга не посягне по майно Живійки і не осоромить себе. А там, гадаю, що стрийна й так не висидить довго у дворіщі. Вона швидко найде собі другого чоловіка, який захистить її від напасті.

— Гадаєте?

— Так! У неї вельми пристрасна вдача і, видно, що в горах, звідки вона родом, жінки й чоловіки не дуже міцно зв'язані подружжям. Святополк сказав виразно, що Заріччя є для вдови тільки так довго, доки не вийде заміж, а тоді переходить на його дітей або на вас.

Довго гуторили Грива і Станко про вдачу боярині, про її клопоти та про те, що не можна поділити три селища на чотири частини. Правда, сини Ольги швидко втратили батька і тому вельми шанували і любили поважну, тямущу матір, а її воля була для них законом. Та бояриня знала, що вони поженяться, а тоді прийдеться двом хазяйкам господарювати біля одного горшка. Десятьох мужів, мовляв, засяде у згоді біля одного казана, та в одній хаті навіть мати з дочкою не проживуть у згоді, якщо обидві захочуть верховодити.

— Ти, Гриво,— сказав вкінці після довгої надуми,— скажи боярині, щоб поділила майно так, якби мене не було. Оце дворище, де ми тепер, це придане моєї невістки. Я тут осяду і не стану непокоїти її старості молодю хазяйкою. Моя пайка хай буде її вдовиним вином. Крім цього, порадь їй, щоб не дробила майна, а корчувала дикі зарослі на Підгір'ї. Там землі багато, людей мало, можна бранцями та закупами насадити нову волость для Млада. І він, і Ярослав — молодики, багато дечого зможуть ще придбати у княжій дружині, тож нехай не сидять дома, а йдуть у світ. Доки мати здорова та дужа, на біса вони у волості. І без них буде кому

ловити дівчат на Купала та ходити зимою на ведмедів і вовків!

Другої днини Станко і Грач посіддали коней і стали прощатись з Соломиричем та товаришами. Всього двох людей узяв з собою Збранич для більшої безпеки, решту залишив воеводі. Перед виїздом сам воевода пообіцяв йому заопікуватися як слід закопаними грошима Козняка, і десь після першого подюю не було уже Станка у Мощаниці.

## КОНУНГ СВЕН

Того самого вечора, коли Грива з Збраничем радилися у Мощаниці над добром городницької волості, до Києва підїжджав самотній Свен. Іхав поволі, пильно розглядався довкола та позад себе. А доводилось зустрічати чимало людей на великому шляху, який вів із Києва на Ізкоростень, Овруч, у Луцьк та Володимир. Були це здебільшого купці або втікачі з пограниччя, які на час завірюхи переносилися у спокійніший край на півночі. Від цих утікачів дізнався Свен, що печенізькі орди наступили вже на землі Володимира та що вся дружина вийшла на пограниччя їм назустріч. По цьому боці річки Стугни мало прийти до вирішального бою. Але орди були ще зайняті грабежами пограниччя, а відділи Олешича ганялися за ними, так що ніколи не було всіх сил разом, тим-то одні боялися других.

А ось і перші київські сади, повні скиненої на моріг запашної садовини та пооббиваного з дерев прив'ялого вже листя. Високі тини городських укріплень гостро вирізнялися на тлі неба. Свен стримався. Його могли не пропустити у город. Скинув лук, рогатину, зліз з коня, закинув на ліве плече кожух так, що закривав зовсім зранену руку, а сам пішов, як колись давно, певним, безпечним кроком у ворота. У сутіні вечора не видно було знищеного одягу, примарнілого лиця та сивого чуба воеводи. Гордо піднята голова та бряк меча об чреві давав знати всім, що йде озброєний, княжий муж. І справді. При воротах держали варту наймолодші з тих, що їх зібрав був Путятя. Вони не знали зовсім про наміри Свена, бо ні Добриня, ні Мстислав ні Путятя не розголошували сумної слави зрадника, та вони знали, хто він, і тому не зупиняли його. Навпаки, вони віддали належний воеводі поклін, і Свен пройшов.

Скажіть, Норми!— подумав про себе варяг,— чи лев ускочив між стадо волів, чи у пастку? Чи київські воеводи знали про те, що він був проводирем ятвягів, а не нещасний данський князь? Чи ждали на нього, чи ні. Чи Рогніда приготувала варягів, франків та інших християн до повстання? Куди дівся князь? Коли повертається?

Мимохіть повернув Свен праворуч, туди, де у саду було посілля Козняка. Без труднощів переліз огорожу і присів у густих кущах. За цими кущами проходила стежка, яка оточувала весь просторий сад. Отут у затишші приліг Свен, загорнувшись у кожух, і довго роздумував.

Коли він ступав вулицями заснулого Києва, місяць кидав уже його тінь на стіни домів і паркани. Всього кілька нічних мандрівників зустріло його, і кожний з острахом уступав набік перед темною його появою. Він минув Берестово та двір Рогніди і став сходити на Поділ, коли раптом в ясному сяйві місяця побачив гурток людей. Перший між ними був високого росту з широким білим лицем, а довга руда борода світилася у промінні, як золото. За ним ступало кілька ратників у шапочках та коротких каптанах з широкими мечами при боці. Свен став.

— Еріх!— закликав півголосом.

— На Одіна! Це ти, Свене?— пізнав його рудий.— Крайній час, крайній час! Гадаю, що врешті почнеться рух!

Тут Еріх затер руки, наче від холоду.

— Кажеш, крайній час?— спитав Свен.

— Еге ж! Усі ждемо знаку, а за той час вороги не сплять.

— Вороги? Які?

— Рогніда та її прихильники.

— То Рогніда не з нами?

— З нами і не з нами!— неохоче відповів Еріх.— Ходи зі мною до Дауда. Там сьогодні всі наші зібралися на нараду, то довідаєшся про все.

Еріх аж тепер помітив, що воевода не рухає лівою рукою.

— Ти ранений?— спитав.

— Як бачиш!

— Бачу, що ти марний та обдертий. Невже ж тобі не повелося?

— Ходи до Дауда, почувеш. І мій язик — не листок трепети.

Мовчки минули останній закрут вулиці, і ось величезним грайливим дзеркалом блиснула перед ними пристань. Місячне сяйво лежало на воді довженною срібlistою смугою, ніби на поверхню чорної води вилив хтось пливкий метал. Кожний найменший рух, кожний скок риби в Дніпрі значився на поверхні кружечками. У срібlistій мряці губився берег ріки, так що здавалося, що Поділ лежить над морем. Мимохіть спинився Свен над рікою і задивився у воду.

— Чого ти?— запитав Еріх.— Ходи, пізно буде, розійдуться...

— Із-під коріння світового ясеня течуть води!— півголосом сказав на те Свен.

— Ігдразіль махає їм на прощання крилатим гіллям, і вони не вертаються уже до нього. Що минуло — пропало, а що не пропало, щойно перед нами...

З острахом глянув Еріх на товариша. Такі вислови чував він від скальдів, мудреців далекої півночі, від ворожитів, які на білу скатертину кидали таблички з пророчими рунами.

Мовчки зайшли у домівку Ібн Дауда, арабського еврея, де сходилися залюбки багатші бояри, огнищани та купці на грецьке вино та гру в кості. А дехто розказував довіреним, що в саду, біля хати, що сягав аж по Дніпро, має проворний син Ізраїля розкішно уладнані домівки, і в них прегарних, з усіх народів землі вибраних дівчат. Ібн Дауд торгував невільницями та рабами з іншими одновірцями або з чужинцями.

У сад Дауда мали доступ тільки добре знайомі власникові багатії, майже без винятку чужинці. Бували там і свої, та цих старався Дауд якомога найшвидше усувати, і не одного київського мерця виловили вже рибалки біля Витичева з дніпрових глибин без знаку побоїв або ран. Свен знав про всякі темні діла Дауда, знав також, що він скуповує молодих здорових рабів, яких крадькома вивозять через усю Європу до Італії та Іспанії, знав, що через руки цього торговця йде крадене добро з Києва, Вишгорода, Витичева,— проте він не видавав його ні словом. Ібн Дауд мав найпроворніших посередників у всіх землях Володимира і міг найшвидше поширити потрібну поголоску чи вивідати про якусь важну подію. Він обертав величезними сумами грошей і знав дорогу до всіх, кого можна було обдурити чи перекупити. А набув він усе те своєю небуденною проворністю серед людей, які були наївні та добросердечні. Щирість, добросердеч-



ність та наївна простота складалися споконвіку на вдачу полян, і обдурити їх було дуже легко. При всій силі своїх хитрощів та відвазі Дауд зблід, коли побачив перед собою Свена.

— Ти тут, воеводо, живий?— і насилу потягнув його за собою на другий бік сіней у малу кімнатку, де звичайно просиджував сам.

— Єгово!— відсапнув, опускаючи завісу та закривши подушкою мале віконце, крізь яке можна було заглядати з вулиці.

— Чого боїшся, боягузе?— спитав Свен.— Невже ж мене шукають?

— Шукати? Хто ж мав би тебе шукати, достойний?— спитав єврей з цікавістю зачаєного хижака.

— Ті, кого ти боїшся!— була відповідь.

Ібн Дауд покрутив головою та пробурмотів під носом проклін:

— Я знаю, що ятвягів розбили. Хто б то сподівався, що волиняки позбираються вчасно!

— Дістали наказ і людей з Києва?

— Що? З Києва? Цього не може бути!— підскочив Ібн Дауд і аж запінився від схвилювання.

— Я весь час стежив за подіями. Добриня вмирає і, мабуть, умре. Олешич повів усіх воїв під Витичів та на Стугну. Мстислав поїхав у червенські городи. У Києві нема нікого, хто посилав би биричів, а ще й воевод!—

— Не верзи і не скаржся! Ось ця рана від киянина, якого я знаю.

Аж тепер догадався Ібн Дауд, чого передовсім треба його гостеві. Швидко метнувся за водою, ліками та одягом. Пораючись, розпитував про подробиці битви.

— Не питай, поганий, про те, що не належить до твого діла. Тебе, очевидно, цікавлять гроші Козняка. Правда?

— Ну, гроші також!— признався той.— Без грошей нема війни, ні права, ні вигоди, ні торгу. Мене вельми гризло, що ти, достойний, роздав гроші ятвягам, а їх побили. Хто знає? Може, саме й повтікали ті ятвяги, що мали гроші?

— Не бійся!— засміявся Свен.— Хто годує собаку перед ловами, той і свинячого хвоста не зловить! Гроші закопані!

— Чи тільки безпечно?

— Аж надто!

— Як-то надто?

— А так! Якщо не виграємо і не підемо по них збройною рукою, то вони пропали!

— Гм! Воно тяжко буде виграти, якщо Олешич розіб'є печенігів.

— Ба, ми станемо тут у Києві певною ногою.

— Коли?

— А хоч би і зараз!

Вичепурений та відсвіжений якимись незнаними східними пахощами, Свен увійшов у вітальню. При довгому низькому столі сиділо тут до тридцяти мужів у дозрілому віці, деякі з них світили вже навіть сивиною й лисим черепом. Довгобороді обличчя вказували на германське походження більшої половини з них. Останні були, очевидно, греки, та без огляду на велику різницю у вигляді, всі почували себе вільно. Швидко опорожнювалися срібні чарки з темним грецьким вином, тільки кошочки з усякими східними солодощами залишалися недоторкані. У розмові раз у раз повторялися імена Рогніди, Володимира, Арне, Добрині, Путяті. Та як тільки появився на порозі Свен, усі враз замовкли, і погляди всіх звернулися на нього. Добру хвилину дивився Свен на зібраних зором вужа, сила якого паралізує здобич. Свен знав добре силу свого зору, його права рука піднялася над голови зібраних повільним урочистим рухом жерця.

— Вікінги, діти далеких земель, яких доля кинула на чужину, привіт вам!— сказав врешті низьким, сильним голосом.

— Привіт, привіт!— загомоніли у зборі.

— З далекого заходу підіймається з безодні голова злющої, зрадливої богині Ран. Весла забарвляються кров'ю її дітей і гуде буря. Вже Гель держить клятого Фафніра, а його кров дає переможцеві непоборну силу.

Тут меч блиснув у руці Сена, той самий грізний меч, який стільки душ відправив уже у безодню ночі.

— Вперед, вперед, за тобою, Свене!— закричали варяги, а навіть греки, які тільки дещо розуміли з слів воеводи, піддалися непереможному впливові його появи. І вони теж підняли чарки з окликом «ніка», наче вітали імператора. Коли дещо притихли оклики, Свен знову підняв руку.

— То волею вашою є, щоб я, Свен Герюльфсон, був керманичем вашого судна?

— Так, так! Слава конунгові!— закричали варяги і змовкли, наче злякані звуком своїх слів.

— Добре, беру провід!— сказав Свен.— Буду конунгом, доки не покладу під ноги всіх ворогів і не воздвигну в Києві стяг нової держави вікінгів.

Сів при столі і велів Даудові подати вина.

— А тепер розкажи, Еріху, коротко, що сталося за час моєї відсутності у Києві.

— Недобре сталося, конунгу!— відповів Еріх.— Завели нас франки, завела Рогніда, завели деревляни, завели бояри. Ми — самі!

— А Рогніда?

— Вона казала нам передовсім присягати своєму синові, а ми знаємо тільки тебе. Та вона потягла за собою деревлянських бояр, відпоручники яких приїхали в Київ два дні тому. Вони привезли вістку про перемогу дулібів та твою смерть.

— Довго живе той, кого поховують лихі язики. Залишть Рогніду мені. У мене вільна рука, а місце подруги конунга ще незайняте!

Аж ахнули варяги, почувши таке. Справді! Подружжя Свена з Рогнідою дало б йому рішучу перевагу вгороді та забезпечило б владу аж до приходу Володимира. А до цього часу прийдуть з Скандинавії та з Полоцька нові полки, печеніги переймуть князя на порогах, як колись великого Святослава...

Тимчасом Свен допитувався далше про боярство і дізнався, що Мощанин вельми притих і знову зав'язав зносини з Добринею та Олешичем, і тільки один волхв Ярослав бажає їм добра. Та він стоїть сам один серед населення, яке й чути не хоче про іншого володаря.

Дізнавшись про все те, Свен попрошався і велів чотирьом мужам, відомим хоробрістю, іти за ним. Ще цієї ночі мали прислати Свеніві всіх озброєних парубків. Він прямував у своє Посілля на Берестово, де не був іще від свого виїзду на Волинь. Вийшовши на площу перед княжий двір, розглянувся довкола. Площа була пуста, залита пливким сріблом місяця, на якому чорно значились тіні п'ятох варягів, ніби п'ятох демонів на ясній галяві бога світла. Перед ними дрімав серед розкішного запашного саду терем Володимира, а далі при з'їзді на Поділ світилися два кам'яні стовпи при брамі двора Рогніди. Біля терема наглухо заперті, сріблом ковані ворота капища вабили зір блиском полірованого металу, а по тому боці площі вершилися стрімкі покрівлі будинків варяга.

— Ти, Еріху, підеш до волхва Ярослава і попередити його, що в саду Перуна біля капища стане ще сьогодні вночі залага. Вона займе вдосвіта терем і двір Рогніди та не пустить на площу крамарів!

Звук рога вітав Свена при вступі у посілля. Придвірник давав рогом знати, що сталася надзвичайна подія, і будив мешканців. Дворище Свена не було порожне, хоча й не було у ньому господаря. Перші привітали воеводу-конунга гридні-прибічники, опісля тивуни, які управляли маетками Свена, а на осінь прибули у Київ з усіма земельними плодами та з усією варязькою прислугою, вкінці гості з Новгороду, Ізкоростеня, Овруча, Полоцька. Їх попрохав був до себе Свен на осінь, бо надіявся, що треба буде йому ще до приїзду збройної сили для своїх планів. Коли всі зібралися на майдані, колишній сотник полку Свена Карлзефній голосно окликнув конунга. Враз добули мечі і вдарили об щити гридні, тивуни і челядь, а там гості зрозуміли вмить, що тут іде про народження нової держави вікінгів, і з захопленням приєднались до оклику.

— Слава конунгові!— загомонів грізний оклик яких двохсот грудей, а стук мечів наповнив повітря брязкотом. Заворушилося щось у сусідніх боярських дворах, почувлися запити та оклики, але ніхто не йшов дивитись чи слухати. Без сторонніх свідків, самітньо відбулося проголошення нового володаря Києва, наче не рішалася тут доля усього народу, а тільки самого Свена та його приятелів.

Конунг не журився тим, бо знав, що шойно успіх помножує ряди переможців, а поки що треба обмежитися власними силами. Він вислав Карлзефнія з гістьми, щоб обсадити вартівні при західних та північних брамах Києва, а сам зі своїми вирушив на княжу гридницю, де, як довідався, пробувало до сотні отроків та старих, вислужених гриднів, яких залишив Олешич для забезпечення княжого двора.

Охоче ступали варяги за ватажком, якому теж неначе зменшилось тридцять років. Він видав наказ убивати кожного, хто не піде з ними, і стихійне бажання бою та розливу крові, вроджене у варягів, пробудилося у всіх. Вигукуючи радісно, вони з брязкотом та тупотом бігли до воріт терема.

— Хто йде?— почулося питання, і у хвіртці біля великих зачинених воріт з'явилися дві голови — одна старшого гридніа у шоломі, друга — молоденького отрока, вся

в кучерях, з невинними очима дівчини та дитячими устами. Хвіртка була заставлена високою на лікоть кам'яною плитою, так що треба було її переступати. Обидва вартові вихилилися поза плиту, наче через вікно.

— Конунг Русі!— відповів Галляр Фіннгоге, відомий своїми убивствами і грабежами у північній Німеччині.

— Ви ж знаєте, що князя нема, Добриня лежить недужий, а Олешич у полі, Путята й Мощанин у своїх дворищах, а при недужому, є тільки духовник Євзевій,— відповів старший вартовий.

— Саме тому ми ведемо конунга Свена, якого вам треба!

Мимохіть подався вартовий, а лице його приблизло, коли побачив перед собою Свена.

— Воеводу,— почав,— не личить тобі уночі п'яним гамором...

Не скінчив, бо в цей мент ратише Галляра пробило йому шию наскрізь, і юрбою хлинули варяги на майдан...

— У грідниці не залишіть ні одного живим, хто не признає нової влади!— наказав Свен.— Галляр поведе вас. А я піду приборкати Добриню.

Тільки з чотирма гріднями подався Свен у терем, але ще заки дійшов до світлиці, де лежав Добриня, почув відомий йому рев варягів, що вбивали опірних гріднів.

## СЛОВО ДОБРИНИ

Була це та сама світлиця, де радівся було Володимир з Добринею, Путятою, Олешичем та Мощанином, яку відповідь дати грекам. На лежанці спочивав Добриня, стомлений смертною недугою. Вона вже вдруге цього літа повалила його, наче крислатого дуба у пралісі, і цим разом на веселому погідному обличчі старого витязя поклала вже Морана свою холодну руку. Добриня догоряв, і тільки ще слабі проблиски життя світилися в його глибоких темних очах. Та все-таки з них виглядала ще молодецька сила духу. Біля недужого сидів на високому стільці праведник Євзевій в епітрахалі, а на столі біля нього стояв простий дерев'яний хрест та замкнена скриньочка. Дві воскові свічки горіли по боках хреста.

— На санях,— говорив Добриня,— буває людина мудріша від усіх ідолів, яким поклонялася в житті. У мене мало часу, і я бажаю вмерти християнином.

— Я так і знав, що це дух твій лякається темного майбутнього,— відповів Євзевій.

Добриня усміхнувся.

— Ні, брате! Жаху в мене немає! Я не лякаюся нічого. Бо хто все життя ходив просто і ні разу не збочив з наміченого шляху, той жив праведно.

— Ба, але чи шлях цей та ціль були добрі, гарні, милі богу?

— Усе, що потрібне та корисне для рідного краю,— добре, благородне, праведне, а всі дороги, які ведуть до цього,— гарні!

Перевів дух, попив із кубка меду й ліг на лежанку.

— Не думай, що у домашньому побуті державний муж може шукати насолоди у злочині, що добрий, тямущий володар може бути поганою людиною. Не вір у це, бо це брехня! Нема людини праведної в одному, а лихої в іншому! Бо поганий приклад — це згіршення, а згіршення — це теж злочин!

— Саме того й учити нас наша свята віра!..— замітив духовник.— Бо писано єсть...

— Стривай, я хочу тебе спитати, чим араб, печеніг, грек чи полянин різні між собою? Вірою, мовою, звичаєм, одягом — та всі вони люди. І кожний з них тим більше вартий, чим більше має в собі людяності. Бо поза нею немає для людини нічого цінного. От тепер у хвилині важкої недуги, бачу це ясно перед собою, як ніколи раніше, і кую, що саме так, а не інакше думає Володимир. А тепер скажу тобі ще, навіщо мені хрест. Не те, Євзевіє, щоб мати християнський похорон, щоб народ бачив, що старий, славний Добриня був християнином. Навіть у смерті хочу послужити князеві й народові та прокласти шлях до майбутнього. Раз бажано стати у ряді народів і держав світу, мусимо між них самі ввійти, як рівні між рівних, а то вони нас заїдять!..

— Як же ж мені хрестити поганина, який навіть не бажав вислухати повчань духовника?

— Ти не хрестиш поганина, а Добриню. Пам'ятай це!

Він узяв із рук Євзевія дерев'яний хрест, та в той самий момент дикі оклики, зойки, стогони, прокльони потрясли повітрям.

— Що це?

— У гридниці б'ються!— сказав один із отроків.

— Невже печеніги?— злякався дяк.

— Щоб воно не було, якщо ви християни, клякайте враз зі мною прочитати молитви на ісход душі, якщо ні,

так відійдїть,— спокійним суворим голосом сказав Євзевій.

Один отрок і дяк поклякали вмить. У гридницю увійшло чотири варязькі гридні. Вони стали по боках дверей. З-поза них виступив на середину світлиці конунг Свен. Побачивши в руках Добрини хрест, Свен засміявся.

— Вітай, Добрине, вітай і вибачай, що роблю те, що ти повинен був вчинити ще за Ярополка!

— То ти посягаєш на великокняжну шапку?— спитав Добриня.

— Ні, не посягаю, а маю її вже і вдержу ось чим!

Тут стукнув мечем об долівку.

— Із-під ніг володаря вириваєш землю, зрошену кров'ю тих, які впали за нього у боях з ворогами, і гадаєш, що ця земля стерпить тебе над собою?

Глум звучав у голосі недужого, а не було в ньому ні сліду збентеження чи остраху.

— Гадаєш, старче, що я прийшов слухати бідкання солом'яних героїв? Я пам'ятаю тільки наші колишні спільні бої і тому приходжу до тебе як конунг до недужого боярина. Інакше я прислав би сюди парубків, щоб викинути стерво на гній! Не роблю я цього, але і ти не дратуй мене, а передай владу і скарб, як ялося при зміні володаря.

Та тут вмiшався Євзевій.

— Вибач, воєводи, іноківі, що перепинює тебе. Але бачиш у цій кімнаті між нами уже почувается подих смерті. Того, хто вмирає, не злякаєш, якщо він помирився з господом богом.

— Стривай, Євзевіє, вуха нового конунга не послухають слів святця,— відповів за Свена Добриня.— Може бути, вони послухають державного мужа, тільки не у присутності третього. Бо слова правди бувають гіркі. Відійди у мирі!

Духовник відійшов мовчки, а Свен сів на лаву. У цей момент був він тільки втомленою людиною.

— Старий дурень лякає смертю героя, який з нею їсть, п'є і спати лягає!— заглузував Свен.

— Твоя лють,— відповів Добриня,— звертається проти тебе самого, товаришу.

— Не товариш я тобі, а конунг,— гордо сказав Свен,— а ти повинен як слід почитати конунга.

Добриня сів на ложі, наче нова сила вселилася в нього, і суху кістляву руку витягнув до Свена.

— Свене! Ми півсвіту завоювали, збираючи землі для Володимира і позбирали їх як слід. Ти навіть обагрив руку Ярополка, щоб найбільшій силі дати й найбільшу владу, а тепер ти сам підносиш руку на неї з особистої ненависті і гадаєш, що твій меч саме так зможе зрубати Володимира, як зміг Ярополк?.. Нерозумний, безглуздий карлику! Невже ж ти не бачиш того, що між тобою і престолом зросла стіна, якої і грецьким вогнем не спалиш, і сірим вовком не перескочиш, і орлом не перелетиш. Послухай мене, кинь усе і тікай звідсіля у свою льодову батьківщину, а то стіна, яку бажаєш підкопати, роздушить тебе! Ти став конунгом над сотнею чи двома гриднів, війна, яку затіваєш, це боярська крамола, а буря, яку починаєш, це буря у глечику!..

Слова Добрині не переконали Свена, але зацікавили його. Він підняв стомлену голову і з насміхом глянув в очі старому.

— У глечику? Ха, ха! Пожди, старий, день, два, а тоді побачиш, як широке народне море загуде славою новому конунгові, і йому поклоняться всі, як кланялися колись Аскольдові!

— Аскольдова могила по нинішній день стоїть під Києвом, і багато-багато таких могил по світу, де спочивають самозванці. А знаєш ти, чому? Тому, що влада — це не гроші і не зброя, а закон, власником якого є цілий народ від боярина до мужика. Один кланяється Христові, інший Одінові, та всі коряться силі, а єдина сила в державі — сила народу.

— А таки я зарубав Ярополка і клянуся Одіном, що не спочину, доки цією рукою не подвигну і на могилі Володимира своєї влади!

— Ти, Свене? Ні, не ти побив Ярополка, а воля народу, яка прагнула до об'єднання руських земель. Як бджоли проганяють трутнів та побивають зайві матки, так загинули Олег і Ярополк. Ти був тільки ножем у руці, рукою — князь, витязем — Русь!.. Тільки такий самозванець добуває вінка і слави, який є виразником бажань народу.

Свен пройшовся по кімнаті, став при вікні та довгу хвилину дивився крізь вікно, як його гридні зносили до вогнів на майдані здобич, знайдену в княжій гридниці. Від сходу біліло вже небо й віяло холодом близької осені. Відвернувся.

— Не питав я ні рунів, ні скальдів, — сказав поважним, спокійним голосом, — не питав нікого, тільки влас-



ного меча та власної волі. Отже, не буду слухати і твоєї балачки, Добрине, хоча й за нею стоїть мудрість державного мужа. Та залишим це, а побалакаймо радше про скарб.

Добриня зітхнув.

— Скарбу того нема на Берестовому. Я знав, що без дружини не вдержу в безпеці скарб, тому я віддав його земським і огнищанам. Путята буде знати, де він. Попробуй, Свене. Якщо Путята і земство віддадуть тобі гроші, то вони і твою владу приймуть, а ні...

— Як ні, то вирву їм золото разом з життям!— крикнув варяг.

— Якщо твоя сила, то ще кажу: пробуй!

Свен не надіявся, щоб скарб міг бути в руках земських бояр та міщанства. Він не знав, що Добриня після першого приступу недуги віддав усе срібло та золото відпоручникам міщан та купців у присутності Путята, Свен зрозумів, що без скарбу, без доброї волі бояр чи огнищан його ворохобня надйбувала нову перепону. Одначе ця перепона не зламала завзяття варяга, а зміцнила його.

Владним рухом руки попросився з Добринею і виїшов на майдан до своїх. Галляр звістив йому, що із-gridнів Володимира не піддався ніхто, тільки кількох отроків попросило помилування, але це були здебільшого хлопчаки-діти.

— Що ж ти вчинив із ними?

— Нічого, вони погинули теж! У нас не було часу бавитися з дітьми.

Свен зціпив зуби, мало не вибухнув:

— Так, але не подумав ти, що це боярські діти, смерть яких не простять нам бояри ніколи?

— Ха, ха! Єдиний боярин, на якого оглядається конунг вікінгів, висить при його боці!

— Правда,— підтвердив Свен, але в голосі його не було певності. Після того скорою ходою подався в посілля Рогніди.

Княгиня вже не спала, але не встигла ще як слід одягнутися. Коли Снорре приніс вістку, що Свен надходить, на ній була тільки мірта та верхня нагортка. Коротке, втяте кілька місяців тому, волосся ще не відросло, й вона швидко пов'язала його хустиною. Так прийняла Свена. Варяг привітав її з пошаною та довгу хвилину приглядався до неї з подивом. За останні місяці у вигляді княгині сталися чималі зміни. Краса її не зів'я-

ла, та втратила жіночу ніжність і м'якість. Її прегарні риси наче скам'яніли у холодній суворості. Не любов красувалася на її обличчі, а повага та сила. Хвилинами стягала брови й затискала уста.

— Вітай, Рогнідо,— сказав варяг, сідаючи на ослін.— Як бачиш, я одним махом, як пристало вікінгові, здобув Берестово і на моєму чолі великокняжа шапка нашого спільного ворога!

— Шапка? Не бачу її! Чую тільки, що ти побив gridнів та пограбував gridницю. Та надаремно я виглядала війська, наємних ятвягів, варязьких полків, зміювих човнів. Бачу голову, на якій є місце на вінок конунга, та вінка не бачу.

— Кривдиш мене і моїх gridнів, Рогнідо!— відповів Свен спокійно.

— Недобре мужеві не княжої крові сягати рукою по владу, коли вона йому не належиться. А ще влада, вкрадена в дитини...— Вона вказала рукою на ліжко Ізяслава.

— Говориш, як жінка, Рогнідо! Ти бажала, правда, щоб наші земляки присягали на вірність йому, та з цього не вийшло нічого! Ніякий вікінг не покориться жінці, ні дитині! Сама знаєш, що я не бажаю влади для себе, але мушу взяти її, бо як ні, то візьме її Галляр, чи Еріх, чи який другий ватажок, раз вона випала з рук Володимира. У тебе є відпоручники деревлянських бояр, накажи їм привести рать, а, вдержавши Київ, ще до приходу Володимира заволодіємо землями!

— Ми? Хіба ти, а не я!— ворожим тоном відповіла княгиня.

— Так, я, але з тобою, Рогнідо, а після мене... він. Тут кивнув головою у сторону дитини.

Кров хлинула до лица Рогніди. Ніж убивці, отрута, скорчені у смертних судорогах тіла то Свена, то Ізяслава, її власна смерть — все те склублене, перемішане у якийсь дивовижний хаос, промайнуло блискавкою в її уяві. Вона рішилася відразу.

— Хай буде!— сказала спокійно.— Я погоджуюся! Та ти не сподівайся деревлянської раті. Я сама надіялася, що пам'ять князя живе ще в народі. Та я помилилася. Вони всі задоволені ладом та безпекою, а хто ще не забув на кров предків, той не має сміливості кинути бойове гасло між ситих і п'яних бояр, Деревляни — не варяги, Свене, пам'ять у них коротка, а чим більше світяться плуги, тим більше ржавіють мечі. Тільки полочани не

забули ще Рогволода, і їх рать є вже на півднини дороги на ріці. Невелика вона, та добірна, а веде її давній дворецький мого батька, боярин з варязького роду Гельгі. Якщо її поміч дасть тобі перемогу, то користуйся нею. Якщо ні, то я під її охороною від'їду у Полоцьк, а тобі лишу тут вільну руку у всьому.

— Пішли зараз за дружиною і накажи їй вдарити на киян, якщо між нами прийде до боротьби.

— Від цієї хвилини ми заодно?— спитала Рогніда, встаючи.

— Так!

— Боги чули твоє слово!— закликала Рогніда, а в голосі її звучав триумф.

## БУРЯ В ГЛЕЧИКУ

Серед загального пригноблення, яке панувало в Києві від нападу печенігів та через відсутність князя, замах Свена викликав серед населення нечуване озлоблення. Як-то, тоді, коли там, над Стугною, рішалася доля цієї полянської землі, клятві варяги розбивали єдину безпеку народу— укріплене місто? Саме тоді, коли всі з тугою виглядали свого сонечка— Володимира, самозванець займе його престол, а з володаря величезної держави руського племені робить ізгоя? На Перуна та Дива! Горе йому й усім, що з ним!

Вже зранку озброєні огнищани, купці, ремісники та передміщани стали збиратися юрбою на вулицях та Подолі, біля пристані та при виїзді на Берестово. Всі знали вовчу вдачу варягів, і всі раді були з того, що Володимир вивіз варязькі полки у Візантію; а тут варяги мали б стати панами усієї землі? Жорстокість, безоглядність, нахабність та несправедливість варягів були надто відомі, їх геройство у мирному побуті було скоріше хибою, ніж прикметою, а саме мирне пожиття, а не воєнну завірюху любить спокійний невійськовий громадянин. Тим-то всі гуртки рішили не приймати нової влади та порозумітися з земським боярством, яке у відсутності дружини правило городом та землею.

Рівночасно у домі Путяти зібралися визначніші земські бояри. Не було тільки Мощанина, який другий день чомусь не покидав капища на Берестовому. Страшне обурення панувало у зборі. Ось на площі перед княжим теремом валяються у пилюці окривавлені та догола об-

дерті тіла любимців — дітей, вихоханих матерями, випешених батьками нерідко уже на старості літ. Як тільки Путята появився між боярством, скажена лють вибухнула між зібраними, немов то старий боярин відповідав за те, що сталося.

— Ти вигубив наших дітей?— кричали одні.

— Кров їх упаде на тебе та на твоїх!— ревіли крізь плач інші.

— Чи дозволите сказати слово, брати?— спитав.— І я заплатив смертю наймолодшого внука!— була спокійна відповідь, і враз випрямилася похилена постать старця понад голови всіх.— Ніхто не сміє сказати, щоб моя жертва була менша від інших. А щодо провини, то у чому ж вона? Чи в тому, що я піддав вам гадку послати дітей у княжу дружину? Тут завинила злочинна злоба варягів, тож на них відомстіть свою кривду!

— Нехай князь карає винних, це не наше діло!

— Кажеш, що нам ніяке діло до княжих справ? А чому-то земські ремствують на дружинників та на дружинних бояр? Бо держава стояла досі тільки на них, а не на вас. Володимир перший відрікся варязької дружини і опер свою владу на вас, а ви кричите, яке вам діло? Свен зрозумів це найкраще і вчасно налякав вас, а тепер посягає по княжий стіл. Саме був у мене його посланець. Він домагається видачі скарбу!

Запанувала мовчанка. Як-то? Після різні дітей варяг домагається від земського боярства влади, скарбу, піддачі, вірності? Це ж нечуване!

— Володимир? Наше сонце? Куди там?— кричали голоси.— Це варяги творили таке в Полоцьку, а в нас за Ігоря!

Гамір зростав з кожною хвилиною, врешті молодші кинули гасло: «До зброї!»

Вибрали Путяту воеводою, а цей призначив двох ватажків — бояр Святослава Гречника і Богдара Болестратича, які мали закликати на рать огнищан Києва.

Уперше від довшого часу зароївся знову майдан біля капища Перуна. Варяги не дозволили крамарям торгувати на площі, де лежали тіла побитих княжих-gridнів, і лють київських «гостей», сторонських купців, була безмежна. Вони, бач, звикли до того, що навіть візантійські астіноми були з ними чемні, а тут якісь дикі варяги нахабно їх проганяли. Усі просто пішли під капище і почали шептатись між собою, а там і покликали волхва Ярослава та прохали прийняти жертву для богів. За

той час, як вони молилися, їх служба відвозила крам з торговиці, а за часок верталися, і кожний ніс своєму господинові зброю. Поки хто міг розібратися, у чому річ, щезла повага і побожність вірних, а волхв опинився раптом перед ватагою добре озброєних мужів. Були це досвідчені люди, здебільшого гречники або залозники, більше вояки, ніж купці, які у нічому не уступали варягам, бувалі у боях з печенігами, бродниками, болгарами, греками, ятвягами.

І обвалом грянули «гості» з челяддю на неприготовлених ратників Еріха. Почався бій біля капища. Полк Еріха, певно, був би розбігся, якби Свен не послав був Галляра з його відділом і не привернув рівноваги. Але й київським «гостям» прибула підмога. Велика юрба народу залила площу, а між нею виднілись на коні Богдар та чималий гурт земських бояр. Доц ратищ та стріл посипався на людей Галляра, і Свен, який приглядався до всього з вікон терема, зрозумів, що до приходу Гельгі може хіба тільки боронитися на Берестовому і то з напругою всіх сил. Еріх і Галляр з втратами перейшли у княжий двір. Капище залишилося в руках купців, а оклик тріумфу привітав цю перемогу.

З другого боку, Путята вислав Святослава Гречника з іншою ватагою в обхід, щоб від ріки оточити Берестово і через сади Рогніди напасти на варягів у теремі. Після обіду мав великий вічевий дзвін киян дати знак до головного бою. Варяги після першого наступу киян зрозуміли, що не обрахували добре своїх сил, викликавши до бою велетня. Поляни не були кельтороманськими здохляками, ані зашитими у шкіру тюленя й озброєними кістяними стрілами людьми півночі. У своєму серці вони не знали страху перед появою варягів, як мешканці Німеччини, Франції, Італії або Англії. Варяг був для русича купцем або гриднем князя, свого чи ворожого, який справді служив вірно, хоробро, справно, та пересічний русич почував себе в силі творити те саме. Варяги знали про це й тому залюбки, осідали на землю боярами або бралися до торгівлі і старалися уникати суперечки й ворожнечі. Не було це важко, бо руське плем'я було з природи миролюбне, і хоч сильне, відважне та завзяте, не рвалося до бою без необхідної потреби.

Були думки, щоб послати і сповістити Олешича про замах Свена. Та Путята не згодився, боявся, що на вістку про київські події половина війська з-над річки Стугни покине стан; хоч можна б тоді побити варягів, але

пограниччя залишилось би без оборони і, як колись за Святослава, печеніги облягли б Київ.

— На час до заходу сонця скажу вдарити у вічевий дзвін,— рішив Путята,— а тоді скочимо рівночасно з обох боків і надвечір знову будемо панами у власній хаті!..

Тимчасом на Дніпрі плили човни вздовж лівого берега, непомітно для киян, швидко і вправно. Пізнати було, що правили ними справжні моряки, звиклі до морських валів та річних бистрин. На носі переднього байдака стояв високий сивобородий муж у крилатому шоломі, дещо схожий на Добриню. Переди байдаків були повирізувані у всілякі дивовижні, страховинні подоби зміїв, вовків, ведмедів, не було тільки шогл, ні вітрил, а то можна б було гадати, що нові варяги йдуть на підмогу Свенів. Були це полочани, здебільшого варяги або давні гридні Рогволда.

Байдаків було двадцять, а в кожному в заграві сонця блищало до півсотні ясних шоломів. Довгим рядом причалили байдаки до берега і, заки хто міг сповістити воеводу Святослава, десять сотень гриднів було вже на березі. Вони залишили човни біля прибережних полів, а самі швидко та в порядку рушили на Берестово. Крик піднявся між жінками, старцями та дітьми, які бажали остерегти своїх. Та вже було запізно. Крикам остороги відповів з садів Рогніди бряк та гомін боротьби. Це полочани Гельгі, наскочили у садах на людей Святослава, і вмить почалася січа. Здригнувся Свен у теремі, почувши лоскіт. Замкнений звідусіль, він міг тільки вмерти. Але свідомість суворого становища ні на хвилину не збентежила його. Він сказав отрокові прив'язати йому щит до лівого рамена, а підгоєне передрам'я обвинути під щитом овечою шкірою. Опустив на лице окап шолома і вийшов на рундук. Схвильовані та мовчазні, зібралися варяги довкола конунга.

— Вікінги!— закликав Свен могутнім голосом, який глушив навіть гомін вічевого дзвона.— Ось рішуча хвилина! Один спрямував своє око перемоги на майбутнє бойовище. Хто зі мною? Хто прийме жребій смерті з білих рук?

— Всі, всі!— загула громада в один голос, і мечі грізним стуком забряжчали об щити.

— Веди нас, веди!— кричали в юрбі старші мужі, купці наступу і, повернувшись втікати, наскочили на

Високо підняв Свен блискучий меч і пішов уперед, за ним збитою лавою, ніби клином, ступали варяги, вкінці ратники Еріха під проводом його самого і Галляра. Густо стовпилися і кияни перед брамою княжого двора. Воевода Богдар ждав ще тільки на бояр, щоб почати наступ, коли раптом розпахнулися ворота і довгими кроками, наче стадо хижих вовків, вибігли із них варяги. Але в міру того, як чоло відділив перло вперед, розвивалися й по боках молодші гридні у два крила.

Ніби залізними кліщами обіймали вони змішану першим наскоком юрбу і придавлювали її до хат і парканів. Задні не могли дати помочі переднім, а передні бігли збентежено без проводу та ладу. Наказ Богдара глушили стогони і зойки ранених та рев напасників, які взивали своїх богів Скандинавії та Ісландії. Вкінці не вдержали невправні в рукопашному бою огнищани та вкупі наступу і, повернувшись втікати, наскочили на боярські дружини, які спішили на майдан, перемішали їх і потягли за собою. Майдан опустів, дзвін замовк. Закидане густим трупом бойовище залишилося в руках Свена.

— Де ж Гельгі?— спитав Свен.

— Гельгі витягнув із шолома жребій смерті!— сказав Еріх і схилив голову.

Мовчанка запанувала на зборищі, вкінці підняв руку Свен.

— Галляре! Йди і відбери від гриднів Гельгі присягу на моє ім'я.

— Слухаю!— відповів Галляр з усміхом, вклав у піхви меч і підбіг у двір князя.

Тоді вже почався грабіж усіх дворів біля майдану, де варяги обдирали з трупів зброю та одяг. Сам Свен порозоставляв варту і вернувся у капище. Тут господарювали вже варяги безшабашно, і без Еріха вони, певно, не пожаліли б золотих та срібних прикрас, самоцвітів на ідолах. Еріх не дозволив їм на святотатство, дозволив тільки пограбувати майно Ярослава та його помічників, які жили по хатах біля капища. Даремно благав його волхв залишити йому хоч цінніші предмети. Еріх тільки засміявся:

— Конунг не має грошей. Вашого скарбу нема у теремі, треба ж київським гридням заплатити здобиччю. А що не можна нам ограблювати ідолів, бо ми боронимо їх перед хрестами, то мусимо ограбити тебе!

Від садів Рогніди вийшов хильцем переодягнений за звичайного ратника Мощанин. Споглядав скося на гриднів Еріха, сховавши їм із дороги, аж дібрався до Ярослава.

— Що це таке, Ярославе? Тебе грабують? Ти не поскаржився Свенкові?

— Свенкові? До нього під час боротьби і приступу нема. А наші боги — не його боги!

— Але ж ти йому союзник!

— Та ніби так, але... Видко, людям таких богів не треба, коли у людській біді навіть вусом не моргнуть!

— Що ж, це, видко, княжі боги, не наші,— сказав боярин,— а раз відцурався їх князь... Може бути, вони помстяться колись на князеві, але нам тепер не допоможуть.

— Ба, ні!— швидко заперечив волхв.— Коли князь відрікається богів, а ми їх боронимо, то вони були б за нами. Видко, в них таки нема сили...

— Пробі, волхве!— закликав Мощанин і заломив руки.— Як же ж нам бути без них?

— Іти з народом або... приєднатися до нового княжого бога!

— Значить,— дивлячись убік, сказав Мощанин,— треба приєднатися до сильнішого. Це ясно! Але хто візьме верх?

— Той, за ким піде народ...

— Подай раду, Ярославе,— прохав Мощанин.— Ти волхв, серцезнавець.

— Рада є! Повідомити Олешича, що прибули полочани. Не будь їх, самі кияни були б рознесли варягів уже першої днини, а так, без помочі, затягнеться хуртовина надовше. Слухай! Отут за капищем росте бузина, а за нею густий горішник; там починається стежка, яка веде просто над ріку. Нею зійдеш над воду. Ідь на Стугну і скажи Олешичеві, щоб рятував престольний город для князя. Я заклену всі ворожі сили, щоб ти не зустрів на своєму шляху ні дикого звіря, ні ворога.

Мощанин щез у кущах, волхв за завісою у капищі.

Від майдану чулись оклики варягів, які тягли з хати утвар, одягу, поживу, худобу, птицю. У саду Рогніди полочани розкладали ватри. Сонце уже зайшло, а пільма залягала повільно велетенський город.



Коли надійшла ніч, відношення сил значно змінилося. Путята і земські бояри не дорахувалися і половини ратників, які зразу йшли з ними наступом. Бідніші огнищани та челядь полянської віри покидали або повіддавали зброю та заявили, що їм нема ніякого діла до княжої війни. Даремно переконували їх купці та бояри, що під варязькою кормигою буде їм куди важче, а то й доведеться декому і згинути. Біднота знизала тільки раменами.

— В кого поламані руки чи ноги, вибиті очі чи потрошені ребра, цей так чи сяк хліба не знайде! Бийтеся ви, яким хочеться панувати!

Багатше громадянство та всі християни стояли твердо при князеві, і сили було досить, щоб утримати в руках старий город та Поділ. Зате не можна було і мріяти про те, щоб розбити варязьке гніздо одним ударом, як цього бажав Путята. Півтори тисячі варягів могли боронитися тижнями, якби не прийшла стороння підмога. З другого боку, і варягів було замало, щоб опанували весь город та пристані; тим-то й обидві сторони стали оглядатися за підмогою.

Вона найшлася для обох сторін одночасно. Варяги своєю подвійною перемогою нагнали простолюддю чимало страху, і тієї самої ночі нові сотні голяків-добровольців хильцем перебігли у Володимирів город або Нове місто між Берестовом та Старим городом, звідки легко було дістатися на майдан перед теремом і капищем. Свен радо прийняв їх, дав їм варязьких ватажків і послав їх грабити Володимирів город. Зате селяни з околиць Києва, з київського Полісся, з-під Вишгорода, Переяслава, Білгорода та Чернігова пообіцяли на третій-четвертий день наспіти з усіма ополченцями, які залишилися ще дома. Був це народ кремезний, завзятий, хоробрий, що звик до походів і небезпеки, тілом і душею відданий князеві, під рукою якого жив сито та безпечно. Так Путята міг рахувати на яких дві-три тисячі ратників з-поза Києва і вдвоє стільки з самого города. Він ладився до вирішального бою.

Щоб забезпечити себе від несподіванок, хитрий дідусь придумав два способи. Передусім призначив кожному ратникові денну платню з княжого скарбу, а що важливіше, її виплатили таки першої днини всім, хто зголосився до назначених воеводами сотників. А що уже

два дні, як припинилася торгівля у городі, а на пристані через війну з печенігами невистачало заробітку, був це єдиний дохід бідняків. Він і знадив цілу юрбу людей, які хоч і не мали охоти боротися за чуже добро, але радо хапали за спис та лук для хліба. Після цього відправив Путятя ці ватаги теж у Володимирів город пильнувати кожного руху варягів та боронити по змозі життя і майно тамошніх огнищан перед грабіжниками Еріха і Галляра. Вкінці вислав таки посланців до Олешича.

Путятя ждав, але Свен не спочивав ні хвилини. Приймавши присягу від полочан, зранку закликав Галляра, Еріха та Земунда на нараду. Вона мала вирішити, що робити, щоб якнайшвидше роздобути гроші, потрібні на платню ратникам з Полоцька на Подолі біля пристані. Туди не можна було дістатися пробоєм, бо вже всі хати і вулиці були обсажені ратниками Путятя. Але Свен знав, що у складах арабських і грецьких купців заховані цінності, якими можна було купити половину всієї Скандинавії. І вмить вирішив уже другої ночі поплисти туди човнами. Після наради велів покликати до себе Мощанина. Тут виявилось, що його нема ні в теремі, ні у грідниці, ні в капищі, ні у дворищі Рогніди. Боярин зник, ніби впав у воду. Саме тоді, коли Свен лютував з цього приводу, прийшов з поклоном від Рогніди старий Снорре і прохав конунга до неї на хвилину розмови. Свен знав, чого вона хоче, і засміявся:

— Скажи княгині, що я не маю тепер часу балакати з жінками. Поговоримо через три дні, а тепер...— тут звернувся до своїх гріднів,— осідлайте на вечір шість баских коней. Із заходом сонця виїдемо!

І зайнявся поділом здобичі, щоб хоч частково заспокоїти жадобу наживи у своїх та чужих. Та тут вийшов зразу клопіт. Місцеві, київські грідні більше потребували і швидше могли використати всіляку куплю чи утвар, ніж полочани або варяги. Виявилось, що місцеві варязькі купці не хотіли брати награбленого у Києві добра, яке могли б пізнати на торзі власники як крадене. Те саме казали й руські грідні. Полочани не могли тягнути всячини з собою, бо дорога вверх водою та волоком і без того була нелегка, а залишатись у Києві вони не гадали. І так в один голос усі домагалися срібла чи золота, або хоч би міді, і то головно у грошах, гривнях, ногатях, дірамах, номізмах, а саме цього було у здобичі найменше. Почалися торги і спори. Свен придумав спосіб використати здобич: наказав розвести чималий огонь і у заліз-

них казанах топити золоті та срібні прикраси, посуд, зброю. Сукно наказав розтинати на стільки частин, скільки було гриднів, бо сукна треба було всім... Після поділу паїв виявилось, що кожний учасник боротьби дістав більше, ніж йому належало, і з того приводу запанувало у дружині задоволення. Воно ще зросло, коли надвечір невідомою якоюсь стежкою перебрався на Берестово висланець від Дауда, який заявив, що вимінює за золото всі овечі шкіри, коли варяги відправлять їх на Либень. Всі закричали від радості і негайно почали вантажити шкіри на вози. Коли настала темрява, гридні як один муж рішили вчинити нічний наступ на необсаджену ще частину Нового міста, бо бачили, що з грабежів можна легко розбагатіти. Свен доручив Еріхові начальний провід у вуличній боротьбі, щоб здобути Хорсовий горб між Старим містом і з'їздом на Поділ. Сам сів на коня і в супроводі Галляра та чотирьох гриднів виїхав витичівським шляхом на Либедь.

Та як тільки вершники повернулися спинами до дворища, від воріт двора Рогніди віддалилася темна постать, яка слідком ішла за ними, прихилиючись до хат та парканів. Її темний одяг зливався з нічною пільмою. На кілька хвилин дороги за двором Рогніди шлях ділився. Просто ішла дорога на Витичів, на якій вантажилися підводи для Дауда, праворуч вела бічна доріжка, і на роздоріжжі стояло дворище Козняка. Отут затрималися вершники, і всі разом позіскакували з коней. Їм вийшов назустріч високий озброєний муж із смолоскипом. У його світлі видно було, як Свен розпитував про щось, а там і щез із товаришами у дворищі. Поглядач зупинився і побачив, як той з смолоскипом приніс коням паші. Видко, гості гадали довше побути у дворищі старого боярина. Старий Снорре — це був він — вернувся і, вже не ховаючись, пішов назад.

У той час Володимир був уже на Русі. Ще в Корсуні дізнався Анастас від земляків, що, за намовою кесарів, печеніги вдерлись на Київську землю, а варяги задумують посадити на престол сина Рогніди за допомогою полчан, вірних пам'яті Рогволода. Та князь ні на хвилину не втратив духу. В Олеші підняв дружину та зібрав кілька ватаг бродників, які бажали скористатись з виходу печенізьких орд і пограбувати їх кочовище у степах. Усієї сили не набралось в нього і тисячі голів, та і з такою горсткою не завагався князь іти назустріч ворогові. Як колись Святослав, так і він день і ніч прямував

на північ шляхами, знаними тільки бродникам та сайгакам.

Воевода Олешич завзято і з успіхом обороняв південні окраїни держави. З одного боку річки Стугни стояв табір його дружини, з другого широко розкинулись орди печенізьких ханів. Незвичайна меткість противника утруднювала оборону. Раз у раз вогневі знаки повідомляли, що орда перейшла границю. Олешич бачив, що в такій боротьбі тільки даремно витрачає сили і час, та що тільки рішучий удар, завданий орді, зможе врятувати пограниччя від неминучої загибелі. Тому покликав на раду обох воеводів, Всеволода Сулятича з Овруча та Юрія Стеняту з Витичева.

А було це ввечері саме тієї днини, коли на Берестовому полилася невинна кров боярських дітей. У шатрі Олешича на середньому стовпі висіла ікона богоматері, а перед нею на ланцюжку оливна лампадка. На розстеленому килимі стояв низенький столик, а на ньому дзбанок на три чарки. Стенята — малий, меткий, чорнявий, може, сорокалітній чоловік з буйною чорною бородою жваво розмахував руками, розповідаючи свій сон. Олешич і Сулятич слухали його.

Голосна розмова перед шатром перебила їх розмову. Завіса, яка закривала вхід, відхилилася, і в шатро ввійшов молодець, вкритий від стіп до голови пилюкою та болотом.

— Слава богу!— поклонився Олешичеві.— А тобі, господине, привіт!

— Навіки слава!— відповів воевода.— Хто ти й від кого?

— Від Путяти, тисяцького Києва. Я — Степан із Гольші, син Богдара, його бирич. Воевода Свен із варягами, греками й полочанами опанували Берестово. Добриня вмирає. Прибувай на допомогу, а то пропаде княжий стіл; і варяги розсядуться на ньому. Рогніда у змові з Свенном.

— Пробі!— закричали в один голос Сулятич і Стенята, зриваючись із місця. Тільки Олешич стояв мовчки, а там відвернувся до ікони богоматері. Воевода узяв з кута довгий варязький меч у дорогій оправі та наклав на голову золотистий кінчастий шолом.

— Іменем витязя і владою воеводи наказую тобі, Всеволоде Сулятичу, вирушити негайно на Дідів Потік і стати по правому боці на сто сажнів від шляху. Ти,

Юріє Стенято, виїдеш зараз за ним і станеш ліворуч у такій самій віддалі. За вами підуть вози.

— Але ж, воеводо,— не витерпів Стенята,— це ж очевидна загибель для тебе!

— Не твоє діло! Якщо я не з'явлюся до полудня, то це значить, що я загинув, і ви йдіть тоді чимдуж у Київ під руку Путяти. Якщо весь Київ у руках Свена, то поверніть на захід у Червенські городи. Звідтіля прийде Мстислав, йому принесете повинну... З богом!

Хмарний ранок уставав десь із-за лісів, коли піші ратники позбиралися з усієї границі і вирушили шляхом у Київ. За ними для оборони їхали кінні грідні, на чолі яких ступав Олешич. Сулятича, Стеняти, їх дружини та обозу не було вже видно. Відділи Олешича мали стримати всю погоню.

Зразу здавалося, що печеніги або не мають відваги нападати вступним боєм на дружину, або взагалі ще не знають, що вона покинула стан. Тому воевода раз у раз підсилав вістунів до піших ратників, щоб поспішали і по змозі дійшли до Дідового Потока ще перед набігом орди.

Недовго мовчав ліс. Ось надбіг отрок і звістив, що на шляху за ними показуються поодинокі їздки. Олешич спинив коня й велів дружині поспішити. Чвалом понеслося поряд шістсот їзdcів — уся його сила. З останньої сотні взяв воевода десять гріднів та засів із ними у густих кущах горобини та бузини. Тупіт коней затихав у віддалі, коли на шляху показалося кільканадцять вершників у баранячих тулупах з довгими списами та арканами. Вони ступали обережно, пильно розглядаючись на боки, бо тут, у тісноті лісу, печеніги впору, ні кинути незручно. Ніде розігнатися, ні ускочити впору, ні кинути арканом. Коли невеликий гурток ворогів залишився позаду, воевода шепнув:

— Беріть задніх!

Заспівали тятиви, засвистіли стріли, і вісьмох печенігів полетіло з коней.

Наче вовки на отару овець, кинулися грідні на печенігів, які не встигли навіть видобути луків або наставити списів. Кілька ударів мечем, і всі погані лягли головами на шляху.

— Слава богу! Маємо відпочинок. Ідьмо ж за своїми!

Чвалом їдучи, дігнали своїх, воевода, в міру того як дружина наближалася до галявини, розставляв по дорозі засідки по двадцять гріднів, щоб знищити роз-

відку ворога. Він знав, що печеніги не підуть у ліси без розвідки і надіявся таким чином стримати їх у дорозі. І справді, засідки верталися одна по одній до гурту, і кожна з них залишала після себе вбитих.

Та Олешич помилявся у дечому. Печеніги, як степовики, збагнули дуже швидко, що по тому боці Стугни нема вже вартових та що Олешич ладиться до відвороту, а не до нападу. Якби ладився до наступу, то, певно, не стягав би варт, тільки намагався б відвернути увагу противника нічними набігами, вогневими знаками, криками та гамором. Тим-то вже на світанку хани з'їхалися і рішили зробити загальний наступ на стан Олешича. З нечуваним криком, свистом та тупотом під звук буйволячих рогів десять тисяч косооких вершників кинулися в ріку, яка аж виступила з берегів під напором валки коней та людей. Вони йшли валом, бо бажали масою та гамором ослабити враження граду стріл і ратищ. Але о, диво! Розбурхана, каламутна хвиля викинула на берег масу людей та коней, але ні одна стріла не збикнула в повітрі, ні одне ратище не прошуміло, ні один кінь не заіржав. Коли величезна юрба вершників звалилася на табір руської дружини — він був пустісінський. Хани зрозуміли вмить, що Олешич покинув стан і подався кудись з усім військом, а як так, то й нічого було вже боятися тут засідки. Вони негайно порозсилали розвідників в ліс, а за той час зібрали всі ватаги до купи і рушили головним шляхом на Київ. Засідка Олешича спинила їх чимало в дорозі, бо вони не знали зовсім намірів полян і не розуміли причини відступу. Тому, як тільки вийшли на велике узлісся, начальний хан Азга відділив три тисячну ватагу від головної орди та наказав обійти узлісся лісом. Ватага пішла боками через молодняк, який закривав уже береги відлісної левади. Як звичайно, молодняк цей був куди густіший від старого лісу і нелегко було йти по ньому.

За той час Азга доїздив уже до верху, що розділяв леваду на дві половини. В одному, південному вибалку лежало село, а північна сторона доходила до діброви, де ховалися піші ратники; кінних видко було ще на шляху.

В один голос заверещало сім тисяч грудей, і вмить розтягнувшись у півмісяць, орда з диким ревом пігнула за ворогом. Азга-хан дав наказ за одним махом знищити кінну ватагу. Він відразу зрозумів, що значить відступ Олешича. Йому не ставало сил на довшу, під'їздову боротьбу з печенігами, і тому вислав піших ратників

наперед, а сам з комонниками закривав відступ. У чистому полі піхотинець не міг дорівняти степовикові, зате у тісноті лісу печеніг-вершник був тільки безпомічною дитиною проти пішого поляничча. Азга-хан розумів добре, що пішої раті уже не здогонить, та надіявся, що кінних гриднів розтрощить уже самою вагою своїх людей та коней.

Наче море у припливі, що кидається звідусіль на самотню скелю, вдарила дика орда об щити дружини Олешича, але, наче від скелі запінені хвилі, вона відскочила зараз від них, залишаючи вал трупів та ранених. Кінні гридні Володимир — це ж була найкраща рать. Були це або вроджені вояки, які весь вік годувалися вістрям списів, або сини боярських родів, які посвячували себе воєнному мистецтву, бо воно одно личило бояринові замолоду. До того, чимало було у дружині людей, які знали війни з давніх літ. Правда, на родимичів, вятичів, болгар на Ярополка, Рогволода ходили здебільшого тільки варяги й новгородці, але вічну, негасиму війну на південних окраїнах вели майже завжди полянські ратники.

Безсильно сковзались печенізькі списи та стріли по щитах гриднів, глухо дзвеніли удари палок та кривих шабель об гартовані, булатні вістря київської роботи, зате нічого не стримувало рідких, але куди сильніших ударів простих, широких руських мечів. Голені чуби валялися з коней, рев та скавуління людських тіл, і печеніги з криком та гамором відступили, бажаючи заманити за собою гриднів. Та тоді голосно, але спокійно залунав усім добре звісний голос воеводи:

— Щити на плечі, чвалом у ліс!

І швидко звернувшись, дружина стала віддалятися від ворогів. Хани та беги зрозуміли, що навіть тієї горстки не переможуть відкритим наступом, і взялися за луки та аркани. А тоді в одну мить змінилася боротьба у лови.

Миттю перегнали печеніги збиту у тісний круг дружину та оточили її широким та щільним перстеном. Дощем посипалися стріли. Не впав від них, правда, ні один вершник, але зараз згнуло кількадесят незахищених коней.

— Чвалом!

З диким ревом наскочили печеніги на задні ряди дружинників і засвистіли їх аркани...

Другий наступ поганих був не менше завзятий від першого, хоч багато коротший. Більше трупів та ранених упало по руському боці. Наказав Олешич вершни-

кам, які втратили коней, взятися за луки, а київські стріли були куди кращі від печенізьких. Кінні гридні повернулися та одним наступом розбили ватагу, яка заступала їм шлях у діброву.

А тоді, наче на знак перемоги, залунав раптом у повітрі дзвінкий гомін мосяжної сурми. Враз ожило узлісся по боках шляху, і на рівнину виїхали дві довгі лави, що сяяли від одягу та зброї комонників. Орда вже не відповідала, тільки чимдуж втікала до вибалку, не слухаючи наказів ханів та прокльонів Азги. До тисячі вершників упало на полі, а деякі гурти печенігів опанував уже сліпий переполох.

Щойно тепер Всеволод повірив у можливість перемоги. Витязем, який снівся Олешичеві, був, очевидно, він, Сулятич. Захоплення охопило його, наче полум'я. Він кинув спис і, закликаючи Перуна, клином врізався в юрбу печенігів, що втікали.

Але що це таке? Кілька гриднів із найближчої дружини воеводи падає на шию коней зсувається із них у передсмертних судорогах? З окликом жаху спиняють гридні-переможці розігнаних коней, а в цю мить накриває їх усіх чорнобура хвиля варварів. Три тисячі поганих вчетверо перевищували відділ Сулятича, і дарма що це були самі вислужені гридні, юрба ворогів умить змінила наступ у розпачливу оборону. Наче кабан, обскочений собаками, кидався Сулятич з своїми. Його гридні вже не кричали, не співали, а тільки, зціпивши зуби, рубали довкола себе. Вони схиляли тільки голови, не звертаючи уваги на рани та синці, на смерть товаришів. Зате печеніги заревіли від радощів і всією перевагою накинулися на Стеняту. Стенята встиг уже збагнути, що значить ця зміна. Тому не наступав далі, ані не подався в ліс, але з усією дружиною вдарив у найслабше місце ворога — у відстань між ватагою Олешича і Сулятича. Печеніги, які тут були, розскочилися, і однастійність бойової лінії гриднів відновилася.

Настала хвилина спокою між першим і другим ударом, наче тиша перед бурею. Але досить її було Олешичеві, щоб зрозуміти, яких утрат зазнало його військо в обох битвах. Може, третина старої раті, яка знала ще бої за київський стіл у перших роках після смерті Святослава, лежала покотом на місці, де на Сулятича наскочили погані. Впало також багато коней, які не мали щитів, ні лат, а піші гридні у відкритому полі були тільки завадою. Воевода зрозумів, що треба відступати.



— Повертайте коней, кроком у ліс, піші попереду!  
Почалася третя дія битви. Піші побігли у сторону лісу. Олешич дозволив їм покидати списи та лати, і вони щосили рятували себе втечею. Та як тільки повернулися кінні, наступ усїєї орди припинив їм відступ. Треба було боронити життя. Хмара стріл впала дощем на стан Олешича. Раз у раз звалювався якийсь вершник із сідла, густо падали коні. Стіна печенігів з скаженим ревом кидалася в наступ. Починалася січа, летіли погані, мов спілі грушки з дерева, падали і свої, а сила навіть найсильніших слабшала.

«Утеча або смерть!» — подумав Олешич, коли побачив, що на обох крилах печеніги нападають раз у раз, так що проста лінія змінюється у півколо. Покликав обох воеводів і після короткої наради крикнув голосно:

— Браття, дружино! Не встояти нам сьогодні проти поганих! Залишилася утеча або смерть. Вибирайте!

— Нема чого вибирати!— закричали без надуми найближчі.— Краща смерть!

— Смерть, смерть!— відгукнулися дальші.

Олешичеві залишилася ще, може, тисячка gridнів, але удар їх був страшний. Мостом стелилися погані від мечів, списів та копит коней. Цим разом сам Азга-хан і всі інші ватажки стали на чолі своїх, і почалася небувала різня. Погані падали сотнями, та ряди дружин коротшали з кожною хвилиною і затискалися у менший гурт. Очі борців прислонювала кривава мрака, від напруги омлівали руки, віддих рвався у грудях, тільки зуби скреготали від скаженої люті, а з ротів котилася піна. Коні ставали дуба, кусали, іржали, наче у табуні, який обскочили вовки. Аж ось Азга-хан продерся крізь громаду своїх вояків і опинився віч-на-віч з Олешичем. Пізнав його по золотистому шоломі і з диким криком кинувся на нього. Його верблужим кізьяком гартована в Дамаську шабля блискавкою впала на героя і прорубала глибоко кований край щита. Другий удар мірив у шолом та просвистів тільки у повітрі. Воевода, наче який молодець, звинувся в сідлі, відхилився, а там з усїєї сили одним ударом меча розсік на плечі хана карацену і поранив його самого. Покотився з сідла хан, заверещали не своїм голосом його прибічники, а рівночасно один рев тривоги вирвався з восьми тисяч грудей. Невже ж рана, нанесена ханові, стривожила так усїх? Ах ні! Її ж бачили тільки найближчі. В Олешича рука з

мечем опала безсило. Страшний, нелюдський бій зупинився на одну хвилину.

— Витязь, витязь!— закричав натхненно воевода.

— Витязь, витязь!— в один голос закричали руські дружинники.— Слава, слава князеві!

А там на найвищій точці пагорбка осяяний промінням сонця, на величавому, мов молоко, білому коні, виринув їздець. Багряний, золотом шитий плащ спливав з плечей аж до стремен, на золотому шоломі маяла барвиста китиця та блищали самоцвіти. Так само сяяла упряж коня і, наче з вогню кований, миготів меч.

Хто ж не знав цього суворого, страшного лица? Перед ним корилися народи від крижаного моря по золоті верхі церкви Візантії, від кучугур жовтого піску над Каспієм по зелені луги Тісси.

— Це він, він!— заверещали печеніги і почали втікати.

Великий князь підняв угору меч, а через горбок стала переїздити рать: дружина з південного Подніпров'я, яку забрав Володимир з собою по дорозі. На чолі її їхав Роман Олешич у золотистому шоломі воеводи, візантійських латах та золотом лямованому плащі. За рівними рядами дружини показалися справа і зліва ще якісь безладні ватаги вершників, схожих на орду печенігів, і, побачивши їх, погані збентежилися до краю.

— Бродники! Бродники!— закричали печеніги...

Наче камінь, який відірветься від гори та котиться і трощить усе по дорозі, так упала дружина Романа на печенігів. Не було серед них ні стриму, ні послуху. Орда ніби осліпла і знавісніла. Та не допомогла їй утеча. Бродники почали ловити утікачів арканами, піша рать, яка побачила погром поганих, вийшла з лісу лавою.

Печеніги найбільше боялися бродників, що, хоч руського роду, вирости у лісах півночі та едали спритність і умілість степовика з силою та відвагою лісового ловця. Від степовика можна втекти в ліс, від лісовика у степ, від руського бродника тільки туди, звідки нема вороття... Сам Азга-хан на войлоковому килимі між двома кіньми, стежкою, яку витоптала печенізька розвідка, тікав на південь.

## ЗА РУКУ ДІВЧИНИ

Здобич, яку добули бродники на поганих, була дуже значна, головно, в конях та тваринах, велику кількість

яких пригнала собі орда з степів на поживу. Все здобуте отамани поділили між своїми ватагами, а що мали наказ берегти княжої раті, то і швидко покинули сам табір та розставили варту вздовж Дідового Поточу та Стугни.

Уперше після приїзду на Русь Володимир спав під войлоковим шатром, з вечора аж до ранку, і спав непробудним сном серед пісень гриднів, іржання коней, криків і розмов. Глибокий сон швидко охопив усю втомлену рать — воеводів, гриднів і ратників. Тільки бродники не спали. Вартові роз'їжджали по довколишніх лісах, а останні бенкетували при ватрах, оддалік від табору. Їх пісні, дикі та рівночасно тужливі, наче свист степового вітру пізньої осені, то знову розгульні, наче розбурхана весняними водами степова річка, лунали всю ніч. А коли сірина ранку прилетіла на крилах східного вітру, і замовкли пісні, з лісу, з-над Дідового Поточу стали висуватися тіні комонників гуртками по п'ять-шість чоловік. Вони приєднувалися до учасників бенкету, забирали їх з собою і переїздили через пагорбок на південний бік узлісся.

Володимир, вислухавши мовчки звіт, звернувся до Сулятича.

— Ти, Сулятичу, як тільки покоримо крамольників, поїдеш на Волинь до Соломирича і там, спільно з турівськими та пінськими тисяцькими, позбираєш ятвязьких бранців із останнього погрому. Відпустиш їх додому та допоможеш їм на зиму. Голодний сусід гірший хатнього злодія.

— Як-то, милостивий, тепер, після війни?— не вірив власним вухам поліщук.

— Саме тому! Хай знають, що в моїй руці сила побити і змога помилувати.

— Стійте, стійте!— залунали раптом оклики попереду.

Чвалом виїхали Володимир і воеводи на чоло відділу. На шляху лежало тіло мужа, голова якого майже зовсім була відрізана від шиї. Затиснена права рука держала відламок меча. Поруч валявся порваний аркан, яким послугувалися печеніги і бродники.

— Пробі!— крикнув раптом Олешич,— це Мощанин! Зіскочив з коня і прикляк біля мертвого.

— До нас тікав,— зауважив Сулятич,— це дивно!

— Гм!— не згодився князь.— Навіщо було йому тікати до нас? У Києві стоїть за нас Путята...

— Ба, Мощанин завсіди ворогував із греками та Христовою вірою,— сказав Олешич.— Він швидше тікав до печенігів, а бродники зловили його.

— Ні, вони були б похвалилися!— докинув Стенятя.— Це не те...

— Золотий ланцюг на шиї є!— замітив Роман.— Це, очевидно, помства або двобій!

— На кому? З ким?— знизав раменами Сулятич.

— Це, видно, бродник його вбив і то не для грабежу, а з особистою ненависті!— вирішив Олешич.

— Ані в службі!— докинув Стенятя.

— Може, туди їхав до нас, та зустрівся з вартовим, посварився з ним і згинув у двобою!— зібрав разом здогади Роман.— У Києві зустрінемо Станка Збранича, він, певно, знатиме, чого боярин із Мощаниці шукав над Ступною.

Тіло боярина поклали ратники на підводу, і не розв'язавши загадки, поїхали далі. На небі й на землі була глуха ніч, коли витичівським шляхом вони прибули до Києва.

\*\*\*

Того самого вечора, коли з півдня під'їздила до витичівських воріт княжа рать, старий Козняк сидів біля вогню, похиливши голову. Сумні, дуже сумні гадки томили його протягом двох днів, відколи в Києві вибухла ворохобня. Свен, якому старий віддав мало не все своє майно, не навідався до нього зовсім після повороту, зате наспіли вісті, що ятвягів погромив воевода Соломирич на Волині, так що Свен вернувся сам один без челяді, без підвод. Де ж ділися гроші? Як же ж він справді витратив їх або, може, забрали їх вороги, то чи захоче він додержати з убогим боярином умови, укладеної з багатцем? Крім цього, він бачив, що нова влада не найшла прихильників навіть між земським боярством, яке завсіди було вороже настроєне до дружинного ладу. Різня отроків відкрила йому очі. Те, що творилося, це не була зміна володаря на руському престолі, а змова чужих на руських землях. Хоч Мирослава мала стати княжною, але чи була яка запорука, що плани Свена здійсняться?

Ще більш невідрадні думи томили голівку Мирослави, яка сиділа за кроснами поряд із батьком. Вона нізачо не вийшла б за грізного конунга. Крім того, сама Ро-

гніда була для неї завсіди наче матір'ю, яка опікувалася нею щиро, і Мирослава не могла б нівечити задумів княгині. Усміхнулася злегка, а її усміх помітив батько.

— Весело тобі, доню? — спитав наче з докором.

— Весело? Ох, ні, тату, але я рада, що кияни не прийняли Свена. Почалася війна, і є тепер надія, що вернеться ще Роман...

Старий швидко підняв голову.

— Роман? Роман Олешич? — спитав.— Як можеш згадувати ще це ймення?

У його голосі був тільки смуток батька, без давнього завзяття. Бач, і в нього від часу останньої дії з Станком стали загощувати сумніви.

— Якщо Роман не відцурається мене тепер, коли я бідніша від дочок твоїх покупнів, то це доказ, що Станко сказав правду, а Свен пробрехався.

Козняк похнюпив голову й зітхнув.

— Так гадаєш? Я не знав, що Роман так глибоко запав тобі у серце, а то не був би я обіцяв тебе конунгові. Я гадав собі було, що княжний вінок та величний герой тобі до вподоби.

— Хай беруть мене білі боги! — закликала дівчина.— Не стаю я всупереч твоїй волі, батьку, але чи буду княгинєю, чи ні, моє щастя забрав з собою Доброгост...

Козняк відповів нетерпляче:

— А таки не боронилася раніше перед моїм рішенням, щоб вийти за Свена.

— Тепер між мною і Свеном лягла кров!

— Кров? Не згадуй крові, щоб ти не надибала її в того іншого!

— Ні, таточку, я за останні дні передумала кожне слівце, кожний рух їх обох, і тепер кажу вам, що правду сказав тільки Станко.

— Мирославо, дитино! Чи ти не бачиш, що Свен — не Роман, і що він, а не ми, становить право мечем? Іди відбери в нього меч! Постав перед судом!

Голосний тупіт коней перепинив розмову. Обое чули як отрок розмовляв з приїжджими, і в кімнату ввійшли Свен і Галляр.

— Привіт тобі, достойний боярине, і тобі, білорукі Валькиро. Хоч осінь близько, а Ніфлунги збираються вже сховати свої скарби у підземеллі, проте я прибуваю до вас на крилах Льосни! Київський престіл жде на свою княгиню. Простіть, що не приходжу по суджену в супроводі музик, дружок та гостей. Скажи, Мирославо, осід

лати сивого коня, а сама стань праворуч свого мужа. Оцей герой, Галляр, син Ульфа, буде заручником, що конунг Києва, Свен, син Герюльфа, бере тебе, жінко, у свій терем!

Бліда, як полотно, встала з лави Мирослава, та ні хвилини не завагалася в відповіддю.

— Недавно, на тому самому місці, ти почув від мене слово, якого я досі не взяла назад. А ось поглянь, що ти накоїв за час своєї влади у городі! Ти не послухав мене, до давніх ран додав тільки нові.

Глум засвітився в очах варяга.

— Ха, ха! Чи це тоді, коли ми говорили про заслугу та нагороду? Я, конунг Свен, сам вибираю собі заслужену нагороду, бо мені належить любов кожної жінки, по яку посягну, а моя воля — закон!

— Оже, насила? — холодно спитала дівчина.

— Ха, ха, ха! Хто ж, дитино, називає насилою сватання конунга? Чи треба аж насили, щоб ти пішла за мною?

— Забагато слів, конунг,— промовив Галляр,— баби язиком не подужаєш.

Та тут устав старий Козняк.

— Стій! — гукнув.— Чи Свен справді князем Києва, чи ні, це знає тільки Велес у своїй премудрості. Та ти, Галляре, не пара йому і не тобі підіймати руку на його невісту! А ти, конунгу, теж не подумав про те, що володар у першій мірі мусить шанувати закон, який мають шанувати його піддані. Закон каже, що без весільної пісні та жертви богам нема весілля. Отак на скору руку бере собі князь не жінку...

— На Одіна, боярине, на меч і щит, єдиною княгинєю Києва буде твоя дочка! — закликав Свен і поклав руку на ручку меча.

Мовчанка залягла кімнату після цих слів. Вони звучали як присяга. Була це порука мужа, сильніша від самої смерті. Похилив голову Галляр, зацікавив боярин, тільки Мирослава спаленіла і, піднявши гордо голову, спитала:

— Чи ту саму присягу зложив ти й Рогдіні?

Слова ці подіяли на Свена, наче у лице. Він подався мимохідь назад і відповів не зразу:

— Не мішай, дівчино, державних діл до любові!

У словах варяга звучала прихована погроза, та Мирослава дивилась спокійно у блискучі зіниці Свена.

— А ти, Свене, не мішай любові до державних діл!

— Слово боярина — не дим! Боярин віддав дочку женихові, і цей бере її!

Сказавши це, Свен поступив наперед і простяг руку до Мирослави.

У цей момент у дверях, які вели в комору, показалася струнка постать молодця.

— Не твоє добро, варяже, не руш!

І не швидше вдаряє на чаплю сокіл, як Станко кинувся на Свена. Завихрилося в сутіні кімнати, блиски мечів, наче блискавки, замиготіли у сьайві огнища. З голосним прокльоном кинувся Галляр допомагати конунгові, та ось з-поза нього якийсь голос крикнув:

— Моя стріла, Галляре, вимірена просто на тебе!

У дверях за Станком з'явився Грач із натягненим луком. Спинився Галляр, старий Козняк кинувся доставати з стіни спис, коли раптом надворі почувся гомін, крик, метушня, брязкіт зброї. Прожогом метнувся Галляр до виходу, та в цей момент ранений стрілою захитався у кімнату. Двоє gridнів Свена завзято відбивалося від людей Володимирової дружини. Їх ставало щораз більше, аж ось ускочив між перших величний витязь у золотистому шоломі та з грецьким, міддю кованим щитом у руці.

— Роман, ладо мое! — сплеснула руками Мирослава.

Та чи справді був її Роман, той колись спокійний, тихий, ніжний молодик, якому навіть на ловах жаль було розлитої крові? Ох, ні! Він ось і оком не кинув на неї, тільки сам наступив на обох gridнів, які у тісноті кімнат чинили опір юрбі gridнів і не допускали її до місця, де Свен і Станко зводили смертний двобій. Він щитом відбив удар одного з gridнів, рівночасно повернувшись у другий бік, поразив мечем другого противника. Від напору щораз нових вояків придавила в куті Станка зі Свені і розділила їх.

Меч варяг шалів між gridнями, то наблизився на його віддаль, гинув, як від грому. З острахом дивились на нього Козняк і Мирослава, повилазивши на лаву в куті. Роман ледве пробився проміж gridнів.

— Гетьте звідсіля! — гукнув.

— Свен! Невірний боярине! Піддайся княжому воеводі.

Наче тигр, скочив Свен на нього і з страшенним розмахом ударив його мечем. Однак удар посковзнувся по підставленому щиту, а варяг аж похилився від розмаху. Цю хвилину використав Роман і звалив Свена з ніг.

— Беріть його! — гукнув.

Всі кинулися на переможеного. Наче мурав'ї на гадюку, яку хлопці кинуть у мурашник, налягли на Свена гридні і швидко зв'язали його, мов дитину. Роман поставив біля нього сторожу, а тоді привітався із Станком. Бажав було привітатися і з Козняком та Мирославою, але на відгуки страшної боротьби у місті тільки усміхнувся до своєї дівчини. Мирослава вибігла за ним і проводила його очима далеко, заслухана у звуки, які долітали до неї аж сюди.

Над Новим містом стояла заграва. Жахливо рвалися у нічній темряві крики скажених борців та зойки людей, які гинули в безнадійному бою.

## ПЕРЕДСМЕРТНЕ ПРИЗНАННЯ

Простора світлиця дворища виглядала на побоїще. По середині валявся розбитий стіл та поламані стільці, порвана скатерть, потовчений та потоптаний посуд, що попадав із мисників. Валялося на землі і золочений божник, сухе зілля та золочені ідоли, під якими стояв Свен, коли боронився. З долівки челядь зібрала вже трупи гриднів та варягів, тільки чорніли ще калюжі крові. В куті лежав Свен, зв'язаний мотуззям. Його лице було біле, як стіна, та скривлене у маску болю. Проте ні один стогін не виходив з його зчорнілих губ. Недалеко Свена лежав важкоранений, кров'ю залитий Галляр, а над ним блідий мов стіна, видко, до краю визнажений клячав на кривавій долівці Станко.

Мирослава підійшла до Свена, і поклавши йому руку на плече, сказала:

— Свене! Ось удруге перед тобою свідок, який закидає тобі душогубство. Востанне взиваю тебе, скажи правду, вкажи убивцю, щоб чорна тінь злочину не падала на шлях життя невинного!

Свен наче не чув слів дівчини. Всі присутні з напругою дивились на гру лица зв'язаного героя. Та ні один мускул не здригнув на його стиснених устах.

— Воеводо! — заговорила знову Мирослава.— Не буди нам з тобою у парі, та я завсіди з подивом дивилася на появу благородного героя півночі! Тому на цей гарний момент і на твою геройську честь закликаю тебе, скажи вибранці твоїй, хто був убивцею її брата?



Звільна підвів Свен голову, а його очі горіли, мов у вовкулаки.

— Не воевода я, а конунг, дівчино. Мечем я добився влади, і меч відібрав її від мене разом з силою та волею. Не жди від мене вчинку, який не був би ударом, ні слова, яке не було б прокльоном!..

— Спасибі тобі, Свен, й за це,— заговорив раптом з-під печі старий Козняк,— стільки я й бажав знати! — Ти не потвердив своїх слів, значить, не Роман, не Олешич... Дажбоже!..

І старий вхопив себе руками за сиву голову.

— Ха, ха, ха! — зареготався Свен.— Стареча слабкість є матір самодурства! Я не підтвердив своїх слів, але й не заперечив їх!

— Я як рівний рівного, а навіть вищого — наполягав боярин.— Зразу ти був воеводою, опісля конунгом, і я корився тобі у всьому. Тому прохаю тебе ще раз. Не я твоїм суддею, ні твоїм ворогом, а князь. Для мене ти завжди тільки колишній союзник, який мав навіть увійти в мою рідню, а якому я віддав усе своє майно...

— Хочеш відповіді, добре! Розв'яжи мені руки і ноги, дай мені меч і щит, тоді поговоримо знову, як рівний з рівним.

— Достойний боярине! — вмшався Збранич, коли побачив, як старий затрусився і опустив руки.— Бачу, що слабнеш, як ослаб колись, і я від очей і слів цієї гадюки. Знай, що я сторожем біля цього зрадника і збережу його на люту княжу кару, хоч би й головою прийшлося наложити мені чи тобі?

Те кажучи, встав і став між Свеном і боярином.

— Ха, ха! — засміявся тоді Свен.— Ось бачиш, боярине, кому залежить на правді? Саме той, хто обвинувачує мене, боїться моєї поруки. Ха, ха! Не завжди має боягуз і брехун сотню помічників. А цих чотирьох тут — це мало! — гордо і згідно вказав на чотирьох гриднів Збранича.

— Не я боюся правди, а ти, Свене, княжої кари, — відповів молодець.— Що ти хоробрий, знаємо всі, але скажений вовк теж хоробрий і нема йому від цього честі.

— Слова, молоде, слова! А ти діло покажи! — непевним голосом почав Козняк.— Дай доказ, що ти й Роман непричетні у злочині, а тоді про мене!

— Доказу бажаєш, боярине? Гаразд! Сам Свен казав, що привід до злочину дали гроші, саме ті, які ти віддав Свенові.

— Так, але хоча б він і витратив усі гривни та куни, то все ж не відцурався ні мене, ні моєї дитини. Не про гроші йшло йому, це ясно! А як так...

— Як так, то той, в кого ті гроші, дає також доказ невинності й вертає їх тобі.

— Хто ж це такий?

— Я!

— Ти?..

Від скаженої люті посиніло лице варяга. Козняк відступив від Свена з відкритими устами стежила Мирослава за сваркою, а Збранич спокійно говорив далі:

— Так, я! У посіллі моєї невісти у Мощаниці складено, боярине, твоє майно, яке відібрали ми від Сенових людей. Береже його воевода Соломирич...

— Слава ж богам білим, богам добрим,— закликав Козняк,— а тобі, хлопче, вони заплатять сторицею по заслугі. Гей! Нелегко-то на старості літ дивитися багачеві на злидні його дитини. А все ж не про тебе тут річ іде, а про Олешича.

— Несправедливий ти, боярине! Проти слів Романа стоять слова Свена, а я єдиний свідок злочину. Чим же слово Свена вартніше? Чим моя порука нестійна?..

За цей час заспокоївся дещо Свен і опанував гнів, який давив йому горло.

— Ні, нестійна твоя порука, бо гроші по закону війни належать до князя. Легко віддавати не своє добро. Все одно не понюхати тобі його!

— Води! — сказав хриплим голосом Свен після довшої мовчанки.

Ніхто не рушився.

— Терпи, зраднику,— пробурмотів Станко, бо не міг у цьому ворогові бачити і визнавати людину.

Та ось Мирослава піднялася з лави і по хвилині принесла Сенові глечик води.

Жалібно пив варяг, і дівчина притримувала глечик при його почорнілих губах.

— Миро!— прошептав, випивши.— Твоє серце краще смарагдів Фреї! Зроби ще одну ласку та подай мені ще раз води, але з отрутою.

В його голосі звучала страшна щирість.

— Боїшся, воеводо? Страх тобі княжої кари? — спитала глумливо дівчина.

— Раниш моє серце, Миро, і то нізащо. Чи боїться смерті той, хто прохає отрути?

— Ніякий герой не прохає отрути від ворога, бо це доказ, що більше боїться його, ніж смерті. Але ти скажи, хто вбив Доброгоста, і я замість отрути дам тобі до рук ніж.

— А що зробиш з убивцею?

— Йому теж дам ніж, але в серце...

Стиха заскреготали зуби варяга.

— Сказа би я тобі, дівчино, але присяга в'яже мене. Та ти перекажи Рогніді, що я тут. Хай вона побачиться зі мною! За це обіцяю тобі, що так само, як ви не почувете від мене імені злочинця-душогуба, так теж Володимир не почує імені твого батька, а тоді ваше майно, збережене Збраничем, залишиться за вами!

Мирослава кивнула головою. Справді, коли Свен відмовиться від спілки з її батьком, то й Кознякові куди легше виправдати себе перед судом князя. Оглянулася. Старий Козняк спав уже на лаві, ратники дрімали біля Свена, який сидів непорушно, зв'язаний мотуззям. На долівці стиха харчав Галляр. Тільки Збранич не спав. З добутих мечем сидів напроти в'язнів та, видко, насолоджувався помстою.

Раптом Галляр підвівся з долівки і розложив рамена, ніби молився до вогню на широкій печі.

— Льокі, Льокі! — хрипів. — Червоне полум'я обхоплює мене... Червона кров заливає все... Діти... такі білі... гарні... то у жертву велетневі!.. Геть від мене! Пропалай! Хай поб'є тебе Льокі кривавим вогненим мечем!.. Проклін тобі, проклін і смерть!..

Упав ниць та судорожними рухами рук порпався у кривавій пилюці долівки. Крик його пробудив сонних, і вони дивилися з острахом на боротьбу життя з смертю.

— Дайте йому води, — обізвався один із ратників, але ні сам він, ні інші не рухалися з місця.

Нараз залунав спокійний, мов у повні сил виданий голос Свена.

— Увійди між вибранців Одіна, вірний дружинику! Вальгалья відчиняє тобі вже ясні ворота. Золотий ріг меду подає тобі білорука Валькира. Відійди в мирі і жди мене. З моєї теж тече кров, як і з твоєї. Прощай!

Зірвався з долівки Галляр, здавалося, що останнім відрухом кинеться на Свена, та ось сильний струмін крові бухнув йому з уст. Без стогону повалився варяг на долівку з глухим стукотом.

— Мирославо, поклич слуг, щоб винесли труп! — оглянувся за дівчиною Станко.

Та Мирослави не було вже в кімнаті.

\* \* \*

Тієї останньої ночі не спалося в Києві нікому, не спалося й Рогніді. Та не тривога відганяла від неї сон, а гнів, страшний, лютий, бо безсильний гнів обманеної жінки. Ще звечора Снорре приніс їй вістку, що Свен поїхав на витичівський шлях «по невісту». Обманець приспав їй був обіцянкою, й вона не стала між ним і полочанами, поки ще на це був час. Тепер було вже запізно. Присягу від них відібрав уже Свен. Свен виділив їм уже паї здобичі, вони були його дружиною, а не її. Біля неї був тільки Снорре та декілька слуг, а її перша служниця з боярського роду мала стати княгинею...

«Ні, неможливо, щоб Свен брав Мирославу на княгиню усїєї Русі. Неможливо було й те, щоб молоде дівча, та щира й люба Мирослава, яка так любила її та її сина, захотіла ограбити їх обох і то через подружжя з сорокалітнім. Ні!»

Сумніви обсіли розум княгині, а годі їй було на них відповісти. І коли вона так сиділа і німо дивилася перед себе, раптом дикий гамір перепинив її думи. В її садах почався бій, Берестового аж до кімнат долітали вигуки й верески, брязкіт зброї, а Володимирів город засвітив вогнями. Що це було? Якась дальша дія київської ворохобні, але яка? Непевність здавила серце Рогніди.

«Тікати б! — майнула думка. — Та куди? Скрізь вороже населення, деревлянська рать відмовилася, полочан б'ють, погано!..»

Один Снорре не втратив голови. Він сам умить позачиняв усі ворота і заніс їжу та напитек у таємний льох, де була захована кімната на випадок небезпеки. Рогніда заспокоїлась дещо, бо з цієї кімнати можна було зійти над ріку і тікати далі водою.

Та, на диво, ніхто не добувався до дворища, наче воно самé й не стояло посеред бойовища. Дикі верески, стогони, зойки, ломіт та брязк наповняли сади, вдаряли у віконниці та відпливали звільна у напрямі майдану та з'їзду на Поділ. Аж ось, наче смолоскип, загорілося по той бік майдану дворище Свена, і всі побігли туди. Вихилившись крізь вікно, Рогніда слухала розмову між службою і почула знайомий низький жіночий голос.

— Пробі! Де княгиня? Ведіть мене до неї!

«Мирослава!» — подумала Рогніда і крізь вікно наказала привести до себе дівчину.

Мирослава вбігла в кімнату і припала до колін княгині.

— Прости, милостива, прости, що в таку страшну хвилину непокою тебе! Та саме в такий час кожна хвилина може привести погубу або порятунок. Треба подбати за майбутнє...

— Майбутнє, дитино? — лагідно спитала Рогніда і погладила темне волосся дівчини.— Хто може його збагнути? Воно виростає з крові та смерті, і ніхто не знає, чи це калина, чи отрута...

— Для тебе, милостива? Ох, ні! На тебе не підійметься нічия рука!

— Навіть Володимира, гадаєш?

— Навіть його, княгине! Нагадай собі, що він вибачив тобі вже не таке...

— Ох, ти називаєш це вибаченням? — сумовито відповіла Рогніда.— Ні, дитино! Тоді, коли він підіймав на мене руку, а темна тінь смерті вже закривала мені мій зір, тоді... він був ще мій... Тепер він знову вергається, наче Одін до Брунгільди. Він не простягне вже до мене руки по ріг меду... Я згинула для нього...— Тут ожилилася раптом.— Та нехай! Так мусило і мусить бути. Ніхто не сміє ламати вірності... навіть Льосна!.. Та у цій боротьбі святого звичаю із серцем вмирає щастя.

Мирослава не все розуміла з цих слів, але зрозуміла, що Рогніда любить Володимира, що вибачення його їй байдуже, та не вайдуже їй втрата. Аж тепер стало для неї ясно не одне у поведінці княгині, чого не розуміла раніше. Ось чому вона не хапалась за ніж у всі ці довгі-довгі роки, коли то не раз, знеможений вином, витязь покоївся біля неї непробудним сном. Ось чому не покинула княжого двора під час подорожей та походів непосидючого князя. Ось чому не позбирала коло себе вчасно деревлянського земства, варягів, франків і ворожих новому ладові земських бояр Київщини, не вчинила того, що зробив Свен!..

— Не знаю, достойна, твоїх задумів, бо вони задалекі для мене, а знаю тільки, що князь у ніякому разі не підійме руки на тебе і твоїх, бо ворогом Володимира тільки Свен, а не ти.

— Як-то? Не я?..

— Свен відібрав присягу полоцької раті на своє ім'я, а не на твоє та Ізяслава. Він і сватався до мене, а не до тебе, всупереч волі власної дружини та твоїх полочан!

— Ах! Я добре знала, куди він поїхав надвечір із Галляром. Та чи гадаєш ти, що він справді бажав мати тебе за жінку?

— Боги знають, достойна! Він дав прилюдно запорукку, якої не ломить ні один варяг, та чи додержав би слова, хто скаже? Хто раз скривив душею, тому вірити годі!

— Дай запорукку?

— Так! Він клявся Одіном, вклав руку на меч і присягав, що єдиною княгинею Києва буду я, а Галляр схилив голову, і всі визнали вагу даного слова...

— А я гадала, що він зводить тебе, а він зламав вірність мені. Із усіх гадючих сердець позбирав Льокі лестоші та отруту і вклав їх у серце дужого витязя! У ньому збезчестили боги хоробрість!

— Так, але завтра чорна Мара покриє йому очі,— відповіла дівчина— а з його життям умре і правда— правда про смерть мого брата. Це стіна, яка стала між мною і Романом Олешичем.

— То ти, дитино, любиш Олешича? — спитала Рогніда.

— Так! — упевнено і спокійно заявила дівчина.

Рогніда встала.

— Як так, то я послухаю поклику Свена! І хоч яким хитрим буває Ніфлунг, більша є помста ошуканої жінки. Іди! У Свена вирвемо тайну, а його самого кинемо до стіп князеві, наче гадюку, якої вирвали зуби... Чи ти сама?

— Ні, при мені отрок Збранича, а Снорре може покликати ще декого.

— То нехай покличе! Уже день, крадькома не перейдеш!

Ранок був холодний, непривітний, день наче отягався з приходом, тільки осінні галки стадами спадали на вулиці. З вулички в уличку перемикалися дві жіночі постанти, а старий Снорре з шістьма ратниками проводили їх. За поворотом шляху показалося дворище Козняка. Ледве чи хто пізнав би у тих руїнах оселю першого багача в Києві. Поламаний паркан, розбиті ворота та віконниці валялися перед хатою, а біля воріт рядочком лежали Галляр, його ратники та вісім гриднів Романа, які загинули у боротьбі з Свеном.

— Чого вам? — спитав вартовий.

— Додому вертаємося, юначе! — відповіла Мирослава.— Невже ж ти не пізнав мене?

— Тебе-то я знаю!.. Але княгиня?.. І ось цей варяг та ще з ратниками?...— сказав вартовий і ратищем показав на старого Снорре.

— Це не ворожі ратники, а наші, і тільки для безпеки княгині ми взяли їх з собою. Одного старця чейже не боїтеся.

— Гм! Заждіть на сотника.

У дверях появився Станко. Він увесь яснів, як молодий у весільний ранок. Жваво підбіг до Мирослави.

— Де батько? — спитала дівчина.

— Спить у коморі.

— Чи є хто біля нього!

— Ні! Насилу покладали старого! — засміявся Збранич.— Завісили двері до світлиці веретою, то й заснув.

— Спасибі! А що Свен?

— Постогнує і кляне. У нього гарячка!

— То і добре. Тепер іди і збуди батька, але так, щоб Свен не чув. Обох вартових вишли надвір і пусти до Свена княгиню!

— Як-то? Залишити їх обох без варти? Ніяк не можна.

— Ти ж будеш за завісою з нами.

Дівчина розклала Станкові про намір княгині і заперчила його, що не буде ніякої зради.

У світлиці панувала сутінь, на огнищі, тлів ще великий огник, при якому гридні зварили сніданок. Рогніда побачила у самому кутку під божником непорушну темну постать.

— Свен!

— Вийдіть обидва,— наказав Станко,— станьте біля воріт і без мене не пропускайте нікого ні туди, ні назад.

Вартові, вийшли Станко та Мирослава докинули ріща на вогонь і пішли у комору, де на долівці сидів старий Козняк.

— Що сталося? — питав злякано.— Невже ж пора на суд?

— Так, пора! — відповіла Мирослава, але суддею будеш ти, батьку!

— Я?

— Так! Стань ось тут біля дверей і слухай як княгиня говоритиме з Свеном.

Станко прикляк на одне коліно біля самих дверей, добув стрілу і наклав її на тятіву. Всі троє стримали віддих.

— Привіт тобі, герою! Ти кликав мене, і я тут, бо швидко вкриває тебе Гель, і я не почую від тебе слова правди!

На звук голосу княгині здригнулася темна постать, і чути було скрегіт зубів Свена. Довгу хвилину змагався з болем, аж підняв голову і розплющив очі.

— Ти прийшла, княгине? — спитав. — Спасибі тобі, та ти прийшла жаліти мене чи сміятися?

— Норми випряли нам обом невдачу, а з долі годі сміятися. Для мене вмерла надія з твоєю зрадою. Нема в мене вже майбутнього, є тільки дитина... і ніж!

Із-за пояса видобула ніж східного виробу з тонким, золотом січеним вістрям. Свен звів голову на груди. Його, видно, брала гарячка, і відривані слова падали з уст.

— Горить, горить!.. Вовк Феріс рве мені нутрощі. Суд, сором... смерть! Рогнідо!

Тут він зірвався, і здавалося, що одним зусиллям розірве ремені. Нелюдське хрипіння добулося з горлянки, і велетень впав назад на землю.

— Рогнідо, — шепотів, скрегочучи зубами, — якщо ти варязького роду, якщо ти жінка, в якій залишилося хоч на макове зерно чуття, встроми мені цей ніж у серце, або ні... перетни отут б'ючку... Ох, якби я міг зубами перегризти її сам!

— Ні, Свене, то не я вб'ю тебе, а Володимир, бо ти його зрадив, а мене обрехав. А за вніроломність і зраду не ножем карають, а ґратами... у гноївці!

Слова ті протверезили Свена. Його зуби знову заскреготіли, але відповідь, яку дав Рогніді, була ясна і спокійна:

— Властиво, я не зрадив тебе, Рогнідо! Я, як і ти, бажав тільки влади і слави.

Рогніда покрутила головою.

— Чи ти справді вже так віддавна бажав слави і влади? А навіщо ж ти стільки разів обрехав Володимира, мене, Козняка, Мирославу, Галляра?.. Як можна тобі вірити у що-небудь? Поясни мені бодай тепер свої задуми, коли хочеш, щоб я допомогла тобі перед княжим судом.

— Слухай! Перед смертним словом витязя запевняю тебе, що вже під час останнього походу на печенігів я задумав повалити князя, якого я сам виніс на київський



престол. Та до цього треба було мені раті і грошей... Полоцьку рать мала дати ти, а гроші Козняк. Тебе я гадав прихилити до себе обіцянкою помсти, а гроші Козняка дістати з рук дівчини...

— Як-то?— вдала зачудування Рогніда.— У Козняка ж був син, і не дочка, а він був дідичем майна багача.

— Був, тому і згинув!— кивнув головою Свен.

Швидким кроком підійшла Рогніда до нього.

— То так, Свене? Закликаєш мене на моє серце, щоб я допомогла тобі ввійти між вибранців Вальгалі, а сам ще перед порогом смерті кидаєш кров, розливу тобою, на голову невинних?

— Смерть хлопця давала мені дівчину, а батька робила мені союзником. Вона дала мені гроші і силу. Ось тобі і правда, Рогнідо.

Та Рогніда не спішилася схвати ніж у піхви, вклала його за пазуху, а потім сказала.

— Боги чули твої слова, Свене, боги і люди, над якими не маєш милосердя навіть при своїй смерті. Тебе засліпила годюча злоба Ніфлунга, якої повна вся твоя вдача. Так, бачиш, дуриш ти всіх і мене все життя, обдурю і я тебе дещо при смерті!

— Пробі, княгине,— закричав варяг і вперше та востаннє зазвучала в його голосі справжня розпука,— невже у мене таки більше людського почування, ніж у тебе?

— Ха, ха, ха!— засміялася Рогніда.— То ти ще не знав, що я жінка, якій у любові і ненависті ніхто не дорівнює? Ось глянь! Колись на Берестовому, над голівкою заснулої дитини ти подав мені ось це!

Тут видобула з-поза одягу малу золоту коробочку й показала Свеніві.

— Вона була призначена для того, хто одним помахом дужих, орлиних крил розігнав усіх своїх ворогів, як Зігурд Ніфлунгів. Ти карлик проти нього, Свене, підлий, брехливий, хоча злючий та злобний. Тож ти, а не він повинен загинути від такої гадючої зброї. Не для тебе меч, ніж, кров, червона кров вибранця-героя. Для тебе запінені уста, посиніле лице та судорогами покривлені члени боягуза!

І кинула на долівку коробку із отруєною голкою. Добула ніж і протягла на руках Свена ремені, щоб він міг ворухнутися і повзати. Свен повзав, як гадина, і зубами пробував добути з коробки голку, поки обезсилений болем і гарячкою не охляв непритомний.

У золотому шоломі та багряній мантиї, які дістав від імператорів після перемоги над Вардою, Володимир на білому, мов молоко, коні в'їздив на подвір'я Козняка. При воротах зустрів його боярин, та не той самий дідуган, що кілька місяців тому. Тоді ще просто трималася його сива голова на плечах, а гордощі світилися в очах опірного боярина. Тепер ніхто не пізнав би його у цій злиденній появі дідуся з запалими щелепами, червоними каламутними очима та тремтливими руками.

— Боги з тобою, милостивий, під мою стріху вітають,— почав Козняк і схилився до стремена князя,— та вибачай, що не квітом стелиться тобі дорога, не медом поливається... Трупі та кров...

Старий розвів руками і знову схилив голову, наче ждав грому. Та в очах князя не було блискавки, тільки зворушення. Від Путяти, Святослава та Богдара він дізнався вже був про участь Козняка у змові, про його безвинність і що тільки через його непослух та опір вдалося вчасно обезсилити ворога. Князь поклав руку на сивій голові боярина.

— Не тобі, старому, виправдуватися, а мені, що найжджаю на твою домівку у таку пору. Приводять мене сюди дві речі. Перша...

Мирослава, що стояла коло батька, вмить здогадалася і побігла в хату за калачем і медом.

Князь випив, узяв кусник калача і, видко радів, що дівчина така схвильована.

— Рожі на твоєму личку, рожі та мак,— говорив, заїдаючи,— та не за калачем я прийшов, а за іншим...

Дівчина почервоніла ще дужче, а таця затремтіла в її руках.

— А візьміть хто від неї мед, бо все, що призначене для нас, вип'є мати земля.

Прискочив Станко, узяв від дівчини тацю, а дівчина вмить закрила лице рукавом. Опісля другою рукою добула з-за пазухи хустину князя і подала Володимирові з поклоном.

— Ти на грудях носила її, дівчино на серце клала дарунок свого вибранця? Так, вона ще тепла, гріє і пахне твоєю молодістю!

З страхом глянула дівчина на князя.

— Вибач, милостивий! Я мусила заховати її від очей, бо по неї посягав Свен.

— Невже ж, дівчино, гадаєш, що Свен не добув би її звідтіля! Як же ж ти зберегла б її? — допитувався він, та у веселому жартівливому звуці глибокого його голосу задзвенів м'якший тон ніжності.

— Я пришпилила б її ножем, милостивий! — різко відповіла дівчина, і ніхто, дивлячись на неї, не сумнівався, що вона каже правду.

— Коли так, то спасибі, дівчино, за вірність, хай так само вірне буде тобі щастя! Але бачиш, твоя краса не мені зацвіла, хоч й велика її ціна! Кому ж маю віддати цю хустину, а з нею й моє княже право?

Браз загуділо у зборі.

— Мені, мені! — гукали воеводи, сотники, грідні, ба й ополченці. — Киньмо жребій.

Гамір і регіт піднявся звідусіль, та князь підняв руку, і все стихло вмиць.

— Важке питання та й годі! — заговорив знову. — Я міг би вернути тобі свободу, та твій батько старий, міг би віддати тебе не тому, кому треба. Міг би веліти кинути жребій, та відомо, що найбільше щастя у дурнів... Гм!

— Милостивий князю, віддай хустину тому, хто поважив твого і мого ворога, — сказала поважно дівчина.

Ніхто не засміявся. Кожний чув, що ці слова не жарт. Усміх сьез із лица Володимира.

— Хто ж це такий? — спитав зацікавлений князь.

Та в цей мент усміхнувся, коли побачив Романа, який виступив з гурту і став коло дівчини.

— Мені віддай її, милостивий! — сказав спокійним упевненим голосом. — Не за заслугу, а по закону любові.

— Як так, — повеселів князь, — то зайве й ваше прохання. Воевода Роман молодий, та самі бачите всі, що сила в нього і завзяття небуденні, а щодо дівчини... то, їй-богу не знаю, чи хто другий зважився б посягнути по неї після Свена?.. Що ж, бери, хлопче, чи пак, достойний воеводу. Даю тобі її хустину, як обіцяв перед виїздом у Візантію. При цьому заявляю всім загалом і кожному зокрема, що воевода Роман не в дарунку дістав цю хустину, а виборов її мечем, як ялося героєві! А тепер ведіть мене до Свена! Це ж моє друге діло!

Веселий гамір, який був наче відгомоном на слова князя, раптом стих, лице Володимира скам'яніло, по всьому зборі пролетів лиховісний дух Морани.

— Він отут, милостивий! — сказав Станко з поклоном. — Розступіться!

Враз подалися набік Козняк, Мирослава, Роман, служба, ополченці та гридні. На поламаний лаві перед хатою сидів варяг. Синя, майже чорна ліва рука, розпухла, наче довбня, лежала безсильно та непорушно на колінах, а з місця, де були ремені, скапувала кров. Його обличчя було спокійне і суворе, як завсіди, тільки жовте, наче у мерця. Уперше, відколи Володимир покинув Київ, зустрілися обидва давні герої, а перед очима обох душ промайнули марива минулого. І враз Володимир, маючи перед собою найзавзятішого ворога, пригадав собі все те, що бачив на Боспорі. Перед ним тут у поросі, крові та гнилі лежить минуле, пережите, погане, а нове незбагненне майбутнє виростає йому в душі. Хриплий та сильний ще голос Свена вирвав його з задуми.

— Чого дивишся на мене так довго, Володимире? — питав варяг. — Давно ти не бачив мене? Ждеш рога з напитком та привіту конунга? Дарма! Ріг не оправлений, мед випитий, а конунг програв ставку життя. Ха, ха!

— Дивлюся у минуле та майбутнє, Свене, а ні з одного, ні з другого невільно глумитися, тим більше, коли тінь смерті паде нам на чоло, — відповів суворо князь.

— Минуле у нас спільне, Володимире, і хіба дурень повертає до нього, коли нема вже з цього користі. У майбутнє забігає лише боягуз, бо справжній герой вдаряє мечем та жде жеребу смерті або перемоги.

— І ти не бачиш ще того, що між нашим минулим і майбутнім лежить пропасть? Ти не збагнув ще, що конунг не те саме, що варяг на зміїному човні!

— З знаю тільки що вільно героєві та по чому пізнати боягузів...

Враз потемніло лице Володимира:

— Знаєш? Герой не бреше, не обманює і не зраджує! — сказав різко. — А роблять це якраз боягузи. І не хто інший, а ти зрадив мене, обманув своїх гриднів і полочан, оббрехав Козняка.

— Тебе я не зрадив, бо всякому свобідному героєві вільно посягнути по владу. Усе на світі застромлене на вістрі меча. Раз ти полишив мене у Києві, то ти дав мені волю йти, куди захочу. Кознякові я сказав те, що вважав правдою...

— Брешеш, падлюко! — вирвалось у Станка. — Перед княгинєю говорив ти не те. Тепере ми вже знаємо, і то саме з твоїх уст усю правду.

— Ах!

Очі варяга хотіли ніби пробити Станка своєю диявольською скаженістю.

— То ви підслухали? — і злість спалахнула в ньому, як полум'я.— Так, я оббрехав Козняка,— говорив далі, мов у гарячці,— але у війні та у любові всі способи добрі, якщо ведуть до успіху. Ти, Володимире, викопав ту пропасть, про яку говориш, і винен усьому!

З вибачливим усміхом і спокійним рухом голови почав Володимир відповідь:

— Ні, воеводо, не я копав пропасть і не я винен, а винен час, який деколи залізною рукою добувається до воріт держави. Як навіть у далекі новгородські, в'ятські чи брянські області щойно стукає весна, ломить кригу та нівечить снігова звали, так і до воріт твоєї та моєї землі застукав дух нової правди. Ти втік перед ним із своєї землі, не відступав від трухлявих ідолів, поки новий дух, невидиний і всесильний, не переміг тебе. І бачиш, я зрозумів би тебе з лица нашої землі, що рветься до життя! поряд інших земель світу — або загинати. Ця необхідність завела мене у Візантію і дала мені в руки бажане добро. Тобі здавалося, що меч, який поб'є мене, знівечить і самий дух. Ти помилився, Свене! Не я побив тебе, а та земля, знаряддя якої я став, і вона вбила б тебе була навіть на моїй могилі. Ти міг був щонайбільше скинути володаря. Але з мого попелу постав би завтра месник і змів був тебе з лица нашої землі, що рветься до життя!

Тільки наближені Володимира, такі, як Роман, Збранич, Мирослава та старі члени княжої ради розуміли слова князя, інші вперше почули з його уст, що він приєднався до грецького бога, прихильників якого стільки жило на землі Дажбога. А що цей бог виявився могутнішим за Перуна, то ніхто й не дивувався. Всі були горді, що їх князь знайшов нову силу для них усіх, більшу, як досі.

— Я вікінг, і закон морських героїв є моїм законом. Суди мене своїм новим законом, бо за давнім мій суд уже відбувся.

Настала знову хвилина мовчанки. На землі Дажбога чужинця ніхто не кривдив, і його судили завжди законом землі його походження. Свена можна було судити тільки за душогубство, грабіж та підпал під час ворохобні, а не за зраду.

— Свене,— сказав князь,— за новим законом судити тебе годі! Твоя правда! Ти не з мого світу, а з того, який я вже залишив за собою. Я забуваю про зраду князя й держави, бо не я твій князь і тут не твоя держава. Проте

за законом твоєї землі мушу залишити за тобою всю кров та сльози, згарище і руїни. Ти поставив якнайвищий закон — закон крові — то й боронися від нього, або загибай!

Кинув меч до ніг Свена і сів на коня. Та в цей момент зашуміло у зборі. За час суду зібралася була на вулиці величезна юрба народу, яка пильно стежила за ходом суду. Тепер закричали всі.

— Він наш, наш! Давайте його!

— За кров дітей наших!

— На шматки його! Перун йому в тім'я!

— Хай його поб'є хрест! Смерть злодієві! Смерть, смерть!

Здавалося, що юрба ще у присутності князя справді розірве Свена на шматки. Потокотом рушила громада на дворище Козняка. Та нараз Свен устав. Спокійно, гордо, як колись на Берестовому, поглянув на юрбу владним поглядом. Праву руку простягнув вперед та крикнув:

— Не вам судити конунга! Дяка тобі за правду, Володимире!

І спокійно, міцною рукою вбив собі у жилу на шиї маленьку золоту голочку. Хвилину постояв просто, потім зробив півобороту убік і тяжко впав на землю. Ібн Дауд не ошукав варяга. Отрута вбивала мов блискавка, без болю та муки. Ніхто не смів доторкнутися до трупа. Грізний і величний, як за життя, лежав витязь на землі, тільки його іскристі очі затемнилися і погасли.

— Поховайте його за законом! — наказав Володимир. — Ми живі воюємо тільки з живими. Прощайте!

— Слава, слава князеві! — залунали оклики, а в їх супроводі поїхав Володимир на Берестово.

## НОВА ВІРА

— Здоров був, волхве Перуна! Не ласка твоя була зустрінути володаря тієї землі, як ялося здавна, хлібом-сіллю; запашним димом та співом дівчат? Забув ти за той час за мене, правда?

Аж до землі похилився волхв від цих насмішливих слів. Він стояв у воротах капища сам один, його служба покинула його. Ні одного зеленого віночка не було видно на подвір'ї, кущі та моріг були потоптані ногами, уламки зброї, одежі та харчів валялися довкола.

—Правду кажеш, милостивий! — відповів зляканим голосом.— Відвернулося лице князя від богів та їх слуг, але що я не тільки їм слуга, але й тобі раб, то й повинуюся.

Кивнув головою князь, звернувся до прибічників:

— Олешиче! Отут скажи зараз вкопати хрест! Тут лежали тіла ваших отроків, побитих поганими, тут змагалися давні боги з сонцем правди, з царством божим. З тієї крові нехай виросте хрест і нагадає усім, хто спас їх від меча варягів та від соромної неволі.

Гридні принесли величезний дубовий хрест, що його князь, приготував завчасно, викопали глибоку яму, і тоді князь власноручно перев'язав вершок хреста ланвою, даючи знак, щоб потягли його вгору.

Затріщали гужі, ухнули гридні, і серед урочистої мовчанки над юрбою полян став звільна підійматися хрест господній. А тоді залунав над головами могутній голос князя.

— Народе мій! Ось знак триединого бога вседержателя, який обіймає всіх і вся. Йому я завдячую вінком влади та сили. І вам він дав перемогу над ворогом. Йому поклоняюся я та бояри мої, поклонися йому і ти!

Наче лан спілого збіжжя, захвилювалися ряди людей і схилились за прикладом свого князя. Один тільки волхв стояв осторонь блідий, простоволосий, зляканий, довго не розуміючи перемін. Прибитий словами князя і невеселими міркуваннями над тим, де він тепер дінеться, волхв пошкандибав у капище. Та за якусь годину ждала його чимала втіха. Прийшло декілька мирян із запитом, чи він і для нового бога приймає приноси і чи зуміє знайти до нього дорогу, як найшов її князь. Умить з'ясував собі досвідчений духовник, що, пливучи за течією, він не пропаде.

— Очевидно,— відповів.— Якби мало бути інакше, то чи лишився б я при своїх почестях? Клади сюди дари, а всі небесні «воздадуть тобі сторицею». Недаром князь воздвиг свій хрест саме на Берестовому; це місце, очевидно, святе і ближче звідсіля до неба молитві і людині!

Швидко зайнявся жертвою, бурмотів всілякі заклинани, кури святим зіллям, сипав у полум'я ялівець, а накінець перехрестився тричі, як бачив це був у християн. Ледве скінчив, покликали його до кострів, на яких мали горіти побиті варягами кияни. Де не взялися його помічники співаки, і старий Ярослав немов прочунав. Він починав мати надію, що нічого не змінилося на Дажбо-

говій землі. Збираючись на похорони, накинув білу одержу, підпоясану узірчастим поясом, прив'язав розкуйовджені кучері та бороду, а на голову наклав вінок із зеленої омели. Владним тоном видавав наказ підлеглим. а вони корилися йому, самі не знаючи, що думати про рішучі та певні рухи старого. Особливо дивувала їх незвичайна точність, з якою він перестерігав усякі подробиці обряду. Пригадував, щоб між похоронених когутів не потрапили курки, або між воскові свічки лоївки, щоб усі похоронені сорочки були льняні та щоб для гашення вогню не вживали замість меду з водою пива або чистої води. Ніколи ще так точно не дотримував волхв цих звичаїв, як сьогодні.

Поважно та точно ступав гурток жерців у Володимирів город, де вершилися костри, і тисячна юрба приєднувалася до нього, щоб узяти участь у похоронах. Волхв почував себе знову духовним провідником Києва. Одно тільки гнівило його немало, що за ним не ступав князь та не дзвонили списи гринів. Не було ні бояр, ні огнищан. здебільшого тільки бідніші люди з передмість та з околиці. Та ось похід зупинився. На майдан навскач виїхало кількасот їздців, а за ними біла громада пішої раті. Військо сотня за сотнею проходило повз волхва. На чолі їхав на великому бойовому коні воевода Мстислав Воеславович. Він одним поглядом обкинув увесь майдан на Берестовому і вмить догадався про все.

— Хрест!

З рамен хреста звисали вінки барвінку, частиння та пізноцвітів. Це дівчата прибирали його після виходу бояр та князя, і ніяка злочинна рука не нарушила їх. А тепер буйний вітер, який наганяв від заходу снігові хмари, розвівав ці вінки, наче прапори.

Правду казали поголоски про Христову віру. Князь прийняв її, та не заборонив почитати давніх богів, бо ось старий волхв, як і раніше, веде похід жерців. Вояки Мстислава були здивовані, як міг Володимир пробитися через печенізьку стіну, повалити Свена та ворохобників? Невже у цьому була якась вища сила?

Мстислав побачив молодця, що з трудом пробивався крізь юрбу, і пізнав Збранича.

— Здоров був, хлопче,— кликнув на нього.— Бачу, вітаєте нас з перемогою?

— Так, з перемогою! Князь велить вам стати у Новому городі.

— Як-то? Адже великі гриниці є на Подолі!



— Туди недоспіла саме сіверська рать. А тебе, достойний, князь просить у терем.

Станко під'їхав до волхва, зіскочив з коня і поклонився старцеві:

— Премудрий волхве, рідня боярина з Мощаниці прохає тебе влаштувати після сьогоднішнього похорону на третій день похорон для боярина. Господар покинув свою хату, осиротив жінку та дочку, а мені випало хоронити його.

Горде лице волхва поблідло. Він увесь затрусився.

— Боярина? Якого боярина? Невже Мощанина?

— Так! Його найшло на шляху військо князя і привезло з собою. Це ж член княжої ради...

Аж до цієї хвилини гадав було волхв, що Мощанин таки встиг переконати князя у своїй невинності та що тільки завдяки цьому ні його, ні Козняка не діткнула рука мстивого князя. А тепер?.. Може... може... князь і знає, де, як, коли і чому опинився Мощанин на шляху неживий? Судороги пройняли старця від непевності, страху і сумнівів. Поява Володимира показувалася тепер куди більша, грізніша та ще більше таємнича, як досі.

Ні Станко, ні Мстислав, оповідаючи про останні події, не могли розібрати якою-то силою розбив Володимир полчища поганих, не розуміли, яким способом міг Володимир опанувати Берестово, не знаючи розташування сил ворога. Вони не знали, що військо Володимира прийшло саме в той час, коли Еріх наступав на Нове місто, отже, Берестово було без оборони. Але й так яка-небудь із трьох ватаг князя мусила здобути город і з'єднатися з людьми Путяти та привести Володимира у Київ. Володимир ніколи не зважився б був вертатися у Київ, не маючи потрібних сил, щоб від одного маху розтрошити ворохобників. Не будь у нього дружини Олешича, він пішов би був назустріч Мстиславі чи сіверській раті, і тоді вдарив би був на Свена. Та всі ті обставини не були відомі ні Станкові, ні Мстиславі, так що обидва вони, як і увесь народ, ні на хвилину не сумнівався, що тут надприродна сила вмішалася у хід подій.

## ПРОЩАННЯ

Ритмічні удари вже від полудня звучали на подвір'ї Козняка. Це раби та найняті робітники ставили наново паркани, прибивали дошки, направляли двері та лавки.

У хаті мили та прибирали кімнати, а старий Козняк, одягнений у кожух та клепану, з довгою патерицею в руках сидів у сінях з Романом.

— Недобре робиш, сину, що покидаєш нас знову! — говорив невдоволено старий. — Я в невиплатному довгу у тебе і князя і волів би, щоб ти був біля мене. Сам ти казав, що з весною всі дружини вирушають у похід. Я бажав би з моїх достатків причинитися до звеличання походу, а тут я вже старий, не зможу допильнувати майстрів, вибрати у купців ні зброї, ні одежі.

— Забувайте, батьку, що ваші гроші вивезені на Волинь, а не знати, як довго зможе берегти їх воевода Соломирич. Він теж має вирушити весною. Князь хоче, щоб корсуняни й імператори побачили велич і силу володаря всієї Русі.

— Чому ж не їде туди Збранич?

— У Збранича діла досить з похоронами Мощанина та із спадщиною.

— Гм!

Старий невдоволено потряс головою. Від часу, як вияснилася справа смерті Доброгоста, все батьківське почування, яке мав старець для мертвого сина, повернулося до живого майбутнього дідича його майна та дочки, усього, з чим зжився боярин за свій вік. Та Роман тільки всміхнувся.

— А що зробиш, якщо засніжить тебе у повороті?

— Я не гадаю вертатися верхи, ні возом, тільки водою. Впадуть дощі, то ще краще. Візьму сплав у поліщуків.

На це не було вже відповіді.

— То їдь з богами, синочку, — сказав по хвилині. — Велес тобі проводирем буде.

Роман похилився до руки старого.

— Де ж Мирослава? — списав ще Козняк.

— У княгині! Ось я й іду до неї.

— З богами, сину! Вертайся здоров!

— Оставайте з богом, батьку!

У городі на кожному кроці видно було, як течія життя вертається у давнє русло, перепинене воєнною завірюхою. Торги роїлися від продавців та покупців, поруйновані хати направляли теслі та пошивальники, щоб перед осінньою непогодою мати захист над головою. Сотні людей прибирали румовища, згарища та попіл із спалених хат, між якими білили свіжі зруби. Кияни здавна були майстри на всі руки. Одию тільки нагадувало про воро-

хобню — незвичайно багато сіверської, деревлянської та тиверської раті, які поспіли були на рятунок держави з півночі, сходу й заходу.

У дворіщі Рогніди панувала тиша. При тих самих ворітцях, в яких прощався Роман із Мирославою перед візантійською виправою, стояла й тепер дівчина, нетерпляче чекаючи Романа. Коли почула тупіт коня і побачила худорляве, вітрами загоріле лице молодця, вся спаленіла й побігла йому назустріч. Привіталися, наче вперше бачились.

— Коли їдеш?— спитала дівчина, як він обійняв її.

— Сьогодні!

— Ох, це неможливо! Я не пушу тебе!

— Тільки що казав мені те саме батько. Невже ви змовилися?— жартував Роман.

— Не смійся, ладо мое,— мрійно говорила дівчина, горнучись до воеводи,— я знаю, що ти не для примхи покидаєш мене знову, однак я таки справді боюся...

— Чого, дитино? Другого Свена важко було б знайти і в Скандинавії, не то тут...

— Я й не про себе боюся, а про неї!— пальцем показала на терем княгині.

— Про Рогніду?

— Так! Вона страшна стала після смерті Свена. Раз у раз кличе своїх богів, молиться, плаче, то чепуриться і приміряє одяг, видобутий із старих, сріблом кованих скринь, які Володимир привіз був ще з Полоцька. То знову впадає наче в шал, рве волосся з голови і одяг на собі. Сьогодні прийде князь, бо повідомив про свій прихід. Я боюся, що вона кинеється на нього, або що він уб'є її. Тому благаю тебе, залишися.

Роман задумався.

— Знаєш, щоб Володимир убив Рогніду — у це я не вірю, коли він не вбив її досі...

— Але ти не знаєш княгині: вона сама так його роздратує, що він втратить рівновагу. Ти не знаєш, на що може зважитися жінка, коли любить...

— Невже ж вона любить його?— крикнув Роман здивовано.

— А ти гадав, що ні?

— Я гадав, що вона його ненавидить.

— Любов не кінчається ненавистю. Сьогодні, коли я натякнула їй на ненависть, вона засміялася і каже: «Ах, ти дурненька, якби я була за нелюбим мужем, і він мене покидав, то я раділа б, що дав мені свободу. Не нена-

висть, а байдужість — це гріб кохання». Романа, залишилася!

Ніжно пригорнув Роман дівчину і довгу хвилину мовчав.

— Що ж, хоч я гадаю, що моя присутність тут зайва, я залишуся на день.

— Рука вірного слуги не раз уже врятувала життя невинному.

— О, Миро, наш князь християнин, який не скривдить і ворога, не то жінку... Він же ж і Свена не карав, а про Мощанина та твого батька і не згадає. Рогніда, яку Володимир, може, тільки єдину любив, мала б бути у небезпеці? Ні, це неможливо!

— Саме тому в небезпеці! — заперечила дівчина. — У його серці гіркість, у неї гнів і жаль, і ось вони зустрінуться...

— Князь — не жінка, Мирославо... Цить, князь іде!

Роман дав знак слугі, щоб відвів коня до стайні, і ввійшов разом із Мирославою до палати. Вони розмовляли ще довго, поки не почули розмови князя з Рогнідою.

Коротко, нервово відповідала княгиня. Звичайні вислови чемності прозвучали без відгомону.

— Чи пан мій бажає повечеряти при своїй рабині?

— Знаєш добре, Рогнідо, що ти не рабиня, навіщо ж дратувати мене?

— А хто ж я, як не рабиня? Не жінка, не сестра! Не по волі вікую вік при тобі!

— Саме тому приходжу до тебе, Рогнідо. Нас злучив важкий злочин давніх днів, та вся моя покута, якою бажав змити мій гріх, не найшла ласки у твоїх очах. життя мого бажала ти, а смерті! Ти навіть спілку завела з моїми ворогами, сама добувала на мене меч, дитинку нашу наситила отрутою ненависті до батька...

— Невже ж ти осуджуєш мене за це?

— Не мені тебе судити, бо я сам винен в усьому: і ненависті, і змові, і злочинам. Та раз не можу віддати тобі життя, то можу вернути тобі хоч у частині те, що взяв від тебе. Даю тобі Полоцьку волость, спадщину Рогволода. Йди туди разом із половчанами, яким вертаю волю, зброю та човни, і управляй нею. Нехай син твій не скитається ізгоєм на чужині, ані не гнеться в ярмі, яке навчився ненавидіти!

Серед тиші, яка настала після цих слів, Мирослава виразно чула, як княгиня заплакала.

— Ти плачеш?— м'яко спитав Володимир.— Плач, Рогнідо, плач, як і я плакав колись кривавими сльозами над своїми гріхами, та, виплакавшись, вибач мені злочин, яким я прогрішився незрячий!

— Ох, я не плачу!— відповіла різко княгиня.— Мої сльози — не вода, а кров! Волость я приймаю, бо вона моя, а сина візьму з собою, бо він теж мій. Відійду зараз, як тільки позбираю те, що залишилося мені по батькові. Доля, яка нас злучила, розлучає нас тепер, а моє місце при тобі займе інша...

— Рогнідо!— скрикнув Володимир, а в голосі його звучав гнів і біль.— Для чого ти повертаєш споминами до давніх днів і до незагоєних ран. Чи на те, щоб повернути мене з дороги, на яку я ступив цієї веси? Даремне зусилля. Моє життя не належить уже до мене!

— Чому?— різко залунав запит.

— Тому, що воно є власністю народу і всієї землі Дажбога!

— Ха, ха, ха! Колись ти казав, що ця земля твоя і народ твій! А я кажу це ще й тепер.

Рогніда встала й поступила крок до Володимира.

— Ти не розумієш моєї правди, Рогнідо!— відповів князь.— Усе довкола тебе змінилося і дозріває вже до вищого розуміння життя та обов'язку, а ти все ще живеш варязькими маривами. Держава від Волги до Тіси — це не човен, а я не варяг!

— Говориш про державу, як грек!

— Бо я грецької віри, Рогнідо, віри, яка висловлює все те, до чого додумався я сам, коли прозрів.

Настала мовчанка, і Мирослава почула, як князь наливав собі чарку меду чи вина у срібну чарку.

— Бачиш, Миро, що Рогніді не загрожує нічого,— сказав шепотом Роман,— хоча би тепер навіть у її руці був ніж — Володимир не покарав би її. Він зводить з нею прорахунки, як зі Свенном, і вони обое щезають з його життя...

— Ходімо звідсіля!— відповіла дівчина.— Я не можу слухати таких слів прощання. І якби хто догадався, що ми були свідками такої розмови, то нам самим було б соромно перед власною совістю.

## ПІД КОРСУНЕМ

У березні 988 р. прибув до Києва логофет Скілос і привіз з собою кількадесят духовників, переважно бол-

гар і полян, які довгий час пробували, а то й народилися у Болгарії, Корсуні чи Візантії. Вони мали з собою церковну утвар, книги, писарів та іконописців і безліч ікон, зібраних грецьким духовенством для покорення порфірородними лютого племені тавроскитів, яких володарі бажали повернути на Христову віру. Володимир прийняв ласкаво дарунки порфірородних, а вказавши на християнську обстановку двора та на хрест на Берестовому, сказав:

— Усі умови, поставлені мені імператорами, виконані. Варда Фока побитий, силу моєї держави збільшили шість тисяч варягів, я сам, моя дружина і велика частина моїх земель поклонилася святому хресту. Чому ж імператори не прислали мені моєї невісти? Невже вони не шанують свого слова?

— Ніколи порфірородні не ламають слова. На царівну Анну теж вступила благодать господня, і вона буде біля Влахерну монастир, куди бажає вступити восени. Супроти волі бога людські умови безсильні.

Скілос побожно схилив голову, а Володимир з усміхом дивувався з спокою, з яким він передавав свідому брехню. Роман Олешич, який стояв біля князя, аж почервонів з досади. Анастас потягнув його за рукав. Прибічники князя дивувалися, з яким м'яким серцем їх володар приймає гарбуза від імператорів.

Скілос умовлявся з князем щодо дорічної торговельної виміни і повідомляв, що на передмісті св. Маманта відкрито дві нові господи для руських купців.

— Я вельми вдячний порфірородним,— відповів князь,— за їх опіку над новонаверненим племенем! На другий рік я радо скористаю з ваших господ. Та в цьому році я загадав викорінити поганих з степів нашого моря, тим-то й не пущу на весну човнів у Царгород. Вони не вернулись би до осені. Тим-то пойдуть тільки у Корсунь. Туди хай переїдуть царгородські купці у другій половині травня на торг.

Скілос прикусив губи. Що означало це розпорядження князя? Він знав від київських греків, що ладиться воєнна виправа до Корсуня, а від цісарських стратігів, що вони не бояться облоги за подвійними стінами города. Якби руські купці поїхали у Царгород, вони могли б бути заручниками миру. Але коли так, то чому вони взагалі їдуть у Корсунь? Греки добре знали, що після перемоги Володимира над печенігами шлях на схід відчинявся знову, і руські купці не муситимуть їхати аж у Ві-

зантію, щоб продати крам. А може, ця корсунська виїїрава — це тільки підступ..?

— Осміляюсь,— сказав Скілос,— вашій княжій милості пригадати, що не кожний купець зможе вислати кораблі у Корсунь. Таких є небагато, а не знати, чи ті, що приїдуть, зможуть викупити весь привезений крам. Для вас була б утрата, а для нас дорожняча по містах. Князь усміхнувся.

— Як у справах віри та небесних благодатей рішає імператор, так у торговельних справах рішаю я, і ніяке моє рішення не буде шкодою для моїх підданих. Вони знають, що за всю доставку дістануть плату в повновартних грошах чи товарах. У Корсуні є купці не тільки грецькі, а все непродане могу я сам закупити і скласти на складах Корсуня.

Після такої заяви Скілос від'їхав у Витичів. Того самого дня роз'їхалися биричні князя по всіх землях від Дунайця по Волгу. З першими водами стали наспівати у Київ дружини всуміш із човнами купців. Купці збиралися під Витичевом, дружини в Києві, де княжі воеводи переглядали їх старанно та мали наказ доповнювати всякі недостачі зброї за припаси гриднів. Ще ніколи ніякий володар Руської землі, навіть великий Святослав, не зібрав в пристані Києва такої раті. До половини травня назбиралося п'ятсот великих човнів, а в кожному було від тридцяти до п'ятдесяти чоловік. Тільки бояри, воеводи та прибічники князя мали коні, всі інші були піхотинці, зате на кожному човні везли мотуззя, в чудернацький спосіб попритесувані балки та залізні окуття.

Вже десятого травня рушили купці та тисячі ратників під проводом Романа Олешича. З них їхало кількадесят грецьких уповноважених з Києва, яких вислали київські греки з доставою у Царгород. Був чудовий весняний час, а на Білобережжі все стояло у квітах. Через пороги перебралися без перепони, ні одного печеніга не видно було на придніпрянських степах. Тільки в Олеші треба було два дні перечікувати бурю, яка зірвалася з північного сходу. Хоча вітер не вщухав, море було ще неспокоїне, Роман наказав день і ніч їхати далі повз береги Криму до Корсунської затоки.

З трудом найшов Роман на пристані місце для себе та своєї раті — так багато суден було у ній. Здавалося, весь Золотий Ріг переселився у Херсонес. Густо, наче димовий ліс, стирчали шогли, роєм увивалися човни; наче ніжки величезних водяних жуків, маяли весла гребців

ритмічно по обох боках суден. Гомін і крик вітали київський флот. Портові впорядники бігали спітнілі з купцями, визначаючи кожному стійло та місце на нічліг. Роман передав опірних греків катепанові Феодосієві, а цей обіцяв подбати, щоб вони не повтікали з Корсуня. Руські купці не платили портової оплати, а мусили платити її греки. Вони навіть не могли мріяти, щоб утекти з крамом у Царгород, і мусили продати у Корсуні або ждати кінця торгу. Торг ішов на диво жваво та гладко шість днів. Руські купці знали, що якби торгівля йшла тяжко, то сам князь закупить усе за готові гроші. В кінці сьомої днини стали деякі кораблі в пристані готуватися до виїзду.

Роман занепокоївся і вийшов з Вишатою, вельми метким і тямущим купцем, на пристань. Та як далеко і широко простягається море, ніде не було видно ні одного човна. «Що сталося з Володимиром?» — запитував себе воевода.

— Цієї ночі треба щось зробити, інакше всі задуми князя пропадуть, — сказав.

— Що саме?

— Мусимо перешкодити кораблям, щоб не покидали пристані. Кожної хвилини може наспіти княжа рать.

— Це нелегка річ. Корсунь багатолюдний город. З залогою стратіга та корабельниками візантійських купців буде в ньому до вісім тисяч чоловік. Стіни високі, сильні, а на заборолі кожна баба рівна гридневі.

Та в цей момент Роман скочив, наче хлоп'я, між носіїв, які несли у город мішки. Між ними виднівся старий білявий муж з коротко стриженою бородою, одягнутий у грецький стрій з широким варязьким мечем.

— Оляф! — кликнув на нього Роман.

Швидко оглянувшись варяг, і обидва друзі щиро привіталися.

Оляф, видужавши, поселився в Корсуні, де займався поки що торгівлею збіжжям. Роман відтягнув Оляфа на бік і спитав:

— А ти не мав би, Оляфе, охоти хоч раз послужити князеві?

— Чим?

— Звісно чим: мечем і веслом!

Очі засвітилися у варяга.

— Заробиш на цьому стільки, скільки не дасть тобі й найбільш корисний торг.

— А це як?



— Забався ще раз у вікінга й не пусти завтра грецьких суден із пристані.

— Скільки людей ти даси мені?

— П'ять сотень, а що здобудеш — твоє!

— Ха, ха! Як так, то я й сам на це пішов би, будь у мене люди. Дай мені людей!

— Не я, а цей огнищанин дасть тобі їх,— звернувся Роман до Вишати.— Подбай, достойний, за варязькі плащі і передай їх моїм людям у господі. Наші шоломи та човни й без того скидаються на варязькі, здалека не буде видно.

Другої днини Роман ще спав у господі, коли прибігли перелякані руські купці.

— Хоробрий воеводо!— поклонився київський огнищанин Вовк,— відвернулося лице Хорс... господа від слуг твоїх. На морі показалися варяги і грабують грецькі судна. Всі, що виїхали ранком, завернули назад. Та п'ять великих круглих суден пропало з усім достатком. Купець Кіродул вернувся на човні сам один з одним гребцем. Що нам робити?

— Залишити всі опорожнені кораблі на березі, а мужву озброїти і стягнути поблизу мого стану. Я вже вчора ввечері і вислав своїх людей за варягами. Вони загорнуть їх від сторони моря і приженуть надвечір сюди, а ви маєте бути готові переловити їх, ще допливуть до берега.

Відразу почався на флоті рух. Вино, поволоки, зброя, посуда, прикраси та всяка грецька купля не займали багато місця, тому до повороту досить було й шостої частини всіх суден, які виїхали були з Києва. Купці вибирали кращі та легші й вантажили їх куплею та живою, а гребці з рабів помагали їм переносити та розмішувати крам. Вільні гребці, посередники та ратники озброїлися, а молодші купці, з яких кожний знав воєнне діло і миттю вмів перекинутися з купця у грабіжника-вояку — взяли керівництво.

Надверіч не чорні хмари від заходу надвигнулися на Корсунську волость, не сірі птахи налетіли, не сарана рушилася на плодовиті поля... Це велетенський флот суден Володимира підплив до затоки й замкнув її зовсім. Услід за цим човни приставали до берега, а з них висідали відділи раті, такої добірної, та блискучої, що й самі порфірородні імператори не посоромились би такої. Сотня за сотнею, тисяча за тисячею виходили на берег, а коли причалили всі, крім вартових човнів, ви-

вантажено ще кількадесят коней. На одного з них, білого, мов молоко, араба сів рослий муж у пурпуровій мантиї та в золотому шоломі з вінком на голові й блискучим мечем у руці.

Нечуваний переполох охопив корсунян. Стрімголов утікали у город ті, що вийшли були в пристань, як тільки на обрії появилися човни. Утікали навіть власники господ і складів, побудованих на березі, і мешканці передмістя, яке лежало на руїнах давнього Херсонесу.

Глухо зачинилися ворота міста й почалися гарячкові приготування до оборони. Хоч корсуняни чули про майбутню виправу Володимира на Корсунь, але приїзд купців розвіяв їх сумніви. Аж тепер вони зрозуміли проворність князя, який стягнув сюди хитро своїх вояків і маєтки найбагатших громадян імперії. Населення города подвоїлося від такого великого допливу чужинців, тоді як усе їх майно було на кораблях. Катастрофа була неминуча.

Царгородських купців охопила паніка. Юрбою збирався народ на агора, домагаючись негайних переговорів і мирної передачі города. Грецькі купці з Царгорода обвинувачували катепака у зраді, мовляв, він не ударив на варягів попередньої днини і не випустив грецьких купців із пристані. Тепер уже ніхто й не сумнівався, що вчорашні варяги були тільки передовим відділом флоту Володимира та що були в порозумінні з Романом Олещичем. Даремно виправдовувався катепака; озлоблені, доведені до розпуки купці за всяку ціну бажали знайти винуватця їхньої втрати й находили його тільки в ньому. Не диво, що, всупереч бажанням корсунян, катепака відмовився віддати город і, зібравши купців та всю військову залогу, почав боронити город нежартом.

Корсунян, які противилися, казав ув'язнити за те, що держать сторону Володимира, а маєтки їх забирати, щоб хоч частково покрити втрату царгородців. В цей спосіб залякав одних, зацитькав інших і розпочав оборону.

Внутрішні стіни города були дужчі та вищі за верхні, збудовані з найдобірніших відломків стін давнього Херсонесу. Черговий наступ руської раті скінчився перемогою оборонців, і в серця їх вступила відвага. Замовкли навіть голоси спротиву серед корсунян, а царгородські купці почали списувати та розділяти забрані маєтки.

Але облога затяглася. Кілька днів війська Володи-мира відпочивали і щовечора почувалися з табору крики та співи гриднів, що бенкетували. Та одночасно на очах корсунської залози поставали вздовж стін дерев'яні зруби, на яких здіймалися «пороки», тобто метавки на балки й камені. Корсунянам вдалося декілька з них спалити грецьким вогнем, та на їх місці з'являлися нові.

Найдивніше було те, що поставало їх по кільканадцять разів, без гомону, стукоту сокир, не примірюючи навіть частин, якби були готові.

Десятої днини після приїзду величезні каменюки летіли на стіни, а що віддаль була дуже невелика, то і успіх обстрілу був незвичайний. Зразу тільки покрівлі будинків, що стояли біля стін, терпіли від каменів, які перелітали через городські стіни, та швидко стали падати один по одному зубці укріплень, а далі цілі заборолі обвалювалися й летіли вниз із ломотом у хмарах пилу. У руських дружин не було ще ніколи машин, тим-то візантійські та корсунські будівничі не так дбали про відпорність, як про висоту та гладкість стін.

Серед крику та реготу гриднів падали укріплення города й кинули його оборонці. За цей час княжі дружини очистили все побережжя півострова та половили чимало суден, які наспівали з Візантії.

## ПОХВАЛЬНА ПІСНЯ

На підсінні невеликого хутора, розташованого на пагорбку під містом, сидів Володимир, біля нього воеводи, обидва Олешичі, Соломирич, Мстислав Воеславич, Стенята, Сулятич, на боці при столику Анастас.

Устав Вишата:

— Милостивий князю! Маю вістки, що городяни раді би хоч сьогодні піддатися під твою руку і збутися стратигів та збірників із Царгорода. Та саме цього не бажають собі царгородці, а їх є в городі сила. Катепан теж рад би піддатися з усім військом, та боїться відповідальності. А проте гадаю, що від одного сміливого наступу город піддасться!

— Це ми знаємо, що вже перед тижнем, коли впала стіна біля східних воріт, город був наш,— зауважив старший Олешич.— У тому-то й ціла біда, що ми бажаво добути город, а не його звалища.

— Бач, цього не роз'яснить купцям ніяка сила!— відповів Вишата.— Не беремо, то це значить — не можемо!

— В такому разі треба б хіба нам самим вислати посла до імператорів, щоб дозволили ласкаво корсунянам здати город!— зажартував воевода Мстислав.

Князь усміхнувся:

— Отже, ніхто з вас не має ради?

— Ніхто не відзивався.

— То я скажу. Стратігам треба облегшити рішення і вчинити щось таке, щоб усі, навіть царгородці, бачили марність дальшої оборони. Можна це зробити на три способи: підпалити місто, виголодити його або позбавити води. Одначе підпалене місто може згоріти все, а цього ми не бажаємо. Виголодити його важко, бо самі ми підвезли їм поживу. Залишається третє!.. Криниць у городі нема, воду спроваджують із гір проводами. Треба знати тільки, де вони, і через три дні город здасться.

На це підняв голову Анастас і заговорив.

— Давно я, милостивий, ждав на хвилину, щоб віддячити за те добро, якого зазнав від тебе. Ця хвилинка прийшла, і слава господеві, що дозволив мені діждати її. Я маю рисунок з планом города ще з тих часів, коли я жив у ньому. Я знаю башту, де кінчається водопровід, яким йде вода з гір. Між оцим місцем і джерелами треба шукати проводів...

У ту саму хвилину прийшов до князя посланець.

Він питався, чи князь не захотів би прийняти без свідків катепана, який крадькома бажає прибути у руський табір.

Годину пізніше, коли воеводи розійшлися з наради по своїх домівках, серед найстрашнішої зливи, блискавок та громів, у хату вступив невеличкий, сивавий уже муж у напівварварському, напівгрецькому одязі звичайного корсунянина.

— Ти катепан Феодосій?— спитав князь.

— Так, князю.

— Чого тобі треба від нас?

Катепан поклонився князеві до землі і, склавши руки, поглянув недовірливо на Романа й Анастаса, які були князеві.

— Мужі, які чули мої розмови з моєю невістою, можуть почути і твої слова!— сказав з усміхом.

Широко розкрилися очі візантійця. «Отже, правду казали поголоски, що сама царівна бажає цього ненависного подружжя?»

— Вибач, князю! Тобі наказувати, не мені! Я прийшов тобі сказати, що я, моє військо і весь Корсунь ніколи не бажали ставити тобі перепон на твоєму шляху до наміченої цілі. Знаючи, що ти осінений хрестним знаменем, не захочеш нашої погуби, віддали б ми град Корсунь без боротьби. Та царгородські купці домагаються оборони, і топір ката висить над головою раба твого! Отже, позволь мені послати письмо у Царгород!

— Чи ти гадаєш, що імператори тобі допоможуть?— усміхнувся князь.— У них самих тепер діла досить. Ворохобня знову підняла голову, а цим разом не приїде вже дарова поміч, як у минулому році. Ні одного дромона не дадуть тобі. Як гадаєш, скільки треба було б кораблів, щоб перемогти мою дружину? Щонайменше двісті!

— Ох, я не бажаю помочі, бо знаю, що вона і так прийшла б запізно!— заговорив Феодосій.

Та Володимир кивнув рукою:

— Ти чоловік війни і знаєш, що Корсунь упав уже тиждень тому!..

Катепан мовчав.

— Один кивок руки, і моя рать могла б обрушитися на вас, як колись раті Святослава, і з вашого міста не залишиться ні сліду. Та як християнин взиваю тебе: віддай город, Феодосіє, щоб кров братів твоїх не впала на твою голову!

— А на чюю впаде моя кров, князю?— потряс головою грек.— Я чесний, старий, вояка, пам'ятаю Циміскія і Святослава і знаю, що ти, милостивий, кажеш правду! Тому бажаю прохати порфірородних, щоб виконали укладену умову по правді божій і врятували волость, без якої ні один грецький дромон не посміє виплисти на води Понту.

Володимир мовчав хвилину і дивився на прибитого горем катепана, наче бажав збагнути, чи у словах його щирість чи хитрощі.

— Він правду каже!— шепнув Анастас.

— Бачу це!— відповів Володимир і звернувся просто до катепана.

— Феодосіє!— сказав.— Завтра ранком із корсунської пристані виїде дромон. Я приготую його сам, а ти пошлеш тільки посланця, який передасть усно ось що:

«Володимир, з божої ласки князь усієї Русі, домагається, щоб невіста його з усім почтом, належним його достойності і силі, приїхала за місяць до Корсуня. Якщо її не буде, то його рать у перших днях липня буде під Царгородом» .А сам можеш осудити, чи вона зміститься у тих двох господах, які біля церкви святого Маманта веліли виставити для вас порфірородні.

— Станеться по твоїй волі, милостивий,— покоровся грек,— але що буде тут з нами?

— Через три дні самі царгородці зажадають від тебе піддачі города, і я займу його!— відповів князь.

— Га! Хай буде воля господня на нас, грішних!— вдарився у груди катепан.— Але невже не найдемо помилювання перед тобою? Ми ж не з власної волі...

— Нікому з вас не впаде і волос з голови, не пропаде і ногать із кишені! Не стану ж я руйнувати своєї волості!

\* \* \*

Коли другої днини корсунські жінки та челядь купців і вояків бажала набрати води на страву, виявилось, що у проводах нема ані краплинки. А що на весь город був тільки один доплив, то й відразу забракувало води у всьому городі. Днину або дві можна ще було видержати при допомозі дощівки, яка залишилася після останньої бурі у заглибинах поземелля, та потім не було вже ніякої змоги роздобути води, потрібної для пиття. З безхмарного неба лилася тільки спека, земля репалася від засухи, а розпалене каміння аж пекло від дотику. Дивним дивом терпіли від цього найбільше не корсуняни і не вояки, а саме царгородські купці, які привикли мати у своїх домівках багато води та холоду. Вони перші зрозуміли, що обороні приходить кінець, тож коли стратіги з'ясували їм безвихідне становище города, вони вже не противилися піддачі.

Отак увійшов Володимир у Корсунь не по трупах, а мирно. За ним увійшло до міста тільки дві тисячі киян, тобто дружини обох Олешичів, пристань обсадили Мстислав та Стенята, інші розташувалися широко табором довкола затоки. Князь зайняв майно всіх царгородських дуків, яке було в городі, і велів воеводам розділити між раттю разом із набором флоту, здобутого при першому наступі. Зате заборонив під карою смерті посягати на життя, свободу чи майно городян. Усі втрати, яких меш-

канці зазнали через грабунок будинків і шкоди в пристані, наказав винагородити. Після цього наказав старшому Олешичеві прийняти присягу від усіх на ім'я царівни Анни.

\* \* \*

Одної погідної, ясної днини від південного заходу, наче білі птахи, з'явились два дромони з золотими емблемами імператорів на щоглах.

У Корсуні вдарили в усі дзвони.

Увечері за весільним бенкетом Володїмир мав першу нагоду промовити слово до своєї дружини Анни.

— Невже ж це правда, що сказав Скїлос у Києві, немовби ти волїла чернечу келїю від мого двора?

— Ні, Володїмире,— відповіла царівна просто й без надуми.— Я не бажала цього, навіть на хвилину. Мої брати наказали вивезти мене у Хальдекон і пильнувати, як бранку. Аж твій похід визволив мене, Спасибі.

І князь відповів схвильовано:

— А мої всі діла — це похвальна пісня, складена тобі в поклонї!

## ЗМІСТ

Іду на вас	. . . . .	3
Ідоли падають	. . . . .	143

Здано в набір 26.08.93 р. Підписано до друку 10.12.93 Зам. № 0223054.

Український центр духовної культури,  
252001, Київ-1, Софіївська, 10.

Друкарня видавництва «Преса України».  
252006, Київ-6, вул. А. Барбюса, 51/2.



## ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ В УКРАЇНІ

### Вельмишановні добродії!

Українська Асоціація Релігієзнавців, Відділення релігієзнавства Інституту філософії Академії Наук України та Український Центр духовної культури оголошують передплату на унікальне видання — десяти томник «Історії релігій в Україні».

Всі десять томів вийдуть друком протягом 1994-го — першої половини 1996 років і будуть надіслані передплатникам або ж отримані ними безпосередньо в Центрі духовної культури. Книги направлятимуться накладною платою, яка не входить до вартості передплати.

#### Тематичний зміст десяти томника:

1. Релігії дохристиянської доби.
- 2—3. Православ'я в Україні.
4. Католицизм на українських землях.
5. Український греко-католицизм.
- 6—7. Протестантизм в Україні.
8. Іудаїзм в Україні. Іслам на теренах України.
9. Релігії некорінних народів. Неорелігії в Україні.
10. Релігія і релігійність в демократичній Україні.

Для оформлення передплати Вам необхідно платіжним дорученням або ж поштовим переказом перерахувати на розрахунковий рахунок Українського Центру духовної культури № 700423 у Печерському відділенні Укрсоцбанку м. Києва, МФО 322090—12500 крб., як задаток за останній том. Вказана сума буде врахована при остаточному розрахунку за передплату. Документ про перерахування необхідно надіслати за адресою: 252001, Київ-1, вул. Софіївська, 10, Український Центр духовної культури. В платіжному дорученні чи поштовому переказі слід зазначити «За бібліотеку «Історія релігій в Україні», а також вказати свою точну адресу.

Тел. для довідок: 229-48-12, 228-39-46, 229-72-07,  
228-09-92.

